

53 137

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH BÖLÜMÜ
YENİÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

(DOKTORA TEZİ)

XVI. YÜZYILDA BİRECİK SANCAĞI

Danışman: Prof. Dr. İSMET MİROĞLU

T- 53137

Hazırlayan: ALİ YILMAZ - 90/7353

İSTANBUL - 1996

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	V-VI
KISALTMALAR	VII
BİBLİYOGRAFYA	VIII-XVIII
GİRİŞ	1- 8

BİRİNCİ BÖLÜM

SANCAĞIN MERKEZİ BİRECİK ŞEHİRİ	9-39
A. ŞEHRİN TARİHİ	9-16
1. Adı ve Coğrafi Durumu	9-10
2. Türk Hakimiyetine Kadar Tarihi.	10-12
3. Türkler Tarafından Fethi	12-16
B. ŞEHRİN FİZİKÎ YAPISI	16-24
1. Birecik Kalesi	17-21
2. Şehrin Mahalleleri ve Nüfusu	21-24
C. ŞEHRİN İCTİMÂÎ VAZİYETİ	24-26
D. ŞEHİRDE İKTİSÂDÎ HAYAT	26-34
1. Ticaret, Sanayi ve Ekonomik Durum	26-29
2. Şehirdeki Küçük Sanayi İşletmeleri	29-30
3. Birecik'in Alış-Veriş Yerleri ve Esnâfı	31-34
D. ŞEHİRDEKİ VAKIF MÜESSESELERİ	34-39
1. Câmî ve Mescidler	35-38
2. Diğer Vakıf Eserleri	38-39

İKİNCİ BÖLÜM

BİRECİK SANCAĞI	40-138
A. SANCAĞIN İDÂRÎ TEŞKİLÂTI VE İDÂRECİLERİ	40-64

1. İdârî Teşkilâtı	40-45
a. Eyâlet-i Arab ve Birecik Sancağı	41
b. Halep Beylerbeyliği ve Birecik Sancağı	42-43
c. Rakka Beylerbeyliği ve Birecik Sancağı	43-45
2. İdarecileri	45-64
a. Sancakbeyi	45-54
b. Kadı	54-56
c. Alaybeyi	56-59
d. Subaşı	59-61
e. Çeribaşı	61-62
f. Dizdâr	62-63
g. Şehir Kethüdâsı	63-64
 B. BİRECİK SANCAĞI'NDA İDÂRÎ BİRİMLER.	65-71
1. Yerleşim Merkezlerinin Kuruluşu ve Özellikleri	65-71
2. Konar-Göçerler.	71
 C. NAHİYELER VE YERLEŞİM MERKEZLERİ.	72-138
1. Birecik Nahiyesi Kır Yerleşim Merkezleri	72-81
a. Yerleşme	72-78
b. Konar-göçerler.	79-80
c. Birecik Nahiyesinde Nüfus	80-81
2. Suruç Nahiyesi Kır Yerleşim Merkezleri.	81-96
a. Yerleşme	82-90
b. Konar-Göçerler	90-95
c. Suruç Nahiyesinde Nüfus.	95-96
3. Merzuman Nahiyesi Yerleşim Merkezleri	96-121
a. Rumkale Şehri	97-114
1) Şehrin Tarihi	98-99
2) Şehrin Fizikî Yapısı, Mahalleleri ve Nüfusu	100-104
a) Rumkale Kalesi	100-102
b) Şehrin Mahalleleri ve Nüfusu.	102-104
3) İktisâdî Hayat ve Ticâret	104-106
a) Küçük Sanayi Tesisleri.	106-107
b) Rumkale Çarşı ve Esnâfı.	107-108
4) Şehirdeki Vakıf Müesseseleri	108-114
a) Cami ve Mescidler	108-109
b) Medrese ve Buk'alar	111-113
c) Diğer Vakıf Eserleri	113-114
b. Merzuman Nahiyesi Kır Yerleşim Merkezleri	114-121
1) Yerleşme	114-116
2) Konar-Göçerler	117-119
3) Merzuman Nahiyesinde Nüfus.	119-121

4. Ank Nahiyesi Kır Yerleşim Merkezleri	121-131
a. Yerleşme	122-127
b. Konar-Göçerler	127-130
c. Ank Nahiyesinde Nüfus	130-131
5. Araban Nahiyesi Kır Yerleşim Merkezleri	131-137
a. Yerleşme	132-134
b. Konar-Göçerler	135-136
c. Araban Nahiyesinde Nüfus	137
D. BİRECİK SANCAĞININ TAHMİNİ NÜFUSU.	137-138

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SANCAKTA EKONOMİK VE TİCÂRÎ FAALİYETLER VE SANAYİ KURULUŞLARI	139-202
A. ZİRÂÎ ÜRETİM	139-158
1. Üretim Alanları ve Toprak Durumu.	139-142
2. Tarım Alanlarında Çalışanların Hukukî Durumları.	143-145
3. Alınan Vergilere Göre Yetiştirilen Ürünler.	145-155
a. Hububât ve Bakliyat	146-150
b. Çeltik Ekimi	150-151
c. Sanayi Bitkileri	152-153
d. Bağcılık ve Meyvecilik	153-154
e. Sebzeçilik	154-155
4. Hayvancılık ve Arıcılık	155-158
B. KÜÇÜK SANAYİ İŞLETMELERİ VE TİCÂRÎ FAALİYETLER	158-166
1. Küçük Sanayi İşletmeleri	158-163
2. Kır Kesiminde Pazarlar ve Pazar Yerleri.	163-166
C. BİRECİK TERSANESİ VE FIRAT NEHRİNDE NAKLİYAT.	167-202
1. Birecik'te Gemi İnşaatı	168-186
a. Gemi Yapımında Kullanılan Malzemeler	178-183
b. Gemi Yapımında Çalışan Teknik Elemanlar	183-184
c. Birecik'te Yapılan Gemiler ve Cinsleri	184-186
2. Nehir Nakliyatı	186-200
a. Nehir Nakliyatının İşlemesi ve Karşılaşılan Güçlükler	187-190
b. Harp malzemesi Nakliyatı.	190-194
c. Zâhire Nakliyatı	194-197
d. Ticârî Nakliyat	197-200
3. Fırat Nehri Kaptanlığı	200-202

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİRECİK SANCAĞI'NDA TOPRAK İDARESİ	203-233
A. VAKIF VE MÜLK ARÂZİ.	204-217
1. Kültür Eserleri ve Bunlara Yapılan Vakıflar	205-211
a. Zaviyeler	205-208
b. Cami, Mescid ve Diğer Hayır Eserleri	208-210
2. Evlâdlık Vakıflar	211-214
3. Mülk Araziler ve Sahipleri	214-217
B. MİRİ ARAZİ: HAS ZEAMET VE TİMARLAR	217-233
1. Haslar	218-223
a. Padişâh Hasları	219-220
b. Sancakbeyi Hasları	220-222
c. Diğer Haslar	222-223
2. Zeâmetler.	224-227
3. Timar Sahipleri ve Vazifeleri.	227-233
SONUÇ	234-236
SUMMARY.....	237-239
EKLER	240-259
EK-I 1520 Yılında Birecik Sancağı'nda Timar Sahipleri	240
EK-II 1536 Yılında Birecik Sancağı'nda Timar Sahipleri.	241-243
EK-III 1552 Yılında Birecik Sancağı'nda Timar Sahipleri	244-246
EK-IV 1571 Yılında Birecik Sancağı'nda Timar Sahipleri.	247-250
EK-V 1584 Yılında Birecik Sancağı'nda Timar Sahipleri.	251-255
EK-VI Kanunnâme-i Livâ-i Birecik	256-259
EK-VII Birecik Sancağı Haritası	

ÖNSÖZ

Güney-Doğu Anadolu'da, ticaret yollarının keşiştiği bir noktada yer alan Birecik şehri, Suriye ve Akdeniz limanları güzergâhında olması sebebiyle öteden beri ehemmiyetli bir konumda bulunmaktadır. Bu özelliğini Osmanlı Devleti'ne ilhâkından sonra da devam ettirmiş, bilhassa Bağdat ve Basra'nın fethinden sonra daha çok önem kazanmıştır. Burada kurulan tersanede yapılan gemilerle Fırat Nehri üzerinden güneydeki bölgelere her türlü ticârî ve askerî emtia ve personel taşınmış, Basra Körfezi'nde inşa edilecek gemilere malzemeler gönderilmiştir. Bu durum şehrin fizikî, ticârî ve sosyal yönden gelişmesini temin etmiştir.

Birecik'te yapılan faaliyetlerin XVI. yüzyılda gösterdiği gelişmeler ve şehrin ve bölgenin iktisâdî ve ictimâî durumu, çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. Bu hususta en önemli kaynağımız tapu-tahrir defterleridir. Bunun yanında diğer arşiv kayıtlarından ve yapılan araştırma ve incelemelerden de istifade edilmiştir. Bu zamana kadar konumuzla ilgili çalışmalar, bir-iki ansiklopedi maddesinden ileri geçmemektedir. Birecik tersanesi ile ilgili merhum Cengiz Orhonlu ve Turgut Işıksal'ın birlikte kaleme aldıkları makale, arşiv kayıtlarını esas alan tek çalışmadır.

Sancağın merkezi, Fırat Nehri kenarında stratejik öneme sahip Birecik şehridir. Çalışmamızın birinci bölümünde Birecik şehrinin tarihi, demografik durumu, fizikî gelişmesi, ictimâî vaziyeti, işkolları, ticaret ve sanayii ve tarihî eserleri verilmiştir.

İkinci bölümde Birecik Sancağı'nın idarî yapısı, idarecileri, nahiyeleri, yerleşim merkezleri ve özellikleri, nüfus durumları ve faaliyetleri anlatılmıştır. Üçüncü bölümde sancağın iktisadî yapısı, ekonomik ve ticarî faaliyetleri, pazarları ve sanayi kuruluşları verilmiştir. Güney-Doğu Anadolu'nun en büyük sanayi tesisi olan Birecik tersanesi geniş bir şekilde incelenmiş, Fırat Nehri üzerinde gerçekleştirilen nakliyat ve karşılaşılan güçlükler anlatılmıştır. Dördüncü ve son bölümde sancağın toprak idâresi, vakıf ve mülk topraklar ve mirî arazilerin durumları; timar sisteminin tatbiki ve zeâmet ve timar sahipleri hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmamızın sonunda, sancaktaki timar sahipleri, tasarruf ettikleri yerler ve mikdârlarını gösteren listeler ve Birecik sancağında uygulanan kanunnâmelerin karşılaştırmalı metni verilmiştir. Ayrıca sancağın tahmînî bir haritası ilâve edilerek yerleri tesbit edilebilen köyler gösterilmiştir.

Tapu-tahrir defterleri ve arşiv belgeleri kullanılarak yapılan bu tür tedkiklerin Osmanlı Devleti'nin tamamına şâmil kapsamlı çalışmalara zemin hazırlamasını temenni ediyoruz.

Çalışmamızın her safhasında yardımlarını gördüğüm danışman hocam Sayın Prof Dr. İsmet Miroğlu'na teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca bu çalışmam esnasında engin hoşgörü ve desteklerini gördüğüm Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Sayın Prof. Dr. Hasan Ceylan'a, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Topkapı Sarayı Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi personeline teşekkür ederim.

ALİ YILMAZ

KISALTMALAR

A.DVN.MHM	Bâb-1 Asafî, Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemî
AE	Ali Emîrî Tasnifi
A.NŞT	Bâb-1 Asafî Nişân (Tahvil) Kalemî
A.RSK	Bâb-1 Asafî Ruûs Kalemî
BOA	Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi
bkz.	Bakınız
çevr.	Çeviren
D.	Defter
D.BŞM	Bâb-1 Defterî, Başmuhasebe Kalemî
DTCFD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
E.	Evrâk
El ²	Encyclopedia of Islâm, 2. baskı
gös. yer	Gösterilen yer
İA	İslâm Ansiklopedisi
İE	İbnü'l-EminTasnifi
İ F M	İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
JESHO	Journal of Economic and Social History of the Orient
KK	Kâmil Kepeci Tasnifi
MAD	Mâliyeden Müdevver Defterler
M D	Mühimme Defterleri
MCE	Muallim Cevdet Evrakı
No.	Numara
neşr.	Neşreden
ODTÜ	Orta-Doğu Teknik Üniversitesi
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi
s.	Sayfa
TAD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Tarih Araştırmaları Dergisi
TD	Tahrîr Defteri
T D	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TED	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enistitüsü Dergisi
terc.	Tercüme eden
TK	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Araştırmaları
TKGMKKA	Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i Kadîme Arşivi
TM	Türkiyât Mecmuası
TOEM	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
ts.	Tarihsiz
TSMA	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TSMK	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
TTK	Türk Tarih Kurumu
VD	Vakıflar Dergisi
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
vd.	ve devamı
vr.	Varak

BİBLİYOGRAFYA

I. ARŞİV VESİKALARI

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

a. **Tahrîr Defterleri Tasnifi:** No. 3, 71, 126, 137, 166, 177, 181, 184, 195, 200, 262, 276, 283, 378, 387, 488, 496, 501, 831, 998, 506.

b. **Mühimme Defterleri:** No. I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, X, XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVIII, XIX, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXX, XXXI, XXXII, XXXIII, XXXIV, XXXV, XXXVI, XXXVII, XXXVIII, XXXIX, XXXX, XXXXII, XXXXIII, XXXXV, XXXXVI, XXXXVII, XXXXVIII, XXXXIX, L, LI, LII, LIII, LV, LXII, LXIV, LXVI, LXIX, LXXII, LXXIII, LXXIV, LXXV, LXXXIV, LXXXVI, LXXXVII, LC, CXXIX, CXXXIV, CXXXV, CLII.

c. **Mühimme Zeyli Defterleri:** No. II, III, V, VI, VIII, IX.

d. **Mâliyeden Müdevver Defterler:** No. 39, 55, 75, 144, 246, 352, 558, 563, 2228, 4540, 2775, 3482, 4117, 4540, 4700, 5433, 7348, 7419, 7534, 7457, 9550, 10016, 15776, 17330.

e. Kâmil Kepeci Tasnifi:

Ruûs Defterleri: No. 208, 209, 210, 212, 213, 215, 216/A, 218, 219, 220, 222, 224, 225, 229, 230, 231, 238, 241, 244, 245, 245, 246, 248, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 262, 266,

Divân-ı hümayûn defterleri: No. 74, 76, 79, 88, 89, 90, 91, 104, 106, 111, 115, 133,

Diğer defterler: No. 64, 67, 69, 288, 664 mükerrer, 665, 1452, 1764, 7504.

f. Ali Emîrî Tasnifi:

Mahmud-I 2148

Kanunî 292

Ahmed-I 408,

g. Cevdet Tasnifi:

Askerî, No. 39875

Bahriye, No. 10313, 11063, 11395, 9048,

Evkâf, No. 126, 30160, 373, 1151, 11020, 12736, 13333, 30184, 19501.

Maliye, No. 4857.

Nâfia, No. 1852

h. **Cezayir-Rakka Ahkâm Defteri:** No. XXV, XXIV

i. İbnü'l-Emin Tasnifi:

Evkâf, No. 6898, 7834

i. Ruznâme Defterleri: No. 7, 15, 22, 34, 38, 51, 65, 171, 192, 2130, 101.**j. Diğer Tasnifler:**

Bâb-ı Asafî, Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi, No. 937

Bâb-ı Asafî, Nişân (Tahvîl) Kalemi, No. 1140, 1141

Bâb-ı Asafî Ruûs Kalemi, No. 1452, 1453, 1455, 1458, 1461, 1463, 1472, 1473, 1481, 1551.

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemi, No. 964, 1868.

Hadariye Defterleri, No. 1

Hatt-ı Hümâyûn, No. 46422

İrâde-Hâriciye, No. 59

2. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı

Muallim Cevdet Evrâkı, 36.22

3. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i Kadime Arşivi

Tahrir Defterleri: No. 145, 173, 564.

4. Topkapı Sarayı Müzesi

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi: D. 9772, E. 5221/1, E. 3004.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi: Koğuşlar (Mühimme Defteri), 888.

5. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

No. 167/1232, 1870, 2000.

6. Milli Kütüphâne

Gaziantep Şeriiye Sicilleri, No. 2.

II. YAYIMLANMIŞ VESİKALARAHMED REFİK; *Anadolu'da Türk Aşiretleri, 966-1200*, İstanbul 1989.AKGÜNDÜZ, AHMET; *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1990--YINANÇ, REFET-GENÇ, REŞAT-KOPRAMAN, K. Y.- ÇETİN, ATILLA-GÜZELBEY, C. C.; *Şeriiye Sicilleri I-II*, İstanbul 1988.ANHEGGER, R.-İNALCIK, H.; *Kanûnnâme-i Sultânî ber mu'ceb-i örf-i Osmânî*, Ankara 1956.BARKAN, ÖMER L.; *XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I, Kanunlar*, İstanbul 1943._____, "H. 933-934 (1527-1528) mâlî yılına ait bir bütçe örneği", *İFM*, XV/1-4(1953-1954), s. 251-329._____- MERİÇLİ, ENVER; *Hüdâvendigâr Livâsı Tahrir Defterleri I*, Ankara 1988.

- ÇADIRCI, MUSA; "II. Abdülhamit'e sunulan lâyiha, Heyet-i Teftişiye'nin geşt ü güzhar eylemiş olduğu mahallerin ahvâliyle Heyet-i mezkûrun harekâtı", *OTAM*, sayı: 3, Ankara Ocak 1992, s.413-485.
- GÜZELBEY, C. C.-YETKİN, H.; *Gaziantep'in Şer'î Mahkeme Sicillerinden Örnekler*, Gaziantep 1970.
- İNALCIK, HALİL; "Adaletnâmeler", *TTK Belgeler*, sayı 3-4, Ankara 1967, s. 46-145.
- _____, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1987.
- ONGAN, HALİT; *Ankara'nın 1 Numaralı Şeriyye Sicili*, Ankara 1958.
- _____, *Ankara'nın İki Numaralı Şeriyye Sicili*, Ankara 1974.
- ORHONLU, CENGİZ; "1559 Bahreyn seferine âid bir rapor", *T D*, sayı: 22 (Mart 1967), İstanbul 1967, s. 1-16.
- ÖZCAN, ABDÜLKADİR; "Fatih'in teşkilât kanunnâmesi ve nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesi", *T D*, Fatih Sultan Mehmed Sayısı, sayı: 33 (Mart 1980/81), İstanbul 1982, s. 7-56.
- ÖZERGİN, M. KEMAL; *Sultan Süleyman Han Çağına Ait Tarih Kayıtları*, Erzurum 1971.
- UNAT, F. REŞİT; "Ahmet III. devrinde yapılmış bir Önasya haritası", *Tarih Vesikaları Dergisi*, I/2 (Ağustos 1941), s. 160.

III. KAYNAK ESERLER

- ABU BAKR-İ TİHRÂNÎ; *Kitâb-i Diyarbakriyya*, neşr. N. Lugal-F. Sümer, Ankara 1993.
- ABU'L-FARAÇ, GREGORY; *Abû'l-Farac Tarihi*, çevr. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1987.
- AHMED BİN MAHMUD; *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Mercil, İstanbul ts.
- AKSARAYÎ, KERİMÜDDİN MAHMUD; *Selçukî Devletleri Tarihi*, çevr. M. Nuri Gençosman, Ankara 1943.
- ÂLÎ, GELİBOLULU MUSTAFA; *Kühû'l-Ahbâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, No. 4225.
- ALİ CEVAD; *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı* I, İstanbul 1313.
- AŞIK MEHMED BİN ÖMER BİN BAYEZİD; *Menâzirul-Avâlim*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, No. 2421.
- ATÂÎ; *Hadâikü'l-Hakâyık fî Tekmileti's-Şakâyık*, İstanbul 1268.
- AYN ALİ EFENDİ; *Kavânîn Risâlesi*, İstanbul 1280.
- BELÂZURÎ; *Fütûhu'l-Büldân*, terc. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- BUCKNIGHAM, J.S.; *Travels in Mesopotamia Including a journey from Aleppo to Baghdad*, London 1827, I.
- CELÂLZÂDE MUSTAFA ÇELEBİ; *Selinnâme*, hazırlayanlar: A. Uğur-M. Çuhadar, Ankara 1990.
- _____, *Tabakatü'l-Memâlik ve Derecetü'l-Mesâlik*, P. Kappret neşri, Wiesbaden 1981.
- CENÂBÎ; *Muhtasar-ı Tarih-i Cenâbî*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3097.
- DANIŞMAN, ZUHURÎ; *Koçi Bey Risâlesi*, İstanbul 1993.
- DURUSOY, GERTRUDE; "16. Yüzyılda Gasparo Balbi ile Leonhart Rauwolff gözüyle Fırat bölgesindeki Türkler", *Türk Kültürü (Prof. Yaşar Önen'e Armağan)*, XXVI/1, (Ankara 1988), s. 101-102.
- EBÜ'L-FAZL MEHMED EFENDİ; *Zeyl-i Heşt-Bihîşt*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi, No. 2447.
- EBÜ'L-FİDÂ, *Takvîmü'l-Büldân*, neşr. Reinaud ve de Slane, Paris 1840.

- EVLYÂ ÇELEBÎ; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Ahmed Cevdet neşri, İstanbul 1314, III.
- FERİDUN BEY; *Münşeatü's-Selâtin*, İstanbul 1264, I-II.
- HADÎDÎ; *Tevârih-i Al-i Osman (1299-1523)*, neşr. Necdet Öztürk, İstanbul 1991.
- HAYDAR ÇELEBÎ; *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, hazırlayan: Yavuz Senemoğlu, İstanbul ts.
- HOCA SAADEDDİN EFENDÎ; *Tacü't-Tevârih*, İstanbul 1279-1280.
- İBN ARABŞAH; *Acâibü'l-Makdûr*, terc. Nazmîzâde, İstanbul 1277.
- İBN ŞEDDÂD; *Baypars Tarihi*, I, çevr. M. Ş. Yaltkaya, İstanbul 1941.
- İBNÜ'L-ADÎM; *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, terc. Ali Sevim, Ankara 1989.
- İBNÜ'L-ESÎR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, II, terc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1985.
- Kanunâme Mecmuası*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, No. 851.
- Kanunnâme Mecmuası*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttâb, No. 1004.
- Kanunnâme-i Al-i Osman*, neşr. Mehmed Arif, İstanbul 1329 (TOEM ilâvesi).
- Kanunnâme-i Sultan Süleyman*, Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, No. 1969
- KATİB FERDÎ; *Mardin Mülûk-i Artukîyye Tarihi ve Kitâbeleri vesâir Vesâik-i Mühimme*, neşr. Ali Emîrî, İstanbul 1331.
- KÂTİB ÇELEBÎ; *Cihannümâ*, İstanbul 1145.
- KEŞFÎ; *Selimmâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, No. 2147.
- MEHMED CEMAL; *Anadolu, İstatistikî, İktisâdî ve Askerî Coğrafya*, İstanbul 1337.
- MEHMED; *Ayîn-i Cihânânî ve Kavânîn-i Örfiye-i Osmânî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, No. 2362.
- MOLTKE, HELMUTH VON; *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çevr. Hayrullah Örs, İstanbul 1969.
- MÜCECİMBAŞI AHMED DEDE; *Müneccimbaşı Tarihi (Sahâifü'l-ahbar fi Vekayi'ü'l-A'sâr)*, çevr. İsmail Erünsal, İstanbul ts.
- PEÇUYLU İBRAHİM; *Tarih*, İstanbul 1281.
- RAUWOLFF, LEONHART; *Aigentliche Beschreibung der Raiss inn die Morgenlaender*, Dietmar Henze neşri, Graz 1971.
- SADÎ; *Selimmâme*, TSMK, Revan Kütüphanesi, No. 1277.
- Salnâme-i Haleb sene 1284*, Haleb 1284.
- Salnâme-i Vilâyet-i Haleb (1326 sene-i Hicrîye mahsusdur 35. sene)*, Haleb 1324.
- SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDÎ; *Tarih-i Selaniki*, neşr. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989.
- SHERLEY, SIR ANTHONY; *Sir Anthony Sherley, and his Persian adventure*, edited by E.D. Ross, London 1933.
- SİBT İBNÜ'L-CEZVÎ; *Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Ayan*, neşr. Ali Sevim, Ankara 1968.
- SİLAHŞÖR; "Fetihnâme-i Diyâr-ı Arab be Devlet-i Kahire-i Sultan Selim Han", neşr. Selahattin Tansel, *Tarih Vesikaları*, sy.17, İstanbul 1958.
- SİLAHTAR, FINDIKLILI MEHMED AĞA; *Nusretnâme*, II, neşr. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1966-1969.
- SOFYALI ALİ ÇAVUŞ; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, neşr. Mithat Sertoğlu, İstanbul 1992.
- SÜHEYLÎ, AHMED BİN HEMDEM; *Tarih-i Mısri'l-Cedid*, İstanbul 1142.
- SÜRYANÎ MAR YEŞUA; *Vakayi'nâme 494-507 Yıllarına ait Urfa, Amid ve Güneydoğu-Anadolu Vak'aları Bizans-Sasanlı Savaşları*, çevr. Mualla Yanmaz, İstanbul 1958.
- ŞÂMÎ, NİZAMÜDDİN; *Zafernâme*, çevr. Necati Lugal, Ankara 1987.

- ŞEYHOĞLU; *Şeyhoğlu Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ*, neşr. Kemal Yavuz, Ankara 1991.
- TAVERNIER, DE JEAN BAPTISTE; *Les Six Voyages*, Paris 1712, I.
- TOPÇULAR KATİBİ ABDÜLKADİR EFENDİ; *Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Tarihi*, hazırlayan: Ziya Yılmaz, basılmamış Doktora tezi, İstanbul 1990.
- URFALI MATEOS; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çevr. H. D. Andreasyan, Ankara 1987.
- YAKUT HAMEVÎ; *Kitabü'l-Mu'cemü'l-Büldân*, VII, neşr. Muhammed Emin Hancî, Mısır 1906,
- YUSUF NEBHANÎ; *Câmi'u Kerâmeti'l-Evliyâ II*, Kahire 1329.
- YÜCEL, YAŞAR; *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-i Müstetâb - Kitâbu Mesâlihî'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn - Hırzû'l-Mülûk*, Ankara 1988.
- ZAHİRÎ, HALİL BİN ŞAHİN; *Kitabü Zübdetü Keşfü'l-Memâlik*, Fuad Sezgin neşri, Frankfurt 1992.

IV. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

- AKDAĞ, MUSTAFA; "Genel çizgileriyle XVII. yüzyıl Türkiye tarihi", *TAD*, IV/6-7 (Ankara 1966), Ankara 1968, s. 201-247.
- _____, "Osmanlı İmparatorluğunun yükseliş devrinde esas düzen", *TAD*, III/4-5 (Ankara 1965), Ankara 1967, s. 139-156.
- _____, Mustafa; *Türkiye'nin İktisadî ve İctimâî Tarihi*, İstanbul 1974.
- ALPTEKİN, Çoşkun; "Artuklular", *TDVİA*, III, s. 415-418.
- _____, "Belek b. Behrâm", *TDVİA*, V, s. 402-403.
- _____, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978.
- ALTUNDAĞ, ŞİNASI; "Osmanlılarda kadıların salâhiyet ve vazifeleri hakkında", *VI. Türk Tarih Kongresi Ankara 20-26 Ekim 1961 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967, s. 342-355.
- ARIKAN, ZEKÎ; *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir 1988.
- _____, "XV-XVI. yüzyıllarda Anadolu'da çeltik üretimi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (İstanbul 21-25 Ağustos 1989) Tebliğler*, Ankara 1990, s. 477-481.
- Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Evrakı Kataloğu*, İstanbul 1994.
- AYALON, DAVID; "Memlûkler ve deniz kuvvetleri, İslâm alemi ile hristiyan Avrupa arasındaki mücâdelenin bir safhası", *TD*, sayı. 25 (Mart 1971), İstanbul 1971, s. 39-50.
- BALTACI, CAHİT; "Arpalık", *TDVİA*, III, s. 392-394.
- _____, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.
- BARKAN, ÖMER L.; "Çiftlik", *İA*, III, s. 392-397.
- _____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler I, İstîlâ devrinin kolonizatör Türk dervişleri", *VD*, II (Ankara 1942), s. 279-386.
- _____, "Öşür", *Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, s. 799-800.
- _____, "Tarihî demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi", *TM*, X (İstanbul 1953), s. 1-26.
- _____, "Timar", *Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, s. 834-835.

- _____, "Türk-İslâm toprak hukuku tatbikâtının Osmanlı İmparatorluğu'nda aldığı şekiller: İmparatorluk devrinde toprak mülk ve vakıfların hususiyeti", *Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, s. 249-280.
- _____, "Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri", *İFM*, II (1940-41), s. 20-59, 214-247.
- _____, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles", *JESHO*, No. 1, Leiden 1957, s. 9-36.
- _____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda imâret sitelerinin kuruluşu ve işleyiş tarzına ait araştırmalar", *İFM*, XXIII/1-2 (İstanbul 1963), s. 238-296.
- _____, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Economic History of the Middle East*, edited by M. A. Cook, London 1970, s. 163-171.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara 1992.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara 1992.
- BAŞGELEN, NEZİH; *Birgi'den Gevaş'a Anadolu Notları 1975-1976*, İstanbul 1981.
- BAYSUN, M. CAVİD; "Mescid (Osmanlı devri medreseleri)", *İA*, VIII, s. 71-77.
- BEDİZ, DANYAL; "Osmanlı donanma ve ticaret filolarının inkişafında jeopolitik ve ekonomik faktörler", *VI. Türk Tarih Kongresi Ankara 20-26 ekim 1961 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967, s. 519-522.
- BOSTAN, İDRİS; "Birecik", *TDVİA*, VI, s. 187-189.
- _____, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992.
- CAHEN, CLAUDE; *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın ikinci yarısı)*, çevr. Y. Yücel-B. Yediyıldız, Ankara 1988.
- CEZAR, MUSTAFA; "Osmanlı klasik dönem imar sistemi", *IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 21-25 Eylül 1981), Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1989, III, s. 1391-1414.
- ÇADIRCI, MUSA; *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.
- ÇAĞATAY, NEŞ'ET; "Osmanlı İmparatorluğunda reâyâdan alınan vergi ve resimler", *DTCFD*, V/5 (Ankara 1947), s. 438-511.
- ÇETİN, ATILLA; *Başbakanlık Arşivi Klavuzu*, İstanbul 1979.
- DANIŞMEND, İ. HAMİ; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Ankara 1971, II.
- DEMİRKENT, İŞİN; *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, Ankara 1990.
- _____, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi II (1118-1146)*, Ankara 1987.
- DİE 1990 Yılı Nüfus Sayım Sonuçları*, Ankara 1990.
- EMECEN, FERİDUN M.; *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.
- _____, "Canbirdi Gazalî", *TDVİA*, VII, s. 141-143.
- _____, "Çeltik", *TDVİA*, VIII, s. 265-266.
- _____, "Çift Resmi", *TDVİA*, VII, s. 309-310.
- _____, "Sosyal tarih kaynağı olarak Osmanlı tahrir defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri (28-29 Mayıs 1990)*, İstanbul 1991, s. 143-156.
- _____, "Bennâk", *TDVİA*, V, s. 458-459.
- _____, "Cebelü", *TDVİA*, VII, s. 188-189.
- _____, -ŞAHİN, İ.; "Anadolu (Sosyo-ekonomik hayat ve şehirleşme)", *TDVİA*, III, s. 124-126.
- ERGENÇ, ÖZER; "Osmanlı şehrinde esnaf örgütlerinin fizik yapıya etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Tebliğler (Ankara 11-13 Temmuz 1977)*, Ankara 1977, s. 103-109.

- _____, "Osmanlı şehirlerindeki yönetim kurumlarının niteliği üzerinde bazı düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye sunulan bildiriler II*, Ankara 1981, s. 1265-1274.
- ERGİN, OSMAN; *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişâfı*, İstanbul 1936.
- _____, *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*, İstanbul 1939.
- ERİNC, SIRRI; "Kültürel çevrebilim açısından Güneydoğu Anadolu", *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi Güneydoğu Anadolu Araştırmaları I*, İstanbul 1980, s. 65-72.
- EYİCE, SEMAVİ; "Bedesten", *TDVİA*, V, s. 302-311.
- _____, "Cami (Mimari Tarihi)", *TDVİA*, VII, s. 56-90.
- _____, "İlk Osmanlı devrinin dinî-ictimâî bir müessesesi olarak zaviyeler ve zaviyeli camiler", *İFM*, XXIII/1-2, (İstanbul 1963), s. 23-25.
- FAROQHI, SÜREİYA; *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çevr. N. Kalaycıoğlu, İstanbul 1993.
- _____, "A map of Anatolian Friday Mosques (1520-1535)", *Osmanlı Araştırmaları IV*.
- _____, "16. asırda Batı ve Güney sancaklarında belirli aralıklarla kurulan pazarlar: İçil, Hamid, Karahisar-ı sahib, Kütahya, Aydın, Menteşe", *Gelişme Dergisi*, I (Ankara 1978), s. 44-45.
- GÖKBİLGİN, TAYYİB; *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul 1952.
- _____, "Mehmed Paşa. Muhammed Paşa, Sokullu, Tavi", *İA*, VII, s. 595-605.
- _____, "Memlûk Sultanlığı tarihine toplu bir bakış", *TD*, sayı 25 (İstanbul 1971), s. 35-36.
- _____, "Nâhiye", *İA*, IX, s. 37-39
- _____, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı, Vakıflar, Haslar, Mukataalar*, İstanbul 1952.
- GÖYÜNÇ, NEJAT; "XVI. yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun ekonomik durumu (Kanuni Süleyman ve II. Selim devirleri)", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1973, s. 71-102.
- _____, "XVI. yüzyılda Ruûs ve önemi", *TD*, 22 (İstanbul 1967), s. 17-34.
- _____, "Diyarbakir beylerbeyliğinin ilk idârî taksimâtı", *TD*, sayı 23 (İstanbul 1969), s. 23-34
- _____, "Hane deyimi hakkında", *TD*, sayı 32 (İstanbul 1979), s. 331-348.
- GÜÇER, LÜTFİ; *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964.
- GÜNAY, DUYGU-WHALLON, ROBERT; "Araştırma bölgesinde daha önce yapılmış incelemeler ve geziler", *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi Güney-doğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları -I*, İstanbul 1980, s. 88-89.
- GÜNYOL, VEDAT; "Mektep", *İA* VII, s. 655-659.
- GÜRAN, CEYHAN; *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, Ankara 1978
- HALAÇOĞLU, YUSUF; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991.
- _____, "Adıyaman", *TDVİA*, I, s. 377-379.
- _____, "Basra", *TDVİA*, V, s. 112-114.
- _____, "Derbend", *TDVİA*, IX, s. 162-163.

- _____, "Adana", *TDVİA*, I, s. 349-353.
- HAMMER, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, terc. Mehmed Ata, İstanbul 1330, IV,
- HARB, MUHAMMED; *Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır Seferi*, İstanbul 1986.
- HASAN, İBRAHİM HASAN, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi, Abbasîlerin İkinci Dönemi (447-656/1055-1258) İdâdî Müesseseler-İktisâdî Durum-Kültür-Sanat-Sosyal Durum VI*, terc. İsmail Yiğit, İstanbul 1986.
- HINZ, WALTHER; *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çevr. Acar Sevim, İstanbul 1990.
- _____, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd (XV. Yüzyılda İran'ın Millî bir devlet haline yükselişi)*, çevr. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1992.
- HONİGMANN, ERNEST; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, terc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970,
- _____-DARKOT, B.; "Rum-kale", *İA*, IX, s. 779-780
- _____-GÖYÜNÇ, N.; "Urfa", *İA*, XIII.
- HUART, CL.; "Kervan", *İA*, VI, s. 597.
- _____-ERGİN, OSMAN; "İmâret", *İA*, V/2, s. 985.
- HÜTTEROTH-ABDÜLFETTAH; *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria, in the late 16th century*, Erlangen 1977.
- İŞIKSAL, TURGUT; "Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu-Hindistan ulaşımında güvenlik tedbirleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 29 (Şubat 1970), s. 40-42.
- İŞILTAN, FİKRET; *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960.
- _____, "Şanlıurfa tarihine genel bir bakış", *Şanlıurfa ve Gap Sempozyumu*, İstanbul 1988, s. 57-65.
- İLGÜREL, MÜCTEBA; "Canbolatoğulları", *TDVİA*, VII, s. 144-145.
- _____, "Celâlî İsyanları", *TDVİA*, VII, s. 252-257.
- _____, "Subaşılik müessesesi", *Journal of Turkish Studies, Orhan Şaik Gökyay Armağanı*, II (1984), ss. 251-261.
- _____, "XVII. yüzyıl Balıkesir şer'iyye sicillerine göre subaşılik müessesesi", *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye sunulan bildiriler II*, Ankara 1981, s. 1275-1281.
- İLHAN, MEHMET M.; "Tapu-tahrir defterlerinin tarihsel demografi için önemi hakkında bazı notlar", *Erdem*, VIII/19 (Ocak 1991), Ankara 1993, s. 263-270.
- İNALCIK, HALİL; *The Ottoman Empire, the classical age, 1300-1600*, London 1973.
- _____, "Cizye (Osmanlılar'da cizye)", *TDVİA*, VIII, s. 45-48.
- _____, "Eyâlet", *El²*, s. 721-724.
- _____, "Eyâlet", *TDVİA*, IX, s.549-550.
- _____, "Mahkeme", *İA*, VII, s. 149-151.
- _____, "Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişâfı devrinde Türkiye'nin iktisâdî vaziyeti üzerinde bir tetkik münâsebetiyle", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 139-186.
- _____, "Osmanlı timar rejimi ve sipahi ordusu", *Türk Kültürü*, X/118, (Ankara 1972),
- _____, "Osmanlılarda raiyyet rûsûmu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 31-65.
- _____, "Örf", *İA*, IX, s. 480.
- _____, "Çiftlik", *TDVİA*, VIII, s. 313-314.
- İPLİKÇİOĞLU, BÜLENT; *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I*, İstanbul 1990.
- İPŞİRLİ, MEHMET; "Beylerbeyi", *TDVİA*, VI, İstanbul 1992, s. 69-74.
- _____, "Buk'a", *TDVİA*, VI, s. 386-387.

- KAFESOĞLU, İBRAHİM; "Selçuklular", *İA*, X, s. 353-416.
- KANSU, ŞEVKET A. ; "Güney-Doğu Anadolu ve 'Chepper', 'Chopping-Tools' endüstrisi hakkında", *Belleten* XXVIII/109, (Ankara 1964), s. 161-163.
- KARAL, E. ZİYA; *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, VI-VIII.
- KAYMAZ, NEJAT; *Pervâne Mu'înü'd-Dîn Süleyman*, Ankara 1970.
- KINAL, FURUZAN; *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1991.
- KOPRAMAN, K. YAŞAR; *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara 1989.
- _____, "Baybars I", *TDVİA*, V, s. 221-223.
- KÖKTEN, İ. KILIÇ; "Anadolu'da prehistorik yerleşme yerlerinin dağılışı üzerine bir araştırma", *DTCFD*, X/3-4'ten ayrışım, Ankara 1952.
- Köy Envanter Etüdlere Göre Urfa*, Ankara 1967.
- KÖYMEN, MEHMET A. ; "Anadolu'nun Fethi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* (1961), Ankara 1962, s. 89-122.
- KUNT, İ. METİN; *Sancaktan Eyalete 1550-1650 arasında Osmanlı ümerası ve il idaresi*, İstanbul 1978.
- _____, *The Sultan's Servants The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, New York 1983.
- KÜRKÇÜOĞLU, A. CİHAT; "Güneydoğu Anadolu'da tarihi zenginlikleri ve kelaynak kuşlarıyla ünlü bir şehir Birecik", *Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi*, IV/15 (Eylül 1992), s. 70.
- KÜTÜKOĞLU, BEKİR; *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993
- LAMMENS, H.-İŞILTAN, F. ; "Suriye", *İA*, XI, s. 51-66.
- LOWRY, HEATH; "The Ottoman liva kanunnames contained in the Defter-i Hakani", *Osmanlı Araştırmaları* II, s. 43-74
- MERÇİL, ERDOĞAN; "Selçuklular'ın Anadolu'ya gelişlerinden Haçlı saferlerinin başlangıcına kadar Urfa'nın durumu", *Şanlıurfa ve Gap Sempozyumu*, İstanbul 1988, s. 50-56.
- MİROĞLU, İSMET; *XVI. Asırda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975.
- _____, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990.
- _____, "Aşık Mehmed", *TDVİA*, III, s. 553.
- OCAK, AHMET Y. ; "Anadolu (Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması)", *TDVİA*, III, s. 110-116.
- OCAK, A.Y.-FOROGHİ, S. ; "Zâviye", *İA*, XIII, s. 468-476.
- OĞUZOĞLU, YUSUF; "Dizdâr", *TDVİA*, IX, s. 480-481.
- ORHONLU, CENGİZ; *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, 1691-1696, İstanbul 1963.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1990.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1984.
- _____, - İŞIKSAL, T. ; "Osmanlı devrinde nehir nakliyatı hakkında araştırmalar: Dicle ve Fırat nehirlerinde nakliyat", *TD*, sayı 17-19 (1963), s. 77-102.
- OSTROGORSKY, GEORGE; *Bizans Devleti Tarihi*, çevr. Fikret İşıltan, Ankara 1986.
- ÖZAYDIN, ABDÜLKERİM; "Aynicâlût savaşı", *TDVİA*, IV, s. 275-276.
- ÖZBARAN, SALİH; "XVI. yüzyılda Basra Körfezi sahillerinde Osmanlılar Basra beylerbeyliğinin kuruluşu", *TD*, sayı 25, (İstanbul 1971), s. 51-72.
- ÖZCAN, ABDÜLKADİR; "Çeribaşı", *TDVİA*, VIII, s. 270-272.

- _____, "Çeribaşılık müessesesi", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, s. 196-203.
- _____, "Daltaban Mustafa Paşa'nın Basra seraskerliği", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985) Tebliğler III. Türk Tarihi II*, İstanbul 1989, s. 473-480.
- ÖZDEĞER, HÜSEYİN; *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı I*, İstanbul 1988.
- ÖZFIRAT, AYNUR; *Harran Tarihi (Başlangıcından Yeni Babil Dönemi'nin sonuna kadar)*, basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul 1988.
- SAHİLLİOĞLU, HALİL; "Antakya", *TDVİA*, III, s. 228-232.
- SCHİMMEL, A. ; *Feharis-i Kitab-ı Bedaiu'z-Zuhur fi Vekai'i'd-Duhur li-Muhammed bin Ayas el-Hanefi (el-Cüz'ü's-salis ve'r-rabi' ve'l-hamis)*, İstanbul 1945.
- SERTOĞLU, MİTHAT; *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara 1955.
- SEVİM, ALİ; *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara 1989.
- _____, "Tutuş", *İA*, XII/2, s. 134-137.
- SOBERNHEİM, M.; "Halil", *İA*, V/1, s. 159.
- _____, "Memlûkler", *İA*, VII, s. 689-692.
- SÖZEN, METİN; *Anadolu Medreseleri, Selçuklular ve Beylikler Devri*, İstanbul 1970.
- SPULER, BERTOLD; *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çevr. Cemal Köprülü, Ankara 1987.
- STRECK, M. ; "Kelek", *İA*, VI, s. 550-552.
- _____, "Birecik", *İA*, II, 629-632.
- STRECK, M.-[PARRY, V. J.]; "Biredjik", *El²*, I, s. 1233-1234.
- SÜMER, FARUK; "Akkoyunlular", *TDVİA*, II, s. 270-274.
- _____, *Kara Koyunlular (Başlangıcından Cihan-Şah'a kadar)*, Ankara 1984.
- _____, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara 1980.
- ŞAHİN, İlhan; "Dulkadır Eyaleti", *TDVİA*, IX, s. 552-553.
- _____, "Timar sistemi hakkında bir risâle" *TD*, sayı: 32 (İstanbul 1979), s. 905-935.
- _____, "XVI. asırda Halep Türkmenleri", *TED*, sayı: 12, sene: 1981-1982 (İstanbul 1982), s. 687-712.
- _____, "Osmanlı İmparatorluğunda konar-göçer aşiretlerin hukukî nizâmları", *Türk Kültürü*, XX/227 (Mart 1982), s. 285-294.
- _____, *Yeni-il Kazası ve Yeni-il Türkmenleri (1584-1653)*, basılmamış Doktora tezi, İstanbul 1980.
- ŞEŞEN, Ramazan; *Salahaddin Devrinde Eyyubîler Devleti (Hicrî 569-589/Miladî 1174-1193)*, İstanbul 1983.
- ŞİMŞİRGİL, AHMET; *Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat (1455-1574)*, basılmamış Doktora tezi, İstanbul 1990.
- TABAKOĞLU, AHMET; *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1986.
- TANIŞIK, HALİL R.; *Urfa İli Yakın Çevre İncelemeleri*, Ankara 1974.
- TAŞDEMİR, MEHMET; *Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger ve Kâhta Kazalarının Sosyal ve İktisadî Durumu (1519-1563)*, basılmamış Doktora tezi, İstanbul 1994.
- TEKİNDAG, M. C. ŞEHABEDDİN; *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XIV. yüzyıl Mısır tarihine dair araştırmalar)*, İstanbul 1961.
- _____, "Memluk Sultanlığı tarihine toplu bir bakış", *TD*, sayı: 25 (Mart 1971), s. 1-38.
- _____, -MİNORSKY, V.; "Uzun Hasan", *İA*, XIII, s. 91-96.
- TURAN, OSMAN; *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984.
- _____, "Selçuk Kervansarayları", *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1980, s. 161-196.

- _____, "Süleyman Şah I. (b. Kutalmış)", *İA*, XI, s. 201-219.
- TURAN, ŞERAFETTİN; " Bayezid ", *TDVİA*, V, s. 230-231.
- _____, "Fatih Mehmet-Uzun Hasan mücadelesi ve Venedik", *TAD*, III/4-5 (Ankara 1965), Ankara 1967, s. 63-138.
- _____, *Kanûnî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara 1961, s. 175-177.
- TÜRKAY, CEVDET; *Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Oymak, Aşiretler ve Cemaatler*, İstanbul 1979.
- Türkiye'de Turizm Beldeler 27 Gaziantep*, İstanbul 1991.
- UMAR, BİLGE; *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993.
- UZUNÇARSILI, İ. H.; *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984.
- _____, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1984.
- _____, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988.
- ÜNAL, M. ALİ; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara 1989.
- ÜNAL, TAHSİN; "Savaşa çıkan Osmanlı ordusunda lojistik işleri- IV. Murad'ın Bağdat seferi hazırlıkları", *Türk Kültürü*, V/58, s. 728-740.
- VARLIK, M. ÇETİN; XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı, basılmamış Doçentlik tezi, Erzurum 1980.
- _____, "Anadolu Beylikleri", *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, X, s. 23-129.
- _____, "Anadolu Eyaleti", *TDVİA*, III, s. 143-144.
- _____, "Akkoyunlular", *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, s. 407-439.
- YEDİYILDIZ, BAHAEDDİN; *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985.
- YINANÇ, M. HALİL; "Elbistan", *İA*, IV, s. 223-230.
- _____, *Türkiye Tarihi I Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944.
- YINANÇ, REFET; *Dulkadir Beyliği*, Ankara 1989.
- Yurt Ansiklopedisi, Türkiye, İl İl: Dünyü, Bugünü, Yarını*, "Gaziantep", IV, İstanbul 1982-1984, s. 2948-3095.
- _____, "Urfa", s. 7355-7456.
- YÜCEL, YAŞAR; "Osmanlı İmparatorluğunda desantralizasyona (adem-i merkeziyet) dair gözlemler", *Belleten*, XXXVIII/152, (Ankara 1974), s. 6576-708.
- _____, *Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakın-Doğu (1393-1402)*, Ankara 1980.

GİRİŞ

1056 yılında Selçuklular'dan Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış Bey'in akınları sayesinde Türkmen topluluklarıyla tanışan Birecik sancağı toprakları, Malazgirt zaferi sonrasında günden güne artan bir hızla Türk yerleşimine sahne olmuştur.. Selçuklular döneminde Birecik bir Türk şehri olmuştur. Daha sonra Artuklular egemen olmuşlar, zaman zaman Eyyûbîlere ve Türkiye Selçuklularına tabi olmuşlardır. Birecik Memlûkler'e tabi iken Sultan Selim I.'in Mısır seferinin başlarında, 1516 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır¹. Fırat nehrinin Toros dağlarını terkedip Mezapotamya düzlüğüne doğru yol almaya başladığı noktadan bugünkü Türkiye topraklarından ayrıldığı bölgeye kadar uzanan Fırat'ın iki kenarındaki topraklar, Birecik sancağı adıyla teşkilatlandırılmıştır. Önce kuzeyde kalan Araban, Ank ve Merzuman nahiyeleri Rumkale sancağı adıyla ayrı bir sancak yapılmış, daha sonra Birecik ve Suruç nahiyelerinden meydana gelen Birecik sancağına katılmıştır². Birecik sancağı, önceleri merkezi Şam olan Eyâlet-i Arab'a bağlanmış³, 1550'lere doğru Haleb beylerbeyliğinin kurulması üzerine de bu eyâletin bir sancağı olmuştur⁴. İncelediğimiz dönemde, sancak dahilinde Birecik ve Rumkale adıyla iki şehir bulunmaktadır. Bu şehirlerin kaleleri garnizon görevi yapmaktadır. Orta çağların meşhur Suruç şehri, 1260 yılında Moğol yağma ve tahribinden sonra bir daha toparlanamamış⁵, XIX. yüzyıl sonlarına kadar köy statüsünde kalmıştır.

Memlûkler'in Halep saltanat nâibliğine bağlı olan Rumkale ve Birecik naibliklerinde tatbik edilen sistemin, bu bölgenin Osmanlı mülküne ilhâkından sonra da, kanunname ve idârî taksimâtıyla birlikte uygulanmaya devam edildiği görülmektedir,

¹ Keşfi, *Selimmâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü,, no. 2147, vr. 81a; Celâl-zâde Mustafa, *Selimmâme*, hazırlayanlar: A. Uğur-M. Çuhadar, Ankara 1990, s. 420; Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi, *Zeyl-i Hest-Bihîst*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 2447, vr. 97b; Mehmed, *Ayîn-i Cihânânî ve Kavânîn-i Örfiye-i Osmânî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 2362, vr. 117b; Hoca Sa'düddin, *Tacü't-Tevârih*, İstanbul 1279-1280, II, s. 339.

² BOA, TD 998, s. 299.

³ Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (1527-1528) mâlî yılına ait bir bütçe örneği", *İFM*, XV/1-4(1953-1954), s. 306. Adı geçen makalede incelenen ve 1520 yılına ait olduğu ifade edilen TSMA D. 9772'de kayıtlı vesikanın 1517 tarihinde hazırlanmış olabileceği hakkında bkz. Nejat Göyünç, "Diyarbakır beylerbeyliğinin ilk idârî taksimâtı", *TD*, sayı. 23 (İstanbul 1969), s. 23-34.

⁴ 1541 Nisan'ının başlarında Haleb'e sancakbeyi tayini yapıldığı görülmektedir(M. Kemal Özergin, *Sultan Süleyman Han Çağına Ait Tarih Kayıtları*, Erzurum 1971, s.14).

⁵ *Abu'l-Farac Tarihi*, çevr. Ö. R. Doğrul, Ankara 1987, II, s. 573; Evliyâ Çelebi, gayet büyük olan Suruç kalesinin Selçuklular zamanında Kudüs'e giden Haçlı askerleri tarafından tahrip ve şehrin harap edildiğini kaydetmektedir (*Seyahatnâme*, Ahmed Cevdet neşri, İstanbul 1314, III, s. 148); Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, neşr.: Reinaud ve de Slane, Paris 1840, s. 276-277.

Birecik ve Rumkale nâibliklerinin sınırları aynen muhafaza edilerek iki ayrı sancak halinde Eyâlet-i Arab'a bağlanmış, daha sonra da Rumkale Birecik'e ilhâk edilerek tek ancak haline getirilmiştir. Bölgede idârî bünyeyi sağlamlaştıran Osmanlılar, has, zeâmet ve timar sistemini kurmuşlardır. Bölgede ihdâs edilen Osmanlı idarî yapısı, bazı farklılıklarla Memlûkler dönemi idare yapısını da vermektedir. Birecik sancağının idârî yapısı ile ilgili en güvenilir bilgiler, Tapu-Tahrir defterlerinde bulunmaktadır. Bölgenin ekonomik ve sosyal durumlarını da ortaya koyan bu defterler, araştırmamızın ana kaynağını teşkil etmektedir.

Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti'nde yeni fethedilen yerlerin genel durumu, eskiden mevcut veya yeni uygulanacak olan idârî teşkilât çerçevesi içerisinde belli usûl ve kâidelerle göre tesbit ve kaydedilirdi. Tahrîr adı verilen bu faaliyet esnâsında; şehir, köy, mezraa, çiftlik, yayla, kışla ve mer'alar gibi yerleşim birimleri ve tarım alanları tesbit edilir, bunların hukûkî statüleri belirlenirdi. Bu birimler içerisinde yaşayan ailelerin vergi vermekle mükellef fertlerinin veya herhangi bir sebeple vergiden muaf olanlarının adları tek tek kaydedilir ve bunların ekip-bıçtıkları arazilerin büyüklüğüne veya küçüklüğüne göre mensup oldukları kategoriler (tam-çift, nîm-çift, bennâk, caba), evli olup olmadıkları ayrı ayrı yazılır, üretilen mahsûller ve bunların üzerinden ödemek zorunda oldukları vergiler, meslek grupları deftere geçirilirdi⁶.

Resmî adı *emânet* olan tahrîr işlerinin sorumluluğu *emîn*, *muharrîr*, *ilyazıcı* ve *muharrîr-i memleket* gibi adlarla anılan ehliyet ve itibâr sahibi kimselere veriliyordu. Büyük tecrübe ve bilgi ve emniyet isteyen tahrîr emânetine, ekseriyâ nüfûzlu beyler ve kadılar tâyin olunurdu. Çok önemli ve büyük sorumluluk taşıyan bu güç işi idâre eden tahrîr eminleri, işin ehemmiyetine binâen; Umur Bey, Halîl Bey, Mevlânâ Vildân, Mevlânâ Kirmastî, İbn-i Kemâl, Ebussu'ûd Efendiler gibi geniş bir hukuk anlayışına sahip, kadıaskerlik, kadılık, müderrislik, sancakbeyliği veya defterdârlık gibi mühim mevkilerde başarılı hizmetleri ile tanınmış ve o nisbette faziletli yüksek şahsiyetler idiler. Bu tahrîr komisyonlarının kâtibleri de tecrübeli defterdârlık memurları arasından seçilirdi⁷. Bölge kadıları kendilerine yardımcı olurlar, muhafaza işlerini de timarlı sipahiler yaparlardı⁸.

İlk tahrîrden sonra zaman zaman, yeni bir pâdişâhın tahta çıkması, vergi gelirinde görülen değişiklikler, defter hârici kalan yerlerin kaydı gibi sebeplerle, yerine göre 10, 20,

⁶ Tahrir defterleri hakkında bkz. Ö. L. Barkan, *Hüdâvendigâr Livâsı Tahrir Defterleri I*, Ankara 1988, s. 3-65; aynı müellif, "Tarihî demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi", *TM X* (İstanbul 1953), s. 1-26; aynı müellif, "Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri", *İFM II* (1940-41), s. 28 vd.; aynı müellif, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles", *JESHO*, no. 1, Leiden 1957, s. 9-36; Feridun M. Emecen, "Sosyal tarih kaynağı olarak Osmanlı tahrir defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri* (28-29 Mayıs 1990), İstanbul 1991, s. 143-156.

⁷ Ö. L. Barkan, *Hüdâvendigâr Livâsı*, s. 21.

⁸ BOA, *M D*, XII, s. 373, hüküm: 738, tarih: 23 Cemaziyelevvel 978/23 Ekim 1570.

30 veya 40 senelik aralıklarla tahrîrler yenilenirdi. Yeni yazılan deftere *defter-i cedîd*, eskisine *defter-i atîk*, daha eskisine *defter-i köhne* adı verilirdi. Yukarıdaki hususların tafsilâtı olarak kaydedildiği defterlere *defter-i mufassal* denirdi. Her muntaka ve vilâyette tatbîk edilen kanûnnâme de o vilâyetin tahrîr defterinin başına konur, tahrîrin tatbîkinin hükûmetçe kabul edildiğine dâir, defterin baş tarafında hükümdârın tuğrası bulunurdu. Mufassal defterlerin; her eyâlet ve sancağın; köy, kasaba ve şehir düzeyinde verecekleri vergi mikdârlarıyla hâneleri ve kimlere ne verildiğini beyân eden kısaltılmış şekline *defter-i icmâl* veya *defter-i mücmel* denirdi⁹. Has, zeâmet ve timar gelirlerinin yanı sıra, bölgedeki mülk ve vakıfların, konar-göçer teşekküllerin, piyâde ve müsellemlerin ayrı ayrı tahrîrleri yapılır; bunlara ait müstakil defterler hazırlanırdı. Birecik sancağı için de bu defterlerden hazırlanmış, defalarca yenilenmiştir. Bunların en tafsilatlısı şüphesiz *mufassal defterler*dir.

Birecik sancağı Osmanlı mülküne ilhâkını müteakip tahrir edilmiştir. Ancak ilk tahrirde Rumkale ayrı sancak olması sebebiyle yalnız Birecik ve Suruç nahiyeleri yer almıştır. Rumkale sancağının fetih sonrasında yapılan tahrir defterlerine rastlanamamıştır.

MUFASSAL DEFTERLER

Birecik sancağının beş mufassal tapu-tahrîr defteri bulunmaktadır. Bunların tamamı XVI. yüzyıla aittir. 1520, 1536, 1552, 1571, 1584 yıllarında olmak üzere ortalama 16 senede bir tahrir yapılmıştır. Tahrirlerden ilki Yavuz Sultan Selim devrine, ikinci ve üçüncüsü Kanunî devrine, dördüncüsü Selim II. devrine, beşincisi de Murad III. devrine aittir. Defterler, yalnız Birecik sancağına ait bilgileri ihtiva etmektedir. MAD 75 numaralı ve 1520 tarihli defter hariç hepsinin başında sancak kanunnâmesi bulunmaktadır. Defterlerden biri Ankara'da Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i Kadîme Arşivi'nde, diğerleri ise İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilmektedir.

MAD 75 (926/1520)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde maliyeden müdevver defterler arasında 75 numarada kayıtlı mufassal tahrîr defteridir. Orta boyda 65 varaktan müteşekkildir. Baştarafı eksik olan defterin ilk 14 varakı Ayıntab livasına aittir. İlk üç varakta Telbaşer

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 97; 1584 yılında tamamlanan TD 173 numaralı Birecik mufassalı ile ilgili Haleb beylerbeyine yazılan hükümde; "Hâlâ Haleb ve Maarra ve Birecik sancakları tahrîr olunub icmâl defterleri beyaz olub birer sûreti tuğra-i şerîfim ile tuğra olub dergâh-ı muallam kapucularından Mehmed Kapucu ile sana irsâl olunub buyurdum ki, vardukda zikrolunan icmâl defterlerin hıfz idüb mucibince amel idesiz" denilmektedir (BOA, MD, LII, s. 275, hüküm: 732, tarih: 21 Safer 992/4 Mart 1584).

nahiyesine tabi¹⁰ birkaç köy ve takibeden varaklarda ise Nehrû'l-cevz nahiyesine tabi köyler yer almaktadır. 16b-65a varakları arasında ise Birecik sancağının Birecik ve Suruç nahiyelerine bağlı köyler kaydedilmiştir. Defterin tahriri esnasında Merzuman, Ank ve Araban nahiyeleri Rumkale sancağı adıyla ayrı bir sancağın nahiyelerini oluşturuyorlardı¹¹. Ancak araştırmalarımızda Rumkale sancağının ilk tahririni ihtiva eden deftere rastlayamadık¹². Defterin kâtibi ve tahrir emini hakkında bilgi bulunmamaktadır. Müstakil kanunnamesi yoktur. Ancak resm-i yatak ve kışlak ve ekrâd taifesinin durumları ile ilgili zaman zaman notlar düşülmüştür¹³. Her köyün durumuna göre ve vergi cinsine göre açıklama yapılmıştır.

TD 184 (943/1536)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu-Tahrir defterleri tasnifinde bulunmaktadır. 197 sayfa olup, tamamı Birecik sancağına ait mufassal defterdir. 1535-1536 (h. 943) yılında tamamlanarak beyaza çekilmiş olan defterin başında kanunnamesi mevcuttur. Sancağın tamamını içine alan en eski defterdir. Birecik, Suruç, Araban, Ank ve Merzuman nahiyeleri köylerinin, nüfusu, timar, emlâk ve evkâfı kayıtlıdır. Defterde her türlü bilginin teferruatlıca verilmeye çalışıldığı dikkati çekmektedir. Kimin tarafından hazırlandığı bilinmemektedir.

TD 276 (959/1552)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu-Tahrir defterleri tasnifinde yer alan mufassal defterlerdendir. 281 sayfa olup, tamamı Birecik sancağına aittir. Başında kanunnamesi mevcuttur. Defterdar Mehmed Çelebi tarafından 1551-1552 (h. 959) yılında hazırlanmıştır¹⁴. Birecik, Suruç, Araban, Ank ve Merzuman nahiyeleri köylerinin, nüfusu, timar, emlâk ve evkâfını açıklanmaktadır.

¹⁰ Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı* I, İstanbul, 1988, s. 108, 111.

¹¹ Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) malhi yılına ait bir bütçe örneği", *İFM* XV, sayı: 1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), İstanbul 1955, s. 306.

¹² Merzuman nahiyesine tabi Hassaru köyü ile ilgili bir kayıta; "Karye-i mezbûrenin hukûk-i şer'iyyesi nefs-i Rumkal'a'da vaki' olan medresenin vakfı olub Sultan Kayıtbay zamanından beru müderrisler tasarruf ide gelüb ve defter-i atfide dahi mukayyed olmağın defter-i cedid-i hakâniye dahi kayd olundu" denilerek TD 184'ten önce Rumkale'nin tahrir edildiği ifade edilmektedir (BOA, TD 184, s. 183); Belki de, MAD 75'in baş tarafında Rumkal'a tahriri yer almaktaydı. Defterin tarihinin Berazi-Dinayi aşiret beyi Şefkat Bey'e dirlik verilmesi ile ilgili düşünülen bir kayıttan 17 Temmuz 1520 (h. Gurre-i Şaban 926)'den önce olduğu anlaşılmaktadır (BOA, MAD 75, vr. 63b)

¹³ BOA, MAD 75, vr. 64b.

¹⁴ BOA, TD 276, s. 2.

TD 496 (978/1570-71)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Tapu-Tahrir defterleri tasnifinde kayıtlıdır. Kanunî Sultan Süleyman devri mufassal defterlerindendir. 353 sayfa olup, tamamı Birecik sancağına aittir. Başında Kanunî'nin tuğrası ve sancak kanunnamesi vardır. 1571-1572 (h. 978) yılında Halep timarları defterdârı Mustafa Çelebi tarafından hazırlanmıştır¹⁵. Birecik, Suruç, Araban, Ank ve Merzuman nahiyeleri köylerinin, nüfusu, timar, emlak ve evkâfı verilmektedir.

TD 501 (978/1570-71)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. 1571-1572 (h. 978) yılında Halep timarları defterdârı Mustafa Çelebi tarafından hazırlanmıştır. Birecik, Suruç, Araban, Ank ve Merzuman nahiyeleri köylerinin, nüfusu, timar, emlak ve evkâfı verilmektedir. TD 496'nın kopyasıdır.

TD 173 (992/1584)

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-i Kadîme Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. 182 varak olan defterin tamamı Birecik sancağına aittir. Birecik, Suruç, Araban, Ank ve Merzuman nahiyeleri köylerinin, nüfusu, timar, emlak ve evkâfı verilmektedir. Cebele sancakbeyliğinden ma'zûl Ahmed Bey'in eminliğinde ve divân-i hümayûn kâtiblerinden Abdî'nin kitâbeti ile sancak tahriri yapılmıştır. Sâbık defter emini Ali Efendi tarafından da timar tevzî'i yapıldıktan sonra Katib Abdî tarafından temize çekilen defter Aralık 1584 (Zilhicce 992) sonlarında padişah katına teslim edilmiştir¹⁶. Defterin başında kanunâmesi mevcuttur. Birecik sancağının son mufassal defteridir. Aynı tarihli defterin icmalî yine Kuyûd-i Kadîme Arşivi'nde muhafaza edilen TD 145'dir. TD 173, TD 145'le birlikte uzun yıllar kullanılmış, bilhassa vakıf ve mülk kayıtlarında istinâd noktası kabul edilmiştir¹⁷.

¹⁵ BOA, TD 496, s. 7; Mustafa Çelebi, haleb beylerbeyliğine tabi diğer sancakları da tahrir etmiş ve 12 Cemaziyelevvel 976'dan önce bitirmiş ve mezkur tarihte timar ve zeamet tevcihi yapılması emredilmişti (BOA, MD VII, s. 868, hüküm: 2381-2382).

¹⁶ TKGMKKA TD 173, vr. 3a; Cebele ve Antakya sancakbeyliğinden ma'zûl olan Ahmed Bey ve Kâtib Abdî, zaman zaman anlaşmazlığa düşseler de Haleb, Maarra ve Birecik sancaklarının tahrirlerini birlikte tamamlamışlar, adı geçen sancakların icmal defterleri 21 Safer 992/4 Mart 1584 tarihinde Haleb beylerbeyliğine gönderilmiştir (BOA, KK 7504, s. 187, 259; MD, LII, s. 275, hüküm: 732).

¹⁷ Nitekim Nizib'teki Şeyh Davud Zaviyesi hizmetkârlarından Şeyh İbrahim neslinden Hasan isimli şerli bir kimse Nizip köyünün tamamında hak iddia etmiştir. TD 173 üzerinde yapılan tetkik neticesi Hasan'ın hiçbir hakkı olmadığı, Harbelü köyünden 4 kıta yerin zaviyeye vakfedildiği anlaşılmıştır. Bu durum

İCMAL DEFTERLERİ

Birecik sancağına ait İcmâl defterlerinden TD 145, Ankara Kuyûd-i Kadîme Arşivi'nde, diğer ikisi Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Bunlar, ya sadece hasları veya timar ve zeametleri içine almaktadır. TD 145, has, zeâmet ve timarların tamamını ihtiva eden sancağın tek icmâl defteridir.

TD 998 (929/1523)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan icmâl defterlerindendir. Kanunî Sultan Süleyman'ın tahta geçmesinin hemen akabinde yapılan tahrirlerin icmâlidir¹⁸. Eyâlet-i Arab, Eyâlet-i Diyarbekir ve Eyâlet-i Zülkadriye'ye bağlı sancakların tamamı bu defterde yer almaktadır. Haleb, Eyâlet-i Şam'a bağlı bir sancaktır. Birecik de aynı eyâletin sancağı olarak tamamı 682 sayfa olan defterin 298-300. sayfalarında yer almıştır. Defterde, Birecik'le ilgili olarak nahiyeledeki şehir, köy, mezraa, cemaat, hane, mücerred, muaf, imam, kethüda, müderris, değirmen ve nehir sayıları verilmiş, müslim ve gayr-i müslim mikdârı belirtilmiştir. Hasıl yekûnû verildikten sonra, ne kadarının mülk, vakıf, has, zeamet veya timar olduğu açıklanmıştır¹⁹. Verilen bilgiler genel bir icmâl şeklindedir. Defterde tarih kaydının bulunmaması, araştırmacıların tarihlemede ihtilâfına sebep olmuştur²⁰.

TD 378 (959/1552)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Ekrâd Kilis ve Birecik sancaklarının icmal defteridir. 60 sayfa olan defterin 4-7 ve 24-25. sayfaları boştur.

nişancı tarafından derkenara kaydedilmiştir (TKGMKKA TD 173, vr. 49b, tarih: 20 Şaban 1117/ 7 Aralık 1705).

¹⁸ Bu tahrirlerin 1523 yılında tamamlandığına dair bkz. Barkan, "Tarihî demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi", TM X (1951-53), İstanbul 1953, s. 11; Halil İnalcık, "Osmanlılarda raiyyet rûsûmü", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 35, not: 18.

¹⁹ BOA, TD 998, s. 298-300, 406.

²⁰ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* 932 hicrî yılını verirken (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara 1992, s. 194), katalogda 929/1523 tarihli evkaf defteri olarak kaydedilmiş, Barkan Kanunî dönemine ait olduğunu bildirmekle yetinmiş (Ö. L. Barkan, *XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I. Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 154, 161, 169), Heath Lowry 1525 ("The Ottoman liva kanunnames contained in the Defter-i Hakani", *Osmanlı Araştırmaları II*, s. 43-74), Suraiya Faroqhi 1522-1523 (A map of Anatolian Friday Mosques (1520-1535)", *Osmanlı Araştırmaları IV*, s. 162, not: 4), Nejat Göyünç 1526 tarihli olduğunu söylemiş (*XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 36, not: 2) ve bunların herbirini mütalaa eden Mehmet Ali Ünal da, kendi çalıştığı defterlerle mukayese ederek 1522-1523 tarihli olabileceği kanaatine varmıştır (*XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s. 5).

Üçüncü sayfasında fihristi yer almaktadır. 8-23. sayfaları Ekrâd Kilis, 26-60 sayfaları arası Birecik sancağına ayrılmıştır. Atîk ve cedîd padişah haslarının yanında Şehzâde Mustafa'nın hasları da verilmiştir. Defterde zeâmet ve timar kayıtları bulunmamaktadır. 1552 (h. 959) yılından önce hazırlandığı anlaşılmaktadır²¹.

TD 145 (991/1583)

Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i Kadîme Arşivi'nde muhafaza edilen icmâl defterlerindendir. Tamamı Birecik sancağına aittir. 46 varak olan defterde padişah, beylerbeyi, Birecik ve Balis sancakbeyleri haslarının yanında, zeamet ve timar sahipleri ve bunların tasarruf ettikleri gelir kalemleri, köy ve mezraalar ve hisseleri kaydedilmiştir. Üzerindeki kayıttan²² defterin tevzî ve taksîmi mütaakip 16 Kasım 1583 (Evâhir-i Şevval 991) tarihinde defterhâneye teslim edildiği anlaşılmaktadır. Bu defter, timar ve zeamet kayıtlarıyla ilgili olarak uzun yıllar kullanılmıştır²³.

EVKAF DEFTERLERİ

Birecik sancağına ait üç adet evkâf defteri bulunmaktadır. Bunların biri Kuyûd-i Kadîme Arşivi'nde, biri Muallim Cevdet Evrâkı arasında, biri de Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır.

MCE 36.22

Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Evrakı 36.22 numarada kayıtlı büyük boy 113 sayfalık bir defterdir. Kütüphanenin yayınlamış olduğu katalogta; "Kanunî Sultan Süleyman devri, Antep ve Birecik'e ait malî istatistik defteri (113 sh.)" şeklinde kaydedilmiştir²⁴. Birecik, Ayıntab, Maarra ve Hama sancaklarının evkaf ve emlâk kayıtlarını ihtiva etmektedir²⁵. Muallim Cevdet tarafından derkenara düşülen bir notta Ebu'l-Fazl defteri olduğu ifade edilmiş ve defterin tarihi 1549 (h. 956) olarak tesbit

²¹ BOA, TD 378, s. 18-19.

²² TKGMKKA TD 145, vr. 1b.

²³ Nitekim 18 Ekim 1659 tarihinde, Ekizce köyü ve başka yerlerden 10000 akçelik timara sahip olan Yusuf Celâlî'nin eşkiyaya yataklık yaptığı anlaşılmaması üzerine dirliğinin havass-ı hümayûna ilhâk edildiğine dair kayıt bizzat nişancı tarafından düşülmüştür (TKGMKKA TD 145, vr. 30a). Yine 19 Mayıs 1711 tarihinde nişancılık makamında bulunan el-Hâc Mustafa'nın bir tashih kaydı da XVIII. yüzyılda bu defterin kullanılmakta olduğunu göstermektedir (TKGMKKA TD 145, vr. 37b).

²⁴ Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Evrakı Kataloğu, İstanbul 1994, s. 68.

²⁵ Birecik: ss. 1-8, Ayıntab: ss. 9-60, Maarra: ss. 61-80, Hama: ss. 81-113.

edilmiştir²⁶. Nitekim bizim incelememizde de en geç tarih olarak 1548 (h. 955) tarihli bir emlak satış kaydına rastlanmıştır²⁷. Defterin ilk sayfasından itibaren Birecik sancağındaki evladlık vakıfların dökümü verilmiştir. Bilhassa vâkıfın adı ve vakıf tarihi açık bir şekilde belirtilmektedir.

TD 564 (959/1552)

Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i Kadîme Arşivi'nde kayıtlı olan defter, Haleb eyâleti vakıflarını içine almaktadır. Defterin 245b-255a varakları arasındaki bölümü Birecik sancağı evkâf ve emlâkına ayrılmıştır. Defterde en geç tarih 1537-1538 (h. 944)'dir²⁸. Defterin başına sonradan 1584 (h. 992) tarihi düşülmüşse de, Birecik sancağı ile ilgili vakıf kayıtlarındaki rakamlar, 1552 (h. 959) tarihli TD 276 ile tam bir benzerliğe sahiptir²⁹.

MAD 15776 (959/1552)

Birecik sancağı evkâf ve emlâkının kayıtlı olduğu defter, 11 sayfa olup müstakildir. Maliyeden Müdevver Defterler arasında kayıtlıdır. Üzerinde tarih kaydı bulunmamaktadır. Ancak TD 564'le aynı bilgileri vermektedir. Defterin başında "Defter-i evkâf ve emlâk der livâ-i Birecik" kaydı düşülmüşse de, vakıflar verilmiş, emlâk kaydı atlanmıştır. İki defterin biri birinden kopya edildiği anlaşılmaktadır.

Bu defterler haricinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Mühimme, Mühimme Zeyli ve Timar Ruznamçe Defterleri, ve daha birçok tasniflerdeki defter ve belgeler³⁰, muhtelif kütüphane ve arşivlerde bulunan kitap ve vesikaların yanında, yayınlanmış belgeler ve yapılan arştırmalardan istifade ile Birecik sancağının XVI. yüzyıldaki sosyal ve ekonomik durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

²⁶ MCE 36.22, s. 56.

²⁷ Aynı defter, s. 59.

²⁸ TKGMKKA TD 564, vr. 254b.

²⁹ Şeyh Müslim Zâviyesi vakfından Telesved köyünün hâsılı; 1536 tarihli TD 184'te 4200 akçe iken TD 276'da 2000 akçeye düşmüş ve TD 564'de de TD 276'daki gibi kaydedilmiştir. Diğer defterlerde de benzer faklılıklar görülmektedir. Nitekim 1584 tarihli TD 173'de gelir mikdârları artmış olmasına rağmen yine aynı tarihli olduğu söylenen TD 564'de artış gösterilmemiş olması, mezkur defterin TD 276 ile aynı tarihli olduğu tezimizi desteklemektedir (BOA, TD 184, s. 100; TD 276, s. 118; TKGMKKA TD 564, vr. 247).

³⁰ Zikredilen defter ve belgeler için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara 1992; Atilla Çetin, Başbakanlık Arşivi Klavuzu, İstanbul 1979; Mithat Sertoğlu, Muhteva Bakımından Başvekelet Arşivi, Ankara 1955;

BİRİNCİ BÖLÜM

SANCAĞIN MERKEZİ BİRECİK ŞEHİRİ

A. ŞEHRİN TARİHİ

1. Adı ve Coğrafi Konumu

Birecik adı, Aramîce Birsa kelimesinden türemiştir⁹. Arapça'da kale, hisar¹⁰, Aramîce'de saray¹¹ manasına gelen "bire"¹² kelimesi, Birecik adının menşeiini teşkil etmiştir. Bulunduğu yerin renginden dolayı islam tarihçileri beyaz yer manasına "Arzu'l-Beydâ" adıyla anmışlardır¹³. Bölgenin Türkler tarafından fethinden sonra Bire adı yaygın olarak kullanılmış¹⁴, Osmanlılar tarafından da Bire¹⁵, küçük kale manasında Bîrecik, Berecük¹⁶, ve Bîretü'l-Fırat¹⁷ adlarıyla anılmıştır. Halk arasında Bârâcık ve Belecik şeklinde kullanıla gelmiştir¹⁸.

Birecik şehri, Fırat Nehri'nin doğu kıyısında yer alır. deniz seviyesinden yüksekliği 450 m. olup etrafı dağlarla çevrili bir ovanın merkezini teşkil eder. Nehrin kenarında koni şeklinde bir kaya parçası ve üzerine bina edilen içkale şehre hakim vaziyettedir. Tarih boyunca, nehrin müdafaası için bir gözetleme yeri olarak sürekli tahkîm edilmiştir. Kuzey Suriye'den Mezopotamya ve Bağdad'a giden bütün kervan yollarının geçit noktasını teşkil

⁹ İdris Bostan, "Birecik", *TDVİA*, VI, s. 187-189; M. Streck-V. J. Parry, "Biredjik", *El²*, I, s. 1233-1234; M. Streck, "Birecik", *İA*, II, 629-632.

¹⁰ İ. Bostan, a. g. m., gös. yer.

¹¹ Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, terc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 11, dipnot: 1,

¹² Bire ismiyle anılan diğer şehirler için bkz. Yakut Hamevî, *Kitabü'l-Mu'cemü'l-Büldân*, neşr. Muhammed Emin Hancî, Mısır 1906, II, s. 330-331; M. Streck, "Birecik", s. 629.

¹³ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, terc. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 251; Birecik'in pek tanınmayan bu adı hakkında bkz. *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, terc. Hayrullah Örs, İstanbul 1969, s. 161.

¹⁴ İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, terc. Ali Sevim, Ankara 1989, s. 163; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Ayan*, neşr. Ali Sevim, Ankara 1968, s. 200; Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çevr. Necati Lugal, Ankara 1987, s. 284; K. Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara 1989, s. 21.

¹⁵ BOA, *MAD* 75, vr. 16a.

¹⁶ Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Tabakatü'l-Memâlik ve Derecetü'l-Mesâlik*, P. Kappret neşri, Wiesbaden 1981 vr. 410b, 447a.

¹⁷ BOA, *MD* LXIV, s. 6, hüküm 17.

¹⁸ İ. Bostan, *aynu madde*, s. 187.

eden şehir, Akdeniz'den Antakya, Halep ve Ayıntab yolu ile doğu'ya giden kervanların yolu üzerindeydi. Ayıntab, Urfa ve Harran'dan gelen üç ayrı yol burada birleşirdi. Bunun yanında Birecik'te ulaşım elverişli hale gelen Fırat Nehri vasıtasıyla Bağdad ve Basra'ya ve oradan Hindistan'a ticârî emtianın nakli gerçekleştirilmekteydi. Bir başka ifadeyle Birecik, Halep ve Bağdad'ın iskelesi durumundaydı.

Birecik, bölgenin 1516 Ağustos'unda Osmanlılarca ilhâkından sonra teşkil edilen sancağa ad olmuş ve Birecik şehri de elverişli konumu itibariyle sancak merkezi yapılmıştır.

2. Türk Hakimiyetine Kadar Tarihi

Bölgenin iskan tarihinin, tarih öncesi çağlara kadar ulaştığı bilinmektedir. Nitekim Surtepe ve Telvez arasındaki bölgede 1894 yılında yapılan kazılarda Paleolitik Çağ'a ait bir balta bulunmuştur. Bu balta bugün "Birecik baltası" adıyla anılmaktadır. 1946 yılında yapılan incelemelerde de Paleolitik Çağ'a ait başka aletler bulunarak bölgede taş devrinde insan yaşadığı tesbit edilmiştir¹⁹. Birecik şehrinin ilk iskanı hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte buranın tarihinin de IV. bin yıllara ulaştığı tahmin edilmektedir²⁰.

Birecik, eski çağlarda; Suriye ve Akdeniz'den Irak ve Karadeniz'e giden yolların kavşak noktasındaydı²¹. Ancak bölgeye sahip olan devletlerin nehrin her iki yakasında birden hakimiyet kuramaması sebebiyle zaman zaman yollar güneye kaymış, Fırat'ın doğu yakasını takiben güneye inerek Kargamış'tan Suriye'ye geçen ve kuzeye çıkarak Karadeniz'e ulaşan yollar Birecik'ten geçmiştir²². Barış dönemlerinde Fırat üzerine kurulan köprülerden karşıya geçilerek tehlikeli çöl yollarına girmeden doğu ile batı arasında kolay ulaşım imkanı sağlandığı muhakkaktır. Nitekim Fırat kenarında karşılıklı kurulan Zeugma (Seleukeia) ve Apameia şehirleri arasındaki köprünün, doğu ile batı arasındaki ulaşımı temin ettiği bilinmektedir²³.

Bölgede M.Ö. III. bin yılda Sümerler ve Akkadlar, II. bin yılların ilk yarısında Babilliler, daha sonra da Hititler hükümrân oldular. M.Ö. XVII. yüzyılda Hurriler, XV.

¹⁹ İ. Kılıç Kökten, "Anadolu'da prehistorik yerleşme yerlerinin dağılışı üzerine bir araştırma, *DTCFD*, X/3-4'ten ayırması, Ankara 1952, s. 174; Şevket A. Kansu, "Güney-Doğu Anadolu ve 'Chepper', 'Chopping-Tools' endüstrisi hakkında", *Belleten* XXVIII/109, Ankara 1964, s. 161-163; Günay Duygu-Robert Whallon, "Araştırma bölgesinde daha önce yapılmış incelemeler ve geziler", *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi Güney-doğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları -I*, İstanbul 1980, s. 88-89.

²⁰ Fikret Işıltan, "Şanlıurfa tarihine genel bir bakış", *Şanlıurfa ve Gap Sempozyumu*, İstanbul 1988, s. 57.

²¹ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, s. 2-3.

²² Aynur Özfirat, *Harran Tarihi (Başlangıcından Yeni Babil Dönemi'nin sonuna kadar)*, basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul 1988, s. 15.

²³ Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 81.

yüzyılda Mitanniler hakimiyet kurdular²⁴. Mitanniler zamanında güneyden kalabalık gruplar halinde gelen Aramiler, M.Ö. XI. yüzyılda Bit-Adini krallığını kurdukları gibi Fırat'ın her iki yakasına da hakim olmaya muvaffak oldular. Daha sonra bölge Asurluların, Medlerin ve Perslerin kontrolüne geçmiş, ancak nüfus ve lisan hakimiyeti Aramilerde kalmıştır²⁵. Bu durum Makedonyalı Büyük İskender'in işgâline kadar sürmüştür.

Makedonyalılar, Birecik'in yerinde Makedonopolis adıyla yeni bir şehir kurdular. Bu dönemde Suruç da Anthemusia adını taşıyordu²⁶. Birecik, M.Ö. 137 yılında Parthların eline geçti. Romalılarla Parthlar arasında uzun süren mücadeleler, bölgenin devamlı savaş alanı olmasına, sürekli yağma ve talan edilmesine sebep oldu. Harran'da yapılan savaşın, Romalılar aleyhine neticelenmesi ve Fırat'ın sınır kabul edilmesi üzerine Birecik Parthların eline geçti (M.Ö. 53). Uzun süren savaşlardan sonra 165 yılında Romalıların hakimiyetini kabul etti²⁷. Romalılar, Fırat kıyılarında sınır savunma sistemi kurdular. Diğer şehirlerle birlikte Birecik'in de surlarını yenilediler²⁸. Roma İmparatorluğu'nun 395 yılında Batı ve Doğu (Bizans) Roma İmparatorluğu olarak ayrılması üzerine Bizanslıların payına düştü ise de, kısa aralıklarla savaş alanı olmaktan kurtulamadı. İran'da iktidâra geçen Sasanî hanedânı ile Bizanslılar arasındaki savaş, 628 yılında İranlıların teslim oluşuna kadar devam etti²⁹.

Bizanslılar, Yermük'te İslâm ordusuna yenildiler (20 Ağustos 636). Kısa zamanda Suriye, Filistin ve Mısır müslümanların eline geçti³⁰. Hazreti Ömer devrinde Hicret'in 18. (639) yılında İslâm orduları İyâd bin Ganm komutasında Fırat'ı geçerek Cezire bölgesine girdiler. Rakka ve peşinden Urfa'yı fetheden İyâd bin Ganem, burayı kendisine üs edindi. Samsat, Suruç, Re's Keyfâ ve "el-Ardu'l-Beydâ" adıyla andıkları Birecik'i ele geçirdi. Bölgenin fethi 640 yılında tamamlandı. Mudar kabilelerinden Kaysoğulları'na mensup bir kol, Cezire bölgesine getirilip yerleştirildi. Müslüman Araplar, Harran, Urfa, Suruç, Karkisiye ve Samsat gibi şehirlere uyum sağlamakta gecikmediler. Bölge yeni sakinlerinin adıyla Diyar-ı Mudâr adıyla anılmaya başladı. Bölge, Emevîler ve Abbasiler devirlerinde Bizans üzerine yapılan harekâtlara üs vazifesi gördü. Harun Reşîd devrine kadar Sugur ve Avâsım valileri tarafından idâre edildi³¹. Harun Reşid, Fırat Nehri

²⁴ Bülent İplikçioglu, *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I*, İstanbul 1990, s. 47-53.

²⁵ Işıltan, *Aynı eser*, s. 8, 10.

²⁶ *Aynı eser*, 12-13; Birecik şehrinin ilk kuruluşu olarak düşünülürse de, bölgenin stratejik konumu itibarıyla aşağısında ve yukarısında daha önceden kurulmuş, savaşlar ve tabii afetler sebebiyle yıkılmış şehirlerin yerine günün şartlarına uygun yeni bir şehir kurulmuş olması muhtemeldir.

²⁷ Işıltan, *Aynı eser*, s. 17-20.

²⁸ Işıltan, *Aynı makale*, s. 61.

²⁹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çevr. Fikret Işıltan, Ankara 1986, s. 96.

³⁰ *Aynı eser*, s. 103.

³¹ El-Belâzûrî, *Aynı eser*, s. 246-251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih II*, terc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1985, s. 487-489; rivâyet farklılıkları için bkz. Işıltan, *Aynı eser*, s. 48-88, 98-99, 115.

üzerinde Bağdad'ın iskelesi olduğu için Birecik'i imâr ettirdi³². Rakka ve Suruç bölgesinde kanallar açtırarak ziraatın gelişmesini temin etti³³. Ancak Abbasiler'in zayıflamasından sonra bölgeye Hamdanîler hakim oldular. XI. yüzyılın başlarında Antakya, Dülük ve diğer Fırat şehirleri ile birlikte Birecik de Bizanslılar'ın eline geçti³⁴. Çok geçmeden Urfa da, Bizanslılar tarafından işgal edildi (1032)³⁵. Selçuklu Türkleri tarafından fethedilinceye kadar da hakimiyetlerinde kaldı.

3. Türkler Tarafından Fethi

Bölgeye ilk Selçuklu akınları, 1056 yılında Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış Bey tarafından düzenlendi³⁶. Bunu, 1059 yılında Horasan Sâîrî'nin akınları takip etti. Urfa kuşatıldı ise de alınamadı³⁷. Cemcem ve Yusuf adlı Selçuklu komutanları Horasan Sâîrî'nin emrinde 1062-1063 yıllarında Dicle'nin kaynakları ile Fırat arasındaki araziye zabtettiller³⁸. Kutalmış'ın 1064 yılında Alparslan'la saltanat mücâdelesi sırasında ölümünden sonra oğlu Süleyman ve diğer evlâd ve yakınları, devlet içinde hadise çıkarmalarına mani olmak ve Bizans üzerine gaza yapmalarını temin etmek için Urfa ile Birecik arasında yerleştirildiler³⁹. Alparslan Malazgirt savaşı öncesi Halep üzerine yaptığı seferde Birecik civarından Fırat'ı geçti (19 Ocak 1071)⁴⁰. Birecik'i karargâh haline getiren⁴¹ Süleyman Şah, buradan hareketle 1076 yılında Antakya'yı kuşatarak yüklü miktarda haraç aldı⁴². Suriye Selçuklu meliki Tutuş ile Süleyman Şah arasındaki sonuncusunun ölümü ile neticelenen savaş (Haziran 1086) sırasında Sultan Melikşah,

³² Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, III, s. 145.

³³ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, s. 205.

³⁴ Ostrogorsky, *Aynı eser*, s. 292.

³⁵ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çevr. H. D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 56; Ostrogorsky, s. 298.

³⁶ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Mercil, İstanbul ts. , s. 36; Aksarayî Kerimüddin Mahmud, *Selçukî Devletleri Tarihi*, çevr. M. Nuri Gençosman, Ankara 1943, s. 110; Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi, I: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 49-50.

³⁷ Mehmet Altay Köymen, "Anadolu'nun Fethi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi (1961)*, Ankara 1962, s. 100.

³⁸ Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın ikinci yarısı)*, çevr. Y. Yücel-B. Yediyıldız, Ankara 1988, 19.

³⁹ Aksarayî, *Aynı eser*, s. 111; Turan, "Süleyman Şah I. (b. Kutalmış)", *İA*, XI, s. 202; Osman Turan, Kutalmışoğullarının Alparslan zamanında geldikleri rivâyetlerini zikrettikten sonra, bunun Melikşah zamanında olduğunu söylemektedir (Osman Turan, *Selçuklu Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, s. 45-46).

⁴⁰ Ahmed bin Mahmud, *Aynı eser*, s. 83; M. H. Yınanç, *Aynı eser*, s. 70; Sultan Alparslan'ın Fırat'ın batısına geçen ilk Türk sultanı olduğu hakkında bkz. Osman Turan, *Aynı eser*, s. 22; Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s. 29-30.

⁴¹ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 370.

⁴² Aksarayî, *Aynı eser*, s. 114: Aksarayî, Antakya'nın fethedildiğini söylerse de bu fetih daha sonra, Ocak 1085'te gerçekleştirilmiştir ki, bu tarihte de Süleyman Şah'ın merkezi İznik şehridir; Halil Sahillioğlu, "Antakya", *TDVİA*, III, s. 230.

buraya gelmiş, bölgeyi doğrudan doğruya kendisine bağladı⁴³. Melikşah'ın 1092'de ölümünden sonra Melik Tutuş, 1094 yılında bölgeye hakim oldu.⁴⁴

Nisan 1097'de İstanbul'dan yola çıkan Haçlılar, Fırat kenarına kadar ulaştılar. Şehirler birer birer haçlıların eline geçmeye başladı. 1097 yılı sonlarında Tell-Bâşir⁴⁵, Urfa⁴⁶ ve Suruç (1098)⁴⁷ şehirleri. haçlı kontu Bauduin'e teslim oldu. Birecik ermeni Apılgarip'in eline geçti (1110)⁴⁸. Baudoin, Rumkal'a'yı 1116 yılında Goğ-Vasil'den⁴⁹, Birecik'i de 1117 yılında Apılgarip'ten teslim aldı⁵⁰. Doğu Anadolu'daki Selçuklu beylerinin birleşik ordularının bölgeyi işgalden kurtarma çabaları, ganimet elde etmekten ileri gidemedi. Baudoin, 1118 yılında Fırat kavsinin batısında ve kuzeyinde kalan bütün kalelere -Gerger hariç- hakim oldu⁵¹.

Musul hakimi İmâdeddin Zengi, uzun mücadelelerden sonra Urfa ve Suruç dahil Fırat'ın doğusundaki bütün kaleleri Haçlılardan geri aldı⁵². Daha sonra, Haçlıların erzak ve asker yönünden kuvvetle tahkim ettikleri Birecik'i kuşattıysa da, naibinin öldürülmesi üzerine muhasarayı kaldırarak Musul'a gitti (1145)⁵³. Fakat Haçlılar, Zengî'nin geri dönmesinden korkarak Mardin hakimine⁵⁴ haber gönderip şehri teslim ettiler (1151)⁵⁵. Selahaddin Eyyubî, 1182 yılında Cezire bölgesine geldiği sırada, Musul'a tabi olarak Birecik Artuklu Şihabüddin Mahmud'un, Suruç da İbn Mâlik'in idâresindeydi⁵⁶. Birecik, önce Eyyubîlere, daha sonra da Memlûklere tabi olarak Artukluların elinde kaldı.

Kösedağ savaşı (1243) sonrası kendilerine açılan Anadolu'yu yağmalamaya başlayan Moğol ordusunun bir kolu da, Yasavur Noyan komutasında Mardin ve Urfa'yı yağmaladı⁵⁷. İlhanlı hükümdârı Hülagu, 1260 yılında, bir taraftan Birecik'in aralarında

⁴³ Erdoğan Mercil, "Selçuklular'ın Anadolu'ya gelişlerinden Haçlı seferlerinin başlangıcına kadar Urfa'nın durumu", *Şanlıurfa ve Gap Sempozyumu*, s. 55.

⁴⁴ Ali Sevim, "Tutuş", *İA*, XII/2, s. 135.

⁴⁵ Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, Ankara 1990, s. 14-15.

⁴⁶ Urfalı Mateos, *Aynı eser*, s. 195.

⁴⁷ Demirkent, *Aynı eser*, s. 55; Coşkun Alptekin, "Belek b. Behrâm", *TDVİA*, V, s. 402.

⁴⁸ Urfalı Mateos, *Aynı eser*, s. 239-240; Demirkent, *Aynı eser*, s. 130-131.

⁴⁹ Rumkal'a haçlılar tarafında 1150 yılında Ermeni katolikosu Grigor III'e satılmış ve kale bu tarihten itibaren 1293 tarihinde Melik Eşref tarafından feth oluncaya kadar ermeni katolikosluğunun merkezi olmuştur (Urfalı Mateos, *Aynı eser*, s. 294, dipnot 7).

⁵⁰ Urfalı Mateos, *Aynı eser*, s. 260.

⁵¹ Demirkent, *Aynı eser*, s. 163-164.

⁵² Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, s. 95-96.

⁵⁴ Bu sırada Mardin hakimi Artuklu Hüsameddin Temurtaş'tı. Onun 1152-1153 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Necmeddin Alpi geçmiştir (Coşkun Alptekin, "Artuklular", *TDVİA*, III, s. 416).

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *Aynı eser*, XI, s. 98; Birecik'in Mardin hakimi Timurtaş'a tesliminin 1151 yılında gerçekleştiği hakkında bkz., Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi II (1118-1146)*, Ankara 1987, s. 151, dipnot 660.

⁵⁶ Ramazan Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyubîler Devleti (Hicrî 569-589/Miladî 1174-1193)*, İstanbul 1983, s. 48.

⁵⁷ Turan, *Aynı eser*, s. 443.

bulunduğu müstahkem Memlûk kalelerini muhasara ederken diğer taraftan Malatya, Birecik ve Rumkal'a'da kurdurduğu köprülerden ordusunu geçirdi⁵⁸. Gazze'ye kadar bölgeyi işgal eden İlhanlar, Aynicâlût'ta yapılan savaşta Memlûk ordusu karşısında müthiş bir yenilgiye uğradılar (3 Eylül 1260) ve Fırat kıyılarına kadar kaçtılar⁵⁹. Moğolların muhasarası altındaki Birecik kalesi kurtuldu⁶⁰. Moğollara direnen Suruç halkının tamamı öldürüldü. Bu sırada Birecik hakimi olan Mardin Artukluları şehzadesi Kara Arslan bin Necmeddin Said, Moğolların kuşatması sırasında ölen babasının yerine Mardin tahtına geçti (1260)⁶¹. Kara Arslan, Moğol hücumları karşısında zor duruma düşüp onlarla anlaşmayı tercih etti⁶². Moğollar, Aynicâlût yenilgisini hazmedemeyerek 1265 yılında Birecik kalesini kuşattılar. Fakat Memlûk sultanı Baybars'ın bizzat sefere çıktığını haber alınca kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldılar⁶³. İlhanlıların Abaka zamanında 1272 Kasım'ında Birecik'i tekrar kuşatmaları da, yine Baybars'ın bölgeye gelmesi üzerine neticesiz kaldı⁶⁴. 1279 yılında Mısır ordusu, Rumkal'a'yı kuşatarak şehirde kıymete değer eşyayı Birecik'e götürdü. Fakat iç kaleyi alamayarak geri çekildi⁶⁵.

Memlûk sultanı Nasır'ın 1317 yılında Birecik'i Karaca adlı birine tevcih ettiği bilinmektedir. Bu zatın Dulkadirlilerin atası olduğu söylenmektedir⁶⁶. Ancak Karaca Bey'in isyankâr hareketleri üzerine Türkmen beyliğinin başına Memlûkler tarafından Üç-Oklu Ramazan Bey getirilmiş (1353)⁶⁷, Ramazan Bey'in aynı yıl vefatı üzerine de yerine oğlu İbrahim Bey geçmişti. Ramazan oğlu İbrahim Bey'in döneminde kardeşi Ahmed Bey'in de Birecik hakimi olduğu bilinmektedir. Ancak daha sonra Ramazanoğullarının Dulkadirli ve Karamanoğullarıyla birleşerek Çukurova'da tek başlarına hakim olmak istedikleri⁶⁸ ve bu sebeple Memlûklerle bozuşarak Çukurova tarafına çekildikleri

⁵⁸ *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 573-574; Turan, *Aynı eser*, s. 492.

⁵⁹ Abdülkerim Özaydın, "Aynicâlût savaşı", *TDVİA*, IV, s. 275-276.

⁶⁰ Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çevr. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 68.

⁶¹ Katib Ferdî, *Mardin Mülûk-i Artukiyye Tarihi ve Kitâbeleri vesâir Vesâik-i Mühimme*, neşr. Ali Emîrî, İstanbul 1331, s. 36.

⁶² Alptekin, "Artuklular", s. 416; Nitekim Abu'l-Farac tarihinde, Birecik'e İlhanlı askerlerinin yerleştiğini bildirmektedir (*Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 574).

⁶³ M. Şehabeddin Tekindağ, "Memluk Sultanlığı tarihine toplu bir bakış", *Tarih Dergisi*, sy. 25 (Mart 1971), s. 11; Kâzım Yaşar Koprman, "Baybars I", *TDVİA*, V, s. 222; İlhanlıların bu kuşatmasını Diyârbekir ve Rebia kumandanı Durbay adlı komutanın idâre ettiği hakkında bkz. Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'înü'd-Dîn Süleyman*, Ankara 1970, s. 131, dipnot 129.

⁶⁴ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 84

⁶⁵ *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 604.

⁶⁶ R. Yinanç, *Aynı eser*, s. 9, not 10.

⁶⁷ M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XIV. yüzyıl Mısır tarihine dair araştırmalar)*, İstanbul 1961, s. 85.

⁶⁸ M. Çetin Varlık, "Anadolu Beylikleri", *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, X, s. 114-115.

anlaşılmaktadır. Birecik ve Kal'atü'l-Müslimîn (Rumkal'a), Haleb naib-i saltanalığına bağlı başlıca naibliklerden ikisini teşkil etmiştir⁶⁹.

Timur Han, Haleb'e giderken 24 Ağustos 1400 tarihinde Rumkal'a'yı zorlu bir muhasaradan sonra ele geçirdi⁷⁰. Halep dönüşünde Fırat'ı köprüden geçerek Birecik'e girdi. Rumkal'a müdafaasında şiddetle direnen Memlûk nâibi Nâsır Muhammed bin Musa bin Şehrî, Halep dönüşünde Birecik nâibi olarak Timur Han'a itaatini arzetti. Nâsır yerinde kaldığı gibi şehrin de tahribinin önüne geçmiş oldu⁷¹. Berkûk'un vefâtı (1399) ve Timur Han'ın geri çekilmesi üzerine bölge, Türkmen beylerinin hakimiyet kavgalarına sahne oldu. 1404 yılında Suruç'u elinde tuttuğu bilinen Döğer boyundan Yağmur Bey, Memlûk emirlerinden Sudun el-Celeb'in idâresindeki Birecik kalesini kuşatmış, ancak Halep valisi Cekem'in yardıma gelmesi üzerine yenilerek Suruç'a geri çekilmiştir. Merkeze uzaklıkları ve çevredeki Türkmen unsurların kolay kanalizе edilmesi gibi sebeplerle Rumkal'a ve Birecik kaleleri, iktidârı kaybeden Halep nâiblerinin uzun süre sığınak yerleri olmuştur⁷².

Akkoyunlu beyi Kara Yülük Osman'ın kendisine ait şehirleri yağmalayarak Memlûklere sığınmasını bahane eden Karakoyunlu beyi Kara Yusuf, Ayıntab'ı yağmaladıktan sonra Birecik'e geldi⁷³. İki gün kuşattıktan sonra Birecik'i ele geçiren Kara Yusuf, kendisine gösterilen şiddetli müdafaaya kızıp şehri ve dolaylarını ordusuna yağmalattı. Bununla da yetinmeyip şehri ateşe verdikten sonra ülkesine geri döndü (Kasım 1419)⁷⁴. Akkoyunlu Uzun Hasan⁷⁵ küçük yaşta iken Memlûklere tabi olarak Birecik naibliğinde bulundu⁷⁶. Akkoyunlular, yıkılışlarına kadar Urfa'yı ellerinde tuttularsa da, Fırat üzerinde stratejik bir noktada bulunan Birecik kalesini Memlûklerin elinden almaya muvaffak olamadılar. 1467 yılı başlarında Osmanlılarla dostluğu ile tanınan Dulkadirli beyi Şehsuvar Bey, Birecik ve Rumkal'a gibi Memlûklerin hudut şehirlerini ele geçirdi. Şehsuvar Bey'in Yeşbek kumandasındaki Memlûk ordusuna yenilmesi üzerine Memlûklere tabi olarak Şahbudak Bey Dulkadirli tahtına oturtuldu (Haziran 1472)⁷⁷. Ancak bu çatışmalar, Uzun Hasan'ın Dulkadirli toprakları üzerindeki

⁶⁹ Ş. Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, s. 57, 137, not 76.

⁷⁰ İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, terc. Nazmîzâde, İstanbul 1277, s. 94-95, 100-101.

⁷¹ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çevr. Necati Lugal, Ankara 1987, s. 284; Yaşar Yücel, *Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakın-Doğu (1393-1402)*, Ankara 1980, s. 111-112.

⁷² Koprıman, *Memlûkler*, s. 118.

⁷³ M. Ç. Varlık, "Akkoyunlular", *Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, s. 407-439. F. Sümer, "Akkoyunlular", *TDVİA*, II, s. 270-274.

⁷⁴ Cenâbî, *Muhtasar-ı Tarih-i Cenâbî*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3097, vr. 151b; Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıcından Cihan-Şah'a kadar)*, Ankara 1984, s. 100; Koprıman, *Memlûkler*, s. 197.

⁷⁵ Uzun Hasan hakkında bkz. Ş. Tekindağ-V. Minorsky, "Uzun Hasan", *İA*, XIII, ss. 91-96.

⁷⁶ Tihirânî, I, s. 155-157.

⁷⁷ R. Yinanç, *Aynı eser*, s. 65, 75.

iştahını kabarttı. 1472 yılı sonlarında Birecik'i muhasara etti⁷⁸. Osmanlıların da Uzun Hasan üzerine doğru geldiğini haber alan Kayıtbay, Yeşbek idaresinde bir Memlûk ordusunu Birecik'e gönderdi. Akkoyunlu ordusu, geri püskürtülerek Fırat Akkoyunlularla Memlûkler arasında hudut olarak kaldı⁷⁹. Dulkadirli beyi Alaüddevle'nin 1483 Temmuz'unda Malatya şehrini kuşatması üzerine Memlûk sultanı Kayıtbay, Suriye valilerini Alaüddevle Bey'i cezalandırmak üzere gönderdi. Alaüddevle Bey, ilk gelen orduyu yendiyse de ikinci defa yola çıkan Memlûk ordusuna karşı Sultan II. Bayezid'den yardım istedi. Yapılan savaşta Rumkal'a, Birecik ve Ayıntab'ın Memlûklu naibleri esir edilerek padişaha gönderildi (23 Eylül 1484)⁸⁰. Daha sonra Memlûklerle de iyi münasebetler kurduğu görülen Alaüddevle Bey'in 1501 yılında asi Birecik naibi Arıkmaz'ın afvı için Memlûkler nezdinde şefaatte bulunduğu bilinmektedir⁸¹. Zamanla Alaüddevle Bey'in Memlûklere tabi bir hale geldiği görülmektedir⁸². Bölge her ne kadar yoğun mücâdelelere sahne olsa da stratejik bir noktada bulunan Birecik, müstahkem bir mevki olarak Memlûklerce muhafaza edilmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi başlarında, Birecik naibi Canvirdi'nin Hoşgeldi ve Rüstem adlı cündîleri de Osmanlı padişahına sığındılar⁸³. 24 Ağustos 1516 günü yapılan Mercidabık Savaşı'nda Memlûk ordusu yenildi⁸⁴. Yavuz Selim, savaşı müteakib Haleb'e girdi. Bu arada Birecik (Ağustos 1516) ve Rumkal'a başta olmak üzere Haleb'e tabi bütün kale ve şehirler; Osmanlı ülkesine katıldı⁸⁵.

B. ŞEHRİN FİZİKİ YAPISI

XVI. yüzyılda Birecik şehri, bugün olduğu gibi ağırlıklı olarak Fırat nehrinin doğu yakasında yer almaktadır. Şehir, Fırat kenarında nehirden 56 metre yukarıda, koni

⁷⁸ Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd (XV. Yüzyılda İran'ın Millî bir devlet haline yükselişi)*, çevr. T. Bıyıklıoğlu, Ankara 1992, s. 122; Şerafettin Turan, "Fatih Mehmet-Uzun Hasan mücadelesi ve Venedik", *TAD*, III/4-5 (Ankara 1965), Ankara 1967, s. 108.

⁷⁹ Hinz, s. 41.

⁸⁰ Hadîdî, *Tevârih-i Al-i Osman (1299-1523)*, neşr. Necdet Öztürk, İstanbul 1991, s. 318; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, haz. İ. Parmaksızoğlu, III, s. 247.

⁸¹ R. Yinanç, *Aynı eser*, s. 82, 89.

⁸² "... bilâd-ı Maraşdan Diyarbekr haddine varınca Alaüddevle mutasarıf olduğu iklimin ve sairin malını cem' idüb her sâl Mısır'a irsâl iderler idi" (Süheylî, *Tarih-i Mısri'l-Cedîd*, İstanbul 1142, s. 5).

⁸³ TSMA E. 6267.

⁸⁴ Feridun Bey, s. 426-427, 428.

⁸⁵ Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi, vr. 97b; Hoca Saadeddin Efendi, II, s. 339; *Keşfi*, vr. 81a;; Alî Efendi, *Künhü'l-Ahbâr*, Süleymaniye, Kütüphânesi, Fatih Bölüm, nr. 4225, vr. 218b.: Bütün kaynaklarda bilgiler toplu olarak verilmektedir. Birecik'in Mercidabık Savaşı'nın hemen öncesinde veya sonrasında teslim alındığı anlaşılmakta bu da, Ağustos 1516 tarihine tekâbül etmektedir. Nitekim 13 Temmuz'da Birecik naibi Canvirdi'nin adamları Osmalı ordugâhına sığınmışlardır (TSMA E. 6267). Ayıntab 20 Ağustos 1516'da teslim olmuştur (Feridun Bey, s. 427).

şeklinde yükselen tabii kayalıklar üzerine inşa edilen içkalenin etrafında Fırat boyunca sıralanan evlerden meydana gelmektedir. Zeytin vadisi, şehre ayrı bir güzellik vermektedir⁸⁶. Toros dağlarını geride bırakarak ulaşım elverişli bir hale gelen Fırat nehri, burada, çeyrek mil genişliğe sahiptir⁸⁷. İçkaleden ayrı olarak Sultan Kayıtbay zamanından kalan surlar şehri çevirmektedir⁸⁸.

Şehrin genel fizikî yapısı ile ilgili bilgiler, seyahatnâmelerde yer alırken nüfus ve tarihî eserleri ile ilgili malûmâtların başlıca kaynağı tapu-tahrîr defterleridir. Bu bölümde, tahrîr defterlerindeki bilgiler, diğer vesîka ve kaynaklarla desteklenerek şehrin fizikî yapısı ve demografik durumu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Birecik Kalesi

Birecik kalesinin kuruluşu İlkçağlara kadar uzanmaktadır. Fırat nehrinin hakim bir noktasında inşa edilmesi sebebiyle tarih boyunca, nehir ve kara yolunun müdafaası için bir gözetleme odağı olarak sürekli tahkîm edilmiştir. Ancak sık-sık yaşanan tabii afetler diğer tarihî eserler gibi Kalenin de ilk yapısı ile günümüze ulaşmasına mani olmuştur⁸⁹. Selefkoslar'ın M.Ö. IV. yüzyılın sonlarında Birecik'in yerinde Makedonopolis adıyla bir şehir kurdukları⁹⁰, Birecik'in hemen yukarısındaki Geçittepe köyünde tombazlar üzerine inşa ettikleri köprü ile karşıya geçişi kolaylaştırdıkları bilinmektedir⁹¹. Birecik kalesinde tarih kaydı bulunan en eski kalıntı, M.S. 6 yılına aittir. Bu tarih, Osrhoene prenslerinden Ma'nû bar Ma'nû'nun Birecik valisi Zarbain'in mezar taşındadır⁹². Ayrıca Bizans-Sasanî savaşları sırasında da M.S. VI. yüzyılın başlarında Birecik şehrinin etrafının surlarla çevrildiği bilinmektedir⁹³. Kuzey Suriye'den Mezopotamya ve Bağdad'a giden bütün kervan yollarının geçit noktasında bulunan Birecik kalesi, bölgede hakimiyet mücadelesi veren devletler tarafından daima ele geçirilmeye çalışılmış ve hakim olanlar tarafından sürekli tahkîm edilmiştir. Bilhassa Haçlı seferleri esnasında önemi bir kat daha artmış, Haçlıların önemli müstahkem mevkillerinden biri olmuştur⁹⁴. Eyyûbîler döneminde

⁸⁶ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, III, s. 146.

⁸⁷ Leonhart Rauwolff, *Aigentliche Beschreibung der Raiss inn die Morgenlaender*, Dietmar Henze neşri, Graz 1971, s. 138.

⁸⁸ A. Cihat Kürkçüoğlu, "Güneydoğu Anadolu'da tarihi zenginlikleri ve kelaynak kuşlarıyla ünlü bir şehir Birecik", *Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi*, IV/15 (Eylül 1992), s. 70.

⁸⁹ Kürkçüoğlu, *Aynı makale*, s. 70.

⁹⁰ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 13.

⁹¹ Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 81.

⁹² E. Honigmann-N. Göyünç, "Urfa", *İA* XIII, s. 50.

⁹³ Süryani Mar-Yeşua, *Vakayi'nâme 494-507 Yıllarına ait Urfa, Amid ve Güneydoğu-Anadolu Vak'aları Bizans-Sasanlı Savaşları*, çevr. Mualla Yanmaz, İstanbul 1958, s. 52.

⁹⁴ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi*, IX, s. 95, 383.

sağlam bir halde bulunan⁹⁵ Birecik kalesi, sonraları Moğol tahribâtı sebebiyle bir hayli hasar görmüştür. Bölgede hakimiyetlerini sağlamlaştıran Memlûkler, Birecik'ten Ürdün'deki Kerek'e kadar kaleleri tamir, bazılarını da yeniden bina ettikleri görülmektedir⁹⁶. Yeniden inşâ ettikleri kaleler arasında Birecik de vardır⁹⁷. Buralara yerleştirdikleri posta güvercinleri sayesinde Nil'den Fırat'a kadar kolayca haberleşme imkânını elde ettiler⁹⁸. 1277 yılında ölen Memlûk sultanı Baybars Birecik kalesine yeni burçlar ilâve ettirdi. Fırat tarafından bir kapı açtırdı. Çevresindeki hendeği genişletti. Ayrıca kalenin içinde ve varoşunda çarşılar yaptırdı⁹⁹. XV. yüzyılın ortalarına kadar sağlam bir şekilde gelen Birecik kalesi¹⁰⁰, 1472 yılı sonlarında şehri kuşatan Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından kısmen tahrip edildi. Şehrin etrafını saran surlar yıkıldı¹⁰¹. 1482-1483 yıllarında Memlûkler tarafından yeniden tamir edilmiş, şehrin dışı tamamını içine alacak şekilde surlarla çevrilmiştir¹⁰². XVI. yüzyıla sağlam bir şekilde giren Birecik kalesi surları, Osmanlılar tarafından da kuşatılmaksızın teslim alınarak tahribten korunmuştur.

XVI. yüzyılda Halep ve Bağdad'ın iskelesi durumunda olan Birecik, doğu, batı ve güneye uzanan yolların kavşak noktasında olması sebebiyle önemli bir mevki işgâl ediyordu. Bu sebeple Basra ve Lahsa'ya gidecek gemi kerestesi ve silah, *cephane* barut, ve ticâri emtia¹⁰³ Birecik kalesinde depolanıyor, gideceği noktalara -gerek gemilerle gerekse kara yoluyla olsun- Birecik kale erleri nezâretinde ulaştırılıyordu. İstanbul'dan gemilerle Trablus iskelesine gelen Bağdat ve Basra mühimmatı oradan kirayla tutulan hayvanların sırtında Birecik'e ulaştırılıyordu. Nitekim 1567 yılında Basra mühimmi için İstanbul'dan Trablus yoluyla gönderilen 240 şikloza Birecik kalesinde anuk dökülmesi emredilmiştir¹⁰⁴. Ayrıca Birecik kalesi gelip giden devlet adamları ve memurlar için de bir misafirhane vazifesi görmektedir¹⁰⁵.

⁹⁵ Yakut Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s. 335.

⁹⁶ David Ayalon, "Memlûkler ve deniz kuvvetleri, İslâm alemi ile hristiyan Avrupa arasındaki mücâdelenin bir safhası", *Tarih Dergisi*, sy. 25, s. 50.

⁹⁷ M. Sobernheim, "Memlukler", *İA*, VII, s. 692.

⁹⁸ Halîl b. Şahin ez-Zâhirî, *Kitabü Zühdetü Kefî'l-Memâlik*, Fuad Sezgin neşri, Frankfurt 1992, s. 117.

⁹⁹ İbni Şeddâd, *Baybars Tarihi*, I, çevr. M. Ş. Yalıtıkaya, İstanbul 1941, s. 172.

¹⁰⁰ Aynı eser, s. 51.

¹⁰¹ Hinz, *Uzun Hasan*, s. 122.

¹⁰² Kürkcüoğlu, *Aynı makale*, s. 70-71.

¹⁰³ "Haleb beğlerbeğisine ve defterdârına hükm ki, Hama beği iken fevt olan Ahmed hâl-i hayvânında Birecik kalesinin dizdârında on yedi yük çivîdi emânet vaz' eylediği i'lâm itmeğin..." (BOA, *M D XXXXII*, s. 196, hüküm 610, tarih: 17 Muharrem 989); BOA, *M D LC*, s. 147, hüküm 461, tarih: 5 Zilkâde 1056.

¹⁰⁴ BOA, *M D XXXXII*, s. 196, hüküm 610, tarih: 17 Muharrem 989; BOA, *MAD* 2775, s. 1050, 1074, tarih: 12 ve 18 Şaban 973.

¹⁰⁵ "Rakka beğlerbeğisine ve Birecik sancağibeğine ve Rakka, Siverek ve Birecik kadılarına hükm ki, Halep beğlerbeğisi Ali ve Kadı Hasan mektub gönderüb südde-i seadetimde kapuçularum kethüdâsı

Kalenin XVI. asırdaki fizikî görünümü hakkında Batılı seyyahların eserlerinde bilgi bulunabilmektedir. 1574 yılından önce Birecik'ten geçen Augusburglu botanikçi Leonhart Rauwolff, Libano ırmağı kenarındaki Tripoli'ye ve Alpler'deki Losanna'a benzetmektedir. "*Suyun yukarı tarafında bir kayanın üzerinde bulunan ve fazla büyük olmayan kalesine çıkmak kolay değil*" şeklinde görüşlerini ortaya koymaktadır¹⁰⁶. Rauwolff'tan yaklaşık 75 sene sonra Birecik'e gelmiş olan Evliyâ Çelebi de, Birecik kalesinin *Fırat kenarında yalçın bir kaya üzerinde* olduğunu kaydetmektedir. Evliya Çelebi'nin notlarından; kalede askerlerin oturduğu, Fırat'a bakan kuleleri üzerinde küçüklü büyüklü yetmiş topu olduğu, Kaleden kayaların içine su yollarının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu sırada Birecik kalesinin cebehanesi, buğday anbarları, büyük mağaraları vardır¹⁰⁷. Aşık Mehmed ve ondan istifade eden¹⁰⁸ Kâtib Çelebi¹⁰⁹ de, Fırat kenarında bulunan şehrin *yüksek ve metîn bir kalesi* olduğunu söylemektedir.

Osmanlı-Mısır savaşı münasebetiyle bölgeye gelmiş olan Moltke, 6 Nisan 1838'de Urfa'dan yazdığı mektupta; "*ömrümde gördüğüm en harikülâde bina*" diyerek övdüğü Birecik kalesi hakkında bilgi vermekte ve; "*Bu kalenin harabeleri bile, şimdiki haliyle hücumları karşılayabilecek durumdadır. Zaptı imkansızdır denilebilir. Hisara tırmanabilmek eskiden olduğu gibi bugün de imkansızdır*"¹¹⁰ şeklinde hayranlığını ifade etmektedir.

olan Ahmed Diyarbekirden Asitane-i seadetime gelürken Birecik kalesinde bazı müslümanlar ile gice kaldukda..." (BOA, *Mühimme Zeyli* VI, s. 64, hüküm 159, tarih: 13 Muharrem 1001).

¹⁰⁶ Rauwolff, *Aynı eser*, s. 138.

¹⁰⁷ Evliya Çelebi'ye göre; "Büyük Fırat nehrinin kuzey-doğusuna meyyâl bir yalçın kaya üzerinde başını göğe doğru uzatmış bir taş bina, güzel bir kaledir. Şekli altıgen olup burçları çok dayanıklıdır. Her kulesi birbirine bakar. Ancak hendeği bulunmamaktadır. Zira altı tarafı da şahin, karakuş ve devlengeçler gibi yırtıcılara yuva olan çok yüksek kayaların üzerindedir. Çevresinin uzunluğu ise bilinmemektedir. Kible tarafında içkaleye bakan kuvvetli ve dayanıklı bir demir kapısı vardır. Kale üç kattan meydana gelir. İç kalesi kadar çetin hisar varsa o da Mardin'dir. Varoşu, toprak ile örtülü ve Fırat'a dönük olarak kayalar üzerine kurulmuş dokuz kadar tek ve çift katlı ev vardır. Alaybeyi sarayı, Emin sarayı, Kadı sarayı, Melik Ahmed Paşalı sarayı, Hacı Kapıcı sarayı ma'murdur. Eski dizdâr Halil Ağa aşağıda oturur. Ama kale dizdârları yukarı kalede otururlar. Kaleden dışarı çıkan dizdâr görevden alınır. Nice sultanların ele geçirmek için hasret çektikleri bir yer olan kalede hâlâ asker mevcuttur ve Fırat'a nâzır kuleleri üzerinde küçüklü büyüklü yetmiş tane topu vardır. Kaleden kayaların içine su yolları vardır. Cebehanesi, buğday anbarları, büyük mağaraları vardır. İç hisarda Selim Han Camii vardır. Başka binaları aşağı varoşdadır", Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, III, s. 146.

¹⁰⁸ İsmet Miroğlu, "Aşık Mehmed", *TDVİA*, III, s. 553.

¹⁰⁹ Aşık Mehmed b. Ömer b. Bâyezid, *Menâzirul-Avâlim*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 2421, vr. 226a; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul 1145, s. 598.

¹¹⁰ Moltke'nin verdiği izahata göre; "Kale, şehrin ortasında, Fırat'ın tam yanbaşıda 180 ayak yüksekliğinde koni şeklinde bir kayanın üzerindedir. Türklerin Kale-i Beydâ dedikleri Birecik hisarının taş örtüsünün arkasında dışarıya mazgal delikleri olan kemerli dehlizler dolandır. Asıl hisar, böyle muazzam tonozlardan üç, hatta dört katının üst üste inşasından meydana gelmiştir. Burayı altı depremin tahrip ettiği söylenmektedir. Ama yine de taş blokların çoğu yerinden kımıldamadan durmaktadır. Burası tam bir labirenttir. Bir Türk evliyasının mezarı bitişiğindeki odalarla hala varlığını muhafaza eden bir kilise mevcuttur. Kalenin yüzlerce ayak derinliğinde olan kuyusu, kuzey tarafta bir mahzendedir. Buradan yukarıya kayadan oyulmuş bir dehlizden çıkılır" Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çevr. Hayrullah Örs, İstanbul 1969, s. 161-162.

Onyedinci yüzyılda Şark seferleri ve eşkiya baskısı dolayısıyla¹¹¹ Birecik kalesinin tahkimine devam edildiği görülmektedir. 1634 yılında Halep muhafızı Ahmed Paşa'ya yazılan bir hükümle Haleb kalesinde bulunan üçü balyemez olmak üzere beş büyük topun mühimmâtı ile birlikte nakledilerek Birecik kalesine konulması emredilmiştir¹¹². Bu arada İstanbul'dan Payas iskelesi yoluyla gönderilen malzeme ve toplar da Birecik'e nakledilmiş, İstanbul'dan gelen, ayrıca Halep ve Birecik'ten temin edilen ustalarla kalede şark seferi için top ve gülle dökülmüştür¹¹³. Birecik kalesi önemini daha sonraları da muhafaza etmiş¹¹⁴, Anadolu-Bağdat demiryolunun sancağın güney sınırı olan Carablus'tan geçmesi, Irak tarafına kara ve nehir nakliyatının durmasına ve Birecik şehri ile birlikte kalesinin de harab olmasına sebep olmuştur.

Şehrin etrafını çeviren surlardan pek az kısmı bugün mevcuttur. Memlûk sultanı Kayıtbay tarafından 1482-1483 yıllarında yaptırılmış olan Birecik'in etrafındaki surların önemli bir kısmı yıkılmış, bazı burç ve kapı kalıntıları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Meydan kapısı, Urfa kapısı, Bağlar kapısı ve Meçan kapısı adıyla anılan dört kapısından bugün yalnız Urfa kapısı ayakta. Üzerindeki kitâbeden Urfa kapısının Kayıtbay'ın emriyle Birecik naibi Lütfullah tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır¹¹⁵.

Birecik kalesinde 1574 ve 1583 yıllarında 71 nefer¹¹⁶, 1691 yılında 63 kale muhafızı bulunmaktadır¹¹⁷. Bunların 1583 yılında, timar gelirinden toplam 110429 akçelik bir pay aldıkları anlaşılmaktadır¹¹⁸. Kale erenleri, kalenin ve içinde bulunan cephâne, zâhire ve mühimmâtı muhafazadan sorumluydular¹¹⁹. Ayrıca kalelerine gelen her türlü malzemeyi bir sonraki kalenin sorumluluk bölgesine kadar korumak da onların vazifesiydi. Ancak bu vazife zaman zaman aksıyor, muhafaza hizmeti son kaleye varıncaya kadar Birecik kale erenlerinin üzerinde kalıyordu. Birecik'ten Bağdat ve Basra'ya gemilerle, Diyarbekir ve Van'a kervanlarla muhafız olarak gitmeleri, Birecik kale muhafızlarını bir hayli sıkıntıya sokuyordu. Bu durum zaman zaman merkeze şikâyet konusu olmuş, daha önceden uygulandığı gibi kaleden kaleye o bölgenin hisar erleri

¹¹¹ Osman Yılmaz Gençoğlu, *Tarih-i Fetihnâme-i Bağdad* (Lisans tezi), İstanbul 1961, s. 228; Naimâ, *Tarih*, III, s. 329.

¹¹² BOA, *Mühimme Zeyli* IX, s. 60, hüküm 174, tarih: 19 Rebiülâhir 1044, s. 31, hüküm 89, tarih: 9 Cemâziyelâhir 1044.

¹¹³ Tahsin Ünal, "Savaşa çıkan Osmanlı ordusunda lojistik işleri- IV. Murad'ın Bağdat seferi hazırlıkları", *Türk Kültürü Dergisi*, V/58, s. 36-37; Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, neşr. B.Sıtkı Baykal, Mersin 1992, II, s. 416.

¹¹⁴ Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, terc. Mehmed Ata, İstanbul 1330, IV, s. 176; BOA, Ali Emîrî-Mahmud I 2148, tarih: Gurre-i Receb 1144; Musa Çadırcı, "II. Abdülhamit'e sunulan bir lâyiha", *OTAM Dergisi*, sayı 3 (Ocak 1992), s. 424-425.

¹¹⁵ Kürkcüoğlu, *Aynı makale*, s. 70-71.

¹¹⁶ BOA, *MD* XXIII, s. 248-250, hüküm 519, tarih: 22 Ramazan 981; TKGMKKA *TD* 145, vr. 46a.

¹¹⁷ BOA, *MAD* 2228, s. 5-6, tarih: Evâil-i Cemâziyelâhire 1102

¹¹⁸ TKGMKKA *TD*, 145, vr. 46a.

¹¹⁹ BOA, *MD* LC, s. 147, hüküm 461, tarih: 5 Zilkâde 1056.

tarafından nakli emredilmiştir¹²⁰. Bununla birlikte donanmaya katılmak için İstanbul'a çağrılan Birecik hisar erenlerini, donanmaya katılmayarak Basra ve Lahsa'ya gidecek kereste, mühimmât ve gemilerin muhafazasında görevlendirildikleri de olurdu. Nitekim 1573 yılında Birecik kalesinin 71 muhafızından 35'i donanma için tüfekçi olarak istenmiş, daha sonra da Fırat nehrinde yapılacak nakliyatla kullanılmaları¹²¹ emredilmiştir.

Kalede bir dizdâr, kethüdâ, kâtib, anbarcı, serbölük, cebeci, nekkârezen, imam, haymeci ve bevvâb gibi görevliler vardı¹²². Birecik kalesi muhafızlarının timarlarının başlangıçta başka sancaklardan karşılandığını tahmin etmekteyiz. Nitekim 1520 tarihli tahrir defterinde Birecik kalesi timar erlerine ait kayıt bulunmamaktadır¹²³. 1536 yılında yapılan tahrirde sadece kale dizdarının Birecik sancağından timar tasarruf ettiği görülmektedir¹²⁴. 1552 ve 1571 tarihli tahrirlerde ise dizdâr ve muhafızların Birecik sancağında timar tasarruf ettikleri görülmektedir. Bazı muhafızların ise, 1570 yılında Ayıntab sancağından timar tasarruf ettikleri anlaşılmaktadır¹²⁵. Nitekim daha sonra yapılan tahrirlerde tahrir eminine gönderilen hükümlerde¹²⁶ Birecik kalesi muhafızlarının timarlarının kendi sancaklarından verilmesi emredilmiştir.

2. Şehrin Mahalleleri ve Nüfusları

Şehirde yerleşme ilk önce kale içinde başlamış, daha sonra da, kale dışına taşmıştır. Su alma kolaylığı ve tabiî güzellikten istifade için evlerin daha çok nehir kıyısı boyunca uzandığı görülmektedir.

1520 yılında Birecik şehri altı mahalleden meydana gelmektedir. 1536'da nüfusun da bir mikdâr azalmasıyla mahalleler birleştirilerek sayı dörde indirilmiştir¹²⁷. Bu durum, 1584 tahririne kadar devam etmiştir. Bu tarihte yapılan tahrirde, 1520 yılındaki mahallelerin tekrar ortaya çıktığı ve El-Besâtin-i Birecik mahallesinin ilâvesi ile de, bu

¹²⁰ BOA, *MD XVI*, s. 152, hüküm 301, tarih: 28 Receb 979; *MD XXXI*, s. 33, hüküm 91, tarih: 10 Rebiulâhîr 985

¹²¹ BOA, *MD XXI*, s. 44, hüküm 119, s. 47, hüküm 122, tarih: 24 Ramazan 980; *MD XXI*, s. 274, hüküm 649, tarih: 22 Zilkade 980

¹²² BOA, *TD 488*, s. 32; *KK 212*, s. 10; *KK 213*, s. 86; *KK 216/A*, s. 21; *TD 496*, s. 131, 133, 134.

¹²³ BOA, *MAD 75*.

¹²⁴ BOA, *TD 184*, s. 76, 249.

¹²⁵ BOA, *TD 488*, s. 32.

¹²⁶ BOA, *KK 76*, s. 194, tarih: 18 Şaban 976; *KK 90*, s. 346, tarih: Gurre-i Rabiulâhîr 987.

¹²⁷ BOA, *TD 184*, s. 7-12.

sayının ancak yediye ulaşabildiği anlaşılmaktadır¹²⁸. 1520 ve 1536'da şehir halkının arasında yazıldığı gözlenen iskele görevlileri, 1552, 1571 ve 1584 yılında yapılan tahrirlerde "Tâife-i hüddâm-i İskele-i Birecik" adıyla ayrıca kaydedilmiştir¹²⁹.

Birecik şehrinin mahalleleri ve nüfus durumları

Birimler		Nefer		Hâne		Mücerred		Muaf	
Mahalleler	Bugünkü yerleri	1520	1584	1520	1584	1520	1584	1520	1584
Vâdiy-i Cenk ve Şemsiyye	Kurt Mahallesi	383	438	340	310	43	127	5	1
Merkez	Merkez	45	30	45	14	-	15	2	1
Deyriyye	Mağaralar	55	40	55	28	-	11	1	1
Meydân	Buğday Pazarı	144	224	144	138	14	85	2	1
Bâb-ı Urfa	Hükûmet binası karşı.	122	140	122	104	-	35	2	1
Isıcak	Sancak	81	168	56	116	-	51	1	1
el-Besâtin-i Birecik	Bostan	-	39	-	25	-	13	-	1
Tâife-i Hüddâm-i İskele		-	63	-	-	-	-	-	63
Toplam		830	1142	762	735	57	337	13**	70*

* İmâm: 7, Birecik İskelesi görevlileri: Reis= 6, Neccâr= 3, Kürekçi= 54.

** 2: Kadı nâibi, 3: hatib, 2: imâm, 1: muallim, 5: pîr-i fânî

1520 yılında Birecik şehrinin en kalabalık mahalesi olan Vâdiy-i cenk'in bu durumunu 1536 tahrîri hariç, 1584 yılına kadar devam ettirdiği görülmektedir. 1536'da mahallenin adı, "Mahalle-i Vâdiy-i cenk ve Şemsiyye" şeklinde değişmiştir. Yine aynı tarihte Merkez ve Deyriyye mahalleleri birleştirilerek mahalle sayısı azaltılmış ve nüfusu yarı yarıya eksilen Vâdiy-i cenk mahallesi ikinci sıraya düşmüştür¹³⁰. Ancak bir sonraki tahrirde tekrar eski vaziyetine ulaştığı görülmektedir¹³¹. 1520 yılında Vadiy-i cenk mahallesinde yaşayan 9 vergi mükellefi gayr-i müslim nüfus, daha sonraki tahrirlerde azalarak 1584'te tamamen kaybolmuştur.

Birecik şehri, tren yolunun açılışına kadar Akdeniz'i Cezîre ve Irak bölgesine bağlayan en işlek yol üzerinde olmasına rağmen uzun yıllar fazla bir nüfus artışı sağlayamamıştır. Bunun da başlıca sebebi su kaynaklarının yetersiz olmasıdır. Kuyulardan çekilen suların yanında halk ihtiyacını Fırat nehrinden karşılamaktadır. Büyük tencere ve kazanlara doldurularak bekletildikten sonra bu suları kullanmak

¹²⁸ TK KKA TD, 173, vr. 12a.

¹²⁹ BOA, TD 276, s. 17-18; TD 496, s. 29; TK KKA TD, 173, vr. 12a-12b.

¹³⁰ BOA, MAD 75, vr. 16b-18b; TD 184, s. 7-12; TD 276, s. 10-18; TD 496, s. 20-30; TK KKA TD 173, vr. 6b-12b.

¹³¹ BOA, TD 276, s. 11-14.

mümkün olmaktadır¹³². Aşağıdaki tabloda Birecik şehir nüfusunun XVI., XIX. ve XX. yüzyıllardaki durumları verilmiştir.

*Birecik şehri nüfusu ve artış nisbetleri*¹³³

Birimler/Yıllar	1520	1536	1552	1571	1584	1890	1906	1927	1980	1990
Hâne	775	533	523	707	805	-	2061	-	-	-
Mücerred	57	111	243	257	337	-	-	-	-	-
Tahminî nüfus	3932	2778	2872	3792	4362	8614	10305	9100	20081	28440
Artış oranı %	-	- 29.3	+ 3.3	+ 32	+ 15	+ 97.4	+ 19.6	- 11.6	+120.6	+ 41.6

Şehir nüfusunun, 1520 tahrîrine göre 1536 yılında % 29.3 azaldığı görülmektedir. Kalenderoğlu isyânı sırasında bölgeden uzaklaşanların buna sebep olduğu anlaşılmaktadır¹³⁴. Ancak nüfusun 1552 tahririnde % 3.3'lük, 1571 tahririnde % 32'lik bir artış göstermesine rağmen 1520 yılındaki seviyesine ulaşamadığı, 1584'de sağladığı % 15'lik bir artışla 64 yılda yaklaşık % 10.9'luk bir yükselme olduğu görülmektedir. Elbette ki, Birecik'in nüfusu sadece tahrîr defterlerinde gösterilen vergi mükellefi şahsiyetlerden ibâret değildir. 70 kişi civarında kale erenleri, sancakbeyi ve adamları, kadı ve iskele eminleri ve adamları da Birecik'in sâkinleri arasındadır. Birecik'te devamlı ikâmet eden ve iskele hizmeti ile görevli olanlar vardır. Bunların yanında Şark seferleri ve Basra körfezi çatışmaları sebebiyle asker ve levâzımât nakli için Birecik'te inşa edilecek gemilerin malzemelerinin temininde ve yapımında birçok kimse görevlendirilmektedir. İstanbul'dan gönderilenler olduğu gibi bölgeden temin edilen görevliler de vardır. Sultan Dördüncü Murad'ın Bağdat seferi esnâsında Birecik'te 800 gemi inşa edilmiş, bunların hizmetini ifâ için Anadolu eyâletlerinden 1000 beldâr görevlendirilmiştir¹³⁵. Bu durum, şehir nüfusunun ortalama 4000-5000 arasında değiştiğini, hatta çoğu zaman 5000'den aşağı düşmediğini göstermektedir. Bu sırada diğer Anadolu şehirlerinin nüfusları da çok yüksek değildir¹³⁶. Bölgenin başlıca şehirlerinden Anteb'in nüfusu 1536'da 10637, 1575'te 15560 kişi, Urfa'nın nüfusu ise 1518'de 5527, 1526'da 8098, 1566'da 13876 kişiydi.

¹³² Rauwolff, *Aynı eser*, s. 139. Birecik kalesinin su ihtiyacı da uzun merdivenli yollarla Fırat'a ulaşan bir koridordan temin edilmekteydi (Evliyâ Çelebi, *Aynı eser*, III, s. 146; Moltke, *Aynı eser*, s. 162).

¹³³ 1520= BOA, MAD 75; 1536= TD, 184; 1552= TD, 276; 1571= TD, 496; 1584= TKG MKKA TD 173; 1890= Ali Cevâd, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lugati*, I, İstanbul 1313, s. 223; 1906= *Salnâme-i Vilâyet-i Haleb*, Haleb 1324, s. 420; 1927 ve 1980= *Yurt Ansiklopedisi*, "Urfa", s. 7414; 1990= DİE 1990 Yılı Nüfus Sayım Sonuçları.

¹³⁴ Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Mersin 1992, I, s. 93.

¹³⁵ Tahsin Ünal, "Savaşa çıkan Osmanlı ordusunda lojistik işleri", *Türk Kültürü Dergisi*, V/58, s. 40.

¹³⁶ F. Emecen-İ. Şahin, "Anadolu (Sosyo-ekonomik hayat ve şehirleşme)", *TDVİA*, III, s. 124-126.

Birecik şehri Onaltıncı yüzyılda Güney-Doğu Anadolu bölgesinin Amid, Mardin, Urfa, Ayıntab, Hısnıkeyfa'dan sonra altıncı büyük şehridir¹³⁷.

C. ŞEHRİN İCTİMÂÎ VAZİYETİ

Birecik şehri, değişik etnik menşe'li ve muhtelif şehirlere mensup kimseleri de bünyesinde barındırmaktadır. Acem, Avşar, Berazi, Kürd, Türkmen ve Varsak gibi müslüman unsurların yanında 1520 yılında 9 hane gayr-i müslim yaşamaktadır. Gayr-i müslimlerin sayısı; 1536'da 3, 1552'de 1, 1571'de 7 vergi nüfusu iken 1584'de şehirde hiç gayr-i müslim kalmadığı görülmektedir. Aşağıdaki tabloda, yıllara göre Birecik şehrinde yaşayan değişik zümreler verilmiştir.

Şehirde değişik zümreler

Zümreler	1520	1536	1552	1571	1584	Zümreler	1520	1536	1552	1571	1584
Acem	-	1	-	-	-	Mürûrî	1	-	-	-	-
Avşar	-	1	-	-	-	Misâlîr	1	-	-	-	-
Bürazi	-	-	-	1	-	Türkmen	1	-	-	1	2
Ermeni	9	3	1	7	-	Varsak	1	-	-	-	-
Kürd	5	4	6	-	-	TOPLAM	18	9	7	7	2

Birecik şehrinde çeşitli şehirlerden gelip yerleşenlerin de varlığı dikkati çekmektedir. Urfa, Antep, Bağdat ve Haleb gibi Birecik yol güzergâhının uzandığı bölgelerden oldukları anlaşılan bu şahısların ticârî bağlantı gayesiyle burada yerleştikleri akla gelmektedir. Aşağıdaki tablo'da yıllara göre Birecik'te oturan başka şehirlere mensup kimselerin listesi verilmiştir.

Başka şehirlerden gelip Birecik şehrinde oturanlar

Şehirler	1520	1536	1552	1571	1584	Şehirler	1520	1536	1552	1571	1584
Arâmî	-	-	1	-	-	Mer'aşî	-	-	1	-	-
Ayıntâbî	1	-	-	-	1	Mısırî	1	5	1	-	-
Bağdadî	2	2	-	-	-	Ruhavî	6	-	-	-	-
Ca'berî	11	6	3	-	-	Rumkalelî	4	-	-	-	2
Halebî	2	-	-	1	-	Serûcî	-	-	-	-	1
Hamalî	-	-	-	-	1	Şamî	-	-	-	2	-

¹³⁷ Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun ekonomik durumu", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar*, Ankara 1975, s. 73-82.

Harrânî	1	-	-	-	-	Şarklı	1	-	-	-	-
Humuslu	1	-	-	-	-	Trablusî	1	-	-	-	-
TOPLAM							31	13	6	3	5

Birecik şehrinin sancağın merkezi ve sancakbeyinin ikâmet yeri olduğu bilinmektedir. Sancakbeyi ve adamları da şehirde oturmaktadır. Ancak gördüğümüz kaynaklarda haklarında bilgi bulunmamaktadır. Birecik'te sancakbeyinin yanında bir de kaza kadısının bulunduğu ve Osmanlı mülküne katılışının ilk yıllarında günlük gelirin 30 akçe, XVII. yüzyıl ortalarında 150 akçe olduğu bilinmektedir. Ayrıca 1520 yılında Birecik kadısının kaza merkezinde oturan iki de naibi vardır¹³⁸. Sancağın idârecileri hakkında bilgi verilirken belirtildiği gibi kadı, şehrin beledî hizmetleri yanında huzur ve asayişinden de sorumludur. Bu hizmetlerin ifâsında subaşı, asesbaşı, muhtesib ve şehir halkının temsilcisi konumunda olan şehir kethüdâsı kendisine yardımcı olmaktadır.

Şehirde bu idarecilerin yanında, İmâm, imâm-hatîb, şeyh, derviş ve müezzin gibi dinî şahsiyetler ve muallim gibi eğitim faaliyetlerinde bulunanların varlığı gözlenmektedir. 1520 tarihli defterde bunların muafiyetleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. 5'i pîr-i fânî, 2'si kadı nâibi, 2'si imam, 3'ü hatib ve 1'i mullim toplam 13 kişinin muaf oldukları anlaşılmaktadır. Daha sonraki defterlerde sadece imamların kayıtlara geçtiği ve avârizdan muaf oldukları görülmektedir¹³⁹. Bunun yanında 1552 yılındaki tahrirden itibaren şehirde varlıklarına şahit olduğumuz iskele görevlilerinin tamamı muaf zümresine dahil edilmiştir¹⁴⁰. Yukarıda da belirttiğimiz gibi askerî faaliyetlerin olduğu dönemlerde, iskele ve tersane için merkezden ve diğer eyâlet ve sancaklardan sayıları binin üzerinde rakamlara ulaşan eleman takviyesi alındığı bilinmektedir¹⁴¹. Ancak bunlar hakkında tahrir kayıtlarında bilgi bulunmamaktadır. Kezâ araştırmacıların tesbitlerine göre şehirde nüfusun % 10'unu askerî sınıf mensuplarının teşkil ettiği bilinmektedir¹⁴². Bununla birlikte askerî sınıf hakkında tahrir defterlerinde yeterli bilgi bulunmamaktadır.

¹³⁸ BOA, MAD 75, vr.17a, 22a, 37b; *Kanunnâme-i Sultan Süleyman*, Bayezıt Ktp. Veliyüddin Ef., nr. 1969, vr. 117a; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Ahmed Cevdet neşri, İstanbul 1314, III, s. 145

¹³⁹ "... Ve dahî eimme avâriz-ı dîvâniyyeden muâf olalar", BOA, TD, 184, s. 5; "... Ve eimme mâtâm ki imâm olub imâmet hizmetin edâ eyleyeler avâriz-ı dîvâniyyeden muâf olalar", BOA, TD 276, s. 8; TD 496, s. 11; TKGMKKA TD 173, vr. 5a.

¹⁴⁰ "... Birecik İskeleyi'nde hizmet idüb hizmetleri mukâbelesinde avâriz-ı dîvâniyyeden ve tekâlîf-i örfiyeden muâf ve müsellemler olı gelüb vech-i meşrûh üzre ellerinde hükm-i şerîf olmağın girü ber karar-ı sâbık defter-i cedîde kayd olundılar...", BOA, TD 276, s. 17-18; TD 496, s. 29-30; TKGMKKA TD 173, vr. 12a-12b; bunların sivil nakliye işlerinde hizmet ettikleri hakkında bkz. Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun ekonomik durumu", s. 89.

¹⁴¹ Tahsin Ünal, "Savaşa çıkan Osmanlı ordusunda lojistik işleri", s. 40.

¹⁴² Ömer L. Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Economic History of the Middle East*, edited by M. A. Cook, London 1970, s. 168.

Birecik şehrinde değişik ünvânlara sahip kimselerin ikâmet ettiği görülmektedir. Bunların çoğu dinî ünvânlar taşımaktadır. Aşağıdaki tabloda yıllara göre şehirdeki ünvan sahiplerinin sayısı verilmiştir.

Şehirde ünvanlı şahıslar

Ünvânlar	1520	1536	1552	1571	1584	Ünvânlar	1520	1536	1552	1571	1584
Cebe	-	1	-	-	-	Kadı oğlu	1	-	1	-	-
Cündî	2	-	1	-	-	Kâtib	-	-	1	-	-
Çelebi	1	-	-	-	-	Kethüdâ oğlu	-	-	2	-	-
Derviş	1	-	-	-	-	Kethüdâ-i şehîr	1	-	1	-	-
Fakih	2	1	1	-	-	Molla	-	-	1	-	-
Gazi	1	-	-	1	-	Muallim	1	-	-	-	-
Hacı	49	37	68	53	56	Müezzin	-	-	4	-	-
Hakim	2	-	-	-	-	Nâib	2	-	-	-	-
Hatib	2	-	-	-	-	Pîr-i fânî	5	-	-	-	-
Hoca	2	6	2	4	5	Seydî	1	1	-	-	-
İmam	1	-	5	8	7	Şeyh	59	4	8	4	10
İmam ve müezzin	1	-	-	-	-	Şeyhoğlu	11	3	5	1	-
TOPLAM							145	53	100	71	78

D. ŞEHİRDE İKTİSÂDÎ HAYAT

1. Ticâret, Sanayi ve Ekonomik Durum

Milâddan önceki devirlerden beri, doğu-batı arasında yapılan ticaretin kavşak noktasında bulunan Birecik şehri, bu durumunu XVI. yüzyılda da devam ettirmiştir. Bilhassa İran üzerine yapılan seferlerin bu asırda yoğunluk kazanması sebebiyle ehemmiyeti bir kat daha artmıştır. Trablusşam, Payas ve İskenderun iskelelerinden Birecik'e gelen emtia, silah veya erzak, buradan hareketle menziline ulaştırılmıştır. Bu sebeple Birecik'te depolama işlerinin yapıldığı, top dökümhanesinin kurulduğu ve sayıları yıllık 800'lere ulaşan gemilerin inşa edildiği görülmektedir. Toros dağlarından kesilen keresteler, Birecik'te inşa edilen gemilere yüklenerek Bağdat ve Basra'ya ulaştırılmıştır¹⁴³. Bunun yanında Avrupalı tüccarlar da, mallarını kervanlar veya

¹⁴³ BOA, M D XXXXII, s. 196, hüküm 610, tarih: 17 Muharrem 989; BOA, MAD 2775, s. 1050, 1074, tarih: 12 ve 18 Şaban 973.

gemilerle Birecik-Basra yoluyla Uzak-Doğu'ya sevketmişlerdir¹⁴⁴. Hindistan'dan gelen baharat ve ipek gibi Uzak-Doğu malları kervanlarla Birecik'e taşınarak Haleb ve Şam yoluyla Trablus, İskenderun ve Payas gibi Akdeniz limanlarına nakledilmiştir¹⁴⁵. Böylelikle Uzak-Doğu malları gemilerle Avrupa limanlarına ve İstanbul'a ulaştırılmıştır. Bu durum, Süveyş Kanalı'nın açılmasına ve peşinden de demiryolu ulaşımının faaliyete geçmesine kadar devam etmiştir. Ayrıca Birecik şehri, Tebriz, Van, Bitlis, Diyarbakır, Urfa, Birecik, Halep, Adana, Konya, Akşehir, Kütahya ve Bursa yoluyla İstanbul'a ulaşan¹⁴⁶ tarihî ipek yolunun güney kolu üzerinde önemli bir kavşak olma özelliğini asırlarca elinde bulundurmıştır. Ancak XVII. yüzyılın başlarında, İranlıların Osmanlılara ipek satışını yasaklamaları ve Avrupalıların ipek ve baharatı Hint Denizi'nden gemilerle ülkelerine taşımaları, bu yolun ehemmiyetini azaltmıştır¹⁴⁷. Buna rağmen hareketlilik devam etmiş, Osmanlı sınırları dahilindeki ticarî faaliyetler, Birecik'teki eski canlılığın muhafazasını temin etmiştir. Nitekim, 1820 yılında Birecik'de alış-veriştan alınan rûsûm toplamının 143720 akçe olduğu görülmektedir¹⁴⁸. Bu, 1584 yılındaki rûsûmdan % 9 daha fazladır.

Birecik'in Osmanlı mülküne ilhâkının hemen sonrasında yapılan tahrîrde 75 000 akçe olan Birecik iskelesi gelirleri, sonraları artarak devam etmiş, 1536-1552 yıllarında 180000 akçe, 1571-1585 yıllarında 200000 akçe olmuştur¹⁴⁹. İskeledeki bu yoğun faaliyet, Birecik'in açık bir ticarî ekonomiye sahip olduğunu göstermektedir. Yukarıda Birecik'te yaşayanların etnik durumlarını incelerken belirttiğimiz gibi, Haleb, Şam, Bağdat, Trablus, Urfa, Rumkal'a, Maraş, Ca'ber gibi yakın ve uzak şehirlere nisbet edilen şahsiyetlerin varlığı bunun en açık delilidir.

¹⁴⁴ Gertrude Durusoy, "16. Yüzyılda Gasparo Balbi ile Leonhart Rauwolff gözüyle Fırat bölgesindeki Türkler", *Türk Kültürü (Prof. Yaşar Önen'e Armağan)*, XXVI/1, Ankara 1988, s. 101-102.

¹⁴⁵ "Haleb beğlerbeğisine ve defterdârına hükm ki, Hama beği iken fevt olan Ahmed hâl-i hayvânında Birecik kalesinin dizdârında on yedi yük çivîdi emânet vaz' eylediği i'lâm itmeğın..." (BOA, *M D XXXXII*, s. 196, hüküm 610, tarih: 17 Muharrem 989).

¹⁴⁶ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1986, s. 370.

¹⁴⁷ Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişâfı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti üzerinde bir tetkik münâsebetiyle", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 170-171.

¹⁴⁸ BOA, Cevdet-Maliye 4857.

¹⁴⁹ BOA, *MAD* 75, vr. 22b; *TD* 184, s. 12; *TD* 276, s. 19; *TD* 496, s. 30; *TKGMKKA TD* 173, vr. 12b.

Birecik şehrinde nüfus bakımından fazla bir gelişme gözlenmiyorsa da, ekonomik bakımdan devamlı bir yükselmenin varlığı dikkati çekmektedir. 1520'de 131340 akçe olan vergi gelirleri toplamı, 1584 yılında % 195'lik bir artışla 387820 akçeye yükselmiştir. Bağdat ve Basra'nın fethi ve körfezle ilişkilerin hızlanması, Birecik iskelesinin de faal bir şekilde çalışmasını temin etmiştir. Birecik iskelesi gelirleri, % 166'lık bir artış göstermiştir. Bâc-ı bazar ve ihtisab resimleri gibi ticârî faaliyetlerle ilgili vergilerde görülen % 353'lere varan bir artış, Birecik şehrindeki ekonomik faaliyetlerin gelişmesini ortaya koymaktadır. Birecik'te vergi gelirlerinin 1520'de 50840 akçelik kısmı mirliha hassı, 80500 akçelik kısmı ise padişah hassı iken, 1584 yılında 143000 akçelik kısmı mirliha hassı, 244820 akçesi ise padişah hassı olarak ayrılmıştır.

Birecik şehri vergi gelirleri

Birecik şehri vergi gelirleri	1520	1584
Adet-i Gurbetciyân ve çingân ve öşür-ciyân der kaza-i mezbur	-	500
Tevâhîn (12 taş)	-	720
Mahsul-i boyahane-i Birecik	4500	10000
Mahsul-i ihzar-i kaza-i Birecik	3000	-
Mahsul-i meyhane-i Birecik*	6000	5000
Mahsul-i tabbağhâne-i nefsi-i Birecik	240	1500
Mahsûl-i bâc-i kapan-i rugan ve asel ve pekmez ve bâc-i bazar-ı siyah ve erz ve meyve ve hakk-ı arzıyye ve bâc-i ağnâm-i nefsi-i şehir ve ihtisâb ve dellâliyye-i tâcirân ve bazâr-ı penbe ve adet-i kassabân ve dolat-ı harîr ve serasesiyye-i nefsi-i Birecik	29100	132000
Mahsûl-i câbiye	-	3000
Mahsûl-i İskele-i Birecik	75000	200000
Niyabet maa cürm-i cinayet ve resm-i arus-i nefsi-i Birecik ve beytül-mal ve mal-ı gayb ve mal-ı mevkud ve yeva ve kaçgun der liva-i Birecik gayr-i ez hashâ-i padişah-ı alem-penah	10000	23000
Resm-i bağât ve bağçeha tabi Bire ve mezârî' ve besâtin	1 500	10900
Resm-i çift-i şehirli	2000	1200
YEKUN	131340	387820

Tabloda da görüldüğü gibi, 1520'de alınan vergi mikdârları -"Mahsûl-i meyhâne" hariç- 1584 yılında hepsi yükselmiştir. Bilindiği üzere, Osmanlı toplumunda meşru içki tüketimi, yalnız gayri müslimler için söz konusu olmaktadır¹⁵⁰. Birecik'te zaten çok az olan gayr-i müslim nüfusun zamanla kaybolması neticesinde, tüketim yalnız gelip-geçen yolculara hasredilerek vergi mikdârının düşmesine sebep olmuştur. Ayrıca, 1520 yılında mevcut olup da 1584 yılında kaydedilmeyen "resm-i bağât ve bağçehâ" mezraalardan alınan vergiler içerisine dâhil edilmiş olmalıdır¹⁵¹. 1520 tahririnde mevcut olan "mahsûl-i

¹⁵⁰ Nitekim defter üzerindeki "Kefere tâfesi hâricden getirdükleri ve kendüler için eyledükleri hamrdan her iki batmana bir akçe bac alınur" ifâdesi de içki alış ve satışının sadece gayr-i müslimlere ait olduğunu göstermektedir (TKGMKKA TD, 173, vr. 12b).

¹⁵¹ BOA, MAD 75, vr. 22b.

niyâbet" 1536 tahrîrinden sonra ve "mahsûl-i ihzâr-ı kaza-i Birecik"in ise, 1520'den sonra hiç kaydedilmediği görülmektedir¹⁵². Şehirliden alınan resm-i çiftte azalma görülüyorsa da bu, 1520 tarihli defterde 80 Halebî akçe¹⁵³den alınan resim mikdârının 1584 yılındaki tahrirde 40 akçeden alınmış olmasıyla ilgili olmalıdır. Nitekim 2.5 Halebî akçe=1 Osmanî akçe olarak hesaplandığında 1520'de 25 olan resm-i çift mükellefinin 1584'te 30 çıktığı görülmektedir.

Şehrin ekonomik durumuna vakıfların da etkili olduğu muhakkaktır. Tahrîr defterlerinde şehir içi vakıfları kaydedilmemiş, yalnız Vâdî-i Zeytûn'daki değirmenlerin vakıf olduğu bildirilmiş, onun da hasıl mikdârı kaydedilmemiştir¹⁵⁴. Vakıf teftiş defterlerindeki kayıtlardan, Birecik şehrinde üç cami ve bir cami-medrese vakfının yıllık 9324 akçe tutarında vakıf geliri bulunduğu görülmektedir¹⁵⁵. Vakıfların sayısı ve mikdârı nüfusa göre yeterli gibi görünüyorsa da, Birecik'te imâret¹⁵⁶ ve hanın¹⁵⁷ varlığı bilinmektedir. Onlar için de bazı akarın vakfedilmiş olması gereklidir. Ancak bu hususta bir vakıf kaydına rastlanamamıştır.

Birecik şehri vakıflarının daha çok mahalle sakinleri tarafından bağışlanan dükkan, ev ve arazilerden meydana geldiği görülmektedir. Ellinin üzerindeki dükkân ve yirmi beş civârında ev, birkaç arsa, arazi, bostan, hamam ve değirmen, üç cami ve bir medreseye vakfedilmiştir. Ayrıca Aydoğmuş imâreti yanındaki bostan da, eski dizdâr İbrahim Ağa tarafından Camîü'l-Kebîr'de sakin olan fakirler için vakfedilmiştir¹⁵⁸. Bu durum Birecik şehir ahalisinin mal varlığının ve vakfetmedeki cömertliğinin bir göstergesidir. Birecik'te, İslâm inancına göre zenginler üzerine farz kılınan hac vazifesini yerine getirerek hacı ünvânı taşıyan şahısların çokluğu da dikkati çekmektedir. Bunların sayısı 1520'de 49, 1584 yılında 56 kişi olduğu görülmektedir. Bunların şehir nefer sayısına oranı 1520'de % 6, 1584'de ise % 5'tir.

2. Şehirdeki Küçük Sanayi İşletmeleri

Geçmiş Asurlular dönemine kadar ulaşan ve bir kısım kalıntıları günümüze intikal eden bir tersanenin mevcudiyeti bilinmektedir¹⁵⁹. Ancak bunun ilk kuruluşu

¹⁵² BOA, MAD 75, vr. 22b; TD 184, s. 13.

¹⁵³ 2.5 Halebî akçe 1 Osmanî akçeye tekâbül etmektedir, "...elli Halebî akçe ki, yirmi Osmanî olur", 932/1526 tarihli Çukur-âbad kanunnamesi, BOA, TD 998, s. 302.

¹⁵⁴ BOA, TD 184, s. 13; TD 276, s. 19; TD 496, s. 31; TKGMKKA TD 173, vr. 13a.

¹⁵⁵ TKGMKKA TD 564, vr. 245b-247a; BOA, MAD 15776, s. 1-4.

¹⁵⁶ Birecik kalesinin eski dizdârı İbrahim Ağa, Camîü'l-Kebîr'de oturan fakirler için Aydoğmuş İmâreti yakınındaki bostanını vakfetmişti (BOA, MAD 15776, s. 2).

¹⁵⁷ TKGMKKA TD 564, vr. 245b.

¹⁵⁸ TKGMKKA TD 564, vr. 245b-247a.

¹⁵⁹ Kürkcüoğlu, "... Birecik", s. 70.

hakkında bilgiler yetersizdir. Zaten Fırat nehrinin sık sık kabarması da kenarında kalıcı bir tesisin kurulmasına imkan vermemektedir. Askerî ve sivil nakliyatda kullanılan gemilerin inşaaı için malzeme temini ve ulaşım kolaylığı açısından en uygun yer olan Birecik'te tersane olsun olmasın devamlı şekilde gemi inşa edildiği bir vakiadır. Ancak nehrin aşırı tuğyanı durumunda gerekli malzeme nehir yoluyla Basra'ya gönderiliyor ve orada gemi inşa ediliyordu¹⁶⁰.

XVI. yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'sunun en büyük sanayi tesislerinden biri olan tersânenin yanında bazı küçük tesisler de bulunmaktadır¹⁶¹. Bunlardan bir kısmı vergiye tabi olmaları sebebiyle defterlere kaydedilmiştir. Askerî maksadlı tesislerin mevcudiyeti ise yapılan işlerden anlaşılmaktadır. Birecik'te bulunan sivil tesislerin başlıcaları, XVI. yüzyıl Osmanlı şehirlerinin hemen hemen hepsinde görülen boyahane, debbağhane ve değirmenlerdir.

Dokuma sanayiinde kullanılan ipliklerin renklendirilmesi ve kumaşların boyanması boyanhanelerde gerçekleştirilmektedir. 1520 yılında Birecik'te yıllık vergi geliri 4500, 1584 yılında 10000 akçe olan boyahaneler bulunmaktadır. 1520 yılında mirliva hassı olan mahsûl-i boyahane, daha sonraki tahrirlerde padişah hassı olarak kaydedilmiştir¹⁶².

Şehirde her türlü koyun, keçi ve sığır derilerinin işlenip, ayakkabı, giyim eşyası ve hayvan koşumlarının yapımına elverişli hale getirildiği tabakhane adıyla anılan atölyelerin mevcut olduğu görülmektedir. Bu atölyelerden 1520 yılında mahsul-i debbağhane adıyla 240 akçe gelir elde edilmekteydi. Bu rakam, 1584 yılında yaklaşık altı kat artışla 1500 akçeye çıkmıştır. 1520'de mirliva hassı olan debbağhane gelirlerinin daha sonraki tahrirlerde padişah hassı olarak kaydedildiği görülmektedir¹⁶³. Birecik'te debbağhane gelirlerinin fazla bir yekûne sahip olmamasının sebebi hayvan derilerinin şişirilerek bir çeşit sal=kelek¹⁶⁴ yapımında kullanılmasıyla izah edilebilir.

Birecik'te küçük sanayi tesisi olarak buğdayın un hale getirilmesinde insan hayatı için vazgeçilmez bir unsur olan değirmenlerin de mevcut olduğu görülmektedir. Su ile işlemesi sebebiyle Zeytun suyu kenarında inşa edilmiştir; 1520 yılında Vâdi-i Zeytun'daki 5 değirmenden 300 akçe, 1584 yılında aynı yerde mevcut olan 12 taş değirmenden 720 akçe vergi geliri¹⁶⁵ elde edilmektedir. Mülkiyeti mülk ve vakıf olan bu değirmenlerin vergi gelirleri has olarak kaydedilmiştir.

¹⁶⁰ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1984, s. 118; Tersane hakkında daha geniş bilgi için bkz. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.

¹⁶¹ Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun ekonomik durumu", s. 98.

¹⁶² BOA, MAD 75, vr. 22a; TD 184, s. 12; TD 276, s. 19; TD 196, s. 30; TKGMKKA TD 173, vr. 12b.

¹⁶³ BOA, MAD 75, vr. 22b; TD 184, s. 12; TD 276, s. 19; TD 196, s. 30; TKGMKKA TD 173, vr. 12b.

¹⁶⁴ Kelek hakkında daha fazla bilgi için bkz. M. Streck, "Kelek", *İA* VI, s. 550-552.

¹⁶⁵ BOA, MAD 75, vr. 64b; TKGMKKA TD, 173, vr. 13a.

3. Birecik'in Alış-Veriş Yerleri ve Esnâfı

Şehirde alış-veriş merkezi olarak çarşı ve pazarlar bulunmaktadır. Birecik kalesi içinde ve varoşunda, Sultan Baybars tarafından çarşılar yaptırıldığı bilinmektedir¹⁶⁶. XVI. yüzyılda şehrin planı ve esnafın icrâ-i faaliyette bulundukları çarşıların durumları hakkında en güzel bilgiler, vakıf defterlerinde bulunmaktadır. Vakıf kayıtlarından Birecik şehrinde XVI. yüzyılda, Demirciler, Attarlar, Saraçlar¹⁶⁷, Marangozlar, el-Eskefe (Üsküfçüler?) ve et-Tefekkuh¹⁶⁸ çarşılarında; demirciler, attarlar, saraçlar ve marangozların toplu halde bulundukları anlaşılmaktadır. Kayıtlardan ayrıca, şehirde iki ekmekçi, iki hakkâk, iki pamukçu, bir çeltikçi dükkânı ve Bâb-ı Vâdî-i Cenk'de bir hamamın¹⁶⁹ vakfedildiği ve bir imâret¹⁷⁰ bulunduğu anlaşılmaktadır. Şehirde, 50'nin üzerinde dükkân, 23 ev ve müteaddit sayıda ev ve dükkân'dan ayrı olarak ev ve dükkân zeminleri ile Vâdî-i Cenk Kapısı'ndaki hamamın dörtte biri ve Büyükmeşhed Nehri üzerindeki değirmenin dörtte biri Birecik şehrindeki hayır kurumlarına vakıf kaydedilmiştir¹⁷¹. Birecik'te vakıf dükkân kiralari 12 akçe ile 864 akçe arasında, ev kiralari ise 5 akçe ile 48 akçe arasında değişmektedir¹⁷². Dükkân kiralari arasındaki 72 kata kadar varan farkın çarşı merkezine yakın ve uzaklıklari ve büyüklükleri ile ilgili olmalıdır. Ekmekçi dükkânlarının en çok gelir getiren dükkânlar olduğu görülmektedir.

Birecik, kara ve nehir nakliyatı için mühim bir noktada bulunması sebebiyle çok sayıda anbara da sahiptir. 1581 yılında Birecik'i ziyaret etmiş olan John Newberry, şehirde; keten kumaş, balmumu, mısır, ince deri anbarlari ve bol miktarda balığın bulunduğuna şahit olmuştur¹⁷³. Ondan 75 sene sonra Birecik'i ziyâret eden Evliyâ Çelebi de, iskele başında han ve hamamı bulunduğunu, küçük ve bereketli çarşı ve pazarında -Haleb ve Bağdad'ın iskelesi konumunda olması sebebiyle- kıymetli eşyaların satıldığını görmüştür. Osmanlı tüccarlarının, binlerce tulumdan yapılan kelekleri yükledikleri eşyalarını Caber ve Rakka'ya çıkardıkları, kervanlarla da, üç günde Bağdat'ın ticârî

¹⁶⁶ İbni Şeddâd, *Baybars Tarihi*, I, çevr. M. Ş. Yaltkaya, İstanbul 1941, s. 172.

¹⁶⁷ BOA, MAD 15776, s. 1.

¹⁶⁸ TKGMKKA TD 564, vr. 246a.

¹⁶⁹ TKGMKKA TD 564, vr. 245b.

¹⁷⁰ TKGMKKA TD 564, vr. 246a.

¹⁷¹ TKGMKKA TD 564, vr. 245b-247a; Burada verilen dükkân sayısı sadece vakıf kaydedilen dükkânlardır. Toplam dükkân sayısını incelediğimiz dönem için tesbit edemedik. Ancak 1890'larda, şehirde 462 tane dükkânın bulunduğu, bez ve kırmızı sahtiyan ve çeşitli aletlerin üretiminin yapıldığı bilinmektedir (Şemseddin Sâmî, *Kamûsü'l-A'lâm* II, s. 1436); 1898 yılında Birecik'te, 8614 nüfus, 1 hükûmet konağı, askerî depo, 12 cami, 12 mescid, 4 kilise, 6 hamam, 522 dükkân, 5 fırın, 1 sabunhane 3 ma'sıra, 1162 hâne bulunduğunu bildirmektedir (Ali Cevâd, *İstanbul'da basılan Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı* I, İstanbul 1313, s. 223).

¹⁷² TKGMKKA TD 564, vr. 245b-247a.

¹⁷³ Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun ekonomik durumu", s. 88.

iskelesi Muşlar kalesine ulaştıkları bilinmektedir¹⁷⁴. Haleb'den bir kervanla 9 Mart 1644 günü Fırat'ın batı kıyısına gelen Tavernier, burada büyük ve müstahkem bir kervansarayın varlığına şahit olmuştur. Nehrin karşısına salla geçen kervan, bir gümrükçü tarafından malları ve sahipleri yazıldıktan sonra şehir dışından, engebeli bir yolu izleyerek taştan oyma odacıklardan meydana gelen bir kervansaraya götürülmüştür¹⁷⁵. Burada kalabalıktan zorlukla yer bulan kervancıların yerleşmesinden sonra da gümrük emini gelerek her hayvan yükü için belirli bir vergi almıştır¹⁷⁶.

Birecik'te değişik esnaf ve meslek gruplarının mevcudiyeti gözlenmektedir. İlk tahrirde meslekler teferruatlı olarak yazılmışsa da, diğer tahrirlerde gözardı edildiği anlaşılmaktadır. Şehirde demirci ve debbağların en kalabalık esnaf grubunu meydana getirdikleri görülmektedir. Tabii kürekçiler, 38-54 arasında değişen sayıları ile her zaman için çoğunluğu ellerinde bulundurmushlardır. Kürekçilerin, yalnız askerî maksadla değil, Fırat'tan istifade etmek isteyen diğer insanlara da yardımcı oldukları anlaşılmaktadır.

Birecik esnafı arasında demirci ve marangoz sayısının fazlalığı dikkati çekmektedir. Bu kadar küçük bir belde on demirci, yedi debbağ ve 6 marangozun varlığı, 1520'li yıllarda Birecik'te sivil gemi inşa edildiğini göstermektedir. Sonra sırayı ekmekçiler ve kasaplar almaktadır. 6 oduncu ve 4 cullah olduğu görülmektedir. Aşağıdaki tabloda yıllara göre Birecik esnafının dökümü verilmiştir:

Birecik'te mevcut meslek grupları aşağıdaki tablo'da verilmiştir.

Meslekler	1520	1536	1552	1572	1584	Meslekler	1520	1536	1552	1572	1584
Abacı	-	-	1	-	-	Hayyat	6	-	-	-	-
Attâr	1	-	-	-	1	Irgad	1	-	-	-	-
Ayrıcı	2	-	-	-	-	Kassab	5	2	-	-	-
Bakırcı	1	-	-	-	-	Kazancı	2	2	-	-	-
Bakkal	2	-	-	-	-	Kemânî	1	-	-	-	-
Balıkçı	1	-	-	-	-	Kilerî	3	-	-	-	-
Bekçi	3	-	-	-	-	Kürekçi	2	-	38	54	54
Berîd	2	-	-	-	-	Mellahçı	2	-	1	-	-

¹⁷⁴ Evliya Çelebi, *Aynı eser*, s. 146.

¹⁷⁵ Buradaki kervansaray, Evliyâ Çelebi'nin "... azîm mağaralar ..." olarak bahsettiği yerler olmalıdır (*Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* III, s. 146).

¹⁷⁶ De Jean Baptifte Tavernier, *Les Six Voyages*, Paris 1712, I, s. 223-224.

Bevvâb	4	-	2	-	-	Meremmetçi	-	-	-	1	-
Celeb	5	-	-	-	-	Neccâr	6	2	3	3	3
Cullah	4	-	1	-	-	Râî	1	-	-	-	-
Çarıkcı	1	-	-	-	-	Reis	2	3	6	7	6
Çerçi	1	-	-	-	-	Saka	-	1	-	-	-
Çömlekçi	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çöpçü	-	1	-	-	-	Surbânî	-	1	-	-	-
Dabbağ	7	1	-	-	-	Surî	-	1	-	-	-
Dülger	1	-	-	-	-	Şem'i	1	-	-	-	-
Habbâz	7	-	-	-	-	Tabib	1	-	-	-	-
Haddâd	10	-	1	-	-	Taşçı	2	-	-	-	-
Hâdim	-	-	1	-	-	Tatar	-	1	-	-	-
Halvânî	5	3	1	2	-	Tavâşî	-	1	1	-	-
Hammâmî	3	-	1	-	-	Terzi	1	-	-	1	-
Hânî	2	1	-	-	-	Toncu	-	-	-	1	-
Harîrî	1	-	-	-	-	Usta	-	-	1	-	-
Hattâb	6	2	-	-	-	Üsküf	1	-	-	-	-
TOPLAM							116	23	57	66	64

Osmanlı şehirlerinde dışardan gelenlerin ve yerli üreticilerin mallarını alıcılara arz edebilmesi için haftanın belirli günlerinde pazarlar kurulmaktadır. Genellikle Cuma günleri kurulan¹⁷⁷ bu pazarlarda satıcılar, muhtesibin denetiminde ve pazarbaşının nezaretinde¹⁷⁸ mallarına şehir halkına arz etmektedir.

Birecik'te başlangıçta belirli bir pazar yerinin olmadığı, muhtelif yerlerde kurulan pazarların da haksızlıklara ve vergi kaybına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Halkın ve ihtisâb âmillerinin isteği ve Birecik kadısının arzı üzerine 3 Temmuz 1556 tarihli bir hükümle, kale yakınında ve köprü başında bulunan bir arazinin etrafı çevrilerek kapan

¹⁷⁷ "Ermenak kadısı mektub gönderüb kaza-i mezburda İrnebolı nam mevzi'de vâki' olan câmi Cum'a günlerinde hayli adam gelüb envâ' nesne bey' ü şirâ olub ana karîb bâzargâh olmayub Ermenak ile arasında nehr-i kebîr olub ekser arkasında geçmek müyesser olmayub mîrîye nef'i olub bazar olmasın vilâyet halkı taleb itdüklerin arz itmeğin kimesneye zararı yoğsa ikâmet-i bazar olına diyu buyuruldu" (BOA, MD II, s. 198, hükm 1798, tarih: 16 Safer 964).

¹⁷⁸ BOA, KK 215, s. 54, tarih: 23 Şaban 963; "Nişân-i hümayûn oldur ki Lâdik kadısı mektub gönderüb bazarbaşı olan Mustafa fevt olub yeri mahlûl olmağın sulbi oğlu Ahmed yevmî bir akçe ile bazarbaşı olmağa mahaldür diyu arz itmeğin olıgeldüğü üzre ... (MD I, s. 211, hükm 1228, tarih: 28 Muharrem 962).

tayin edilmesi emredilmiştir¹⁷⁹. Öteden beri rastgele yerlerde satış yapanlar bir yere toplanmış, hem kolay bac tahsili yapılmış, ahali de kolaylıkla mal temin etme imkanına kavuşmuştur. Birecik'te yıllık kapan ve pazar geliri olarak alınan vergilerin toplamı 1520'de 29100 akçe iken 1584 yılında 132000 akçe olmuş, 1820 yılında 143720 akçeye yükselmiştir¹⁸⁰.

Birecik şehrinde tüccardan alınan vergi ve gelirler

Gelir çeşidi	1520	1584	1820
Mahsûl-i bâc-i kapan-i revgân ve asel ve pekmez ve bâc-i bazar-ı siyah ve erz ve meyve ve hakk-ı arziyye ve bâc-i ağnâm-i nefis-i şehir ve ihtisâb ve dellâliyye-i tâcirân ve bazâr-ı penbe ve adet-i kassabân ve dolat-ı harîr ve serasesiyye-i nefis-i Birecik	29100	132000	143720
Artış Yüzdesi %		+ 353	+ 9

E. ŞEHİRDEKİ VAKIF MÜESSESELERİ

Eski bir yerleşim yeri olan Birecik şehrinde birçok tarihî eser bulunmaktadır. Bunların en başta geleni ve en eskisinin kale olduğu muhakkaktır. Bölgede sık görülen depremler ve kullanılan yapı malzemelerinin dayanıksızlığı sebebiyle yapılan eserlerin uzun süre dayanma şansı bulunmamaktadır¹⁸¹. Bu sebeple sık sık tamir ve bakım gerektirmektedir. Tarihî eseri yaptıranların güçlü gelir kaynakları vakfetmesi veya daha sonra yapılan ilâve vakıflarla, bu yüklü bakım masraflarının karşılanması mümkün olmaktadır. Bu durumun bilincinde olan hayır sahipleri, inşa edilen her esere akarlar vakfederek kıyamete kadar yaşatmayı arzu etmişlerdir. Yapılan vakıf eserleri, şehirlerin

¹⁷⁹ "Birecik kadısı mektûb gönderüb kasaba-i mezbûre halkı ve ihtisâb âmilleri gelüb me'kûlâtıdan ve gayriden gelüb şehirde bey'olunan nesnelere muayyen yer olmayub her yerde kapansız bey'olunmakla fukaraya kâh olur nesne almak müyesser olmaz ve bâcın ekseri ketmolur kal'a kurbünde köpri başında sabika arziyye olan haliyâ tahdîd olunub kapan tayin olunmasın arz itmeğin kadimden oligelmişse üslûb-i sâbık üzre hükm buyruldu" (BOA, KK 215, s. 54, tarih: 23 Şaban 963).

¹⁸⁰ BOA, MAD 75, vr. 22a-b; TKGMKKA TD 173, vr. 12b; BOA, Cevdet-Maliye 4857.

¹⁸¹ Kürçüoğlu, "Birecik...", s. 70.

gelişmesine yardımcı olmuş, bazı şehirlerde ise vakıf eserleri şehrin esasını teşkil etmiştir¹⁸².

1. Cami ve Mescidler

İçinde cuma ve bayram namazları kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber bulunan islam mabedlerine cami, minberi bulunmayan ve cuma kılınmayanlarına ise mescid adı verilmektedir. Mescidler, mahalle arasında bulunan, yalnız vakit namazları kılınan ibadet yerleridir. Türk-İslam şehirlerinin en önemli unsuru olan cami ve mescidler, çoğunlukla yaptıranın ismiyle anılmaktadır¹⁸³.

Bugün Birecik'te; Ulu Cami, Mahmut Paşa Camii, Şeyh Sadeddin Camii, Cüçük (Abdi Kethüdâ) Camii, Çarşı Camii, Tekke Camii, Mağara Camii, İnnaplı Camii, Urfa Kapısı Mescidi, Zehravey Mescidi ve Sancak Mescidi adlarında 12 mescid ve cami bulunmaktadır. Bunlardan İnnaplı Camii ve Zehravey Mescidi son yıllarda yıkılarak betonarme olarak yeniden inşa edilmiştir¹⁸⁴. Ancak vakıf kayıtlarında XVI. yüzyılda şehirde dört caminin bulunduğu görülmektedir. Tekke Camii, Kefertaş köyündeki Şeyh Mehmed Birecî Zâviyesi olmalıdır.

ULU CAMİİ

Camiü'l-Kebîr adıyla tahrirde kaydedilen bu ma'bed, şehrin en eski camilerinden biridir. Memlûk sultanı Baybars'ın kaleyi tamir ettirdiği, kale içinde ve varoşlarında çarşılar yaptırdığı, mevcut olan camiye de yenilettiği bilinmektedir¹⁸⁵. 1277 yılında ölen Baybars'ın yeniden inşa ettirdiği cami, Ulu Cami olmalıdır. Bugün caminin son cemaat yerindeki kitâbeler, geç tarihlerde yapılan tamirlerle ilgilidir. Kitabelerden camiin; H. 1217 / M. 1802 ve H. 1337 / M. 1919 tarihlerinde tamir gördüğü anlaşılmaktadır. Artuklu dönemine ait Mardin Ulu Cami ve Zengiler dönemine ait Urfa Ulu Cami ile benzer plana sahip olan Birecik Ulu Camii'nin de aynı devrin mimarî üslûbuna göre Sultan Baybars tarafından yeniden inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. grubuna Birecik Ulu Cami, daha küçük

¹⁸² Geniş bilgi için bkz. Ömer L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda imâret sitelerinin kuruluşu ve işleyiş tarzına ait araştırmalar", *İFM*, XXIII/1-2 (İstanbul 1963), s. 238-296; Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişâfı*, İstanbul 1936; Aynı yazar, *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*, İstanbul 1939; Mustafa Cezâr, "Osmanlı klasik dönem imar sistemi", *IX. Türk Tarih Kongresi Ankara, 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1989, III, s. 1391-1414.

¹⁸³ Geniş bilgi için bkz. Semavi Eyice, Cami (Mimarî Tarihi)", *TDVİA*, VII, s. 56-90; C. Esat Arseven, "Mescid", *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul 1966, III/15, s. 1308.

¹⁸⁴ Kürkçüoğlu, "... Birecik", s. 71.

¹⁸⁵ İbni Şeddâd, *Baybars Tarihi*, I, çevr. M. Ş. Yaltkaya, İstanbul 1941, s. 172.

ölçekli olmasına rağmen mihraba paralel dört nefe sahiptir. Halbuki Urfa ve Mardin Ulu Camilerinde mihraba paralel üç nef bulunmaktadır. Birecik Ulu Camii, burmalı, silindirik ve tek şerefeli taş bir minareye sahiptir. Cami avlusunun kuzey doğu köşesinde yer alan minarenin, Mahmut Paşa Camii minaresi ile benzerlik göstermesi, kaledeki Selimiye Camii'nden getirildiği intibainı uyandırmaktadır¹⁸⁶. Vakıf kayıtlarında¹⁸⁷ Câmîü'l-Kebîr adıyla geçen Birecik Ulu Câmî'nin toplam mikdârı 3692 akçe olan vakıf gelirleri bulunmaktadır. Cami çevresinde yer alan çarşıdan 19 dükkan, Vâdiy-i Cenk Kapısı'ndaki hamamın dörtte biri, 21 ev, Kefertâş köyünde bir bostanın yarısı ve Humus köyünde arazi vakfedilmiştir. Bu camiye vakıf yapanlardan bazılarının 1552 tahiririnde nefer olarak kaydedildiği görülmektedir¹⁸⁸. Camide görevli bir mütevellî, bir imam, bir hatîb, üç müezzin, bir ferrâş, bir câbi ve kâtibe ayrılan meblâğ da, 3600 akçeye ulaşmaktadır. Vakfın geriye kalan 92 akçesi de camin yağına ve hasırına sarfedilmek üzere ayrılmıştır. Ayrıca Birecik kalesinin eski dizdârı İbrahim Ağa da, Aydoğmuş İmâreti yanındaki bostanını bu camide ibâdetle meşgul olan fakirlerin iâşesi için vakfetmiştir¹⁸⁹. Daha sonraki kayıtlarda cami görevlilerinin sayısı 11'e çıkmış, vakıf gelirleri toplamı da 7200 akçeye yükselmiştir¹⁹⁰.

FERRAŞ CAMİİ

İnşa tarihi ve bânisi bilinmemektedir. Şehir merkezinde yer almaktadır. Birecik'te vakıf keydedilen 16 dükkan ve birkaç dükkan hissesinden; 1552 yılında 2098 akçe gelir elde edilmektedir. Bunun; 1980 akçesi, görevlilerine,, geri kalan 118 akçesi yağına, hasırına ve tâmir işlerine sarfedilmek için ayrılmıştır¹⁹¹. Daha sonraki tarihlerde¹⁹² ise, vakıf gelirinin 2520 akçeye çıktığı görülmektedir.

MAĞARA CAMİİ

Mağaralar arasında olan bu cami son zamanlara kadar faaliyete devam etmiş, ancak bazı mahzurları dikkate alınarak eski yerinin hemen önünde inşa edilen camiye

¹⁸⁶ Kürkcüoğlu, *Aynı makale*, s. 71.

¹⁸⁷ TKGMKKA TD 564, vr. 245b-246a; BOA, MAD 15776, s. 1-2.

¹⁸⁸ Davud bin Halîl yıllık geliri 5 akçe olan evini Cami'l-Kebîr'e vakfetmiştir (BOA, TD 276, s. 14).

¹⁸⁹ TKGMKKA TD, 564, vr. 245b-246a; BOA, MAD 15776, s. 1-2.

¹⁹⁰ BOA, MAD 4540, s. 25; geç tarihli tevliyet kayıtları için bkz. BOA, *İE-Evkâf* 6898, tarih: 19 Safer 1120; VGMA, 167/2000, tarih: 21 Cemâziyelahir 1254.

¹⁹¹ TKGMKKA TD 564, vr. 246b-246b; BOA, MAD 15776, s. 3; Camiin daha sonraki imamet tevcihleri için bkz. BOA, *Cevdet-Evkâf* 13333, tarih: 9 Safer 1252; VGMA 167/1870, tarih: 16 Rebiülahir 1294.

¹⁹² BOA, MAD, 4540, s. 26.

taşınmıştır. Tavernier'in mağara kervansaray olarak bahsettiği yerler de bu caminin civarında olmalıdır. Geç tarihli olduğunu tahmin ettiğimiz defterlerde, bu cami ile ilgili vakıf kayıtlarına rastlanmaktadır. Bu sırada camide bir görevli mevcuttur¹⁹³. Caminin vakıf geliri ise senelik 3600 akçedir.

MAHMUD PAŞA CAMİİ

1573 yılında Meydan mahallesinde inşa edilmiştir. Bânisi Birecik sancakbeylerinden Mahmûd Paşa'dır. Daha sonra Karaman ve Halep beylerbeyliklerinde bulunmuştur. Mahmud Paşa, akar olması için bitişğine bir han ve hamam yaptırmıştır. Cami ve hamam, halen faaliyetine devam etmektedir. Mahmûd Paşa evkâfının yıllık 1800 akçe vakıf geliri bulunduğu görülmektedir¹⁹⁴. Vakfın bir görevlisi vardır.

TEFEKKUH CAMİİ

Bânisi ve inşa tarihi bilinmemektedir. Tefekkuh Camii'nin, 1710 akçelik bir vakıf gelirine sahip olduğu görülmektedir. Çok faal bir konumda olduğu görülen camiye; 5 bostan, 5 dükkan, bir çatal dükkan, birkaç dükkan ve ev mukataasının gelirleri, iki mağara, birkaç ev arsasının vakfedildiği anlaşılmaktadır. Bu vakıflardan elde edilen gelirlerin; bir müteveli, imam ve hatib, iki müezzin ve bir ferraşa verildiği ve geri kalan 90 akcenin de camiın yağına ve hasırına sarfedilmek üzere ayrıldığı görülmektedir¹⁹⁵. Bugün Birecik'te bu isimle bir cami bulunmamaktadır. Ancak vakıf kayıtlarında, cami ile aynı ismi taşıyan bir çarşının bulunması, Çarşı Camii'nin Tefekkuh Camii olabileceğini akla getirmektedir.

ARGUNİYYE MEDRESESİ MESCİDİ

Memlûklu emirlerinden Argun tarafından medresenin ma'bedi olarak XIV. yüzyılda inşa ettirilmiştir. Merkez mahallesinde yer alan mescide, 1552 yılında 10 dükkan vakıf kaydedilmiş ve bunlardan elde edilen 1824 akçe gelirin 1620 akçesi imâmı ve vakıf nâzırı ile müezzinine ayrılmış, geri kalan 204 akçesi de yağına ve hasırına

¹⁹³ BOA, MAD 4540, s. 25.

¹⁹⁴ BOA, MAD 4540, s. 26; ; vakfın tevliyet kayıtları için bkz. BOA, *Cevdet-Evkâf* 1151, tarih: 2 Safer 1181; *Cevdet-Evkâf* 12736, tarih: 21 Ramazan 1209; VGMA 167/1232, tarih: 27 Zilkade 1262.

¹⁹⁵ TKGMKKA TD 564, vr. 246a-246b; BOA, MAD 15776, s. 2-3.

sarf olunmak üzere vakfedilmiştir¹⁹⁶. Daha sonraki kayıtlarda¹⁹⁷ Arguniyye vakfının iki görevlisi ve 1800 akçe geliri olduğu görülmektedir.

HACI HAMZA MESCİDİ

Hacı Hamza tarafından yaptırılan mescidin inşa tarihi belli değildir. Bir görevlisi bulunan mescidin 1080 akçe vakıf geliri vardır¹⁹⁸. Bir kişinin görev yaptığı ve günlük üç akçe gelire sahip olduğu anlaşılmaktadır.

KÖSE MESCİDİ

XVI. yüzyılda Abdi Kethüda tarafından yaptırılan ma'bed, bugün Cücük Cami ve Abdi Kethüda Camii adlarıyla anılmaktadır. 2520 akçe yıllık vakıf geliri olan mescidin bir görevlisi bulunmaktadır¹⁹⁹. Faaliyetine devam etmektedir.

2. Diğer Vakıf Eserleri

Tahrir defterlerindeki kayıtlardan Birecik'te daha 1520 yıllarında bir mektebin bulunduğu anlaşılmaktadır²⁰⁰. Ancak bu mektebin nerede olduğu öğrenci sayısı hakkında bilgiye sahip değiliz. 1520 yılında Bâb-ı Urfa mahallesinde oturan Mehmed'in muallim olarak kaydedildiği görülmektedir. Daha sonraki defterlerde muallim kaydı bulunmamaktadır. 1908 yılında yayınlanan *Halep Sâlnâmesi*'nde Birecik şehir merkezinde 100 öğrencisi ve üç muallimi bulunan bir *ibtidâî mektebi* bulunduğu kaydedilmiştir. Ayrıca 43 öğrencisi ve üç muallimi bulunan bir *mülkî rüştiye* mevcuttur²⁰¹.

Birecik'te medrese olarak *Arguniyye Medresesi*'nden bahsedilmektedir. Ancak o da, bünyesinde bulundurduğu mescid dolayısıyla bahis mevzuu olmaktadır²⁰². Öğrenci sayısı ve müderrisi hakkında kayıt bulunmamaktadır. Bu durum Birecik'in çevresinde

¹⁹⁶ TKGMKKA TD 564, vr. 247a; BOA, MAD 15776, s. 3.

¹⁹⁷ BOA, MAD 4540, s. 25.

¹⁹⁸ Aynı defter, gös. yer.

¹⁹⁹ Aynı defter, s. 26.

²⁰⁰ BOA, MAD 75, vr. 21a Mektep hakkında bkz. Vedat Günyol, "Mektep", İA VII, s. 655-659.

²⁰¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1326 sene-i hicriye mahsustur 35. sene*, Haleb 1324, s. 418.

²⁰² TKGMKKA TD 564, vr. 247a; BOA, MAD 15776, s. 3; medrese hakkında bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 1-81; M. Cavid Baysun, "Mescid (Osmanlı devri medreseleri)", İA VIII, s. 71-77; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri, Selçuklular ve Beylikler Devri*, İstanbul 1970; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.

Urfa ve Antep gibi yakın şehirlerde zengin vakıflara sahip medreselerin, bölge öğrencilerini bünyelerine çektiğini hatıra getirmektedir.

Birçok yolun kavşak noktasında olan Birecik'te kervansaray ve imâret bulunduğuna dair vakıf kayıtları bulunmamaktadır²⁰³. Haleb'den bir kervanla 9 Mart 1644 günü Fırat'ın batı kıyısına gelen Tavernier, burada büyük ve müstahkem bir kervansarayın varlığına şahit olmuştur. Kervan, nehri bir salla karşıya geçmiş, şehre sokulmadan, engebeli bir yoldan geçirilerek *taştan oyma odacıklardan meydana gelen bir kervansaraya* götürülmüştür²⁰⁴. Bugün Birecik'in karşısında Fırat'ın batı kıyısında bir kervansaray harabesinin varlığı gözlenmektedir. Tavernier'in gördüğü kervansaray burası olmalıdır. Ayrıca Tavernier'in kaldığı kervansarayın da mağaraların düzenlenmesiyle teşkil edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim yakın zamana kadar Birecik'te konut olarak kullanılan mağaraların varlığı bilinmektedir. Mağaralar içinde bulunan Mağara Camii de, görülen mahzurları üzerine yine aynı bölgede inşa edilen ve aynı adla anılan camiye görevini devretmek durumunda kalmıştır.

Birecik'te bir imâretin varlığı, yanındaki bir bostanın Ulu Câmi'de ikâmet edip ilim ve ibâdetle meşgul olan kimselere vakfedildiğine dair kayıttan anlaşılmaktadır²⁰⁵. Aydoğmuş İmâreti adını taşıyan bu eser hakkında daha fazla bilgi bulunmamaktadır.

²⁰³ Şehirler arasında kervanların konakladığı ve korundukları muhkem binalara kervansaray denilmektedir. Bunların biraz daha mimari ve fonksiyon yönünden küçülerek şehirlerde aldıkları şekline han adı verilmektedir. Bu iki kelimenin bir birleri yerine kullanıldıkları da vakidir. Bkz. Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarişi*, Ankara 1978, s. 1-18; Cl. Huart, "Kervan", *İA* VI, s. 597; O. Turan, "Selçuk Kervansarayları", *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1980, s. 161-196.

²⁰⁴ Je Jean Babtiste Tavernier, *Les Six Voyages* I, Paris 1712, s. 222-224. Buradaki kervansaray, Evliyâ Çelebi'nin "... azim mağaralar ..." olarak bahsettiği yerler olmalıdır (*Seyahatnâme*, III, s. 146).

²⁰⁵ TKGMKKA TD 564, vr. 246a; BOA, MAD 15776, s. 2; İmâret, camisinden sıbyan mektebine, aşhanesinden hamamına kadar bir külliye'nin tamamını ifade eden bir tabirdir. Ancak bu tabir sonraları sadece aşhaneler için kullanıla gelmiş, mektep, medrese talebelerine ve fakirlere yemek verilen bir aşevi şeklinde anlaşılmıştır. Bkz. O. Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişâfı*, İstanbul 1936; Cl. Huart-O. Ergin, "İmâret", *İA* V/2, s. 985.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRECİK SANCAĞI

A. SANCAĞIN İDARİ TEŞKİLÂTI VE İDARECİLERİ

1. İdarî Teşkilât

Osmanlı Devleti'nde sancak teşkilâtının üstünde askerî bir birlik olarak ilk defa *Rumeli* (1362)⁴⁰, peşinden de *Anadolu* (1393) beylerbeyliği kurulmuştur⁴¹. Bunları takiben *Rum* (1413)⁴², *Karaman*⁴³, *Diyarbakir* (1515)⁴⁴, *Alâüddeve Vilâyeti*⁴⁵, Suriye ve Mısır'ın fethinden sonra da *Arap Eyâleti* (1517) kurulmuştur. Daha sonraki tarihlerde fetihlere ve ihtiyaçlara göre; *Mısır*, *Şam*, *Halep*, *Cezâyir*, *Azerbaycan*, *Bağdat*, *Van*, *Erzurum*, *Akçakale*, *Budin*, *Tımaşvar*, *Kefe*, *Kıbrıs*, *Trablusşam*, *Rakka*, *Kars*, *Musul*, *Şehrizer* gibi birçok beylerbeyilikler ihdâs edilmiştir⁴⁶.

⁴⁰ Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul 1952, s. 6-7.

⁴¹ M. Çetin Varlık, *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, basılmamış Doçentlik tezi, Erzurum 1980, s. 29; Aynı yazar, "Anadolu Eyaleti", *TDVİA*, III, s. 143-144; Eyâlet ve beylerbeyi hakkında bilgi için bkz. Halil İncılık, "Eyâlet", *TDVİA*, IX, s. 549-550; Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *TDVİA*, VI, s. 69-74.

⁴² Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat (1455-1574)*, Basılmamış Doktora tezi, İstanbul 1990, s. 28.

⁴³ 1500 yılından önce Karaman beylerbeyi hakkında bir kayıt için bkz. Abdülkadir Özcan, "Fatih'in teşkilât kanunnâmesi ve nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesi", *TD*, *Fatih Sultan Mehmed Sayısı*, sayı: 33 (Mart 1980/81), İstanbul 1982, s. 49. 7-56.

⁴⁴ Celâl-zâde, *Aynı eser*, s. 170; N. Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 35.

⁴⁵ Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, hazırlayanlar: A. Uğur-M. Çuhadar, Ankara 1990, s. 168; *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, hazırlayan: Yavuz Senemoğlu, İstanbul ts., s. 94; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* II, s. 272; ilk beylerbeyi tayini hakkında bkz. İlhan Şahin, "Dulkadir Eyaleti", *TDVİA*, IX, s. 552-553; değişik görüşler için bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Adıyaman", *TDVİA*, I, s. 377; Mükrimin Halil Yinanç, "Elbistan", *İA*, IV, s. 223-230.

⁴⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Halil İncılık "Eyâlet", *TDVİA*, IX, s. 549.

a. Eyâlet-i Arab ve Birecik Sancağı

Birecik ve çevresi Selim I'in Suriye ve Mısır seferi esnasında 1516 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır⁴⁷. Memlûk idârî teşkilâtı korunarak Rumkal'a ve Birecik'te iki ayrı sancak teşkil edilmiş ve Suriye bölgesinin ilhâkı sonrasında kurulan Eyâlet-i Arab'a bağlanmıştır⁴⁸. 1523 tarihli icmâl defterinde Rumkal'a'nın Birecik sancağı içerisinde yer aldığı anlaşılmaktadır⁴⁹. Birecik sancağı, 1527 yılında da Eyâlet-i Arab'a bağlı olarak görülmektedir⁵⁰.

Eyâlet-i Arab⁵¹, 1517 yılında; Haleb, Hama, Ayıntab, Trablus, Malatya, Humus, Tarsus, Divriği, Birecik, Darende, Kahta ve Gerger, Rumkal'a, Behisni, Sis ve Şam sancaklarından⁵², 1521'de; Şam, Gazze ma'a Remle, Kuds-i Şerîf, Safed, Haleb, Trablus, Hama ve Humus, Ayıntab, Antakya, Birecik ve Rumkal'a, Adana, Tarsus, Sis, sancaklarından⁵³, 1527 yılında ise; Şam, Adana, Haleb, Trablus, Kuds-i Şerîf, Hama ve Humus, Ayntab, Sis, Tarsus, Nablus ve Safed, Birecik, Deyr ü Rahbe, Ekrad, Üzeyrili, Salt ve Aclun sancaklarından ibaretti⁵⁴. XVI. yüzyıl ortalarına kadar bazı değişikliklerle birlikte Suriye ve Filistin'in tek bir beylerbeyilik olarak idâre edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1541 yılında Haleb'e sancakbeyi tayin edildiği görülmektedir⁵⁵.

⁴⁷ Keşfi, *Selimnâme*, vr. 81a; Hoca Sa'düddin, *Tacü't-Tevârih*, İstanbul 1279-1280 II, s. 339; Celâl-zâde Mustafa, *Selimnâme*, hazırlayanlar: A. Uğur-M. Çuhadar, Ankara 1990, s. 420; Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi, *Zeyl-i Heşt-Bihîşt*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi, nr. 2447, vr. 97b; Mehmed, *Ayîn-i Cihânbânî ve Kavânîn-i Örfiye-i Osmânî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi, nr. 2362, vr. 117b.

⁴⁸ Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (1527-1528) mâlî yılına ait bir bütçe örneği", *İFM*, XV/1-4(1953-1954), s. 306. Adı geçen makalede incelenen ve 1520 yılına ait olduğu ifade edilen TSMA D. 9772'de kayıtlı vesikanın 1517 tarihinde hazırlanmış olabileceği hakkında bkz. Nejat Göyünç, "Diyarbakir beylerbeyliğinin ilk idârî taksimâtı", *TD*, sayı 23 (İstanbul 1969), s. 23-34; Nitekim I. Selim'in Haleb'e ilhaktan hemen sonra tayin ettiği Karaca Ahmed Bey, Hama sancağına tayin ettiği Kapucubaşı Kasım Bey ve Trablus sancağını verdiği İskender Paşa oğlu Mehmed Bey (Bkz. *Tacü't-Tevârih*, haz. İ. Parmaksızoğlu, IV, s. 296)'in görevlerini muhafaza ettiği ve Şam'ın mahlûl olduğu görülmektedir. Sultan I. Selim, Mısır dönüşünde Canbirdi Gazalî'yi Gazze, Safed, Kudüs, Kerek ve Nablus'a tayin etmiş (25 Eylül 1517), âsi Arapları yola getirmesinin mükafâtı olarak da 15 Şubat 1518'de Şam beylerbeyliğine getirmişti (Feridun Emecen, "Canbirdi Gazalî", *TDVİA*, VII, s. 142).

⁴⁹ BOA, TD 998, s. 299-300, 406; M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s. 5.

⁵⁰ İ. Metin Kunt, *The Sultan's Servants The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, New York 1983, s. 113.

⁵¹ *Kanunnâme-i Sultan Süleyman Han*, Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Bölümü, nr. 1969, vr. 121a; Kunt, *Aynı eser*, gös. yer.

⁵² Barkan, *Aynı makale*, s. 306.

⁵³ *Kanunnâme*, Veliyüddin Efendi, 1969, vr. 121a.

⁵⁴ Kunt, *Aynı eser*, gös. yer.

⁵⁵ M. Kemal Özergin, *Sultan Süleyman Han Çağına Ait Tarih Kayıtları*, Erzurum 1971, s. 14.

b. Haleb Beylerbeyliği ve Birecik Sancağı

Bölgenin ilhâkı sonrasında 1516'da Haleb'de bir sancak teşkil edilmiş, başına da Karaca Ahmed Bey getirilmiştir⁵⁶. Haleb'in başlangıçta Eyâlet-i Arab dahilinde bir sancak olduğu anlaşılmaktadır⁵⁷. Bazı araştırmacılar tarafından Kanunî'nin ilk yıllarında Haleb'in de bir beylerbeylik merkezi olarak teşkilatlandırıldığı⁵⁸ ifade edilmekle birlikte, Celâlzâde'nin bir kaydından 1539 yılında Haleb'in beylerbeylik olmadığı anlaşılmaktadır⁵⁹. Nitekim 1541 Nisan'ının başlarında Haleb'e sancakbeyi tayini yapıldığı görülmektedir⁶⁰. Bilahare yapılan düzenlemelerle Suriye'nin kuzeyindeki sancakların da katılmasıyla Haleb beylerbeyliği kurulmuştur⁶¹. 1547 yılında, Haleb, Adana, Hama, Humus, Birecik, A'zaz ve Kilis, Maarra, Bâlis, Selmiye sancakları Haleb beylerbeyliğine bağlanmıştır⁶². Daha sonra Üzeyr ve Tarsus sancakları Haleb beylerbeyliğine, Humus da Şam beylerbeyliğine ilhâk edilmiştir⁶³. Bilâhâre Tarsus, 1570-1571 Kıbrıs seferi sonrasında kurulan Kıbrıs beylerbeyliğine katılmıştır⁶⁴. 1577 yılında Haleb beylerbeyliği, Haleb, Hama, Birecik, Ekrad-Kilis, Maarra, Adana, Üzeyr maa Bagras ve Kınık, Bâlis, Samne ve Tayyibe, Cebele, Selmiye, Math, Türkmanân-i Haleb Murad Beğ, Suruç ve

⁵⁶ *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, haz. Yavuz Senemoğlu, İstanbul ts. , s. 100; Feridun Bey'in *Münşâât*'inde yer alan *Haydar Çelebi Ruznâmesi*'nde Eyâlet-i Arab sancaklarına tayinler yapıldığı belirtilmiş, Ahmed Paşa'dan bahsedilmemiştir. Bkz. Feridun Bey, *Münşââtü's-Selâtin*, İstanbul 1264, I, s. 328; Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi, "Sultan Gurî'ye elçi olarak gönderilen Karaca Ahmed bey'e Haleb sancağı verildi" diyerek Haleb'in sancak tarikiyle verildiğini ortaya koymaktadır (*Zeyl-i Heşt-Bihîşt*, Süleymaniye Kütübhânesi, Esat Efendi bölümü, No: 2447, vr. 97b); Ahmed Bey'in paşa ünvanı ve Haleb beylerbeyi olarak anılması ile ilgili bkz. Muhammed Harb, *Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır Seferi*, İstanbul 1986, s. 74; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, II, s. 286, 308; İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Ankara 1971, II, s. 66.

⁵⁷ TSMA D. 9772; *Kanunname*, Velîyüddin Efendi, 1969, vr. ; Kunt, *Aynı eser.* , gös. yer; Halil İnalcık, "Eyâlet", EI², s. 722.

⁵⁸ Halil İnalcık Bey, "Eyâlet" maddesinde Kanunî'nin ilk saltanat yıllarında Arab vilâyetinin yeniden teşkilâtlandırılarak Mısır, Halep ve Şam vilâyetlerine ayrıldığını belirtmiştir. Bununla beraber, bir Batı raporuna göre 1534 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki beylerbeyliklerin; Cezâyir, Rumeli, Anadolu, Karaman, Amasya-Tokat (Rum), Alâüddeve, Diyarbekir, Şam ve Mısır'dan ibâret olduğunu da ifâde etmiştir ("Eyâlet", *TDVİA* XI, s. 549).

⁵⁹ 15 Receb 946 / 27 Eylül 1539 tarihinde [Peçevî Tarihi (1992), II, s. 158] yapılan Kanunî'nin şehzadeleri Cihangir ile Bâyezid'in sünnet düğününde protokolün nasıl oturacağı hususunda Reisü'l-küttâb Receb Çelebi'nin tezkiresinde Haleb beylerbeyinin yer almamasının sebebini; "ol zamanda Haleb beğlerbeğlik olmayub sonra olmağın emirle Şam'ın altına ve Diyarbekr'in üzerine yazılmış. . . " şeklinde açıklamıştır (Celâlzâde, *Kanunnâme*, Süleymaniye Ktb. Reisülküttâb, no. 1004, vr. 29a).

⁶⁰ Özergin, *Aynı eser.* , gös. yer.

⁶¹ Nejat Göyünc, "XVI. yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun ekonomik durumu (Kanuni Süleyman ve II. Selim devirleri), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1973, s. 83.

⁶² BOA, ARSK 1452, s. 161.

⁶³ BOA, MAD, 563, s. 162-168 (1567-1574 yıllarına ait sancak tevcihlerini ihtiva etmektedir).

⁶⁴ BOA, MAD 563, s. 166.

Antakya sancaklarından meydana geliyordu⁶⁵. Hama, Selmiye, ve Cebele sancakları, 1579 yılında kurulan Trablusşam beylerbeyliğine⁶⁶, Birecik ve Bâlis ise 1587 yılında Rakka beylerbeyliğine bağlanmıştır⁶⁷.

c. Rakka Beylerbeyliği ve Birecik Sancağı

Bölgede asayişin bozulması, ekrad, arab ve türkmen taifelerinin kontrollerinin zorlaşması, Şark seferleri münasebetiyle sipahilerin timarlarından uzun süre ayrı kalmaları ve peşinden ortaya çıkan Celâli isyanları sebebiyle bozulan asayişin düzeltilmesi ve aşiretlerden "kira davarları" temin edilerek ordunun ihtiyaçlarının zamanında yerine ulaştırılmasının temini gibi sebeplerle, Diyarbekir beylerbeyliğine bağlı Rakka ve Ruha sancakları birleştirilerek 1586 yılı sonlarında Rakka beylerbeyliği kurulmuştur⁶⁸. Bölgenin ehl-i vukufu olduğu için de beylerbeyliği İskender Paşa oğlu Mehmed Paşa'ya verilmiştir⁶⁹. İlk beylerbeyi tayini 30 Kasım 1586 tarihinde yapılmış⁷⁰, 25 Nisan 1587 tarihinde, Diyarbekir'den Ruha, Rebia, Resülayn, Haleb'den Birecik, Balis, Bağdat'tan Tekrit ve Ane sancakları Rakka Eyâleti'ne bağlanmıştır⁷¹. Birecik sancakbeyinin, 1 Mart 1588'de Rakka'ya bağlı olarak Rakka beylerbeyinin yanında hizmete gitmesi emredilmiştir⁷², Birecik'in, Mayıs 1588'den önce tekrar Haleb'e bağlanması yolunda ferman çıktığı görülmektedir⁷³. Mezkur tarihte Birecik'in geri

⁶⁵ BOA, KK 262, s. 58-63.

⁶⁶ BOA, MD XXXX, s. 110, hüküm 243.

⁶⁷ BOA, MD LXII, s. 65, hüküm 146.

⁶⁸ Ayn Ali Efendi, *Kavânî Risâlesi*, İstanbul 1280, s. 32; Beylerbeyliğin adı, zaman zaman eyâlet merkezine nisbetle "Eyâlet-i Ruha" veya ikisi birden "Eyâlet-i Rakka nâm-ı diğeri Ruhâ" şeklinde kullanılmıştır (bkz. BOA, MAD 9550, s. 231); BOA, MD XXXXVII, s. 202, hüküm 475; MD LXII, s. 158, hüküm 349.

⁶⁹ BOA, MD, LXII, s. 98, hüküm 216; BOA, KK, 262, s. 122: "Eyalet-i Rakka başka beğlerbeğlik olub Şehrizol'dan ma'zul İskender Paşa oğlu Mehmed Paşa'ya tevcih olunub emr-i şerif virüldi fi 17 Zilhicce 994"; Rakka beylerbeyine 16 Şevval 995/m. 16 Eylül 1587 tarihinde gönderilen hükümde, özellikle çöl arablarından kimseye zarar gelmemesine dikkat edilmesi emredilmektedir (BOA, MD, LXII, s. 97, hüküm 213).

⁷⁰ BOA, KK, 262, s. 122.

⁷¹ "Diyarbekir beğlerbeğine hüküm ki hala Rakka beğlerbeğisi mektub gönderüb Ruha ve Rebia ve Resulayn sancakları eyalet-i mezbureye ilhak ile defter ihrac olunub müşarünileyhe gönderilmek emrim olmuşdur buyurdum ki zikir olunan sancakbeğlerine tenbih ve tekid eylesin varub sancağıbeği ve subaşı ile uğur-i hümayunumda hidmet ideler ve elviye-i mezburenin defterlerin ihrac itdüresin ve mühürleyüb mir-i müşarünileyhe (viresin). Bir sureti Haleb beğlerbeğine Birecik ve Balis sancakları için, bir sureti Bağdad beğlerbeğine Tekrit ve Ane sancakları için" (BOA, MD, LXII, s. 65, hüküm 146).

⁷² BOA, MD, LXII, s. 227, hüküm 508-509.

⁷³ BOA, MD, LXII, s. 247, hüküm 560. (Mayıs sonları 1588).

Rakka'ya bağlanması emredilmiştir⁷⁴. Bu durum sonraları da devam etmiş⁷⁵, Birecik defterleri, Haleb ile Rakka beylerbeylikleri arasında gidip gelmiştir⁷⁶. Birecik'ten ayrılarak kurulan Suruç sancağı da, bir süre Haleb'e bağlı kaldıktan sonra 1589 yılında Rakka'ya katılmıştır⁷⁷. Bütün bu yazışmalara, emir ve fermanlara rağmen Birecik sancağının Haleb'e mi Rakka'ya mı tabi olduğu tartışmaları uzun zaman devam etmiştir. Nitekim 30 Aralık 1590 tarihinde Haleb beylerbeyisine gönderilen hükümden Rakka'ya bağlı olmasına rağmen Haleb beylerbeyinin kendi eyâletine ilhak edildiği iddiasıyla müdahale etmesi üzerine Birecik ve Balis sancaklarının Rakka'ya bağlı olduğu, Haleb beylerbeyinin dahlinin haksız olduğu bildirilmiştir⁷⁸. Birecik sancağının, Birecik, Nizib ve Suruç kadısı Seyyid Haydar ile Anadolu defterdârı Ahmed'in arzları üzerine 1598 yılında tekrar Haleb'e bağlandığı⁷⁹, 1607 yılında Rakka beylerbeyliği içerisinde olduğu görülmektedir⁸⁰. Birecik'in Rakka'ya bağlılığı daha sonraları da devam etmiştir⁸¹, Bununla beraber zaman zaman Haleb'e bağlandığı⁸², arpalık⁸³ olarak verildiği zamanlarda bağımsız sancak statüsü kazandığı görülmektedir⁸⁴. 1694-1699 yılları avârız ve sürsât bakayâ defterinde Birecik, Nizib ve Rumkal'a kazalarından müteşekkil Birecik,

⁷⁴ Aynı defter, hüküm 561.

⁷⁵ Bu dönemde sancakların bağlı olduğu eyâletlerin sık sık değiştirilmesi, Şark seferleri dolayısıyla yeni fetihler neticesi yapılan il düzenlemelerine bağlanmıştır (Bkz. İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet 1550-1650 arasında Osmanlı ümerası ve il idaresi*, İstanbul 1978, s. 150, dipnot 1); Ancak bölgemiz için asâyiş meselesi ve karışıklıkların ön planda olduğu ve Şark seferine iştirak eden beylere serdar tarafından ve merkezden yapılan tevcihlerin karışmasının sebep olduğu görülmektedir.

⁷⁶ BOA, KK 262, s. 124; MD LXII, s. 247, hüküm 560-561 (Haziran başları 1588); MD LXVI, s. 203, hüküm 434 (25 Şubat 1590); Aynı defter, s. 119 hüküm 247 (30 Aralık 1590)

⁷⁷ BOA, MD, LXIV, s. 29, hüküm 76: 12 Rabiülevvel 997/m. 30 Ocak 1589 tarihli mezkur hüküm; "Diyarbakir beylerbeyine hüküm ki haliya Rakka müstakil beğlerbeğilik olub Diyarbakre tabi Ruha ve Rakka ve Rasülayn ve Sincar ve . . . sancakları Rakka beğlerbeğiliğine ilhak olunmuşdur zikrolunan sancakların icmal ve mufassal defterleri mühürlenüb hala Rakka beğlerbeğisine gönderülmek emr idüb buyurdum ki vardukda te'hîr ve tevekkuf eylemeyüb zikr olunan sancakların icmal ve mufassal defterlerin mühürleyüb müşarünileyhe gönderesin mukaddema bu husus için hükmolmuş iken ihmal idüb göndermemişsin hala emrim mucibince gönderüb teallül ü behane eylemeyesin şöyle ki kesel ü ihmal eyleyesin mu'ateb olursun bilmiş olasin. Bir sureti Haleb beğlerbeğisine Bire ve Balis ve Suruç sancakları defterleriçün. Bir sureti Bağdad beğlerbeğisine Ane ve Tekrit sancakları defteriçün" şeklindedir

⁷⁸ BOA, KK, 115, s. 99; MD, LXVI, s. 119, hüküm 247; 18 Rebiulahir 998/15 Şubat 1590 tarihli Rakka beylerbeyine yazılan hüküm de aynı mahiyettedir (BOA, MD LXVI, s. 203, hüküm 434).

⁷⁹ BOA, MAD 7348, s. 15 (15 Nisan 1598); KK, 133, s. 252 (16 Nisan 1598); MAD 144, vr. 129b (14 Ekim 1598); MD LXXV, s. 224, hüküm 463 (1604-1605).

⁸⁰ BOA, Mühimme zeyli VIII, s. 69, hüküm 322, 323 (7 Temmuz 1607).

⁸¹ BOA, KK 266, s. 73-74; ARSK 1551, s. 31; *Cezâyir-Rakka Ahkâm Defteri* XXIV, muhtelif sayfalar.; MAD, 10016, s. 108; *Cezâyir-Rakka Ahkâm Defteri* XXV, s. 174-175.

⁸² Zuhuri Danışman, *Koçi Bey Risâlesi*, İstanbul 1993, s. 89; Faik Reşit Unat, "Ahmet III. devrinde yapılmış bir Önasya haritası", *Tarih Vesikaları Dergisi*, I/2-(Ağustos 1941), s. 160 ve ekindeki harita.

⁸³ Bkz. Cahit Baltacı, "Arpalık", *TDVİA*, III, s. 392-394.

⁸⁴ Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul 1145, s. 593; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, İstan-bul 1314, III, s. 145.

sancağı Rakka Eyâleti'ne bağlıdır⁸⁵. Birecik, Tanzimât'ın ilk yıllarına kadar Rakka beylerbeyliğine tabi bir sancak olarak kalmıştır⁸⁶. Daha sonra yapılan mülkî düzenlemelerle merkezi Urfa olan Rakka Eyâleti lağv edilerek⁸⁷, Urfa sancağı adıyla Haleb Eyâleti'ne bağlanınca da Birecik, Urfa sancağına bağlı bir kaza merkezi olmuştur⁸⁸. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra yapılan il düzenlemesinde Birecik, Urfa ilinin bir ilçesi olarak bugünkü idârî teşkilâtındaki yerini almıştır.

2. İdârecileri

Başlangıçtan beri Osmanlı padişahlarının bir bölgeye iki idâreci göndermektedir. Bunlardan biri bey, diğeri ise kadıdır. Bey icrâ kuvvetini, kadı ise yargı kuvvetini temsil ederdi. Bey, eyâlette "*beylerbeyi*"; sancakta "*sancak beyi*"dir. Bey, kadının hükmü olmadan hiç kimseyi cezâlandıramaz, kadı da, beyin kuvvetine dayanmadan hükmünü uygulayamazdı. Kadı, hükümlerinde bağımsızdı ve doğrudan merkezden emir alır ve padişaha arzda bulunabilirdi. Taşra idâresindeki bu kuvvetler ayrımı, Osmanlılar tarafından âdil bir yönetimin esası olarak telakkî edilmiştir⁸⁹.

Klasik dönem Osmanlı idârî anlayışına göre, memleket bir taraftan beylerbeyilik (eyâlet) ve sancak (livâ) adıyla askerî-idârî birimlere ayrılırken diğeri taraftan bu ayrıma konu olan topraklar üzerinde kaza adıyla şer'î-idârî birimler kurulmuştur⁹⁰. Bu idârî birimler, bey ve kadı tarafından yönetilmektedir.

a. Sancakbeyi

Osmanlı taşra teşkilâtında en önemli idârî birim sancaktır. Sancaklardan beylerbeyilik(=eyâlet) adıyla anılan daha büyük idârî birimler meydana gelir. Her

⁸⁵ BOA, MAD 3482, s. 185-186; Ayrıca bkz. BOA, TD 831, s. 2'de 1103/1692 yılına ait kayıt; Aynı defter, s. 56.

⁸⁶ BOA, Cezâyir-Rakka Ahkâm Defteri XXIV, muhtelif sayfalar; MAD, 9550, s. 4; Cezâyir-Rakka Ahkâm Defteri XXV, s. 181-182.

⁸⁷ Salnâme-i Vilâyet-i Haleb (1326 sene-i Hicrîye mahsusdur 35. sene), Haleb 1324, s. 384; Tan-zimat'ın ilk yıllarında yapılan eyâlet ve livâ taksimâtında Rakka. beylerbeyliği Haleb'e ilhâk edilerek sancak olmuş (E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Ankara 1988, VI, s. 127-128), 1876 yılında yapılan düzenlemeyle de Haleb vilâyetine bağlı Urfa sancağı olarak anılmaya başlanmıştır (E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Ankara 1988, VII, s. 156-157; VIII, s. 340).

⁸⁸ BOA, Cezâyir-Rakka Ahkâm Defteri XXV, s. 174-175; Salnâme-i Haleb sene 1284, Haleb 1284, s. 152-155; Şemseddin Sami, Kamûsü'l-Alâm, II, s. 1436.

⁸⁹ Halil İnalcık, The Ottoman Empire, the classical age, 1300-1600, London 1973, s. 104.

⁹⁰ Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda desantralizasyona (adem-i merkeziyet) dair gözlemler", Belleten XXXVIII/152, Ankara 1974, 665.

sancağa doğrudan doğruya merkezden bir sancakbeyi gönderilmektedir⁹¹. Paşa sancağı adıyla anılan sancaklardan biri doğrudan beylerbeyinin yönetimindedir. Ehl-i örf⁹² zümresinden olan sancakbeyi, sancakta padişahın icrâ yetkisini temsil eden en büyük yöneticidir. beylerbeyi gibi sancakbeyi de askerî sınıf mensubu ve aynı zamanda mülkî yöneticiydi. Sancakbeyi, padişahın kulları arasından bağlılıkları daha önceki görevlerinde denenmiş devlete ve hükümdara yararlılıkları dolayısıyla terfi ettirilmiş kimseler arasından seçilirdi⁹³. Bunlar daha sonra terfi ederek vezir-i azamlığa kadar yükselebilirlerdi⁹⁴.

Osmanlılar bölgeyi ilhak ettikleri zaman Birecik⁹⁵ ve Rumkal'a⁹⁶ birer Memlûklü naibliği⁹⁷. Bölgede Memlûklü idari sistemi korunarak ilkönce Birecik ve Rumkal'a ayrı ayrı iki sancak halinde Eyâlet-i Arab'a bağlandı. 1520'li yıllarda, Azeb Ağası Ahmed Bey 275 000 akçe ile Birecik, Ömer Bey oğlu İdris Bey de 170 000 akçe ile Rumkal'a sancak beyliği görevlerinde bulunmaktaydı⁹⁸. Daha sonra Rumkal'a'dan sancaklık kaldırılarak Birecik'e ilhak edildi⁹⁹. Zaman zaman eyâlet merkezinin adına nisbetle Eyâlet-i Şam diye de anılan Eyâlet-i Arab'a tabi Birecik sancağı, 1521 yılında Zağarcı Ahmed Bey¹⁰⁰'in, 1527'de Cerrah oğlu Mustafa Bey'in tasarrufundaydı¹⁰¹. Aynı sene Mustafa Bey, Anadolu beylerbeyi Behram Paşa ile birlikte asi Kalenderoğlu'nun üzerine gönderildi. 8 Haziran 1527 günü Sivas'ın kuzeyindeki Karaçayır mevkiinde yapılan savaşta Mustafa Bey maktul düştü¹⁰². Birecik sancağı, 4 Nisan 1429 tarihinde Ali Bey'in¹⁰³, 28 Eylül 1533'de Hüseyin Bey'in¹⁰⁴, 7 Aralık 1534'de tekrar Ali Bey'in idaresindeydi¹⁰⁵. Kanuni'nin oğlu Şehzade Mustafa'nın lalalarından Hüseyin Bey'in de,

⁹¹ İnalçık, "Osmanlı tımar rejimi ve sipahi ordusu", *Türk Kültürü* X/118, Ankara 1972, s. 142.

⁹² Padişah'ın siyâsî oteritesini temsil edenlere, ulemâ sınıfı dışında kalan memurlara "Ehl-i örf" denilmektedir(Halil İnalçık, "Örf", *İA*, IX, s. 480).

⁹³ Yücel, *aynı makale*, s. 665-666.

⁹⁴ Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-i Müstetâb - Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn - Hırzû'l-Mülûk*, Ankara 1988, s. 6.

⁹⁵ TSMA E. 6267; A. Schimmel, *Feharis-i Kitab-ı Bedaiu'z-Zuhur fi Vekai'i'd-Duhur li-Muhammed bin Ayas el-Hanefi (el-Cüz'ü's-salis ve'r-rabi' ve'l-hamis)*, İstanbul 1945 s. 165.

⁹⁶ *Aynı eser*, s. 199; Ahmed bin Hemdem Süheyli, *Tarih-i Mısri'l-Cedid*, İstanbul 1142, s. 5-6.

⁹⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1984, s. 400.

⁹⁸ TSMA, D. 9772, vr. 4a.

⁹⁹ BOA, TD. 998, s. 299-300.

¹⁰⁰ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1991, III, s. 486.

¹⁰¹ İ. Metin Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 113.

¹⁰² Peçuyi, *Tarih*, İstanbul 1281, I, s. 121.

¹⁰³ BOA, KK, 1764, s. 65.

¹⁰⁴ *Aynı defter*, s. 223.

¹⁰⁵ *Aynı defter*, s. 242.

1547'de Birecik sancakbeyliğinde bulunduğu bilinmektedir¹⁰⁶. 10 Ağustos 1547'de Birecik sancakbeyi Ahmed Bey Ankara sancağına, Bolu sancakbeyi Hüseyin bey de, Birecik sancakbeyliğine tayin edildi¹⁰⁷. Ancak Hüseyin Bey daha görevine başlamadan Bolu'da bırakılıp, Beyşehir sancakbeyi Mustafa Bey Birecik'e tayin edildi¹⁰⁸. İrakeyn Seferi esnasında Kanuni, kışı geçirmek için Haleb'e dönerken; 20-21 Kasım 1548 günlerinde iki gün Birecik'te kalmış ve bu sırada Birecik sancakbeyi olan Sinan'ı hizmetlerinden dolayı üç câme ile taltif etmişti¹⁰⁹. 2 Ocak 1550'de sabık Karahisar-i Şarki beyi Hüseyin'in Birecik sancakbeyi olduğu görülmektedir¹¹⁰. Hüseyin Bey, 17 Aralık 1550'de Mısır'da bir sancağa tayin edilerek Birecik, daha önce Adana sancakbeyi olan Mustafa Bey'e verildi¹¹¹. Birecik sancağıbeyi olan Karaca Bey'in Nablus sancakbeyliğine tayini üzerine; 25 Şubat 1554 tarihinde Rumahiyye'den ma'zul Sinan Bey Birecik sancakbeyliğine tayin edildi¹¹². Sinan Bey, Birecik alaybeyi Hayreddin'le birlikte katıldığı Nahçıvan seferinde Haleb'den gelecek zahire hizmetinde ve Hınıs muhafazasında bulunup 25 000 akçe terakki aldı¹¹³. Sinan Bey, 8 Kasım 1554 tarihinde Mısır'da bir sancağa tayin edildi. Daha önce Kuds-i Şerif sancağıbeyi olan Hüsrev Paşa oğlu Kurd Bey'e de Birecik sancağı verildi¹¹⁴. Kurd Bey'in 24 Ağustos 1556 tarihinde Atak beyliğine tayini üzerine¹¹⁵, daha önce Mısır'da sancak tevcih edilen Sinan Bey'e 31 Ağustos 1556 tarihinde tekrar Birecik sancakbeyliği verildi¹¹⁶. 28 Haziran 1559'da halen

¹⁰⁶ BOA, ARSK, 1452, s. 192.

¹⁰⁷ BOA, KK, 208, s. 194.

¹⁰⁸ Aynı defter, s. 195; KK, 1452, s. 21'deki kayıta; sabık Birecik beyi Mehmed'in 8 n 955/m. 12 Ekim 1548'de 363 270 akçe ile Kığı sancakbeyi olduğu görülmektedir.

¹⁰⁹ BOA, KK, 664 mükerrer, s. 7; Aynı defterin 50-51. sayfalarında; Padişah'ın Haleb'de iken 2ca 956/m. 30 Mayıs 1549'da ümera-i ekraddan mir-i Bire Budak Bey'e in'amda bulunduğu bildirilmektedir.

¹¹⁰ BOA, ARSK 1452, s. 166; Aynı defterin 216. sayfasındaki 2 Zilkâde 957/m. 13 Aralık 1550 tarihli kayıta; 250 000 akçe ile Karahisar-i Şarki sancağıbeyi olan Sinan'ın sabık Birecik sancağıbeyi olduğu görülmektedir.

¹¹¹ BOA, KK, 209, s. 126; Aynı defterin 16. sayfasındaki kayıta; Mustafa Bey'in 29 Safer 957/m. 20 Mart 1550'de Niğde beyi iken Ali Bey'in yerine Adana sancakbeyi olduğu görülmektedir.

¹¹² BOA, KK, 210, s. 280.

¹¹³ KK ARSK 1453, s. 28'deki 12 Zilkâde 961/m. 10 Eylül 1554 tarihli kayıt; MD I, s. 137'deki 27 Zilkâde 961/25 Ekim 1554 tarihli ve 768 numaralı hüküm.

¹¹⁴ BOA, ARSK 1455, s. 3; aynı sayfada yer alan bir kayıta; Kuds-i Şerif sancağının da aynı tarihte Mısır'da 200 000 akçe ile sancak tasarruf eden Kaytas Bey'e 30 000 akçe terakki ile buyrulduğu belirtilmektedir. BOA, MD, II, s. 81'de 6 Receb 963/m. 20 Mayıs 1556 tarihli ve 742 numaralı hükümde Sinan Bey'in bir arzı yer almaktadır: "... Bundan akdem Nahçıvan seferin hüsn-i ihtiyarıyla seferleyüb edasından sonra gelüb sancağımda bir-iki ay mikdarı mütümekkin olmayub bila sebep ahara tevcih olunub bir ay kadar tevakkuf idüb bir sancak haberi zahir olmamağın ber murad olunmak ümmidiyle yüzüstürüyü geldüm bu kullarının sabık mutasarrıf olduğu Birecik sancağın sadaka idüb eğer ol sancak müyesser olmazsa Mısır'dan inayet olunan sancağın ibtida-i tarihten berat-ı şerif inayet buyrula. . . " Sinan Bey, bir müddet Mısır'da bulunduktan sonra tekrar Birecik sancağı verildi(BOA, MD, II, s. 139, hüküm 1353).

¹¹⁵ BOA, MD, II, s. 139, hüküm 1318.

¹¹⁶ BOA, MD, II, s. 139, hüküm 1353.

Birecik sancakbeyi olan Sinan Bey'e isyankâr Şehzade Bayezid'in Arabistan tarafına varma durumuna karşı mukayyed olması için hüküm gönderilmişti¹¹⁷. Sinan Bey'in; 5 Haziran 1560'dan önce emekliye ayrıldığı¹¹⁸ ve yerine tayin edilen Ferruh Bey'in; Birecik'te inşa edilen gemilerin tamamlanmasında hizmet ederek Zulkadriye beylerbeyinin arzı ile terakki aldığı bilinmektedir¹¹⁹. Ferruh Bey, Divan'a mektub göndererek hacca niyet ettiğini, Şam kafilesine emir-i haclık hizmetinin kendisine verilmesini arz etti. 9 Eylül 1560 tarihinde emir-i haclıkla vazifelendirildi¹²⁰. Başarılı hizmetleri ile dikkati çeken Ferruh Bey, 2 000 000 akçe ile Lahsa beylerbeyliğine tayin edildi¹²¹. Birecik sancağı da 8 Nisan 1561 tarihinde Kudüs beyi Kaytas Bey'e verildi¹²². Kaytas Bey, Birecik sancakbeyi iken vefat etti¹²³. Hüdavendigar sancağıbeyi olan Bayezid Bey, 11 Kasım 1561 tarihinde Birecik'e tayin edildi¹²⁴. Bayezid Bey¹²⁵, 1563 senesi Temmuz'unda Şam kafilesine emir-i hac olunca¹²⁶ sancağı, Ağustos 1563'de Aksaray beyi Gazanfer Bey'e tevcih edildi¹²⁷. Ancak Gazanfer Bey'in hakkında şikâyet olup Aksaray'a dönmesi lazım olunca kendisine tekrar Aksaray sancakbeyliği¹²⁸ verilip, Aksaray beyi olan Mahmud Bey de, 28 Ekim 1563'te Birecik sancakbeyliğine tayin olundu¹²⁹. Bir yıl burada vazife yapan Mahmûd Bey, 22 Ekim 1564'te Karahisar-i Sahib sancağına tayin edildi¹³⁰. Birecik sancağı, Aclun sancağı beyi olup isyan eden arabların

¹¹⁷ BOA, *MD*, III, s. 24, hüküm 59; Şehzade Bayezid için bkz. Şerafeddin Turan, " Bayezid ", *TDVİA*, V, s. 230-231.

¹¹⁸ Sinan Bey, 7 Kasım 1563 tarihinde mektup gönderip emeklilik geliri olarak verilen ifrazı alamadığını ve Adana'dan verilmesini istemiş ve zeametden 30 000 akçelik kısmı kendisine tahsis edilmiştir (BOA, *ARSK* 1458, s. 5); "Haleb beğlerbeğisine darendede Ahmed gelüb Birecik beği olup mütekaid iken fevt olan Sinan Beğ'in oğlu olup liva-i mezburda 30 000 akçe zeamete mutasarrıf olup kendüden gayri oğlu olmaduğın bildirüb. . . " (BOA, *Ali Emiri-Kanuni* 292, s. 72, tarih: 30 Mayıs 1565)

¹¹⁹ BOA, *MD*, IV, s. 82, hüküm 834.

¹²⁰ BOA, *MD*, IV, s. 126, hüküm 1282.

¹²¹ Aynı defter, s. 202, hüküm 2117; Ferruh Paşa'nın 31 Temmuz 1565 tarihine kadar Lahsa beylerbeyi olarak kaldığı hakkında bkz. Özergin, a. g. e. , s. 31.

¹²² BOA, *MD*, IV, s. 202, hüküm 2124.

¹²³ BOA, *KK*, 215, s. 105'deki 27 Cemaziyelâhir 971/m. 12 Şubat 1564 tarihli kayıt: "Birecik sancağıbeği iken vefat iden Kaytas beğ'in kullarından kapucıbaşısı olup kanun üzre 5000 akçe timara Şam'da sene 969 Rebiulevvelinin evasıtında hükm-i şerif virülen Malkoç'un hükmî Rumiline tebdil buyruldu".

¹²⁴ BOA, *KK Ruznamçe* 15, s. 250-253.

¹²⁵ BOA, *KK*, 218, s. 146'daki tevcih kaydında; 4 Ramazan 971/m. 17 Nisan 1564'de Vilcitrin sancağı verilen Bayezid Bey'e, 6 Ramazan 971/m. 19 Nisan 1564'de Beyşehir sancağı, Beyşehir sancağıbeyi Yar Ali Bey'e de Vilcitrin sancağı verildiği görülmektedir.

¹²⁶ BOA, *KK*, 218, s. 149.

¹²⁷ BOA, *KK*, 218, s. 5

¹²⁸ Gazanfer Bey, 20 Şaban 971/m. 4 Nisan 1564'de Kırşehir'e tayin olunmuştur (*KK*, 218, s. 134).

¹²⁹ BOA, *KK*, 218, s. 55; Mahmud Bey, daha önce Amasya beyi iken 16 Safer 971/m. 5 Ekim 1563'te Aksaray beyi olmuştu (*KK*, 218, s. 30).

¹³⁰ BOA, *MAD*, 563, s. 70. Mahmud Bey, 977/m. 1570 yılına kadar Karahisar-i Sahib'de görev yapmıştır (göst. yer).

tenkilinde başarılı hizmetlerde bulunan Ahmed Bey'e verildi¹³¹. Eşkiyaya karşı başarılı çalışmalarına Birecik sancağında da devam eden Ahmed Bey, Haleb-Amid yollarını keserek yolcuların mallarını yağmalayan Yezidi taifesi mensuplarının yakalanmasını temin etti¹³². 21 Ağustos 1565'te Birecik sancağı Mısır'da sancak tasarruf ederken Rodos muhafazasına tayin edilen Pir Ahmed Bey bin Abdüsselam'a verildi¹³³. Pir Ahmed Bey, Rodos beyi geri sancağına varıncaya kadar orada kaldı. Divan-ı hümayun'dan gelen 17 Ekim 1565 tarihli hükümle sancağına "avdet edip muhafazada olması" ve Birecik'te inşa edilmesi ferman olunan gemileri hazırlaması emredildi¹³⁴. 7 Şubat 1569'da Pir Ahmed Bey, Argını sancakbeyliğine tayin edilirken, Argını sancakbeyi Ayas Paşazâde Süleyman Bey de Birecik sancakbeyi oldu¹³⁵. Altı buçuk ay kadar Birecik'te kalan Süleyman Bey'le¹³⁶, Ağustos 1569'da Ayıntab sancakbeyi Sinan Paşazâde Mahmud Bey yer değiştirdiler¹³⁷. 20 Aralık 1570 tarihli bir hükümden Mahmud Bey'in Birecik sipahileri ile birlikte Haleb muhafazasında kaldığı anlaşılmaktadır¹³⁸. Mahmud Bey Haleb muhafazasında iken Melaş arabaları Bagras yakınlarında kervan basıp tüccarların mallarını yağmaladılar, Mahmud Bey, adamlarından Tur Ali'yi yarar adamlarla göndererek, mezkur eşkiyayı Kayseri sınırında yakalatarak, tüccarların eşyalarını kurtarıp eksiksiz olarak sahiplerine teslim ettirdi¹³⁹. Mahmud Bey, 7 Mart 1574'de Karaman beylerbeyi oluncaya kadar Birecik sancakbeyliğinde kaldı¹⁴⁰. Aynı tarihte Birecik sancağı, daha önce Rumeli defterdarı olan Mehmed Bey'e verildi¹⁴¹. Mehmed Bey'in halka zulüm yaptığı, ellerinden zorla para ve esbablarını aldığı yolunda Birecik halkından Divan-i hümayuna şikayetçiler

¹³¹ BOA, KK, 219, s. 11; Ahmed Bey, arab muharebelerindeki başarılarından dolayı 20 000 akçe terakki almıştı (BOA, KK, 74, s. 393).

¹³² BOA, KK, 74, s. 581.

¹³³ BOA, MAD, 563, s. 166; *Ruznamçe* 22, s. 128.

¹³⁴ BOA, M D, V, s. 208, hüküm 518.

¹³⁵ BOA, MAD, 563, s. 80, 166; Pir Ahmed Bey; 18 Zilhicce 978/m. 18 Mayıs 1571'de Cezire beyi(s. 79), daha sonra Çemişgezek ve 4 Cemaziyelevvel 981/m. 1 Eylül 1573'te de Kars-ı Zülkadriye beyi olmuştur(s. 136).

¹³⁶ *Aynı defter*, s. 136; Diyarbekir ve Bağdad beylerbeyiliklerinde bulunmuş olan Ayas Paşa'nın Süleyman Bey'den başka sancakbeyliği yapan üç oğlu daha vardı. Bunlar; 979/1571'de Ayıntab beyi olan sabık Haleb kethüdası Abdi Bey(*Aynı defter*, s. 136), diğeri yine aynı tarihte Ankara sancakbeyi olan sabık Erbil beyi Ali Bey (s. 70), bir diğeri de 976/1569'da Karasi sancağıbeyi olan Mahmud Bey'di(s. 74-75).

¹³⁷ *Aynı defter*, s. 166; Mahmud Bey, daha önce Selmiye sancakbeyliğinde bulunmuş ve 12 Şevval 974/m. 23 Nisan 1567'de Ayıntab sancağına tayin edilmişti(*Aynı defter*, s. 136).

¹³⁸ BOA, M D, XIV, s. 591, hüküm 843.

¹³⁹ BOA, KK, 225, s. 8.

¹⁴⁰ BOA, M D XXV, s. 78, hüküm 862; MAD, 563, s. 128; 700 000 akçe ile Karaman beylerbeyi olan Mahmud Bey'in Birecik sancağıbeyi iken 980/1572-1573 yılında yenilettiği beratla 327 329 akçe hasası vardı. Haslarının noksanları Ayıntab, Tarsus ve Adana livalarından verilmişti(BOA, *Ruznamçe* 38, s. 263-264).

¹⁴¹ BOA, M D, XXV, s. 9, hüküm 880; Mehmed Bey, 225 457 akçe ile Birecik sancakbeyi oldu. 982/m. 1574-1575'de berat olundu(MAD, 563, s. 166); Birecik sancağı'nın icmalli hasları 215 000 akçeydi. Mehmed Bey'e bedelinden 15 000 akçe ziyade ile verildi(M D, XIV, s. 83, hüküm 931).

gitti. Hak iddia edenlerin haklarının *şer'le alıvremesi* için Haleb beylerbeyisi ve Haleb kadısına emr-i şerif yazıldı¹⁴². Mehmed Bey'in ne zaman Birecik beyliğinden alındığı bilinmemektedir¹⁴³. 30 Ekim 1576'da Aksaray beyi Mahmud Bey, Birecik sancak beyi oldu¹⁴⁴. Mahmud Bey, Haleb hazinesinden para alıp Kastamonu'dan temin edeceği 700 kantar bakırı rençber gemileri ile Fırat Nehrinin tuğyanı zamanında Bağdad'a göndermekle vazifelendirildi. Haleb hazinesinin akçe talebini karşılamaması üzerine Divan-ı hümayuna mektup göndererek durumu arzetti. 28 Nisan 1577 tarihinde Haleb beylerbeyine ve defterdarına hüküm yazılıp, Fırat Nehrinin tuğyanı zamanı geçmeden, bir an önce rençber gemileri temin edilip, bulunamazsa yeniden gemi bina ederek 700 kantar bakırın ve Basra mühimmi için lazım olan kerestenin gönderilmesi emredildi¹⁴⁵. Şark seferi mühimmatının tedarikindeki hizmetlerinden dolayı taltif edilen Birecik sancağibeyi Mahmud Bey, 5 Eylül 1577 tarihinde Çorum sancağına tayin edildi. Çorum sancakbeyine de Birecik sancağı verildi¹⁴⁶. 1578 yılı başlarına kadar Basra mühimmi için kereste tedariki hususunda devamlı emirler gönderilerek gerekli malzemenin bir an önce temini için gayret edilmesi istendi. Ancak seferin yönü değişip Şark seferi için tayin edilen iki serdardan Bağdad canibine serdar olan Sinan Paşa vazifeden alınıp, Erzurum canibine serdar olan Mustafa Paşa'nın komutasında bütün kuvvetlerin birleştirilmesi emredilince; 24 Mart 1578 tarihli hükümle kereste kesim ve gönderilme faaliyetleri durduruldu¹⁴⁷. 21 Nisan 1578 tarihli Haleb defterdarına hitaben yazılan hükümden bu tarihte Birecik sancağının Mehmed Bey'in tasarrufunda olduğu anlaşılmaktadır¹⁴⁸. 2 Nisan 1579 tarihli hükümle Mehmed Bey, Şark seferi esnasında; on nefer sipahiyi Birecik muhafazasında bırakarak, kırk nefer ile kendisi Selmiye sancağı muhafazasına gitmesi ve geri kalan sipahileri alaybeyi kumandasında Haleb beylerbeyi Ahmed Paşa maiyyetinde Bağdad'a

¹⁴² BOA, KK, 229, s. 275.

¹⁴³ gös. yer; 18 Cemaziyelevvel 983/m. 26 Temmuz 1575 tarihli mezkur vesikada Mehmed Bey, sabık Birecik beyi olarak zikr edilmekteyse de, 8 Zilhicce 983/m. 10 Mart 1576 tarihli hükümde Birecik beyi olarak anılmaktadır(BOA, MD, XXVII, s. 371, hüküm 887).

¹⁴⁴ BOA, Ruznamçe 51, s. 315.

¹⁴⁵ BOA, MD, XXX, s. 292, hüküm 675; 25 Muharrem 985/m. 15 Nisan 1577 tarihli hükümle Kastamonu beyine 700 kantar bakırı hazırlayıp Birecik'e göndermesi hususunda emir verilmiş, oradan Haleb beylerbeyinin Bağdad'a göndereceği bildirilmişti (BOA, MD, XXX, s. 23 hüküm 57); Basra ve Lahsa mühimmi için lazım olan kerestenin taşınmasında adet olduğu üzere Birecik'ten giden gemilere 8 500 akçeye müstehak olan Darende Mahmud 15 Receb 985/29 Eylül 1577 tarihli hükümle kaptan tayin edilmişti(BOA, KK, 88, s. 428).

¹⁴⁶ BOA, KK, 88, s. 372.

¹⁴⁷ BOA, MD, XXXII, s. 70, hüküm 148; s. 109, hüküm 225; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s. 27-28.

¹⁴⁸ BOA, MD XXXVIII, s. 118, hüküm 258.

göndermesi emrini aldı¹⁴⁹. Birecik sancağının, 4 Mayıs 1580 tarihinde Yusuf Bey'in¹⁵⁰, 27 Şubat 1581 Davud Bey'in tasarrufunda olduğu görülmektedir¹⁵¹. Davud Bey, Şark seferi münasebetiyle asker ve idareci sayısı azalan Ayıntab ve Birecik sancaklarının muhafazasındaki hizmetlerinden dolayı Haleb beylerbeyinin arzı üzerine 20 000 akçe terakkiyle mükafatlandırıldı¹⁵². Çok geçmeden de 29 Mart 1581 tarihinde şehzadeler şehri olan Manisa'ya sancakbeyi olarak atandı¹⁵³. Daha önce Karahisar-ı Şarki beyi olan Sinan Bey de, aynı tarihte Birecik sancakbeyliğine tayin olundu¹⁵⁴. 8 Ağustos 1582 tarihli teşrifat kaydından Sinan Bey'in, halen Birecik beyi olduğu görülmektedir¹⁵⁵. Sinan Bey'den sonra Birecik sancağı, sabık Şam beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın oğlu Mahmud Bey'e verildi. Mahmud Bey, 9 Nisan 1583'te Birecik sancakbeyliğini tasarruf etmekteydi¹⁵⁶. 26 Kasım 1583'te Abdülaziz Bey'in Birecik sancakbeyi olarak vazife yaptığını ve Divan-ı hümayunda arzının görüşüldüğü bilinmektedir¹⁵⁷. Abdülaziz Bey 16 Eylül 1584'te Siverek sancakbeyi olarak Birecik'ten ayrıldı. Siverek sancağıbeyi Mehmed Bey de, Birecik'e tayin olundu¹⁵⁸. Daha önce Birecik'ten ma'zul olan Sinan Bey, 25 Nisan 1585'te tekrar Birecik sancakbeyi oldu¹⁵⁹.

Bu yıllarda Şark seferi münasebetiyle sık sık sancakbeyi tevcihleri yapıldığı için sancakbeylerinin kısa aralıklarla değiştikleri görülmektedir. 2 Mart 1586'da Birecik sancağı, daha önce Samsad sancağıbeyi olan Sultan Ahmed Bey'e verildi¹⁶⁰. Ahmed Bey'in vazifeli olmasına rağmen Şark seferine eşmemesi üzerine; Diyarbekir

¹⁴⁹ BOA, M D, XXXVIII, s. 26, hüküm 86; Kendisine 20 000 akçe terakki verilmesi hakkındaki hükümden Mehmed Bey'in ; 3 Zilkâde 988/m. 11 Aralık 1581 tarihinde Alacahisar beyi olduğu görülmektedir(BOA, KK, 91, s. 3).

¹⁵⁰ BOA, M D, XXXXIII, s. 8 hüküm 15.

¹⁵¹ BOA, KK, 238, s. 238.

¹⁵² BOA, KK, 238, s. 250.

¹⁵³ BOA, KK, 238, s. 314; Feridun M. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara 1989, s. 37.

¹⁵⁴ BOA, KK, 89, vr. 45b; Sinan Bey daha önce İçil sancakbeyliğinde bulunmuştu(*Ruznamçe* 65, s. 156); Sinan Bey, bazı belgelerde "Yusuf Bey" adıyla anılmaktadır. Nitekim; BOA, KK, 241, s. 12'de, "Birecik beği Yusuf Beğ arzıyla karahisar-i Şarki'de 9 000 akçe timardan ma'zul 10 000 akçe timara müstehak olan oğlu Ali'nin kaydı Haleb'e tebdil olunmasın rica itmeğin 1000 akçe ziyadesiyle tebdil buyruldu. 5 Receb 990" diye bahsedilmektedir.

¹⁵⁵ BOA, KK, 665, s. 59.

¹⁵⁶ BOA, M D, XXXIX, s. 3, hüküm 16; BOA, KK, 241, s. 346.

¹⁵⁷ BOA, KK, 241, s. 345,375.

¹⁵⁸ BOA, KK, 262, s. 110; KK, 244, s. 85; Mehmed Bey'in adını, 27 Ramazan 992/m. 3 Ekim 1584 tarihle kayıtlı timar tevcih kaydından öğrenmekteyiz(BOA, KK, 244, s. 107).

¹⁵⁹ BOA, KK, 244, s. 180; KK, 262, s. 180; bu Sinan Bey, Şam beylerbeyi olup vefat eden Ali Paşa'nın oğlu olup; sabıka Birecik beyi iken azledilmiş ve 11 Ramazan 992/m. 17 Eylül 1584' te Humus sancakbeyi tayin edilmiş olan Sinan Bey olmalıdır(BOA, KK, 262, s. 71; KK, 244, 89)

¹⁶⁰ BOA, KK, 262, s. 59; KK, 246, s. 166; Sabıka Birecik beyi olan Sultan Ahmed Bey, görevden alınca Ruha'da ikamet etmeye başladı. 996/1588 yılında, Rakka beylerbeyinin arzıyla Rakka yakınlarında Fırat nehri üzerinde toplanıp isyan halinde olan Arab eşkiyasının tedibinde yardımcı olması hakkında Divan-ı hümayundan emir verildi (BOA, M D, LXIV, s. 100, hüküm 278, 279).

beylerbeyiliği ile Tebriz muhafızı ve Şark serhaddi serdari Hadım Cafer Paşa, 24 Eylül 1586 tarihiyle Ali Bey'e tevcih etmiştir¹⁶¹.

Ali Bey'in ne zamana kadar Birecik sancakbeyliğinde kaldığını tesbit edemedik. Ancak, 21 Haziran 1587'de Leysi-zade Mehmed Bey'in tekrar Birecik sancağibeyi olarak vazife yaptığını görüyoruz¹⁶². 1588 yılında da Mehmed Bey'in Birecik sancakbeyliğine devamı uygun görüldüğü anlaşılmaktadır¹⁶³.

Etraftaki sancaklarda olduğu gibi Birecik sancağında da asayişin bozuk olması yöneticileri bir hayli sıkıntıya sokuyordu. 22 Temmuz 1588 tarihli hüküm, Birecik sancağibeyi Mehmed Bey'in Suruç'ta meskun Dinayi ekradına mensup Gürenşani adlı yezidi cemaati ile olan mücadelesinden bahsetmektedir. Suruç sancağibeyi ve mütesellimi ve Suruç kadısının da katıldığı çatışmalarda, Birecik kadısının da misafir bulunduğu sırada Birecik yakınlarındaki derbendin muhafızının evini basıp koyun ve develerini alarak adamı ve sekiz neferini yaralayan Gürenşani yezidi cemaati mensubu şakiler ele geçirilmişti¹⁶⁴. Yine Mehmed Bey'in zamanında daha önce Birecik sancakbeyi olan Sinan Bey'in, reaya ve beraaya zulmü ayyuka çıkmış verilen emir üzerine serdar tarafından yakalanarak idam edilmişti¹⁶⁵.

Birecik sancağı, 20 Haziran 1589'da Ayıntab sancağibeyi Ahmed Bey'e verildi¹⁶⁶. Ahmed Bey'in babası Müteferrika Osman katledilince¹⁶⁷ 20 yük akçesi hazineye zabtolunmuş ve karşılığında kendisine Birecik sancağı tevcih edilmişti. Ancak Birecik sancağının serdar tarafından başkasına verildiği anlaşıncı tekrar Ahmed Bey'e zabt ettirilmesi için 31 Temmuz 1589 tarihinde Haleb beylerbeyine hüküm yazılmıştı¹⁶⁸. Ancak Ahmed Bey, sancağı teslim alamadan 18 Ağustos 1589'da Birecik sancağı Ayıntab sancağibeyi Keyvan Bey'e tevcih edildi¹⁶⁹. Ancak Keyvan Bey, tekrar Ayıntab sancağındaki görevine iade edildi¹⁷⁰. Bu tayinden sonra Birecik sancakbeylerinin sık sık

¹⁶¹ BOA, KK, 262, s. 59; "Liva-i Birecik Diyarbekir beylerbeyisi olub Tebriz muhafazasında olan Cafer Paşa mühürlü tezkire gönderüb yevmi 120 akçe ulufe ile Kale-i Tebriz'in atlu tüfenkçileri ağası olan Ali Ağa için haddi zatında yarar ve şecaat-şiar olub kızılbaş kale-i mezburinin dört canibinde metrisler kurup makarra kasdiyle kaleye yürüyüş itmek sadedinde iken üzerlerine hücum olunub metrisleri basıldukda mezbur taife-i mezkureye başbuğ tayin olunub bayrağıyla metris üzerine varub kızılbaş muharebesinde esir ü giriftar olan Şahrüh hanın diri ele getirülmesinde külli yoldaşlık ve dilalverlik zuhura gelüb Tebriz muhafazasına memur olub itaat-i emr itmeyan sancaklardan Birecik sancağı virülmek ricasına arz itmeğin ikiyüzbin akçe hasları ile buyruldu 9 Şevval 994)(BOA, KK, 248, s. 16).

¹⁶² BOA, KK, 249, s. 58.

¹⁶³ BOA, KK, 262, s. 59, MD, LXIV, s. 6, hüküm 17.

¹⁶⁴ BOA, MD, LXIV, s. 6, hüküm 17.

¹⁶⁵ BOA, MD, LXIV, s. 63, hüküm 193; BOA, MAD, 39, s. 341.

¹⁶⁶ BOA, KK, 115, s. 17.

¹⁶⁷ Aynı defter, s. 121.

¹⁶⁸ gös. yer.

¹⁶⁹ BOA, KK, 252, s. 41. Keyvan Bey'in daha önceki sancakbeylikleri için bkz. KK, 262, s. 193.

¹⁷⁰ BOA, KK, 252, s. 98.

değiştirdiği görülmektedir. Ekim ortaları 1589'da Yusuf Bey Birecik sancakbeyi gözüktürken¹⁷¹, 27 Ekim 1589'da Mehmed Bey Birecik sancağibeyliğini deruhte etmektedir¹⁷². 22 Aralık 1589'da Malazgirt sancağibeyi Mehmed Bey'in Birecik sancakbeyliğine tayin edildiği görülmektedir¹⁷³. Ancak bunca tayine rağmen Birecik sancağını elinde tuttuğu anlaşılan Keyvan Bey'e Ocak 1590'da tekrar Ayıntab sancağı verildiği ve Ayıntab sancakbeyi Mustafa Bey'in de ber vech-i mübadele Birecik sancakbeyi olduğu anlaşılmaktadır¹⁷⁴. Ancak Mustafa Bey de, üç senedir Tebriz yakınlarındaki Hamana¹⁷⁵ kalesi muhafazasında bulunmaktadır. Mustafa Bey mektup gönderip, Birecik sancağının daha önce sancaktan mazul olan oğlu Mehmed'e verilmesini arz etmiş ve 19 Mart 1590 tarihinde isteğine uygun tayin yapılmıştır¹⁷⁶. 31 Aralık 1590 tarihinde bir timar arzından Ahmed Bey'in Birecik sancağını deruhte ettiği görülmektedir¹⁷⁷. 7 Şubat 1591 tarihinde Birecik sancağı, Suruç sancağibeyi olan Mustafa Bey'e mübadele yoluyla tevcih edilmiştir¹⁷⁸. Ancak bir timar arzından 20 Şubat 1591 tarihinde Birecik sancakbeyinin Hamza Bey olduğu anlaşılmaktadır¹⁷⁹. 27 Ağustos 1591 tarihli sancak tevcih kaydında; Birecik'in Haleb'e tabi olduğu belirtilerek, sancağının hasılsızlığından şikayet edip tayinini talep eden Rahmaniye beyi Abdurrahman'a verildiği görülmektedir¹⁸⁰. 3 Kasım 1591 tarihinde Beni Rebia sancağibeyi ile Birecik sancağibeyi

¹⁷¹ BOA, KK, 251, s. 173.

¹⁷² BOA, KK, 252, s. 117.

¹⁷³ BOA, KK, 248, s. 152.

¹⁷⁴ BOA, KK, 252, s. 186; Mustafa Bey'in daha önceki görevleri için bkz. BOA, KK, 262, s. 193; KK, 252, s. 41,98.

¹⁷⁵ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 169; Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki* (hazırlayan: Mehmet İpşirli), İstanbul 1989, s. 175.

¹⁷⁶ BOA, KK, 252, s. 254.

¹⁷⁷ BOA, ARSK 1472, s. 2.

¹⁷⁸ Aynı defter, s. 67.

¹⁷⁹ Aynı defter, s. 71; 15 Ramazan 999/m. 8 Temmuz 1591 tarihinde Rakka beylerbeyine, Ruha ve Birecik kadılarına gönderilen hükümden; Birecik sancakbeyi Hamza Bey'in sancağı, mütesellimi Abdülgani'ye bırakarak Maraş'a gittiği anlaşılmakta ve Abdülgani ve Subaşı Yusuf'un, halka zulüm ve teaddi ettikleri bildirilmektedir. Ayrıca ekraddan Batallu ve Merdesse cemaatlerinden 24 nefer celebkeşen götürdükleri bir nice bin koyunu Haleb ve Şam'da satıp vilayetlerine dönerken Birecik yakınlarında Mütesellim Abdülgani ve Subaşı Yusuf, otuz atlı ve onbeş sekban ile yollarına inip kırk bin altından ziyade paralarını almışlar, mağdurlardan üç tanesi kaçarak durumu Birecik kadısına haber vermişlerdir. Abdülgani ve Yusuf terk-i diyar etmişler, Yusuf Subaşı'nın evinde yapılan aramada ahır içinde iki başsız adam cesedi bulunmuştur. Celebkeşenlerden Şahveli, Veli ve Laçın Dergah-i muallaya giderek şikayette bulunmuşlar ve Abdülgani ve Yusuf'un yoldaşlarıyla kah Haleb, kah Zülkadriye beylerbeyliklerine tabi bölgelerde sakin olduklarını, Birecik sakinlerinden; Kürd Halil ve tabileri, Core Kethüda, Hüseyin, Mehmed, Dündar ve kardeşi Mehmed, Bayram Subaşı, Abdi Subaşı, Bali Subaşı oğulları adıyla tanınan kimselerin de mezkur şakilerin yanlarında bulunduklarını arz etmişlerdir. Adı geçen eşkiyanın nerede olursa olsun yakalanarak cezalandırılmaları için Haleb ve Zülkadriye beylerbeyliklerine hükümler yazılmıştır (BOA, *Mühimme Zeyli V*, s. 118, hüküm 366-367).

¹⁸⁰ BOA, ARSK 1473, s. 121.

mübadele yolu ile tayin edilmişlerdir¹⁸¹. Birecik, daha önce Hınıs sancağibeyi olan Hamza Bey'e Kasım 1592'de tevcih edilmiştir¹⁸². 23 Aralık 1592 tarihinde daha önce Taşköprü beyi olan Mehmed Bey'e, "eski ve yeni alacakları tahsili teahhüd ettiği için" Birecik sancakbeyliği verilmiştir¹⁸³. 16 Nisan 1594 tarihinde önceden Rahmaniye beyi iken Ankara sancağı verilip müyesser olmayan Abdurrahman Bey, Birecik sancakbeyi tayin olunmuştur¹⁸⁴. Abdurrahman Bey, 10 Eylül 1594 tarihinde mübadele yoluyla Aksaray sancakbeyliğine tayin olunmuş, Birecik de Aksaray sancakbeyine verilmiştir¹⁸⁵. 1595 Mayıs'ında Birecik sancağı, sancağibeyi olan Mustafa'ye tekrar tevcih edilmiştir¹⁸⁶. Ancak aynı yıl 25 Temmuz 1595'te Rumkal'a kadısına yazılan hükümde Birecik sancakbeyi Celil Bey'in subaşılarının ahaliye zulüm ettiği, bu duruma mani olunarak suçluların tesbit ve hak sahiplerinin haklarının alıverilmesi emredilmektedir¹⁸⁷. 29 Ocak 1596 tarihinde önceden Birecik sancağibeyi Ahmed Bey'in Alaiye sancakbeyliğine tayin edildiği görülmektedir¹⁸⁸. Ekim sonları 1596 tarihli bir timar tevcih kaydından o sırada Birecik sancakbeyinin İsmail Bey olduğu anlaşılmaktadır¹⁸⁹. Diğer bir kayıta ise Birecik sancakbeyinin Yakub Bey olduğu görülmektedir¹⁹⁰. 2 Aralık 1597 tarihinde, daha önce Rakka'nın timar defterleri kethüdası olan Yusuf Bey, Birecik sancakbeyi tayin edilmiştir. Yusuf Bey'in, Timaşvar kalesi istihlakındaki hizmetleri sebebiyle Rum beylerbeyi Mahmud Paşa'nın arzı ile Birecik sancakbeyi olduğu anlaşılmaktadır¹⁹¹.

b. Kadı

¹⁸¹ Aynı defter, s. 190.

¹⁸² BOA, ANŞT 1140, s. 16; ANŞT 1141 s. 15: son defterde tayin tarihi Safer 1002 şeklinde bir sene sonra olarak gösterilmekteyse de, 24 Receb 1001'de Birecik'e tayin olup (ANŞT 1140, s. 33) 23 Zilhicce 1002'ye kadar (ANŞT 1141, s. 52) burada görev yapan Abdurrahman Bey'in zamanı ile çakışmaktadır.

¹⁸³ BOA, KK, 253, s. 22: Mehmed Bey Taşköprü sancağı beyliğinden önce harem-i hümayundan çıkmış ve kapudan ile derya seferinde bulunmuştur (gös. yer); aynı defterin 52. sayfasında 20 Cemaziyelevvel 1001/m. 23 Şubat 1593 tarihinde Liva-i Adilcevaz'ın Birecik'ten ma'zul Mehmed Bey'e buyrulduğu, 218. sayfadaki 20 Şevval 1001/m. 21 Temmuz 1593 tarihli kayıta da Liva-i Adilcevaz'ın sabıka Birecik sancakbeyi olan Nasır Bey'e verildiği belirtilmektedir. Ayrıca, BOA, ANŞT 1140, s. 6'daki 17 Zilkâde 1001/m. 16 Ağustos 1593 tarihli kayıta ise Liva-i Üzeyr'in sabıka Birecik sancağibeyi olan Mustafa Bey'e verildiği kaydedilmiştir.

¹⁸⁴ BOA, ANŞT, 1141, s. 32; ANŞT 1140, s. 33.

¹⁸⁵ BOA, ANŞT, 1141, s. 52; ANŞT 1140, s. 53.

¹⁸⁶ BOA, ANŞT, 1140, s. 91.

¹⁸⁷ BOA, MD, LXXII, s. 115, hüküm 260.

¹⁸⁸ BOA, ANŞT, 1140, s. 131.

¹⁸⁹ BOA, MAD, 144, s. 128b.

¹⁹⁰ BOA, Ruznamçe 192, s. 288.

¹⁹¹ BOA, KK, 254, s. 30.

Sancakbeyi yanında şehrin en büyük idârecisi olan kadılar, padişâhın yargı yetkisini temsil ederlerdi. Medrese tahsili görüp icâzet aldıktan sonra kadıasker divanında stajyerlik hizmetini tamamlayıp ehil olanlar¹⁹² kaza kadısı olarak görevlendirilirler veya bir müddet müderrislik yaptıktan sonra derecelerine göre sancak veya eyâletlerden birinin kaza kadılıklarına tayin edilirlerdi¹⁹³. Kadıların tayin, azil ve yer değiştirme, hüküm sahalarının genişletilmesi ve daraltılması gibi özlük işlerine Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri bakardı¹⁹⁴. Her kadıaskerlik makamı kendi bölgelerindeki kadıların özlük işleri ilgili hususları ruznâmeye kaydederdi. Bu iş için tutulan defterlere "akdiye" defteri denirdi. Bir kazaya tayin edilen kadıya şer'î ahkâmı icraya izinli olduğuna dair tuğralı bir berat verilir ve aynı zamanda mensup olduğu kadıaskerden aldığı bir mektup ile vazifesine giderdi¹⁹⁵. Yeni tayin olunan kadı, şehrin en büyük camiine bir alayla götürülür ve orada tayinine dair berat okunduktan sonra vazifesine başlardı¹⁹⁶.

Kadının asıl görevi, ahali arasındaki anlaşmazlıkları çözümlemektir. Sultanın emrettiği her hususta hüküm vermekte yetkilidir. Bu sebeple idârî, malî, askerî, beledî işlerle görevlidir¹⁹⁷. Kadı, salâhiyeti dışında olan veya halledemediği idârî ve örfî muâmeleleri Divân-ı hümayûna arz etmek ve gelen fermana göre hareket etmek zorundadır¹⁹⁸.

İdârî bölünmenin esâsını teşkil eden kaza ayrımı¹⁹⁹ neticesinde Anadolu'da mevcut olan yüzlerce²⁰⁰ kadılıktan biri de, Birecik kadılığıdır. Şehrin Osmanlı Devleti'ne ilhâkından hemen sonra bir kadı tayin edildiği muhakkaktır. 1520 tarihli tahrir defterinde Vâdiy-i Cenk mahallesi sakinlerinden Fahreddin'le, İshâk mahallesi sakinlerinden Abdurrahman'ın ve Keferdîn köyü sâkinlerinden İlyâs'ın meslek kaydından nâib oldukları anlaşılmaktadır²⁰¹. 1522-1523 yıllarına ait olduğu anlaşılan bir kayıta Birecik kadılığının

¹⁹² Türk-İslâm kültüründe padişâhın vazifelerinden biri de ehliyet sahibi kadı tayin ederek reayayı zulümden korumaktır. Nitekim Seyhoğlu Mustafa eserinde bu durumu şöyle ortaya koymaktadır: "Ve dahi çün şehre ve vilâyete kadı koyalar gerek ki; âkil ve âlim ve âdil ve dindâr ve bî-tama' ve bî-garaz ve sâlih kişi ola ki, yetimler mâlından ve mirâsdan ve vakıflardan ve rişvetden ve dahi buna benzer nesnelerde eli kısa ola ve illa re'yi uzun ola ve hidmetkârları dahi muslih ve inâm ola ve ehl-i imân ve islâm ola ki davalarda hayf ve meyl eylemeyeler. Tama'larından hakkı bâtil ve bâtili hak suretinde göstermeyeler"(Kemal Yavuz, *Şeyhoğlu Kenzû'l-Küberâ ve Mehekkû'l-Ulemâ*. Ankara 1991, s. 103-104).

¹⁹³ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 87.

¹⁹⁴ İnalçık, "Mahkeme" mad., *İA*, VII, s. 149.

¹⁹⁵ Aynı eser, s. 87, 105.

¹⁹⁶ Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişâfı*, İstanbul 1936, s. 78.

¹⁹⁷ Yücel, aynı makale, s. 667.

¹⁹⁸ Uzunçarşılı, *a. g. e.*, s. 139.

¹⁹⁹ Yücel, *a. g. m.*, s. 667.

²⁰⁰ Kadılıklar hakkında devrine göre verilen değişik rakamlar için bkz. Altundağ, aynı makale, s. 346; Zuhuri Danışman, *Koçi Bey Risâlesi*, s. 95.

²⁰¹ BOA, MAD 75, vr. 17a, 22a, 37b.

günlük 30 akçelik bir kadılık olduğu görülmektedir²⁰². Temmuz 1525 tarihine ait bir belgede de Birecik kadısının ismi verilmemiştir²⁰³. 1536 tarihli tapu tahrir defterinde Suruç nahiyesine tabi Molla Yakub cemaati mensuplarından Molla Kasım veled-i Molla Yakub kadı nâibi kaydedilmiştir²⁰⁴. Mevlânâ Yahya'nın 30 Eylül 1552 tarihinde Birecik kadısı olarak görev yaptığı görülmektedir²⁰⁵. 1557-1558 yılında Mevlânâ Abdullah Birecik kadısı olarak görev yapmaktadır²⁰⁶, 27 Ekim 1568'de Birecik kadısı Mevlânâ Hasan'dır. Mezkur tarihte Mevlânâ Hasan ve nâiblerinin teftişi emredilmiş, ancak nâiblerden bir-ikisinin kayıp olması üzerine gönderilen hükümle kadıya buldurularak davanın halledilmesi, hak sahiplerinin haklarının alıverilmesi bildirilmiştir²⁰⁷. 1571-1572 yıllarında Mevlânâ Musluhiddin Birecik kadısı olarak görev yapmıştır. Mevlânâ Musluhiddin, şehir halkının şikâyeti üzerine vazifeden alınmıştır. Şikâyet için yapılan arzda Mevlânâ Musluhiddin'in kendilerinden hane başına bir sikke filori aldıktan sonra, yine hane başına 25 akçe aldığı bildirilmiştir. Durumun tahkiki ve hak sahiplerinin hakkının alıverilmesi için Haleb beylerbeyi ve kadısına ve Ayıntab kadısına hüküm gönderilmiştir²⁰⁸. 27 Mayıs 1576'da Birecik nâibi olarak görev yaptığı sırada hazineye olan 80 000 akçe borcunu niyâbetten alacağı ücretlerle ödemeyi taahhüt eden²⁰⁹ Mevlânâ Ahmed'in, 14 Temmuz 1577'de Birecik kadısı olarak vazife yaptığı anlaşılmaktadır²¹⁰. 3 Mart 1598 tarihli bir kayıta Mevlânâ Seyyid Haydar, Birecik, Nizib²¹¹ ve Suruç²¹² kadısı olarak zikredilmektedir²¹³. Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre Birecik, XVII. yüzyılda "yüz elli akçelik şerîf" kadılıktır²¹⁴.

c. Alaybeyi

²⁰² *Kanunnâme-i Sultan Süleyman*, Bayezit Kütüphanesi, Veliüddin Efendi, nr. 1969, vr. 117a.

²⁰³ TSMA E. 5221/1

²⁰⁴ BOA, TD, 184, s. 112.

²⁰⁵ BOA, MAD, 55, vr. 443b.

²⁰⁶ BOA, MAD, 2775, s. 1012.

²⁰⁷ BOA, MD, VII, s. 862, hüküm 2561.

²⁰⁸ BOA, KK, 67, s. 858, 17 Ramazan 980 tarihli hüküm.

²⁰⁹ BOA, MAD, 7534, s. 243.

²¹⁰ BOA, MD XXXI, s. 15, hüküm 37.

²¹¹ Daha önce Nizib'e kadı tayin edildiğini biliyoruz(bkz. BOA, MD, XXXXII, s. 226, hüküm 703).

²¹² 28 Safer 984'te Mevlânâ Şemseddin Suruç nâibi olarak zikredilmiştir (BOA, MAD 7534, s. 240).

²¹³ BOA, MAD 7348, s. 15.

²¹⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Ahmed Cevdet neşri, İstanbul 1314, III, s. 145; Evliya Çelebi, yetmiş köyün Birecik kazasına tabi olduğunu ve bu köylerden kadısına senede altı kese hâsıl olduğunu belirtmektedir. Ancak bu köy sayısı onaltıncı yüzyıl için çok küçük bir rakamdır. XVI. yüzyılda Nizib de nahiye olarak Birecik'e bağlıdır. Evliya Çelebi'nin yüz elli akçelik kadılık olarak bildirdiği Nizib kazasını da Birecik'e ilave edince üç yüz akçelik büyük bir kadılık olacağı muhakkaktır. Yüz elli akçelik kadılıkların mühim kadılıklar olduğu ve kadiaskerlerin inhâsı ve vezir-i âzâmın arziyle tayinlerinin gerçekleştiği hakkında bkz. Uzunçarşılı, *aynı eser*, s. 94.

Alaybeyi, bir sancak veya beylerbeyilikteki timarlı sipahilerin âmiridir²¹⁵. Sancak sipahileri bunun kumandası altında seferlere iştirak ederler.

Birecik'te görev yaptığı bilinen ilk alaybeyi, "zağarcıyân-i dergâh-i âlî"den İlyâs Trabazonî'dir²¹⁶. 1520 yılında 23 688 akçe dirlik tasarruf ettiği belirtilmiş, ancak alaybeyi olduğu kaydedilmemiş, 1536 tarihli tapu-tahrir defterindeki kayıta "miralay" olduğu belirtilmiştir²¹⁷. 1549-1550 yıllarında bu makamda Hayreddin bulunmaktadır²¹⁸. 1552 yılında da bu vazifeyi icrâ eden²¹⁹ Hayreddin'in 10 Eylül-30 Eylül 1552 tarihleri arasında Birecik'te gemi inşasına mübâşir²²⁰ tayin olduğu görülmektedir. Bu arada Birecik sipahilerinden Mehmed'in alaybeyi olduğu, ancak Hayreddin geri gelince vazifenin kendisine tevcih edildiği anlaşılmaktadır²²¹. 30 Eylül 1554 tarihinde Hayreddin'in feragâti üzerine Mehmed tekrar alaybeyi olmuştur²²². 21 Mart 1555'te bu görevi derûhte ettiği²²³ görülen Mehmed'in alaybeyliği ne zaman bıraktığını bilinmemektedir. Ancak Hayreddin'in 24 Ekim 1562'de tekrar Birecik alaybeyi olarak görev yaptığı görülmektedir²²⁴. Hayreddin, 16 Ocak 1564 tarihinde Bâlis sancakbeyliğine tayini üzerine Birecik alaybeyliğinden ayrılmıştır²²⁵. 21 Ocak 1564'te Bâlis alaybeyi İskender, Birecik alaybeyi tayin edilmiştir²²⁶. 1566 yılı sonuna kadar Birecik alaybeyi olan İskender'in mansıbı vefat etti diye başkasına verilmiş, 18 Ocak 1567 tarihinde müracaatı üzerine eski vazifesine döndürülmüş²²⁷, "pîr-i nâtuvân" olup sefere eşemeyecek duruma

²¹⁵ Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun yükseliş devrinde esas düzen", *DTCF Tarih Araştırmaları Enstitüsü Tarih Araştırmaları Dergisi*, III/4-5, (Ankara 1965), Ankara 1967, s. 156; Ziya Kazıcı, "Alay", *TDVİA*, II, s.347-348.

²¹⁶ BOA, MAD, 75, vr. 28b, 43b, 64a.

²¹⁷ BOA, TD 184, s. 60.

²¹⁸ BOA, KK 288, s. 91; Birecik alaybeyi Hayreddin, bu vazifeyi aralıklarla ifa etmiş, 959'da Birecik'te inşa edilen gemilere mübâşir olmuş (BOA, KK 210, s. 121; MAD 55, vr. 443a-443b), 967 senesinde Birecik'ten Bağdat'a ve Basra'ya kereste götürmüş (BOA, M D XII, s. 287, hüküm 588), 971 yılında Gülanber kalesinin inşası için giden Haleb sipahilerine nezâret etmiş (BOA, KK, 218, s. 90), bu vazifesi esnasındaki hizmetleri takdir edilerek Gurre-i Cemaziyelâhir 971'de Bâlis sancakbeyliğine tayin edilmiş (KK 218, s. 87) ve adigeçen sancağın beyi iken 29 Şevval 972'den önce vefât etmiştir (KK 74, s. 545).

²¹⁹ BOA, TD 276, s. 90-91, 158-159, 247-248.

²²⁰ BOA, MAD, 55, vr. 443a-443b; TSMK Koğuşlar 888, vr. 506b. (17 Zilhicce 959).

²²¹ BOA, KK 210, s. 311.

²²² BOA, M D, I, s. 67, hüküm 353.

²²³ BOA, KK 213, s. 36.

²²⁴ BOA, Ruznamçe 15, s. 258-259.

²²⁵ BOA, KK 218, s. 87.

²²⁶ BOA, KK 218, s. 94.

²²⁷ BOA, KK 220, s. 7; İskender'in görevi elinden alındığı sırada Birecik alaybeyliğinin Çavlı'ya verildiği, daha sonra da azledildiği anlaşılmaktadır (BOA, KK 220, s. 60). Bu arada Güvendik oğlu Ahmed'e de Birecik alaybeyliği verilmiş, ancak İskender'in azli sebepsiz olduğu için göreve iade edilmiş ve Ahmed

gelinceye kadar alaybeyilik uhdesinde kalmıştır²²⁸. İskender'in yerine Birecik sancağında 35 000 akçe zeâmete mutasarrıf olan Budak, 24 Haziran 1571'de alaybeyi olmuştur²²⁹. 3 Kasım 1575 tarihinde Birecik alaybeyi Hüseyin ölmüş, yerine Câbir Bey oğlu Yakub alaybeyi tayin olunmuştur²³⁰. 10 Mart 1579'da Birecik alaybeyi Hüseyin'in sefer dönüşü ölümü üzerine sancakbeyi Mehmed'in arzıyla Ali alaybeyi olmuştur²³¹. Ali'nin feragâtı üzerine Birecik alaybeyiliği 11 Mart 1580'de 9999 akçe ile Abdurrahman'a verilmiştir²³². 29 Mart 1582 tarihli bir kayıta²³³ "bey" ünvânıyla anılan Abdurrahman'ın 1583-1584 yıllarında Birecik alaybeyliğini uhdesinde tuttuğu anlaşılmaktadır²³⁴. Tayin tarihini tesbit edemediğimiz Birecik alaybeyi Hasan'ın 1584 yılında serdar tevcihiyle Siird sancakbeyi olduğu görülmektedir²³⁵. 8 Mayıs 1585 tarihinde Birecik alaybeyi Yakub'un arzı vardır²³⁶. 19 Aralık 1586 tarihli bir kayıttan Haleb timar defterleri kethüdasının oğlu Darende İbrahim'in Birecik alaybeyi olarak vazife yaptığı anlaşılmaktadır²³⁷. 1587 Haziran'ında Birecik alaybeyi Yahya idi²³⁸. 3 Kasım 1591'de Birecik alaybeyi olan Mehmed, 23 Temmuz 1596 tarihinde beratını yenilettiği²³⁹. Mehmed'in Peşte muhafazasına memur olduğu halde gelmemesi üzerine timarı başkalarına verilmiştir²⁴⁰. Ancak daha sonraki bir kayıta Mehmed'in Eğri sahrasında şehid olması üzerine oğluna

ma'zul duruma düşerek kendisine düşenden alaybeyliği verilmesi için Haleb beylerbeyisine hüküm yazılmıştır(BOA, KK 220, s. 43).

228 BOA, MD, XV, s. 21, hüküm 181; ayrıca bkz. BOA, Ruznamçe 22, s. 306 ve BOA, MD XI, s. 35, hüküm 271.

229 BOA, MD XV, s. 21, hüküm 181.

230 BOA, KK, 230, s. 35.

231 BOA, MD XXXVII, s. 80, hüküm 902; BOA, KK 90, s. 114.

232 BOA, Ruznamçe 65, s. 136; Tebriz muhafızı Cafer Paşa'nın tezkiresiyle 4 Muharrem 994'te Maarra sancakbeyi(BOA, MAD 39, s. 376-376) olan Abdurrahman Bey, 27 Safer 1005 tarihli bir kayda göre Tebriz'de şehid olmuştur(BOA, Ruznamçe 192, s. 287).

233 BOA, KK, 7504, s. 215.

234 TKGMKKA TD 145, vr. 21a; TKGMKKA TD 173, vr. 62a-62b.

235 BOA, KK 262, s. 120; ancak serdar ve divandan yapılan tayinlerin zaman zaman karıştığı görülen bu devirde Hasan'ın Siird sancakbeyliğinin gerçekleşmediği, daha sonra Tebriz muhafazasında olan Cafer Paşa'nın tezkiresi ile Siird sancağının tekrar Hasan'a tevcih edildiği anlaşılmaktadır: "Livâ-i Siird müşârüniyleh [Diyarbakir beylerbeyisi olup Tebriz muhafazasında olan Cafer Paşa] mühürlü tezkire gönderüb sabıka Birecik alaybeğisi olan Hasan için yarar ve sahib-i aşiret olduğundan gayri ihtiyâriyle Tebriz muhafazasında kalub yoldaşlık zuhura getirüb ve livâ-i mezbûr beği Tebriz muhafazasına me'mûr iken kalmamışdur diyü livâ-i merkûm Hasan'a virülmek ricâsına arz itmeğin livâ-i mezbûr 200 000 akçe ile buyruldu" (BOA, KK 248, s. 16, tarih: 9 Şevval 994).

236 BOA, KK, 245, s. 155; Yakub, Birecik alaybeyliğinden sonra, 4 Şevval 1002 tarihinde Maarra sancakbeyi (BOA, A. NŞT 1140, s. 41), 16 Safer 1003'te Resulayn sancakbeyi olmuştur (BOA, A. NŞT 1140, s. 57).

237 BOA, KK 111, s. 23.

238 BOA, MAD 39, s. 337.

239 BOA, Ruznamçe 171, s. 861.

240 BOA, Ruznamçe 192, s. 255, tarih: 20 Rabiülevvel 1004.

timar tevcihi yapıldığı görülmektedir²⁴¹. Adıgeçen Mehmed'in yerine Birecik timar erlerinden diğer bir Mehmed, 3 Şubat 1597 tarihinde Birecik alaybeyi tayin edilmiştir²⁴². Eylül sonları 1596 tarihli kayıta Erdel seferine katılmadığı için Birecik alaybeyi Hüseyin görevden alınmış, yerine Mustafa 37 300 akçe ile alaybeyi olmuştur²⁴³. Mustafa, 17 Eylül 1599 tarihine kadar alaybeyi olarak kaldı. Aynı tarihte İbrahim'le görev yerlerini değiştirdiler²⁴⁴.

d. Subaşı

Subaşı, beylerbeyi veya sancakbeyinin kendi hüküm bölgesinde asayiş sağlamaya görevlendirdiği bir kimsedir²⁴⁵. Bu görevini kadı ile birlikte yerine getirirdi²⁴⁶. XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar askerî ve idârî görevler üstlendiği²⁴⁷ ve doğrudan doğruya merkezden atandığı görülen subaşılar, sonraları beylerbeyi ve sancakbeylerine bağlı ve tayinleri onlar tarafından yapılan bir hizmetli durumuna gelmişlerdir²⁴⁸.

Arşiv kayıtlarında Birecik subaşıları daha çok kendileri hakkında yapılan şikayetlerle ilgili olarak bahse konu olmaktadır. 12 Mayıs 1571 tarihinde Birecik ve Ayıntab beylerine ve kadılarına gönderilen hükümde, Ayıntab zuemâsından olup aynı zamanda Birecik emini olan Mehmed'in, Hacıbeyli taifesinden on üç haramînin tutulup muhafaza için Birecik sancakbeyine ve subaşıya teslim edilmesine rağmen bir şekilde

²⁴¹ BOA, *Ruznamçe* 192, s. 287.

²⁴² BOA, *Ruznamçe* 192, s. 267.

²⁴³ BOA, *MAD* 144, s. 131b-132a.

²⁴⁴ BOA, *MAD* 144, s. 131b.

²⁴⁵ Yücel, *a. g. m.*, s. 666; Subaşıya "zâim" de denildiği hakkında bkz. H. İnalcık, "Osmanlı timar rejimi ve sipahi ordusu", *Türk Kültürü* X/118, Ankara 1972, s. 140; Barkan, *Kanunlar*, Kütahya Livâsı kanunu, s. 27, mad. 21; "zâimü'l-vakt" denildiği hakkında bkz. Halit Ongan, *Ankara'nın İki Numaralı Şerhiye Sicili*, Ankara 1974, s. 19, belge 263.

²⁴⁶ 3 Muharrem 993/m. 6 Ocak 1585 tarihinde Haleb kadısına gönderilen hükümde; Nefs-i Haleb'in etrafında Urbân eşkiyasının hareketi olduğu ve şehir içinde de alenen evler basıldığı bildirilerek, beylerbeyi yokken asâyişin muhafazası kadıyla subaşıya ait olduğu ifade edilmekte, ". . bu hallerden mes'ûl ve siyâsete müstehak oldukları. . ." hatırlatılarak eşkiyanın haklarından gelinmesi emredilmektedir (BOA, *MD* LIII, s. 240, hüküm 697).

²⁴⁷ R. Anhegger-H. İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber mu'ceb-i örf-i Osmânî*, Ankara 1956, s. 24; 7 Zilkade 959/26 Ekim 1552 tarihli hükümde sefere giden beylerbeyi ve sancakbeylerinin yerine subaşıların baktığı ifade edilmektedir: "Vilâyet-i Anadolu ve Karaman ve Zülkadırlı ve Rum kadılarına ve beğleğiler ve sancakbeğilerinin yerlerinde kalan subaşılar hükm ki. . ." (TSMK *Koşuşlar* 888, vr. 477a).

²⁴⁸ Bu tayinlerin eyâlet kethüdâları ile hazinedarlar tarafından kontrol edildiğine dair bkz. Mücteba İlgürel, "XVII. yüzyıl Balıkesir şer'îyye sicillerine göre subaşılık müessesesi", *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye sunulan bildiriler II*, Ankara 1981, s. 1276; Ayrıca bkz. aynı müellif, "Subaşılık müessesesi", *Journal of Turkish Studies*, Orhan Şaik Gökyay Armağanı, II (1984), ss. 251-261.

salıverildiğini, kendisinin mezkur kimseleri tekrar yakalattığını Divan-ı hümayûna arz ettiği belirtilmektedir²⁴⁹. Yine Birecik haslar emini Hacı Yusuf, selefi Kürd Ahmed'in subaşıları olan Şeyh Yusuf ve Mehmed Subaşı üzerinde kalan bakiyelerin tahsili hususunda arzda bulunmuştur²⁵⁰. Birecik'teki havass-ı hümayûn reâyâsının bir arzından sancakbeyi subaşıları ve adamlarının kanunsuz davranışlarla halka zulüm yaptığı anlaşılmaktadır. Bu arz üzerine Haleb beylerbeyine, Birecik sancakbeyi ve kadısına gönderilen hükümde; emir ve kanuna karşı gelerek reâyânın rencide ettirilmemesi emredilmektedir²⁵¹. Yine 8 Temmuz 1591 tarihli hükümde; Birecik sancakbeyi Hamza Bey'in Maraş'a giderken yerine bıraktığı mütesellimi Abdülgani ile Subaşı Yusuf birlik olup halka zulmettikleri, gelip-geçenin mallarına el koydukları, adam katlettikleri, kadıya şikayet edilince de sancağı terkedip kaçtıkları belirtilmektedir. Durum Birecik ve Ruha kadılarına bildirilerek gerekli tahkikatın yapıp suçluların cezalandırılması emredilmiştir²⁵².

Kanuni'nin oğlu Şehzâde Bâyezid'in isyanı(1559-1562) ve daha sonra İran'a sığınması hadiselerine birçok timarlı sipahi ile birlikte bazı subaşılar da katıldı²⁵³. Bu hadiselerden sonra Kanuni, Anadolu halkını "*fesatçılardan korumak*" maksadıyla "*yasakçı*" veya "*korucu*" namıyla Anadolu'nun her tarafına yeniçeri postaları yerleştirmeyi kararlaştırdı. İstanbul'daki başbuğlarının arziyle azl ve tayin edilen²⁵⁴ bu postalar, yavaş yavaş sancakların asayiş işlerine el atmışlar, sancakbeyi ve subaşıların görev sahalarına dahlederek menfaat teminine kalkışmışlardır²⁵⁵.

Birecik sancağına da yeniçerilerden yasakçılar gönderilmiştir. Suruç kazasında oturan²⁵⁶ ve orada yasakçı olan Kurd adlı yeniçeri, 26 Haziran 1596 tarihinde azledilerek yerine Abbas Korucu tayin edilmiş ve Rakka, Ruha, Suruç ve Birecik kadılarına durum bildirilerek aynı zamanda bölgedeki yeniçerilere serdar olan Abbas'ın Suruç'ta yasakçılık hizmetinde kullanılması emredilmiştir²⁵⁷. Ancak bu yeniçeriler, acemi oğlanları ve levendler reâyâyâ zulmetmeye başlamışlar²⁵⁸, halk onlardan kendini korumak durumuyla

²⁴⁹ BOA, M D, XII, s. 267, hüküm 544.

²⁵⁰ BOA, MAD, 7534, s. 156'da 16 Safer 984 tarihli hüküm; Emin için bkz. Halil Sahillioğlu, "Emin", TDVİA, XI, s. 111-112.

²⁵¹ BOA, MAD, 7534, s. 328'de 22 Safer 984 tarihli hüküm.

²⁵² BOA, Mühimme Zeyli V, s. 118, hüküm 366-367

²⁵³ Bkz. Şerafettin Turan, *Kanûnî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara 1961, s. 175-177.

²⁵⁴ BOA, M D, LXXIV, s. 9, hüküm 13.

²⁵⁵ Mücteba İlgürel, "XVII. yüzyıl Balıkesir şer'iyye sicillerine göre subaşılık müessesesi", VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye sunulan bildiriler II, Ankara 1981, s. 1277.

²⁵⁶ BOA, M D, LXXIII, s. 236, hüküm 551.

²⁵⁷ BOA, M D, LXXIV, s. 9, hüküm 13.

²⁵⁸ BOA, M D, LXXXIV, s. 121, hüküm 400, tarih: 3 Muharrem 1004.

karşı karşıya kalmıştır. Devlet bunları önlemekte çaresiz kalınca da, kendi oteritesini temsil eden bu insanlara karşı zaman zaman adâletnâmeler çıkarmaya mecbur olmuştur²⁵⁹.

e. Çeribaşı

Çeribaşı, bir nâhiyelik bölgedeki timarlı sipahilerin âmiridir. Ayrıca müsellemlerin, yörük, tatar, evlâd-i fâtihân, voynuk ve akıncıların zâbitlerine de çeribaşı adı verilmektedir²⁶⁰.

Birecik sancağında bilinen ilk çeribaşı Hızır'dır. Hızır Çeribaşı'nın, 1536-1537 yılında bu vazifede olduğu görülmektedir²⁶¹. 1552 yılında Hasan, Birecik çeribaşısıydı²⁶². Çeribaşı Hüseyin, 15 Ekim 1554 tarihinde, bizzat İstanbul'a giderek 3300 akçelik timarının arttırılmasını arz etmiş ve divandan, kanun üzere timarının 5999 akçeye çıkarılmasını âmir hüküm almıştır²⁶³. 1554 yılı sonlarında Hacı Mustafa'nın *Birecik çeribaşısı* olarak vazife yaptığı görülmektedir²⁶⁴. 1563-1564 yılında Gülanber kalesinin inşasına gidenler arasında Birecik çeribaşısı Hüseyin'in oğlu İlyas da bulunmaktadır²⁶⁵. Nitekim uzun yıllar bu görevi üzerinde bulunduran Hüseyin çeribaşısının 28 Nisan 1567 tarihinde çeribaşılık beratını yenilettiği anlaşılmaktadır²⁶⁶. 1571-1572 yılında yapılan tahrirde "*serasker*" ünvanıyla kaydedilen şahsın Birecik çeribaşısı Hüseyin olduğu anlaşılmaktadır²⁶⁷. Hüseyin Çeribaşı, 19 Eylül 1569'da görevi almış, 11 Temmuz 1575 tarihinde berâtını yeniletmıştır²⁶⁸. 1575 Ağustos'unun başında bu görevi deruhte etmektedir²⁶⁹. 1583-1584 yıllarında Birecik çeribaşılığını Mehmed elinde tutmaktadır²⁷⁰.

²⁵⁹ Bkz. Halil İnalcık, "Adaletnâmeler", *TTK Belgeler*, sayı 3-4, Ankara 1967, III, IX, X numaralı adaletnâmeler bu husularla ilgilidir.

²⁶⁰ 8 Cemaziyelahir 981 tarihinde Haleb beylerbeyine, sancakbeyleri ve kadılarına gönderilen hükümde çingene ve gurbet taifesinden donanma için kürekçi yazılması buyrulmuş ve: "... her yüzelli nefere içlerinden ihtiyâr itdikleri kimesne çeribaşı ve bir nefer bayrakdar olmak üzere. ..." tayin edilmesi emredilmişti (BOA, *MD*, XXIII, s. 75, hüküm 152). Abdülkadir Özcan, "Çeribaşı", *TDVİA* VIII, s. 270; Abdülkadir Özcan, "Çeribaşılık müessesesi", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, s. 196-203.

²⁶¹ BOA, *TD* 184, s. 75-76.

²⁶² BOA, *TD*, 276, s. 101.

²⁶³ BOA, *MD* I, s. 119, hüküm 650, tarih: 18 Zilkade 961.

²⁶⁴ BOA, *MD* I, s. 268, hüküm 1518: "Haleb beğlerbeğisine hüküm ki, Ayıntab beği Mahmûd mektub gönderüb livâ-i Birecik çeribaşısı olub kadimden nefsi-i Ayıntab'da sakin olan Hacı Mustafa gelüb bana bazı töhmetler isnâd eylediler feth-i hakâniden berü nefsi-i Ayıntab'da sakinim ..." (tarih: 7 Safer 962).

²⁶⁵ BOA, *KK* 215, s. 90.

²⁶⁶ BOA, *Ruznamçe* 22, s. 247.

²⁶⁷ BOA, *TD* 496, s. 131, 231, 316.

²⁶⁸ BOA, *MAD* 17330, s. 142.

²⁶⁹ BOA, *MAD* 17330, s. 133.

²⁷⁰ TKGMKKA *TD* 145, vr. 21a; TKGMKKA *TD* 173, vr. 63b, 68b, 111a.

Ayrıca kayıtlardan Nizib'te de bir çeribaşı bulunduğu ve Nizib sipahilerine Divâne Musa'nın çeribaşı olduğu anlaşılmaktadır. Adıgeçen Divâne Musa'nın, 1571-1575 yılları arasında bu vazifede bulunduğu görülmektedir²⁷¹. Kayıtlardan Musa'nın 1581 yılı başlarında görevinin başında olduğu anlaşılmaktadır²⁷². Çeribaşından başka bir de mirâlemin bulunduğu görülmektedir²⁷³. 1570-1571 yıllarında Hâbil'in²⁷⁴, 1576-1584 yılları arasında Ali'nin²⁷⁵ mir-i âlem olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bu vazifedeyken; Hâbil 6400 akçe, Ali ise 5999 akçe timar tasarruf etmişlerdir.

f. Dizdâr

Dizdâr, kale ile işlerin sorumlusu ve kale görevlilerinin komutanıdır. Kalenin muhafazası ve idâresi ile vazifelidir. Şehrin savunması yanında, yerine göre tüccarın kalede saklanan değerli eşyalarının ve paralarının muhafazasından, barut depolarının ve cephânelekilerin korunmasından ve kalede bulunan hapisâhânenen de sorumludur²⁷⁶.

Birecik kalesi, Halep ve Bağdad'ın iskelesi durumunda, doğu, batı ve güneye uzanan yolların kavşak noktasında olması sebebiyle önemli bir mevki işgâl ediyordu. Bilhassa Bağdat yoluyla Basra ve Lahsa'ya gidecek gemi kerestesi ve silah, cephane ve barut, ticârî emtia²⁷⁷ Birecik kalesinde depolanıyor²⁷⁸, gideceği noktalara -gerek gemilerle gerekse kara yoluyla olsun- Birecik kale erleri nezâretinde ulaştırılıyordu²⁷⁹. Bu hizmetlerin yürütmesinde Birecik kalesi dizdârının mühim bir yeri vardı.

Birecik kalesi'nin bilinen ilk dizdârı Nâsûh'dur. 1536 yılında Birecik kalesi dizdârı olarak vazife yapan²⁸⁰ Nasuh'un, 1552 tarihli tapu-tahrir defterinde 7100 akçe timarla Rumkal'a dizdârı olduğu görülmektedir²⁸¹. 1552'de adını tesbit edemediğimiz Birecik dizdârı 5000 akçe timar tasarruf etmekteydi²⁸². Nisan 1554 tarihli kayıтта, Birecik kalesi kethüdâlığına tayin edilen Hamza'nın daha önce Birecik kalesi dizdarlığından azledildiği

²⁷¹ BOA, *Ruznamçe* 34, s. 356; BOA, *MAD* 17330, s. 136.

²⁷² BOA, *MAD* 7419, s. 43.

²⁷³ "... her yüzelli nefere içlerinden ihtiyâr itdükleri kimesne çeribaşı ve bir nefer bayrakdar olmak üzere. . ." (BOA, *M D*, XXIII, s. 75, hüküm 152).

²⁷⁴ BOA, *TD*, s. 223.

²⁷⁵ BOA, *MAD* 7419, s. 43; TKGMKKA, *TD* 145, vr. 21a; TKGMKKA *TD* 173, vr. 62a, 108b.

²⁷⁶ Yusuf Oğuzoğlu, "Dizdâr", *TDVİA* IX, s. 480-48; BOA, *KK* 245, s. 118, tarih 8 Rebiulâhir 993; *Ruznamçe* 2130, s. 22; *KK* 216/A, s. 21; *KK* 123, s. 126; *M D* XVI, s. 152, hüküm 301, tarih: 28 Receb 979; *M D*, XXXI, s. 33, hüküm 85, tarih: 10 Rebiulâhir 985.

²⁷⁷ BOA, *M D*, XXXXII, s. 196, hüküm 610, tarih: 17 Muharrem 989.

²⁷⁸ BOA, *MAD* 2775, s. 1050, 1074.

²⁷⁹ BOA, *M D*, XXXI, s. 33, hüküm 85, tarih: 10 Rebiulâhir 985.

²⁸⁰ BOA, *TD*, 184, s. 76.

²⁸¹ BOA, *TD* 276, s. 249.

²⁸² BOA, *TD* 276, s. 107-108.

ifâde edilmektedir²⁸³. 28 Temmuz 1557 tarihli kayıta ise, 5000 akçe timarla Birecik kalesi dizdârı olan Süleyman'ın ölümü üzerine sancakbeyi Sinan'ın arzı ile Rumkal'a dizdarlığından ma'zûl Hamza'nın bu göreve getirildiği görülmektedir²⁸⁴. 1570 yılında dizdârlık Hayreddin'in uhdesindedir²⁸⁵. 12 Haziran 1571 tarihinde Maraş dizdarlığından ma'zûl olan Sefer, Birecik dizdarı iken ölen Hızır'ın yerine tayin edilmiştir²⁸⁶. Sefer'in 5210 akçe timarla Birecik kalesi dizdârlığını uzun yıllar elinde tuttuğu ve III. Murad'ın tahta geçmesi üzerine 27 Haziran 1575 tarihinde berâtını yenilettiği görülmektedir²⁸⁷, Nitekim Sefer, 1582-1583 tarihli icmâl ve tapu-tahrir defterlerinde Birecik dizdarı olarak timar tasarruf etmektedir²⁸⁸. Sefer, Zülkadriye beylerbeyi Mehmed Paşa'nın arzı üzerine 10 Mart 1591 tarihinde 6000 akçe timarla Ayıntab kalesi dizdârlığına nakledilmiş, Birecik kalesi dizdarlığına ise Ayıntab kalesi dizdarı İbrahim 6000 akçe timarla tayin edilmiştir²⁸⁹.

g. Şehir Kethüdası

Şehir kethüdaları halkın idâre nezdinde temsilcisidir. Şehir halkının isteği doğrultusunda²⁹⁰ kadının veya sancakbeyinin arzıyla merkezden tayin edilmektedir²⁹¹.

Kayıtlarda Birecik'in ilk kethüdasının Meydan mahallesi sakinlerinden Hacı Mehmed'in babası Şeyh-i Bâzâr ünvânıyla tanınan kişi olmalıdır²⁹². 1552 tarihli tahrirde ise yine Meydan mahallesi sakinlerinden Hacı Sa'dûn'un babası Mehmed, kethüdâ ünvanını taşımaktadır²⁹³. Mehmed Kethüda'nın, babasının yerine kethüda olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra Vâdiy-i cenk ve Şemsiyye mahallesi sakinlerinden Halife oğlu Hacı Ali, şehir kethüdası olmuştur²⁹⁴. 1575 Ekim'inde Birecik şehir kethüdası Hasan'ın ölümü üzerine Darende Hacı Ahmed kethüdalığa tayin edilmiştir²⁹⁵. Davud Bey'in sancakbeyliği zamanında, Kâsım Kethüda azledilmiş, daha önce kethüdalık

²⁸³ BOA, KK 212, s. 10.

²⁸⁴ BOA, KK 216/A, s. 21.

²⁸⁵ BOA, TD 496, s. 131, 132, 133.

²⁸⁶ BOA, MD XV, s. 9, hüküm 79.

²⁸⁷ BOA, MAD, 17330, s. 131.

²⁸⁸ TKGMKKA TD 145, vr. 40a; TKGMKKA TD 173, vr. 66b, 67a.

²⁸⁹ BOA, KK 123, s. 126, tarih: 13 Cemaziyellevvel 999.

²⁹⁰ BOA, KK 220, s. 7, tarih: 25 Cemaziyelahir 973.

²⁹¹ BOA, MD XXXXV, s. 28, hüküm 338, tarih: 17 Cemaziyelahir 989; Aynı defter, s. 344, hüküm 4141, tarih: 12 Zilkade 989.; KK 220, s. 7, tarih: 25 Cemaziyelahir 973; KK 89, vr. 198a, tarih: 17 Cemaziyellevvel 989; Hadariye 1, s. 329, tarih: 27 Receb 983; KK 224, s. 156, tarih: 29 Zilhicce 980

²⁹² BOA, MAD, 75, vr. 19b

²⁹³ BOA, TD, 276, s. 11.

²⁹⁴ BOA, TD 276, s. 14.

²⁹⁵ BOA, Hadariye 1, s. 329, tarih: 27 Receb 983

yapmış olan Hacı Ali, 22 Mayıs 1581'de tekrar göreve getirilmiştir²⁹⁶. Ancak Hacı Ali, sancak beylerine yakın olup onlarla haşır-neşir olması halkın aleyhine netice vermiş, Davud Bey' azledilince de şehri terketmek durumunda kalmıştır. Şehrin kethüdasız kalması üzerine Birecik kadısının 8 Aralık 1581 tarihli arzıyla Şeyh Ahmed kethüda tayin edilmiştir²⁹⁷.

²⁹⁶ BOA, *MD XXXXV*, s. 28, hükm 338, tarih: 17 Cemaziyelahir 989

²⁹⁷ BOA, *MD XXXXV*, s. 344, hükm 4141, tarih: 12 Zilkade 989.

B. BİRECİK SANCAĞINDA İDARİ BİRİMLER

Osmanlı taşra idârî teşkilâtında eyâletler²⁹⁸ sancaklara ve sancaklar²⁹⁹ da nâhiye³⁰⁰ adıyla idârî ünitelere ayrılmıştır. Daha çok askerî maksadlı olan bu bölünmenin yanında, doğrudan doğruya merkeze karşı sorumlu bir kadının başında bulunduğu ve kaza adıyla anılan adlî maksadlı taksimâtın da mevcudiyeti gözlenmektedir. Birecik sancağında Osmanlı mülküne ilhâkının birkaç yıl sonrasına 1520'li yıllara ait bir kayıta, Birecik ve Rumkal'a'da birer kadının bulunduğu bilinmektedir³⁰¹. 1520 yılına ait Birecik sancağı tahrir defterinde³⁰² Rumkal'a kazasına dahil olan nahiyeler bulunmamaktadır. Rumkale sancağının Birecik sancağına ilhakından sonra hazırlanan 1523 tarihli tahrir defterinde "*Vilâyet-i Rumkal'a*" başlığıyla Rumkal'a kazasına tabi nâhiyeler verilmiştir. Buna göre Birecik ve Suruç nâhiyelerinin Birecik kazasına, Ank, Merzuman ve Araban nâhiyelerinin Rumkal'a kazasına tabi olduğu anlaşılmaktadır³⁰³. Ancak Birecik sancağına ait mufassal tahrir defterlerinin hiçbirinde kaza ayrımı yapılmamış, nahiye ayrımı ile yetinilmiştir. Ayıntab³⁰⁴, Harput³⁰⁵ ve Adana³⁰⁶ gibi bölgeye yakın bazı sancaklarda da kaza ayrımına gidilmediği, sadece nahiye ayrımı yapıldığı dikkati çekmektedir.

Lugat manası yan, taraf, kenar olan nâhiye tabiri, önceki dönemlerde memleket, eyâlet, sancak, kaza ve daha alt birimleri ifâde için kullanılmasına rağmen, XVI. yüzyılda nisbeten netleşmiştir³⁰⁷. Bir kadılık mıntıkasının, isimleri belli köylerinin coğrafi ve idârî

²⁹⁸ Halil İnalcık, "Eyâlet", *TDVİA*, XI, s. 548-550.

²⁹⁹ Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete, 1550-1650 arasında Osmanlı ümerâsı ve il idâresi*, İstanbul 1978, s. 15.

³⁰⁰ Tayyib Gökbilgin, "Nâhiye", *İA*, IX, s. 37-39; Sipahiye verilecek timarlar, nahiye esas alınarak tevcih olduğu ve hatta timar köylerinin aynı nahiyede bulunmasına dikkat edildiği (F. Emecen, *Manisa Kazası*, s. 110, not 2), aynı şekilde kadılık mıntıkalarının teşekkülünde de nahiyelerin statülerine riayet olduğu bilinmektedir (N. Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 38, not 12; F. Emecen, *Aynı eser*, gös. yer.).

³⁰¹ *Kanunnâme-i Sultan Süleyman*, Bayazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, nu. 1969, vr. 117a.

³⁰² BOA, MAD 75, vr. 16a-65a.

³⁰³ BOA, TD 998, s. 299.

³⁰⁴ Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntâh Livâsı*, İstanbul 1988, s. 15.

³⁰⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s. 35.

³⁰⁶ Yusuf Halaçoğlu, "Adana", *TDVİA*, I, s. 350.

³⁰⁷ Nahiye tabirinin farklı anlamları için bkz. Üç-dört mahalleden oluşan bir semt veya cami muhiti (Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı, Vakıflar, Haslar, Mukataalar*, İstanbul 1952, s. 8-9); bir vergi birimi (Hütteroth-Abdülfeṭṭah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria, in the late 16th century*, Erlangen 1977, s. 20); bir kazanın idarî bölümleri (Feridun Emecen, *Manisa Kazası*, s. 110; bir sancağın idarî parçaları (İsmet Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s. 27; Nejat Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 38; Hüseyin Özdeğer, *Ayıntâh Livâsı*, s. 15; Mehmet Ali Ünal, *Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 35; Yusuf Halaçoğlu, "Adana", s. 350).

şartları da dikkate alınmak şartıyla grublandırılarak buraların adlî ve idârî işlerinin yerinde yürütülmesi için kaza kadısı tarafından bir nâib gönderildiği bilinmektedir. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren merkezî bir köyün etrafında gruplar halindeki köylerin teşkil ettiği nâhiyelere dirliğin serbest olması halinde dirlik sahibi tarafından, değilse sancakbeyi tarafından subaşılar gönderilirdi. Bu subaşılar, kadı nâibinin emrinde asayişî temin ederlerdi³⁰⁸.

1523-1584 yıllarında Birecik Sancağı'nda köy ve mezraaların nâhiyelere dağılımı

Birimler	Köy sayısı		Artış %	Mezraa sayısı		Artış %
Nâhiyeler/Yıllar	1523	1584	1523-84	1523	1584	1523-84
Birecik	68	180	+ 164.7	72	137	+ 90.2
Suruç	3	184	+ 61.3 kat	78	149	+ 91
Merzuman	15	36	+ 140	17	34	+ 100
Ank	25	83	+ 232	27	46	+ 70.3
Araban	18	45	+ 150	23	21	- 9.5
TOPLAM	125	528	+ 322.4	217	387	+ 78.3

Tablodan da anlaşılacağı gibi Birecik nâhiyesi, 1523 yılında sancağın en fazla köye sahip olan nâhiyesidir. Onu 25 köyle Ank nâhiyesi, 18 köyle Araban nâhiyesi, 15 köyle Merzuman nâhiyesi takip etmektedir. 3 köyle Suruç nâhiyesi, en az köye sahiptir. Bunun yanında Suruç nâhiyesi, 78 mezraa ile 1523 yılında sancağın en fazla mezraasına sahip nâhiyesi durumundadır. Suruç'u 68 mezraa ile Birecik takip etmektedir.

Birecik Sancağında nâhiyelerin 1584 yılında da aynı sayıyı muhafaza ettiği görülmektedir. Ancak sancaktaki köy ve mezraa sayısının fevkalâde bir artış gösterdiği dikkati çekmektedir. 1520'li yıllarda 125 olan köy sayısı, 1584 yılında 528'e çıkarak % 322.4 oranında artmıştır. 217 olan mezraa sayısı da, % 78.3 oranında bir artışla 387'ye çıkmıştır. Köy sayısının Suruç nâhiyesinde 61 kat artarak 3'ten 184'e çıktığı görülmektedir. Bunun yanında mezraa sayısı da yaklaşık iki kat artmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'ne ilhâkının hemen sonrasında Birecik sancağında yoğun bir şekilde yerleşim yerleri kurulduğunu, bunun yanında yeni tarım alanlarının ekonomiye kazandırıldığını göstermektedir. Yeni köylerin, konar-göçer cemaatler açısından hareketli bir bölge olan Suruç'ta kurulmuş olması, göçebe toplulukların yerleşik hayata geçirildiğini ve bunda bir hayli başarı sağlandığını göstermektedir.

³⁰⁸ M. Tayyib Gökbilgin, "Nâhiye" İA, IX, s. 37.

Fırat Nehri'nin Toros dağlarını aşarak Mezopotamya topraklarına doğru yol aldığı en kuzeydeki noktadan Birecik sancağı toprakları başlar, nehrin iki tarafında ve kolları çevresinde bulunan vadiler içerisindeki köyleri içine alarak, birkaç köy hariç Fırat'ın bugünkü Türkiye topraklarını terk ettiği noktaya kadar devam eder. Sancağın sınırları, doğuda Urfa, kuzeyde Elbistan ve Samsat, batıda Ayıntab ve Kilis, güneyde Menbiç, Rakka ve Akçakale sancaklarıyla çevrilidir. Birecik sancağı toprakları, günümüzde Gaziantep ve Şanlıurfa illeri arasında paylaştırılmıştır. Sancağın başlıca nahiyeleri olan Birecik ve Suruç'u, Arat dağları ayırır. Birecik nahiyesinin kuzey sınırını Kalazan ve Kızılca dağları, doğu sınırını ise Babahat dağları teşkil eder³⁰⁹. Araban nahiyesi doğudan Fırat nehri ve güneyden Sof dağları ve kuzeyden Kocadağ ile sınırlıdır. Nahiyenin sınırları dahilinde Araban ovası yer alır ve ortasından akarak Fırat nehrine dökülen Karasu tarafından sulanır³¹⁰. Araban nahiyesinin güneyinde Merzuman nahiyesi yer alır. İki nahiyeyi Sof dağları ayırır. Merzuman çayının iki kenarında bulunan yerleşim ve ziraat alanları, Merzuman nahiyesini meydana getirir. Ank nahiyesinin kuzey ve batısında Fırat nehri yer alır, doğusunda Karatepe ve Salluca dağları, güneyinde ise Haydarahmet deresi sınır teşkil eder.

1. Yerleşim Merkezlerinin Kuruluşu ve Özellikleri

Birecik ve civârı, Selçuklu sultanı Alparslan devrinden itibaren Türk iskânına açılmıştır. Bölgeye ilk olarak Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın gelip yerleştiği ve buradan yaptığı akınlarla Güney-Doğu Anadolu'daki bazı şehirleri ele geçirdiği bilinmektedir³¹¹. Bölge, göçebelik şartlarına uygunluğu sebebiyle, yaylak-kışlak hayatı yaşayan göçebe Türkmenler tarafından çabuk benimsenmiştir. Irak'tan Güney-Doğu Anadolu, Suriye ve Filistin'e kadar olan bölgenin Türklerin eline geçmesi, göçebe nüfusun hareketini kolaylaştırmıştır. Bilhassa Fırat'ın orta ve kuzey noktalarının fethi, kışlak ve yaylak meselelerinin hallini temin etmiştir. Kışın Haleb'den Filistin'e kadar uzanan sıcak bölgelerde kolaylıkla hayvanlarını kışlatan göçebe Türkmen unsurlar, Birecik civârından geçerek yaylaklara çıkmışlar ve aynı yoldan dönmeyi tercih etmişlerdir. Bu durum, bölgede Türk hakimiyeti süresince devam etmiştir. Haçlı işgali ve Moğol yağmacılığı dönemleri, göçebelerin hareketini kısa bir süre için kesintiye uğratmış, ancak Memlûkler'in tekrar bölgeye hakim olmaları sonrasında göçebe Türkmen oymakları yaylak ve kışlaklarını kullanmayı sürdürmüşlerdir. Osmanlılar da aynı harekâtın

³⁰⁹ Yurt Ansiklopedisi, "Urfa", s. 7356, 7418.

³¹⁰ Yurt Ansiklopedisi, "Gaziantep", s. 3021.

³¹¹ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", s. 370.

devamına imkân sağlamışlardır. Zamanla bu göçebelerden bir kısmı, uygun buldukları yerlerde yeni köyler kurmuşlar veya eski köylere yerleşmişlerdir. Bölgenin tamamına yakını Türk nüfus tarafından iskân edilmiştir. Zaman zaman ortaya çıkan karışıklıklar, nüfusun daha batıya kaymasına sebep olmuş, yerleri doğu ve güneyden gelen Türkmen gruplar tarafından doldurulmuştur.

Birecik civârı, Türkiye Selçukluları ile Memlûkler arası münâsebetlerde zaman zaman çatışma bölgesi olmuş, Harzemşah Celâleddin Mengübertî'nin ölümünden sonra bir kısım asker ve kumandanları Sultan Alaeddin Keykubâd'ın himâyesine girerek Birecik civârında yerleştirilmişlerdir. Alaeddin Keykubâd'ın ölümü sonrasında küstürülen Harzemliler, bölgedeki Türkmenlerle birleşerek civar şehir ve köyleri kontrolleri altına almışlardır³¹². Sayıları 70 000'e ulaştığı söylenen bu kitleler, sonraları Selçuklu, Eyyübî ve Artuklu hükümdârlarını bir hayli uğraştırmışlar, Halep hükümdârı tarafından hizmete alınanlar olmuş ise de, bağımsız hareketleri uzun zaman devam etmiştir.

Moğolların önünden Anadolu'ya kaçan Türkmen kitlelerinin 1243 Köseadağ bozgunundan sonra Elbistan tarafında yığıldıkları ve burada Moğollar tarafından kılıçtan geçirildikleri bilinmektedir³¹³. Moğolların baskısı karşısında Türkmen grupları, 1254 yılında sığındıkları Maraş ova ve ormanlarından çıkarak; Anadolu, Suriye ve Çukurova'yı işgal etmişler, geçitleri kapatmışlardır. 1258 yılında Sultan İzzeddin Keykavus'un yanında Moğollara karşı Malatya'yı savunmuşlardır. Moğollar tarafından birçokları katl ve esir edilen Türkmen toplulukları, bu hadiselerden sonra pek fazla varlık gösterememişlerse de, küçük gruplar halinde XIV-XV. yüzyıllarda da mevcudiyetlerini muhafaza etmişlerdir³¹⁴.

Moğolların bölgeye gelmesiyle hristiyanların Moğollara yardımcı oldukları ve müslüman ahalinin aleyhinde faaliyetlerde bulundukları bilinmektedir. Memluklerle Moğollar arasındaki çatışmalarda Moğollar tarafında yer alan gayr-i müslim ahali, bölgedeki müstahkem mevkiilerin Memluklerin eline geçmesi üzerine daha batıya kaçmayı tercih etmişler, Rumkal'a'daki tarihî katolikosluk merkezini de Çukurova'ya taşımışlardır.

Birecik civarında yarı göçebe bir hayatı tercih eden Türkmen toplulukları, zamanla boşalan köylere yerleşerek buraların yer adlarını aynen muhafaza etmişler, bazılarını ise kendi dillerine uydurarak kullanmayı tercih etmişlerdir. Genellikle yeni kurdukları köylere Türkçe adlar vermişlerdir. Bu sebeple Birecik sancağı dahilinde bulunan köyler

³¹² Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 408.

³¹³ Aynı eser, s. 443.

³¹⁴ Aynı eser, s. 477-478.

genelde Türkçe isimler taşımakta, Arapça isimlerin yanında eski sakinleri tarafından verilen adlara da rastlanmaktadır.

Birecik sancağında Yazır, Salur, Avşar, Çepni³¹⁵, Bozoklu³¹⁶, Kınık, Karkın, Alahacılu, Alimbeğlöviranı gibi Türkmen boy ve oymaklarının isimlerinin köy adı olarak kullanılması, adı geçen köylerin bu boy ve oymakların mensupları tarafından kurulduğunu göstermektedir. Birecik köy adlarını incelerken; Halilcik, Şahveli, Karaali, Oğulbeğ, Hocaali, Kurdoğlu, Bunduk, Yağsıyan, Kürboğa, Nureddin gibi şahıs isimleriyle anılanlarına sık rastlanmaktadır. Çoğunluğu ise; Kızılkuyu, İnmağara, Pınarbaşı, Denizcik, Güllüce, Taban, Karaağaç, Yalnızmağara, Bademdepe, Kızılın, Tutluca gibi tabiat şartları ve tabiatla ilgili isimler teşkil etmektedir.

Şeyhçoban, Şeyhmüslim, Dervişmağarası, Şeyhartuk gibi dinî şahsiyetlerle ilgili isimlerin varlığı, kolonizatör Türk dervişlerinin ıssız ve korkulu yerlere yerleşip, insanları oralara celbederek gelip geçenlere kol kanat verdiklerinin bir delili olarak dikkati çekmektedir. Ayrıca gayri müslimlerle meskun köylerin müslümanlara zararını önlemek ve onları İslamiyete ısındırmakla görevli bazı tekke ve zaviye şeyhlerinin de etrafında köylerin teşekkül ettiği ve tekke ve zaviyelerin bulunduğu köylerin zamanla çok büyük gelişme gösterdikleri bilinmektedir. Nitekim zaviye bulunan Zaviye-i Şeyhmüslim ve Nizib köyleri, çevrelerinin en kalabalık yerleşim birimlerini teşkil etmektedir.

Bölgede, Hüseyinviranı, Halilviranı, Ağcaviran, Ömerviranı, Aliviranı, Belviran, Tavşanviranı, Çukurviran gibi terkedilmiş yerlerle ilgili isimlere de sık rastlanmaktadır. Ancak bu tür isimlere daha çok mezraalarda rastlanması, çok eski yerleşim merkezleri olan bu viranelerin, yakınlarında kurulan köylerin sakinleri tarafından ziraat edildiklerini göstermektedir. Şahin, Geyiklü, Bülbülahir, Öküzdepe, Tavşanviran, Doğan, Keçilü gibi hayvanlarla ilgili isimlerin köylere ad oldukları görülmektedir. Kızılkuyu, İnkuyu, İkizcekuyu, Fatimakuyusu, Mağarakuyu gibi köy isimlerinin varlığı, bu köylerin bir kuyu etrafında kurulduğunu göstermektedir.

Köy ve mezraa isimleri arasında; Değirmenlik, Cübbülhamam, Hallac, Furuncuk, Burculhamam, Hamam, Hancugaz, Han-ı Gülbin, Han-ı Şa'fûr, Han-ı İnanbey gibi mesleklerle ilgili adların varlığı orada bu mesleklerin icrâ edildiğini göstermektedir. Mescidlü, Kilise, Kırkkilise, Hisar, Kala-i Hadid, Saraymağara, Köşk, Şehirmağara gibi isimler ise, buralarda mevcut dini ve idari yapıların varlığı ile ilgili olsa gerektir. Telhabeş, Teltahun, Telyusuf, Telgöz, Telharami isimlerinin ise, bölgede mevcudiyeti

³¹⁵ Rumkala yöresinde Kasabalar, Korkmazlı, Sarılı, Karalar, Köşeler ve Şuayblu obaları adı altında toplanan Çepni grubları yaşamaktaydı. Ancak bunların yerleşmiş olmadıkları, 1687-1689 yıllarında "Oturak Çepni" adıyla anıldıkları görülmektedir. Rumkala civarında yerleşen Çepniler, adlarını bugün de muhafaza etmektedir (Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 329-330. Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, 966-1200, İstanbul 1989, s. 96; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963, s. 56).

³¹⁶ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 204, *Köylerimiz*, s. 118.

tartışmasız bir şekilde kabul edilen kadim yerleşim merkezlerinin üst-üste kurulması ile meydana gelen tepelikler veya civarında ihdas edilen köylere verildiği bilinmektedir. Adilbeğbazarı gibi köy isimlerinin ise kurulan pazarın etrafında teşekkül eden köyün ve pazarın banisinin adıyla anıldıkları açıktır.

Bilindiği gibi Birecik ve civarı en eski yerleşim alanlarının bulunduğu bir sahadır. Buna rağmen, Birecik sancağı dahilinde Türkçe adlı köylerin fazlalığı, bölgedeki köylerin çoğunlukla Türkler tarafından kurulduğunu göstermektedir. Bilhassa mezraa adlarındaki Türkçe oranın yüksekliği, bölgedeki Türk yerleşiminin ziraati ne denli etkilediğinin bir göstergesi olması bakımından dikkat çekicidir.

1584 yılında Birecik sancağında Türkçe yer adları

Birimler	Köy			Mezraa		
Nahiye	Toplam	Türkçe adlı	Türkçe %	Toplam	Türkçe adlı	Türkçe %
Birecik	180	64	35.5	137	69	50
Araban	45	26	57.7	21	19	90
Ank	83	46	55.4	41	33	80.4
Merzuman	36	34	94.4	21	18	85.7
Suruç	184	136	73.9	149	94	63.1
Toplam	528	306	57.9	369	233	63.1

Tabloda görüldüğü gibi çok eski bir yerleşim bölgesi olan Birecik sancağında, Türk nüfusun; köy bazında % 57.9, mezraa bazında % 63.1 gibi yüksek oranda yeni yerleşim yerleri ve tarım alanları açmaya muvaffak olduğu anlaşılmaktadır.

Kır iskan merkezleri deyince köy ve mezraalar akla gelmektedir. Buralarda yaşayan insanlar, tarıma dayalı ürünleri yetiştirerek hayatlarını devam ettirirler. Ahalisi genelde tarımla uğraşan kır iskânına köy, ahalisi dağılmış eski iskan yerlerinin sadece ekinlik olarak kullanılanlarına mezraa adı verilmektedir. Bununla birlikte, köy ve mezraa tarifleri, bölgenin şartlarına göre de değişmektedir. Nüfusu olmayan eski yerleşim birimi olarak düşündüğümüz mezraaların tahrir defterlerinde yer yer nüfus kaydı taşıdığı görülmektedir. Kezâ, belirli bir nüfusun yaşadığını kabul ettiğimiz köylerin de bazan hiç nüfusa sahip olmadığı gözlenmektedir. Birecik sancağındaki köylerin umumiyetle iskan edildikleri, çok az bir kısmında da nüfus bulunmadığı müşahade edilmektedir. Köylerin iskanında konar-göçerlerin büyük payı bulunmaktadır. Ayrıca tarım alanlarının işlenmesinde reyanın yetersiz kalması durumunda konar-göçerlerden istifade edilmektedir.

2. Konar-Göçerler

Yaylak-kışlak arasında geçen yaşantıları sebebiyle hayvancılığa bağlanan konar-göçerler, sahip oldukları koyun ve keçi sürüleriyle iç pazarların et, yağ, yün ve peynir ihtiyacını karşılamışlar³¹⁷, katır, deve ve at yetiştirerek ulaşım hizmetlerinin halline yardım etmişlerdir. Halı dokumacılığı, avcılık, dericilik de göçebelerin başlıca faaliyet alanları içinde yer almıştır³¹⁸. Göçebeler, yalnız hayvancılıkla yetinmemişler, yaylak ve kışlaklarının bulunduğu ziraat alanları içerisinde tarımla da uğraşmışlardır. Bunlar herhangi bir köye raiyyet yazılırlar ve raiyyet resmini de oranın sipahisine öderlerdi³¹⁹. Kanunnameye göre; rüsûmlarını kendi boy beylerine, ziraat ettikleri alanın haklarını da sahib-i arza vermek durumundaydılar³²⁰. Cemaat olarak Birecik sancağına tabi olan konar-göçerler ise; ziraat ettikleri toprağın hukukunu ve resm-i çiftini sahib-i arza, bâd-i hevâ ve sair rüsûm-i örfiyye ve resm-i ağnâmlarını sancakbeyi hassı olan yerlerde sancakbeylerine, geri kalan yerlerde ise hassa-i hümmûyûna vermekle yükümlüydüler³²¹.

Birecik sancağındaki cemaatler için tahrir defterlerinde sıklıkla "Ekrâd" tabirinin kullanıldığı dikkati çekmektedir. Ekrâd olarak isimlendirilen cemaatlerin şahıs adları incelendiğinde çoğunlukla; Göçeri, Karaca, Salur, Tanrıverdi, Delü, Çoban, Yağmur, Bayındır, Budak, Dirü, Kalender, Kara, Karaman, Turali, Kubad, Murad, Saruhan, Devletşah gibi Türkçe geri kalanlarının da İslâmî isimler taşıdıkları dikkati çekmektedir.³²²

³¹⁷ Süreyya Faroqhi, "16. asırda Batı ve Güney sancaklarında belirli aralıklarla kurulan pazarlar: İçil, Hamid, Karahisar-ı sahib, Kütahya, Aydın, Mentese", *Gelişme Dergisi*, I (Ankara 1978), s. 44-45.

³¹⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, 1691-1696, İstanbul 1963, s. 21.

³¹⁹ Zeki Arıkan *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir 1988, s. 83. Nitekim Merzuman nahiyesi Fahdin köyünde mütemekkin Ekrad-ı Reşi taifesine mensup Mecdû Kethüda v. Mehmed cemaati ve Kadimezraa köyünde mütemekkin aynı taifeye mensup Ahmed Kethüda v. Kıncu'nun kethüdası olduğu cemaat mensublarının A'zaz livası tahririnde aynen kayıtlı olduğu görülmektedir. A'zaz tahririne göre köyde oturduğu anlaşılan bazı kişilerin ise aynı tarihli Birecik sancağı tahririnde toprak tasarruf etmedikleri için kaydedilmediği anlaşılmaktadır (BOA, TD 496, s. 177, 250; TD 506, s. 168, 177).

³²⁰ BOA, TD 506, s. 3. Nitekim Birecik sancağına bağlı Merzuman nahiyesi köylerinden Fahdin ve Kadimezraa'da yaşayan ve konar-göçer statüsünde olanların tamamı A'zaz sancağı defterine yazılmış, ziraatle meşgul olanlar da Birecik defterine kaydedilmiştir.

³²¹ BOA, TD, 496, s. 11.

³²² BOA, MAD, 75, vr. 56b-60b. Mezkûr sayfalar arasında verilen cemaatler, Şefkat Bey'e tabi Ekrâd Berazi adıyla kaydedilmiştir. Kezâ önceki sayfalarda yer alan Ekrâd Dünbeli taifesi mensuplarının durumu da Berazi'den farklı değildir (*Aynı defter*, vr. 55a-56a). Hatta bir Berazi cemaat kethüdasının adı İskender Kethüda veled-i Dirü olarak kaydedilmiştir (*Aynı defter*, vr. 58a). Bu durum başka bölgelerde yaşayan cemaatler için de geçerlidir. Daha fazla bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991; Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Oymak, Aşiretler ve Cemaatler*, İstanbul 1979.

C. NAHİYELER VE YERLEŞİM MERKEZLERİ

1. Birecik Nahiyesi Kır Yerleşim Merkezleri

Birecik nahiyesi, adını sancak ve nahiye merkezi olan Birecik şehrinden almaktadır. Birecik nahiyesi, 1520 yılında 97 köy ve 123 mezraadan meydana gelmektedir. Rumkal'a sancağının ilhâkından sonra yapılan yeni düzenlemeyle 1523 yılında Birecik nahiyesinin köy sayısı 68'e, mezraa sayısı da 72'ye düşmüştür. Daha sonra yapılan iskanlar neticesi gerçekleşen artışlarla 1584 yılında köy sayısı 180'e mezraa sayısı da 137'ye yükselmiştir.

a. Yerleşme

Birecik nahiyesi köylerinin çoğunluğunun bütün tahrirlerde meskun olduğu görülmektedir. Mülk, Telhınna, Kubin, Çırak, Cinfelek, Kızıoğlu, Yazur, Hamza, ve Tozluca köylerinde 1584 tarihli tahrirde nefer kaydı yapılmamıştır. Mülk ve Telhınna köylerinin 1552'de ahalisinin dağıldığı ve hariçten gelenler tarafından ziraat edildiği kaydedilmiş, daha sonraki tahrirlerde nefer kaydı yapılmamıştır. 1520 tahririnde 7 haneli bir iskan merkezi olan Kızıoğlu köyü 1536 tahririnde mezraa kaydedilmiş³²³, daha sonraki tahrirlerde gayr-i meskun köy olarak kayıtlara geçirilmiştir. 1584'te toplam 180 olan Birecik nahiyesindeki köylerin 9 tanesinde nefer kaydı bulunmamaktadır. Bu rakam, köylerin 20'de birinin meskun olmadığını göstermektedir. Birecik nahiyesindeki mezraaların bir kısmı yakın köylerin ahalisi tarafından yaylak ve ziraat alanı olarak kullanılmaktadır³²⁴. Bunun yanında sancak topraklarının, konar göçer cemaatlerin yolları üzerinde olması dolayısıyla, zaman zaman onlar tarafından iskan edildikleri görülmektedir. Bilhassa cemaatler tarafından ziraat edilen mezraaların zaman içinde aynı cemaatler tarafından iskan edildiği gözlenmektedir. 1536 tahririnde Arab Benimudar cemaati tarafından ziraat edilen Dübeyl mezraası, 1552 tahririnde aynı cemaat tarafından iskan edilen bir köy olarak kaydedilmiştir. Aynı şekilde Ebu Hasan mezraası, 1536'da Dünbeli taifesinin elinde bir mezraa olarak kaydedilmiş, sonraki tahrirlerde ise aynı cemaat tarafından iskan edilen bir köy olduğu belirtilmiştir. Köyün adının Mezraa-ı Ebu Hasan şeklinde muhafaza edilmesi ilgi çekicidir. Aynı durum, Mezraa-i Ayn-i Şihabiye köyü için de söz konusudur.

³²³ BOA, TD 184, s. 69.

³²⁴ BOA, MAD 75, vr. 24a, 25a, 44a, 49b.

Birecik Nahiyesi köyleri

Köyün Adı / Birimler	Nefer					Hane					Mücerred				
Yıllar	1520	1536	1552	1571	1584	1520	1536	1552	1571	1584	1520	1536	1552	1571	1584
Ağca				13	13				10	10				3	3
Ağcakend	16	10	13	16	19	14	7	9	8	14	2	3	4	7	4
Alagöz		10	7	12	12		7	4	9	9		3	3	2	2
Asmân	N	e	f	e	r	k	a	y	d	ı	y	o	k		
Avniyât				6	11										
Azâde				25	26										
Bademdepe	4	7	25		33	4	7	17	17	20			8	13	12
Bidâye			18	21	21			16	16	18			2	5	3
Boyda			37	12	12			23	7	6			14	6	6
Bulduk			9	43	42			6					3		
Bülbülâhır				4	6										
Ca'bercik	20	25	32	36	28	18	20	20	26	22	2	5	12	9	5
Carablus (Çerîş)		30	37	54	58		26	28	40	54		4	9	13	3
Cebel-i Karaca				13	13										
Cinfelek		3	3				2	2				1	1		
Cisrin	37	15	15	21	27	35	14	9	11	20	1	1	6	9	6
Cübbali				4	4				2	2				1	2
Cürüncük	15	22	29	38	38	14	19	27	33	25	1	3	2	4	12
Çalyayı (Güllüce)				8	9										
Çatak	2	4	3	6	6	2	3	2	3	3		1		3	
Çehrak				7					3					4	
Çulfelek	11	7	13	27	30	10	5	8	11	18	1	2	5	3	12
Çepcebi				13											
Çergîs	14	38	53	58	59	14	29	32	27	31		8	22	28	26
Çörek				8											
Çörek				9	9										
Delüce	8	5	7	14	22	8	4	4	7	12		1	3	6	9
Deviri	19	40	42	69	73	19	30	25	41	53		9	17	27	19
Deyrek				9	9				7	7		2	2		
Direk				7	7										
Dübeyl				26	32	32		24	17	22			2	15	10

[illegible]

Köyün Adı / Birimler	Nefer					Hane					Mücerred				
Yıllar	1520	1536	1552	1571	1584	1520	1536	1552	1571	1584	1520	1536	1552	1571	1584
Kabın	10	7				5	7				1				
Küçükeceği				8	5										
Kütegiren			6	4	6			4	2	4			2	2	2
Ma'rufiye				6	6										
Mağaracık	19	36	23	30	33	15	26	21	22	25	3	10	2	7	7
Mağaradeyr (Şems-i Hızır)				4	6										
Mermer	32	18	18	17	19	28	18	12	9	14	4		6	8	5
Mezarvirânı	63		115	156	157	57	61	93	104	127	6	32	22	43	32
Mezmekîn (Mezmekân)		5	5	23	25		4					1			
Mezraa-i Ağca-i diğer				7	7				5	5				2	2
Mezraa-i Ayn-ı Şihâbiye				10	11										
Mezraa-i Cenk				9	9										
Mezraa-i Çukurvirân			17					11					6		
Mezraa-i Ebu Hasan			11					6					5		
Mezraa-i Kefertaş	45	48	116	112	128	36	35	88		99	9	2	28		28
Mezraa-i Kesmekuyu			7	8	8			6	3	3			1	5	5
Mezraa-i Körkuyu			36	13	13			23	7	7			12	6	6
Mezraa-i Salur (Sabıkvirânı)				5	5										
Mezraa-i Selîmî (Cörcöri)				12	12										
Mezraa-i Sûr (Keyrîz)	3	14	30	25	18	3	10	19	19	12		4	11	6	6
Mezraa-i Süveydi	7							4					3		
Mezraa-i Telilyâs				17	17				13	13				4	4
Mezrin	27	47	90	108	122	24	32	53	61	70	3	14	37	46	50
Mukbile	6	19	58	54	55	6	12	39	24	33		7	19	21	20
Munisi		11	9	20	20		8	6	15	17		3	3	4	2
Musadüdeni (Bademdepe)				9	9										
Mülk	N	e	f	e	r	k	a	y	d	i	y	o	k		
Namazlu		6		14	14				6	6				7	7
Neccâr	34	46	78	82	108	32	37	51	48	68	2	9	27	33	40

Köyün Adı / Birimler	Nefer					Hane					Mücerred				
Yıllar	1520	1536	1552	1571	1584	1520	1536	1552	1571	1584	1520	1536	1552	1571	1584
Nekkâde			7					5					2		
Nizib	202	245	354	606	675	193	206	242	492	516	9	34	108	103	158
Nohi	19	19	11	20	20	17	16	8	7	13	2	3	3	12	6
Nu'mân		8	8				7	6				1	2		
Numan			29	37	37	8		16	16	20			13	18	17
Oyrum	32	48	53	58	61	26	29	40	33	31	6	19	13	20	25
Peyamluca	15	17	36	43	57	14	16	20	17	43	1	1	16	26	12
Pınaröni	N	e	f	e	r	k	a	y	d	ı	y	o	k		
Pirbâbeyn				3	4										
Sacıkatı		9	12	15	17		6	7	5	9		3	5	7	7
Sakit		4	3	12	14		3	3	8	9		1		3	4
Salur				10	10				8	8				2	2
Seğdimen (Seydîmen)		7	2	12	14		7	2	9	7				2	6
Sırtlanlı				5	5										
Siftik				29	36										
Silsile	16	16	38	27	27	12	8	25	16	19	3	8	13	11	7
Sina (Sinitkuyusu)				13	13				11	11				2	2
Sinek		21	23	23	27		14	12	16	23		7	10	6	3
Sucak	21	31	41	33	36	21	24	29	22	31		7	12	8	5
Sungurki			4	6	6			1							
Süveyde			10	11	11			8	9	9			2	2	2
Şâbûk				8	8				6	6				1	1
Şârûk	N	e	f	e	r	k	a	y	d	ı	y	o	k		
Şemrân		11	8	15	15		8	6	10	11		3	2	4	3
Şengâh		11	16	24	29		6	12	14	16		5	4	9	11
Şerî'a		18	43	22	23			32	19	19			11	2	3
Şeyhbekir	11	9	17	9	9	10	9	12	5	8	1		5	4	1
Şaman	21	S	u	ru	ç	21									
Tayyibe	78	86	97	153	153	73	71	76	120	117	5	16	21	32	35
Tazöyük	14	18	42	37	50	13	13	25	19	29	1	5	17	14	20
Telalur/					2					2					
Telartuk (Kurucaöyük)		4	5	20	23		4	4	8	12			1	11	10
Telayna				6	6				5	5				1	1

Köyün Adı / Birimler	Nefer					Hane					Mücerred				
Yıllar	1520	1536	1552	1571	1584	1520	1536	1552	1571	1584	1520	1536	1552	1571	1584
Telebyaz				9	9				7	7				2	2
Telfiruz		4	14	6	6		3	10	3	3		1	4	3	3
Telgeri	15	43	41	42	42	11	31	27	22	21	4	12	14	19	18
Telhabes	10	11	17	14	17	9	9	11	8	12	5	2	6	5	4
Telhacer		5		8	8		4					1			
Telhinna	16	24	38			14	21	31			2	3	7		
Telköşger	10	28		47	75	10	13		21	53	2	15		25	21
Telmağar		18	11	21	29		13	6	11	16		5	5	9	12
Telmalcı				24	24										
Telmeçnûn				28	28										
Telmiyân	84	96	139	139	160	74	72	100	87	136	10	24	39	51	25
Telmusa	Surç	17	28	28	28		13	15	16	23		4	13	11	4
Telselmân	22	12	16	15	16	18	11	14	12	14	4	1	2	3	1
Telubûr				8	8										
Tilkiini				7	7										
Tozluca	N	e	f	e	r	k	a	y	d	i	y	o	k		
Üçdepe				9	17										
Üçkuyu				4	4										
Vadî-yi Şûkür	N	e	f	e	r	k	a	y	d	i	y	o	k		
Yarımca		10	10	13	15		10								
Yazur	N	e	f	e	r	k	a	y	d	i	y	o	k		
Yuvacık	N	e	f	e	r	k	a	y	d	i	y	o	k		
Zân	20	18	22	25	44	17	13	16	10	29	3	8	6	14	14
Zemheriye			55	69	72			38	15	28			17	17	5
Zergil	Srç	6	20	20	20		5					1			
Zogma	24	43	45	56	58	22	32	33	30	35	1	11	12	25	22
Zorelmağara			30	35	35			21	221	25			9	13	9
Zührecik (Züleyhâcık)	8	10	12	20	24	8	8	9	11	20		2	3	8	4
Toplam	1758	2626	3850	5031	5526	1393	1753	2536	2838	3359	166	523	1065	1361	1340

b. Konar-Göçerler

Birecik nahiyesinde meskun nüfusun yanında bir de göçebe yaşayanların varlığı gözlenmektedir. Bunlardan bir kısmı Birecik nahiyesine kayıtlı olup belirli bir köyde meskûn olmayan cemaatlerdir. Bu şekilde olan cemaatlerin sayısı; 1520'de 6, 1536'da 8, 1552'de 5, 1571 ve 1584 yıllarında ikidir. İlk yıllarda sayıları bir hayli kalabalık olan göçebe nüfus, gün geçtikçe azalmış, yerleşik hayata geçirilmiştir. 1520'de nahiye nüfusunun % 11.1'ini teşkil ederken 1584 yılında % 2 oranına düşmüştür.

Birecik nahiyesinde yaşayan konar-göçer cemaatler

Birimler/Yıllar	1520	1536	1552	1571	1584
Konar-Göçer Hane	174	203	92	87	82
Konar-Göçer Mücerred	27	59	38	27	30
Tahmînî Göçer nüfus	897	1074	498	462	440
Toplam Nahiye nüfusu*	8053	10772	14794	19351	21898
Nahiye nüfusuna oranı	% 11.1	% 9.9	% 3.3	% 2.3	% 2

* Her hane 5 nüfus olarak hesaplanmıştır.

İkinci kısım göçebe unsurlar ise, başka yerlerde kayıtlı olup Birecik nahiyesine gelerek burada hayvancılık yanında ziraatla uğraşan cemaatlerdir. Zülkadırlı, Beğdilli, Avşar, Çakallı Avşaru, Arap, Kürd, Yörük olarak vasıflandırılan bu cemaatlerden bir kısmı sadece hayvancılıkla meşgul olurken, diğerleri hayvancılık yanında ziraatla de uğraşmakta ve tasarruf ettiği toprağın hukukunu sahib-i arza vermektedir. Bu husus sancak kanunnâmelerinde sarahatle belirtilmektedir³²⁵.

Konar-göçer nüfus sadece nahiye nüfusuna kaydedilenlerle ve nahiye ziraatla meşgul olanlardan ibaret değildir. Başka sancaklara tabi olup da Birecik'te toprak tasarruf etmeyenler de vardır³²⁶. Bu cemaatler, resm-i otlak ve resm-i kışlak karşılığında hayvanlarını otlatmaktadır.

³²⁵ "Ve Ekrâd tâifesi her kimin toprağında ziraat iderlerse resm-i çiftle hukûk-ı arzı sâhib-i arza edâ eyleyüb bâd-i hevâları ve rûsûm-i örfiyyeleri ve resm-i ağnâmları sancakbeği hassı olan sancakbeğine mâ'âdası hassa-i hümayûna kayd olunmuşdur. Ve hassa yörükler tâifesinden dahi ziraat iden sâhib-i arza resm-i çiftle hukûk-ı arzı virüb mâ'âdâ rûsûm-i örfiyyeleri ve âdet-i ağnâmları Türkmân emînlerine müteallik olub hâssa-i hümayûn için zabt ideler sancakbeği subaşları ve gayriler bi-vechin mine'l-vücûh dahletmeyeler" (BOA, TD, 496, s. 11). "Ve ekrâd tâifesinin cürm-i cinâyetleri ve sâyir rûsûm-i örfiyyeleri ve âdet-i ağnâmları beğlerine müteallik olub zirâat itdükleri yerde öşrin ve resm-i çiftlerin sahib-i arza virdüklerinden sonra mâ'adâ rûsûmleri beğlerine hâsıl kayd olunmuşdur" (BOA, TD 506, s. 3).

³²⁶ Kilis sancağı reayası olan Ekrâd-ı Reşi taifesi, Rumkale toprağında sâkin bulunmaktadır (BOA, M D, LV, s. 25, hüküm: 49, tarih: 6 Zilkade 992).

Birecik nahiyesinde hariç raiyyet

Birimler/Yıllar	1520	1536	1552	1571	1584
Toplam Nahiye nüfusu*	8053	10772	14794	19351	21898
Hariç raiyyet nüfusu (tahmîni)	-	345	501	2898	2908
Artış yüzdesi %	-	-	+ 45.21	+ 401.39	+ 5.81
Reayaya oran %	-	3.2	3.38	13.24	12.27

* Nefer sayısının % 90'ı hane kabul edilmiş ve her hane 5 nüfus olarak hesaplanmıştır.

c. Birecik Nahiyesinde Nüfus

Birecik nahiyesinde nüfusun tamamının müslümanlardan müteşekkil olduğu görülmektedir. XI. yüzyıldan itibaren yoğun olarak müslüman Türk nüfus tarafından iskan edildiği bilinen Birecik ve civarında XVI. yüzyılda hiç gayri müslim nüfusun bulunmadığı dikkati çekmektedir. Nahiye'nin en büyük köyünün eski bir yerleşim yeri olan Nizib olduğu görülmektedir. Nizib'te 1520 yılında 193, 1536 yılında 206, 1552 yılında 242, 1571'de 501, 1584 yılında ise 516 hane bulunmaktadır. 1584 yılı itibariyle Telmiyan köyünde 136, Mezarviran köyünde 127, Tayyibe köyünde ise 117 hanenin mevcut olduğu görülmektedir. Birecik nahiyesinin diğer köylerinde ise, 1'den 99'a kadar değişen sayıda hane bulunmaktadır. 1571 tahririne göre 1584'te Cabercik, Gevrek, Kadı, Oyrum, Kefre, Kefredin, Kerzin, Mezraa-i Korkuyu ve Mezraa-i Sur adlı köylerde hane sayısının az da olsa eksildiği dikkati çekmektedir.

Birecik nahiyesinde meskun reaya ve yıllara göre tahmîni nüfus

Birimler/Yıllar	1520	1536	1552	1571	1584
Hane	1393	1753	2536	2838	3359
Muaf	5	13	10	88	83
Mücerred	166	523	1065	1361	1340
Köylü-reaya nüfusu (tahmîni)	7156	9353	13795	15991	18550
Göçer nüfus (tahmîni)	897	1074	498	462	440
Hariç raiyyet nüfusu (tahmîni)	-	345	501	2898	2908
Nahiye'nin toplam nüfusu*	8053	10772	14794	19351	21898

Birecik nahiyesi köylerinde tahmînî meskun nüfusun 1520'den 1584'de kadar geçen 64 yılda %159.2'lik artışla 7156'dan 18550'e yükseldiği görülmektedir.

Birecik Nahiyesinde Nüfus (1536-1584)

Yıllar	1536		1584		1536-1584
ZÜMRELER	Nüfus	Toplam nüfusa oranı %	Nüfus	Toplam nüfusa oranı %	Nüfus artış oranı %
Köylü-çiftçi reaya	9288	86.2	18135	82.8	+ 95.2
Konar-göçer reaya	1074	10	440	2	- 144.1
Hariç raiyyet	345	3.2	2908	13.3	+ 742.9
Muaf	65	0.6	415	1.9	+ 538.4
Toplam	10772	100	21898	100	+ 103.3

Görüldüğü gibi Birecik nahiyesinde konar-göçerlerle birlikte 1520 yılında tahmînen 8053, 1536'da 10772, 1552'de 14794, 1571'de 19351, 1584'te 21898 kişi yaşamaktadır. 1520'den 1584'e kadar geçen 64 yıl zarfında toplam nüfus % + 171.9 oranında artmıştır.

2. Suruç Nahiyesi Kır Yerleşim Merkezleri

Suruç nahiyesi, adını Orta Çağ'ın meşhur şehri Suruç'tan almaktadır. Suruç şehri, Diyarbakir, Musul, Birecik ve Samsat tarafından gelerek Suriye'ye giden kervan yollarının bir merhalesini teşkil etmiştir³²⁷. Fırat'ın batı ve doğu yakalarının aynı devletlerin hakimiyetinde olmadığı zamanlarda daha stratejik bir konuma sahip olmuştur. Bu sebeple tarih boyunca birçok işgal ve yağmalara sahne olmuş, 1260 yılında Moğollar tarafından tahrip edilerek kalesinin bir sığınak noktası olması önlenmiştir³²⁸. Bu hadiseden sonra Suruç şehri, bir daha mamur hale gelememiştir³²⁹.

³²⁷ Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, s.3-4.

³²⁸ *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 573; Evliyâ Çelebi, gayet büyük olan Suruç kalesinin Selçuklular zamanında Kudüs'e giden Haçlı askerleri tarafından tahrip ve şehrin harap edildiğini kaydetmektedir (*Seyahatnâme*, III, s. 148).

³²⁹ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, neşr. Reinaud ve de Slane, Paris 1840, s. 276-277.

a. Yerleşme

İlk İslâm fetihleri ile birlikte müslümanların eline geçen Suruç civarına, Hz. Ömer devrinde Mudar Arablarının getirilip yerleştirildikleri bilinmektedir. Bu sebeple bölge Diyâr-ı Mudar olarak anılmışsa da, bu insanların torunlarından çok az bir kısmı, XVI. yüzyıla kadar varlığını muhafaza edebilmiştir. Bunun yanında XI. yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde bölgeye gelen Türk nüfusun asırlar sonra da, bir hayli kalabalık olduğu görülmektedir. Haçlı saldırıları sonunda nisbeten seyrekleşen Türk nüfus, Moğol saldırıları önünden kaçarak gelenler tarafından yeniden kuvvetlendirilmiştir. Bilhassa Malatya-Kayseri hattında Moğolların yoğun baskısından kaçan Türkmen grupların da Rumkal'a ve daha güneylere inerek Moğolların denetimindeki topraklardan kaçtıkları dikkati çekmektedir. Fakat Moğolların Ayn-Calut'ta yenilerek perişan bir şekilde geri çekilmelerinden sonra, bölgenin denetimi, Türkmenlerin elinde kalmış, Artukluların da mensup oldukları Türkmen boylarından Döğerler, söz sahibi olmuşlardır. Daha sonra Karakoyunlular ve peşinden de Akkoyunluların bölgede tesirli oldukları bilinmektedir. Ancak bu tesirin bağlı beylik statüsünde ileri gidemediği anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyılın başlarında 1516 yılında Osmanlı mülküne ilhâk edilen Suruç ve civârının ilk tahririnde köy sayısının çok az olduğu dikkati çekmektedir. 1520 tahririnde, Suruç nahiyesinde; Zaviye-i Şeyhmüslim, Susıyan, Telmusa, Çardak, Zergil ve Meşhed adlarını taşıyan altı köyün mevcut olduğu ve bunlardan son dördünde nüfus kaydının bulunmadığı görülmektedir. Ayrıca Telmusa köyü, Suruç nahiyesinin bir hayli dışında olmasına rağmen nahiye içine kaydedilmiştir³³⁰. Ancak bir sonraki tahrirde Telmusa köyü, Birecik nahiyesine dahil edilmiştir³³¹. Köylerde meskûn nüfus toplam 93 nefer, 86 hane ve 5 mücerreden müteşekkildir. Zaviye-i Şeyhmüslim köyünde 79 nefer, Telmusa köyünde ise 14 nefer kaydedilmiştir. Nahiye, 84 tane de mezra bulunmaktadır. Mezraaların tamamına yakını cemaatlerin elinde bulunmaktadır. Bu mezraaların cemaatler tarafından geçici iskâna tabi tutuldukları anlaşılmaktadır. Nitekim bu mezraaların çoğunluğu daha sonraki tahrirlerde aynı cemaatlerin meskun olduğu köyler olarak karşımıza çıkmaktadır. 1520 tahririnin icmâli olan tapu-tahrir defterinde³³² ise, köy sayısı üç, mezraa sayısı 78 olarak kayıtlara geçmiştir. Aşağıdaki tablo'da tahrirlere göre köy ve mezraa sayıları verilmiştir.

³³⁰ BOA, MAD 75, vr. 49b-65a.

³³¹ BOA, TD 184, s. 20-21.

³³² BOA, TD, 998, s. 299.

Suruç nahiyesinde köy ve mezraalar

Yıllar	Köy	Mezraa	Cemaat
1520	3	78	5
1536	67	31	?
1552	85	141	9
1571	176	155	13
1584	184	149	13

Suruç nahiyesinin ilk tahririnde meskun olan iki köyünden biri olan Telmusa köyü daha sonraki tahrirlerde Birecik nahiyesine dahil edilmiştir. Diğer köy ise Zaviye-i Şeyhmüslim köyüdür. Zaviye-i Şeyhmüslim veya kısaltılmış şekliyle Şeyhmüslim köyü, XVI. yüzyıl boyunca nahiye'nin en kalabalık köylerinden birini teşkil etmiştir. Köy, adını taşıdığı Şeyhmüslim Zaviyesi'nin çevresinde kurulmuştur. Ortaçağların meşhur şehri Suruç'un harabelerine yakınlığı da ona ayrı bir cazibe imkânı bahsetmiş, kuzeyden güneye inen yollarda bir uğrak yeri konumuna gelmiştir. 1520 yılında 79 neferle Şeyhmüslim, 1536 yılında 34 neferle Telsimsim, 1552 yılında 67 neferle Şeyhmüslim, 1571 ve 1584 yıllarında 88 neferle Mezar köyü, nahiye'nin en kalabalık köylerini teşkil etmektedir. Nefer sayıları 1-2'ye kadar düşen köyler de vardır³³³. Sayıları yıllara göre değişen pek az sayıda köyde nefer kaydı yapılmadığı görülmektedir.

³³³ Bu tür köyler, muhtelif cemaat mensupları tarafından iskan edilen ancak toprak tasarruf eden birkaç kişinin kaydedildiği köylerdir. Yoksa o köyde bir kişi yaşıyor demek değildir.

Suruç Nahiyesi Köyleri nefer, hane ve mücerred sayıları

Köyün Adı / Birimler	Nefer					Hane					Mücerred				
	1520	1536	1552	1572	1584	1520	1536	1552	1572	1584	1520	1536	1552	1572	1584
Yıllar															
Adlucaöyük	yok	yok	m	5	5										
Ağcakoyunlu (Koyunluvirânı)	yok	5	3	yok			4	2				1	1		
Ağcameşhed	yok	m	...	3	6										
Ağcavirân	yok	m	...	8	8				5	4				1	4
Alişâr	m	m	m	4	8										
Anter	yok	m	m	17	17										
Arslantaş	m	m	m	4	4										
Atşâne	m	16	20	22	22		10	17	15	17		6	3	7	5
Aynbat	yok	m	m	6	6										
Bilvirân	yok	m	5	7	m			4	5				1	2	
harabeberid	yok	m	8	8	10			7	6	6			1	2	4
Beyaz	yok	m	m	13	13				8	8				5	5
Tellâl /	yok	m	8	20	21			7	11	17			1	9	4
Bînâ (Şeyh) (Sofî)	yok	m	4	yok				4							
Birsâl	yok	5	7	10	10		5	4	9	9			1	1	1
Biyârcık	yok		...	2	6										
Bostancık	m	6	11	11	15			8	8	11			3	3	4
Boydalu	m	m	m	4	4										
Boyluca	yok	yok	yok	yok	7					6					1
Bozdepe	yok	yok	yok	3	3										
Burculhamam	yok	m	m	14	14				9	9				5	5
Büyükçenkök	yok	yok	yok	4	12										
Büyükeceği	yok	yok	m	26	26				16	11				9	15
Cerfok (Cermize)	yok	yok	m	4	4										
Cessâs	m	11	11	16	20		8	10	12	15		3	1	4	5
Cessashamdan (Makarr-ı Cessâs)	yok	2	m	m	m										
Comili	m	m	m	2	2										
Çakalviranı	yok	yok	yok	yok	3										
Cündivirânı	yok	m	6	8	9			3	6	7			3	2	2

Köyün Adı / Birimler	Nefer					Hane					Mücerred				
Yıllar	1520	1536	1552	1572	1584	1520	1536	1552	1572	1584	1520	1536	1552	1572	1584
Dâdeynkuyusu	yok	yok	yok	4	4										
Dehmiye	yok	m	3	5	8			2	4	4			1	1	4
Delgüldepesi	yok	1	8	11	11										
Denizcik	yok	m	m	2	4										
Dervişe (Arkuş)	yok	12	m	10	10				5	5				5	5
Dümeynî	yok	m	m	m	6					6					
Ebemori	yok	24	17	13	13										
Ebumârik	yok	yok	m	3	3										
Ekizce (Ekizağıl)	yok	m	...	3	5										
Eymirhan	yok	4	11	20	24				11	15				8	9
Eskisuruç	yok	m	22	80	80			18	46	56			4	28	24
Eşmecik	yok	yok	yok	yok	4										
Ferketlü	m	yok	yok	2	2				2	2					
Geyiklü (Sucak)	yok	m	...	11	11				7	7				4	4
Gökçeöyük	m	m	m	3	3										
Gökçeöyük	m	m	m	5	10										
Gücevir	yok	yok	6	24	24			5	16	17			1	8	7
Günlüce	yok	14	...	m	13		13					1			
Ceyşkara	m	2	m	m	m		2								
Halil	m	2	3	7	12		2	3							
Halil	yok	4	m	3	5		4								
Halilkuyusu	yok	m	m	4	5										
Halilvirânı/	yok	yok	yok	4	4										
Hallâc (Karahallâc)	yok	m	m	5	5										
Kurâyâ	m	19	32	63	68			27	50	58			5	13	10
harabetünnasara	m	10	25	36	34			20	18	18			5	11	11
Harbeşiş	m	m	9	10	6			6	5	6			3	5	
Haydarahmed	Bire	10	13	14	19		9	9	9	15		1	4	5	4
Hazîni-i nasara	m	9	yok	8	8										
Heycân (Horan)	m	m	m	5	5				4	4				1	1
Heyûben	yok	m	5	18	17			3	13	12				5	4
Hocaali	yok	m	2	15	16			1	9	10			1	5	6

Köyün Adı / Birimler	Nefer					Hane					Mücerred				
Yıllar	1520	1536	1552	1572	1584	1520	1536	1552	1572	1584	1520	1536	1552	1572	1584
Meşhed-i Kebir Nehri	yok	5	11	m	m										
Oğulbeğ	yok	6	9	25	27		6	2	6	24			1	1	2
Parepare-i Fevkânî	m	m	m	5	7										
Parepare-i tahtanî	m	m	m	6	16										
Peyamluca	yok	22	m	m	m										
Pınarbaşı	yok	10	m	3	3										
Pınarbaşı	yok	m	m	6	6				3	6				3	
Pîregiren	yok	yok	yok	2	2										
Pisik	yok	atıl	m	2	3										
Rumeyn	m	m	5	17	17			4	6	10			1	11	7
Rumeynî	yok	2	4	41	41		2	4	23	29				18	12
Saçlı	m	11	6	16	16			5	10	12				6	4
Sarımkuyusu	yok	yok	yok	5	5										
Satıviranı	yok	yok	yok	3	m										
Sehrek (Kızılkuyu)	yok	m	m	20	20				13	13				7	7
Sekterîç	yok		19	yok	yok			12					7		
Semakubbe	yok		m	4	4				3	3				1	1
Sevgirân	m	m	yok	7	8										
Sevgirân-ı Kibeli	yok	yok	yok	7	10										
Seyyidtalib	yok	yok	m	4	5										
Susıyan	nky	yok	m	8	5										
Süveydi	m	5	m	m	m		5								
Şahin	yok	4	7	18	17		4	6	11	11			1	7	7
Şahkulu	yok		m	2	2										
Şâmân	Bire	27	34	20	20		22	18	11	13		5	5	9	7
Şekl	yok	yok	yok	1	1										
Şeyhçoban	yok	4	22	11	31										
Şeyhkıbel	yok	m	m	4	4										
Şumân	yok	10	16	18	18			16	12	12				6	6
Şükrî	yok	9	yok	11	14				8	11				2	3
Taban	yok	4	10	12	12			7	8	11			3	4	1
Tahunek	yok	7	11	1	1			8					3		

Köyün Adı / Birimler	Nefer					Hane					Mücerred				
Yıllar	1520	1536	1552	1572	1584	1520	1536	1552	1572	1584	1520	1536	1552	1572	1584
Tahunek diğer (Depemağara)	yok	m	yok	20	20				15	15				5	5
Taşlucaöyük	yok	5	m	13	14										
Taşluöyük	m	m	5	7	7										
Tavahîne	yok	2	6	33	29			5	18	12			1	15	17
Tavşanviranı	yok	m	3	2	2			3							
Telanter	m	m	m	21	20				15	16				4	4
Telahdar	m	26	25	5	5			22					3		
Telarfak	m	m	4	6	11			3	3					2	
Telbalgan	yok	2	14	22	24			12	17	18			2	5	6
Telcafer	yok	m	yok	3	5										
Telrbain	m	m	m	5	11										
Telesved	m	7	15	13	17			11	9	13			4	1	3
Telgazâl	yok	m	m	9	9										
Telgöz	yok	m	m	7	7				3	3				4	4
Telhâcib	m	m	m	10	31										
Telharamî	yok	m	11	14	15			8	9	11			3	5	4
Telharman (Bozdepe)	m	m	18	6	8			10					8		
Telharman	m	m	m	35	35				18	29				17	6
Teliyân/Beytan/Bulyan	yok	yok	yok	5	5				5						
Telmetûn	m	m	m	12	14										
Telsimsim	m	34	19	30	30			16	20	19			3	10	11
Telşair	m	22	m	12	12		16		6	11		6		6	1
Telvirân	yok	yok	yok	yok	7					5					2
Tepsi (Belyan)	m	m	m	12	20				9	14				3	6
Telbeniali	m	20	35	65	66			32	43	53			3	22	13
Toğan (Telsûs)	yok	yok	...	4	4										
Tutluca	yok	m	3	5	yok			3	3					2	
Toprakhan	yok	yok	yok	m	3										
Ubeydvirânı	yok	m	...	5	4										
Avlağı	yok	yok	m	5	5										
Uzunhıdır	m	m	m	7	8										
Üçpınar	m	3	6	15	17			5	9	13			1	6	4

Köyün Adı / Birimler	Nefer					Hane					Mücerred				
Yıllar	1520	1536	1552	1572	1584	1520	1536	1552	1572	1584	1520	1536	1552	1572	1584
Ümmüddeyyân	yok	11	17	25	23			15	18	18			2	7	6
Yalnızdam	yok	2	...	7	6		2								
Yalnızmağara	yok	5	2	3	8		3	1	2	5		2	1	1	3
Yedikuyu	yok	m	m	3	3										
Yuvacık	yok	atıl	2	7	7			2							
Zahvân	yok	13	14	22	22		12	11	17	17		1	3	4	4
Şeyh Müslim	79	29	67	80	87	75	27	50	53	67	4	2	17	25	20
Zekî	m	13	7	15	20			7	11	14				4	6
Zeynelkuyusu	yok	m	m	3	3										
Çardak	nky														
Meşhed	nky														
Telmusa	14	Bire				13					1				
Zergil	nky	Bire													
TOPLAM	93	1165	2005	4288	4555	86	212	717	1091	1175	5	30	149	558	497

... = harap

b. Konar-Göçerler

Suruç nahiyesinde yoğun şekilde konar-göçer nüfusun yaşadığı ve birçok köy ve mezraanın onların tarafından yurt ve ekinlik olarak kullanıldığı görülmektedir. Bunlar mevsimlere bağlı olarak yaylak ve kışlak mahalleri arasında hareketli bir hayat yaşıyorlardı. Konar-göçerlerden bir kısmının köylerde pârekende olarak yaşadıkları bir kısmının ise cemaat olarak toplu halde bulundukları bölge ile ilgili tahrir defterlerinin incelenmesinden anlaşılmaktadır.

Suruç nahiyesinin ilk tahririnde yoğun şekilde cemaatlerin yaşadığı görülmektedir³³⁴. Yalnız üç köyde reâyâ meskundur. Daha sonraki tahrirlerde, bu cemaatlerden bir kısmının reâyâ olarak kaydedildiği dikkati çekmektedir. Bunlardan ayrı olarak Birecik sancağı tahririnde olmayıp da A'zaz sancağı dahiline yazılan ve yaşadıkları yer olarak Suruç nahiyesi olarak gösterilenler de bir hayli yekûn

³³⁴ BOA, MAD, 75, 49b-64b.

tutmaktadır³³⁵. Aşağıdaki tabloda Birecik sancağı tahrirlerinde kaydedilen ve Suruç nahiyesinde yaşayan cemaatler verilmiştir.

Suruç nahiyesine tabi Sehrek diğer adıyla Kızılkuyu köyünde oturan Taife-i Halidlü'ye mensup Gökçe Şeref v. Ömer cemaatinden üç nefer konar-göçerin A'zaz sancağı defterinde³³⁶ kayıtlı olduğu, toprak tasarruf etmedikleri için Birecik sancağı tahririnde³³⁷ kaydedilmediği görülmektedir. Yine A'zaz sancağı defterinde Mersâvî tifesine mensup Şâhin v. Hâvîd cemaatinden yedi neferin Eskisuruç köyünde oturduğu kaydedilmiştir³³⁸. Aynı şahıslardan beşinin Eskisuruç köyünde toprak tasarruf ettikleri için Birecik sancağı tahririnde³³⁹ "*an ekrâd İzzeddin*" kaydıyla yazıldığı görülmektedir. Yine Suruç nahiyesine bağlı Tellâk köyünde Habib Kethüda v. Hüseyin cemaatine mensup üç nefer, A'zaz sancağında kaydedilmiş olmasına rağmen Birecik sancağı tahririnde hiç bahsedilmemiştir³⁴⁰. Kanunnameye göre³⁴¹; mezkur cemaat mensupları, rüsûmlarını kendi boy beylerine, ziraat ettikleri alanın haklarını da sahib-i arza vermek durumunda olduklarından hareketle, konar-göçer statüsünde olanların tamamı A'zaz sancağı defterine yazılmış, ziraatle meşgul olanlar da Birecik defterine kaydedilmiştir.

Suruç Nahiyesinde Cemaatler

Yıllar	1520			1536			1552			1571			1584		
Cemaat Adı/Birimler	Ne	Ha.	Mü	Ne	Ha.	Mü	Ne	Ha.	Mü	Ne	Ha.	Mü	Ne	Ha.	Mü
Ali Beğ v. Karakuş tabi Dinâyî	60	59	1												
Ali Kethüda v. Kücek tabi Dinâyî	36	29	7												
Cellû v. Gûgû tabi Dinâyî	15	14	1												
Cellû v. Seyfeddin tabi Dinâyî-i Surânî	32	29	3												
Kara Zeyneddin an Dinâyî tabi Karakuş	32	24	8												
Mehmed v. Musa Gûrşenî tabi Dinâyî	25	24	1												
Mendû Mirân tabi Dinâyî	5	4	1												
Mendû v. Şeyho tabi Dinâyî	55	53	2												
Osman v. Harun b. Celal tabi Dinâyî	32	25	7												
Yıllar	1520			1536			1552			1571			1584		
Cemaat Adı/Birimler	Ne	Ha.	Mü	Ne	Ha.	Mü	Ne	Ha.	Mü	Ne	Ha.	Mü	Ne	Ha.	Mü

³³⁵ BOA, TD, 181, s. 125-126, 130-131, 139-140, 222; TD 506, 200, 207, 271-273, 284, 295.

³³⁶ BOA, TD 506, s. 200.

³³⁷ BOA, TD 496, s. 230.

³³⁸ BOA, TD, 506, s. 207.

³³⁹ BOA, TD, 496, s. 212.

³⁴⁰ BOA, TD 496, s. 220; TD 506, s. 273.

³⁴¹ "Ve ekrâd tâifesinin cürm-i cinâyetteri ve sâyir rüsûm-i örfiyeleri ve adet-i ağnâmları beğlerine müteallik olub zirâat itdükleri yerde öşrin ve resm-i çiftlerin sahib-i arza virdüklerinden sonra mâ'adâ rüsûmleri beğlerine hâsıl kayd olunmuşdur." (BOA, TD, 506, s. 3.)

Üstâd Hasan v. Yusuf Tekinci tabi Dinâyî	9	8	1																
Şihâb v. Muhsin tabi Dinâyî	32	28	4																
Urbân Şeyh Mendî v. Nâsır	40	36	4																
İsmail an Ekrad Şems-i Reşâdî	16	14	2																
Şems-i Reşâdî an taife-i ekrâd	19	17	2																
Ali Keth. v. Mehmed tabi Dünbeli tabi Halil	3	3																	
Dünbelî tabi Halil Kethüda v. Hızır	47	42	5																
İskender v. Kerîm Kethüda tabi Dünbeli	38	35	3																
Nâsır Keth. v. Hızır tabi Dünbeli	18	17	1																
Arab Musa tabi Şefkat Beğ	76	76																	
Halil v. Musa tabi Şefkat Beğ	22	22																	
İskender Keth. v. Dirü tabi Şefkat Beğ	40	40																	
Şefkat Beğ an Kürdân Berazi	64	62	2																
Yusuf v. Hasan tabi Şefkat Beğ	100	99	1																
Musa v. Hasan tabi Şefkat Beğ	33	33																	
Şeyhân-i Abbasiyân tabi Şeyh Celâl v. Mehmed tabi Şefkat Beğ	23	23	-	46	46	-	46	46	-	30	30	-	30	30	-				
Mevlânâ Yakûb b. Halil tabi Şefkat Beğ	82	82		119	113	6	325	258	67										
Ömer v. Hacı Hüseyin ta. Şefkat Beğ	55	55	1	65	59	6	99	87	12										
Ramazan Keth. v. Bahaeddin tabi Şefkat Beğ	71	71		82	82	-	118	109	9	296	212	83	296	212	83				
Karu Kethüda an Berazi							69	65	4										
Akraba-i Şefkat Beğ				19	19	-	30	30	-	96	96	-	96	96	-				
Yakub b. Davud				14	11	3	73	71	2										
Alaeddinlü tabi Berazi										97	85	11	97	85	11				
Bayram Kethüda an Berazi							147	142	5	333	234	98	333	234	98				
Behlül Kethüda an Berazi				93	84	9	147	137	10	137	94	42	137	94	42				
Al-i Beni Mehmed tabi Bürâzi										13	7	6	13	7	6				
Şeddâdî tabi Hacıbekir b. Kara										45	36	8	45	36	8				
Şeddâdî tabi Seydi Ahmed Kethüda b. Gazi										396	254	140	396	254	140				
Beşaltı tabi Ömer b. Hacı										141	107	33	141	107	33				
Bohtan tabi Mir Ahmed Kethüda b. Bilal										204	143	60	204	143	60				
Dîdân tabi İbrahim Kethüda b. Behlül										352	254	98	352	254	98				
Dodan tabi Seydi Ahmed b. Ümmet										54	35	18	54	35	18				
TOPLAM*	1080	1024	56	542	504	38	1054	945	109	2194	1597	597	2194	1597	597				
Tahmînî Nüfus	5176			2558			4834			8582			8582						
Artış %				- 50.6			+ 88.9			+ 77.5			-						

* Muaflar dahil edilmiştir. Ne.= Nefer Ha.= Hane Mü.= Mücerred

Suruç nahiyesinde hayvancılık yapan ve Birecik sancağına kayıtlı olan bu cemaatlerden başka, bir de sancak dışından gelip de ziraat ve hayvancılık yapan konar-göçerler bulunmaktadır³⁴². Bunlar Kanunnâmede, *ekrâd* ve *yörük* tabirleri ile ifâde

³⁴² İlhan Şahin, "XVI. asırda Halep Türkmenleri", TED, sayı: 12, sene: 1981-1982 (İstanbul 1982), s. 691.

edilmektedir. Bu insanlar, Suruç nahiyesinin değişik köy ve mezraalarında bir taraftan hayvanlarını otlatırken, diğer taraftan da ziraatle meşgul olmaktadır. Ziraat ettikleri topraklarda resm-i çiftlerini sahib-i arza, diğer rüsumlarını ise eminlerine ve beylerine verirlerdi.

Suruç nahiyesinde Cemaatlerle meskun köylerin sayısı

Cemaat Adı	1536	1552	1571	1584
Değişik cemaat			15 k.	23 k.
Alaeddindlü			1 k.	1 k.
Alahacılu	1 k.			
Bayad	2 k.			
Baziki			1 kar. k.	-
Berazi			42 k.	41 k.
Berazi t. Bayram			-	1 k.
Çakallu				1 k.
Dinayi	14 k.	25 k.		
Dünbeli	4 k.	1 k.	2 k.	2 k.
Dizân/Didân			1 k.	1 k.
Ekr. İzzeddin	1 k.		1 k.	1 k., 1 kar. k.
Ekrad	5 k.		1 k.	-
Ekrad Şeref	1 k.		3 k.	3 k.
Cemaat Adı	1536	1552	1571	1584
İbrahim Kethüda			4 k.	6 k.
İnallu Avşarı			2 k.	2 k.
Kâvî				1 k.
Keçilü	1 k.			
Ginganlu			1 k.	1 k.
Köpeklüavşarı	2 k.		1 k.	1 k.
Kutlubeğlü	3 k.	1 k.	1 k.	1 k.
Kürd			3 kar. k.	-
Mir Ahmed Kethüda			1 k.	-
Ömer Kethüda			1 k.	1 k.
Ruzavi			3 k.	3 k.
Şeddâdî			5 k.	3 k.
Türkman	2 k.			

Türkmenân-i Haleb		2 k.		
Yalvaç	1 k.			
Yörigân-ı Haleb		2 k., 4 kar. k.		2 k.
Yörük			3 k.	4 kar. k.
Yörtük (Şükr Fakih)			2 k	-
Zezvârî			1 k.	-
TOPLAM	35 k.	31 k., 4 kar. k.	84 k., 4 kar. k.	94 k., 5 kar. k.

Kısaltmalar:

k.= köy,

kar. k.= karışık köy

Tablodan da anlaşılabacağı gibi 1536 yılında 35, 1552 yılında 31, 1571 yılında 84, 1584 yılında 94 köyde tamamen dışardan gelen kimseler ikâmet etmektedir. 1552'den itibaren 4-5 köyde de karışık olarak cemaatlerin bulunduğu görülmektedir. Aşağıdaki tabloda cemaatlerin nefer, hane ve mücerred sayıları verilmiştir:

Suruç'ta cemaatler

[illegible]

Dünbeli				27	24	3				15	15	-	8	8	-
Dizân/Didân										7	7	-	8	8	-
Ekrad İzzeddin				22	17	5				3	3	-	5	5	-
Ekrad				49	37	12				6	6	-			
Ekrad Şeref				3	3	-				11	11	-	17	17	-
İnallu Avşarı										16	16	-	16	16	-
Ginganlu										4	4	-	4	4	-
Kâvî													3	3	-
Keçilü				5	4	1									
Köpeklüavşarı				13	13	-				11	11	-	31	31	-
Kutlubeğlü				49	39	10	17	17	-	13	13	-	13	13	-
Kürd										4	4	-			
Ruzavi										20	20	-	25	25	-
Şeddâdî										29	29	-	31	31	-
Türkmân				8	7	1									
Yalvaç				9	9	-									
Yörigân-ı Haleb							53	37	16				25	21	4
Yörük										21	18	3	9	9	-
Yörük (Şükr Fakih)										22	22	-	-	-	-
Zezvârî										8	8	-	-	-	-
TOPLAM				364	304	60	70	54	16	484	471	13	651	643	8
Tahminî nüfus				1580			286			2368			3223		

c. Suruç Nahiyesinde nüfus

Suruç nahiyesinde nüfusun tamamı müslümandır. Çoğunluğunu konar göçer unsurlar teşkil etmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, ilk tahrirde iki olan meskun köy sayısı daha sonraki tahrirlerde hızlı bir şekilde artarak 1571'de 176'ya, 1584'de 184'e ulaşmıştır. Buna paralel olarak da nüfus artışında büyük bir yükselme görülmektedir. Aşağıdaki tabloda Suruç nahiyesinin 1536-1584 yıllarındaki nüfusu verilmiştir:

Suruç nahiyesinin tahminî nüfusu (1536-1584)

Yıllar	1536		1584		1536-1584
Zümreler	Nüfus	Toplam nüfusa oranı %	Nüfus	Toplam nüfusa oranı %	Nüfus Artış Oranı %
Çiftçi=köylü reaya	863	16.4	6372	36.4	+ 638.3
Konar-göçer teşekküller	3954	75.2	10335	59.1	+ 161.3
Muaf	440	8.4	780	4.5	+ 77.2
Toplam	5257	100	17487	100	+ 232.6

Suruç nahiyesinde 1520'den 1584'e kadar geçen 64 yıl zarfında nüfusta % 232.6'lara varan büyük bir artış görülmektedir. Nahiye'nin tahminî nüfusu, 5257'den 17487'ye yükselmiştir. 1536 yılında sancak nüfusunun altıda birini barındıran Suruç nahiyesi, 1584 yılında dörtte birini bünyesinde tutmaktadır.

3. Merzuman Nahiyesi Yerleşim Merkezleri

Merzuman nahiyesi, Merzuman çayının iki yakasında yer alan köylerden meydana gelmektedir. Adını da, Merzuman çayı kenarında bulunan ve aynı adla anılan köyden almaktadır. Nahiye merkezinin de Merzuman köyü olduğu tahmin edilmektedir.

Bölgenin Osmanlılara geçmesinden sonra Rumkale sancağına bağlanan Merzuman nahiyesinin 1523 tarihinde 15 köy ve 17 mezraadan meydana gelmektedir³⁴³. 1536 yılında yapılan tahrirde, daha önce Ank nahiyesinde kaydedilen Rumkale şehri de Merzuman nahiyesi dahilinde gösterilmiştir. Köy sayısı 31'e, mezraa sayısı da 30'a yükselmiştir. Nahiye'nin en büyük yerleşim merkezi, dört mahallesi ve 1536'da 1921, 1584 yılında 1862 kişilik tahminî nüfusa sahip, Fırat'la Merzuman nehirlerinin birleştiği noktada yer alan Rumkale şehridir.

³⁴³ BOA, TD 998, s. 299.

a. Rumkale Şehri

Rumkale adı, eski sahipleri tarafından "Rumeyta", "Urima" ve "Hromklay" gibi çeşitli teleffuz şekilleriyle kullanılmıştır³⁴⁴. 1100'lü yıllarda "Rumkal'a" adıyla kaynaklarda zikredilen şehir, Memlûklerce "Kal'at'ül-müslimîn"³⁴⁵ ve "Kal'a-i Rûmiye"³⁴⁶ adıyla anılmıştır. Osmanlılar ele geçirdikten sonra şehrin eski adını muhafaza ederek "Rumkal'a" adıyla kurdukları sancağa merkez yapmışlardır. Ank, Araban ve Merzuman nahiyelerini içine alan bu sancak daha sonraları kaza olarak Birecik sancağına ilhâk edilmiştir³⁴⁷. Geçen asırlarda Rumkale'nin antik Zeugma şehri olduğu kanaati yaygınlaşmışsa da, bugün antik şehrin Birecik'in karşısında olduğu daha çok kabul görmektedir.

XV. yüzyıl başlarında bölge tarihi ile ilgili bilgiler veren İbn Arabşah, Rumkale'den havası ve suyu hoş, çeşitli ağaçları, hayrât ve hasenâtı çok, tekellûf ve ihtirâm sahibi güzel insanların yaşadığı bir şehir olarak bahsetmektedir³⁴⁸. Yine aynı yüzyılın ortalarında ziyaret etmiş olan Halil Zahirî, Fırat nehri kenarında güzel bir manzara, hoş bir iklim ve sağlam bir kaleye sahip bir şehir olduğunu söylemektedir³⁴⁹.

XVI. yüzyılda dört mahalleden meydana gelen şehir, bir yanı Fırat, iki tarafı Merzuman deresinin derin vadisiyle çevrili, yarımada gibi ileri çıkmış bir dağ parçası üzerinde yer alan kalenin batısında yer almaktadır. Bugün Eski Kasaba köyünün bulunduğu yerde kurulmuştur. XVI. yüzyıl vakıf kayıtlarına göre, şehrin merkezinde Ulu Cami (Cami-i Kebir) yer almaktadır. XIV. yüzyıldan beri hizmet veren bir medrese bulunmaktadır. Medreseye vakfedilen dükkanların varlığından bir de çarşının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılda burayı ziyaret eden Evliya Çelebi, cami, han, hamam ve muhtasar bir çarşının varlığına şahit olmuştur³⁵⁰. Kaleye doğru giderken kayalara oyulmuş evler, şehirde yerleşmenin çok eski olduğunu göstermektedir. Çok yumuşak olan kayalar, havayla temas edince sertleşmektedir. İnsanların bu kaya evlerle, her yıl yaşanan depremlere karşı tedbir aldıkları manzarasını vermektedir. Dik kayalar üzerinde beyazımtırak taşlardan yapılmış mazgallar ve burçlarla donatılmış surlarla çevrili bir kalesi vardır. Arka tarafındaki tepe ile olan bağlantısı derin hendeklerle kesilmiştir. Kale içinde yer alan evlere giden biricik yol birbiri ardı sıra altı kale kapısı ile kesilmektedir. XIX. yüzyıl başlarında kale içinde 40 ev sağlam kalmış, geri kalanlar ise moloz yığını haline gelmiştir. Bu evlerin tamamı bir tebeşiri oyarcasına işlenmiş

³⁴⁴ E. Honigmann-B. Darkot, "Rum-Kale", *İA*, IX, s. 777.

³⁴⁵ Halil Zahirî, *Kitâbü Zübde'tü Keşfü'l-Memâlik*, neşr. Fuad Sezgin, Frankfurt 1993, s. 51.

³⁴⁶ İbni Arabşâh, *Acâibü'l-Makdûr*, s. 94.

³⁴⁷ BOA, TD 998, s. 299.

³⁴⁸ İbni Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, s. 93.

³⁴⁹ Halil Zahirî, s. 51.

³⁵⁰ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, III, s. 148.

kayalardan oluşmaktadır³⁵¹. XIX. yüzyılda terkedilerek Kaza merkezinin Halfeti'ye taşınması üzerine şehir nüfusu dağılmış, yerinde Kasaba adıyla anılan bir köy kalmıştır. Eski haritalarda "Eski Rumkale" adıyla anılan Kasaba köyü, yukarısında yer alan kayaların düşerek zarar vermesi üzerine iki kilometre kuzeyine taşınmıştır. Tamamen terkedilmiş olan Rumkale şehri, yeni haritalarda "Kasaba (Eski)" ibâresi ile gösterilmektedir. Bugün Gaziantep iline bağlı Yavuzeli ilçesinin sınırları dahilinde yer almaktadır.

1). Şehrin Tarihi

Rumkale şehrinin kuruluşu İlkçağlara ulaşmaktadır. Ancak adı, Haçlı kontu Baudoin'in 1116 yılında Ermeni Goğ-Vasil'den şehri teslim almasıyla duyulmuştur³⁵². Haçlılar tarafından 1148 yılında Ermeni katolikosu Grigor III.'e satılmış³⁵³ ve kale bu tarihten itibaren 1293 tarihinde Melik Eşref tarafından fetholuncaya kadar Ermeni katolikosluğunun merkezi olmuştur³⁵⁴. Çevresi bütün müslümanların denetimine geçmesine rağmen, yıllarca Ermenilere merkez olma özelliğini muhafaza etmiştir³⁵⁵.

Rumkale'de yaşayan Ermeni ve diğer hristiyan unsurlar, Hülagu'nun bölgeye gelerek Rumkale, Birecik ve Karkisiya'da köprüler kurup Fırat'ı geçtiği sırada (1260) Moğolların yanında yer aldılar. Rumkaleli Rabbân Simeon gibi tabipler, Hülagu'nun hizmetine girerek sağladıkları nüfuslarını kendi şehir ve kiliselerinin menfaatlerine kullandılar³⁵⁶.

Memluk sultanı Kalavun zamanında Baysarî kumandasındaki Mısır ordusu, Rumkale'yı kuşatarak şehirde kıymete değer eşyayı Birecik'e götürdü. Fakat iç kaleyi alamayarak geri çekildiler³⁵⁷. Rumkale, İlhanlıların müstahkem bir mevki ve onlarla işbirliği yapan Ermenilerin katolikosluk merkezi olarak kaldı³⁵⁸. Memlûkler, 1293 yılında Sultan el-Eşref Halil zamanında, ikinci defa Rumkale'yı kuşatıp şehri ve kaleyi ele

³⁵¹ Moltke'nin Türkiye Mektupları, s. 159-160.

³⁵² Rumkal'a haçlılar tarafında 1150 yılında Ermeni katolikosu Grigor III.'e satılmış ve kale bu tarihten itibaren 1293 tarihinde Melik Eşref tarafından feth oluncaya kadar ermeni katolikosluğunun merkezi olmuştur (Urfalı Mateos, s. 294, dipnot 7).

³⁵³ Şehrin Ermeni hakimi Michail'in ricası üzerine Urfa kontu Joscelin II'nin dul karısı ve oğlu tarafından Ermeni katolikosu Gregorius Rumkale'ye davet edilmiştir. Ancak katolikos, Michail'e ihanet ederek bütün malını aldıktan sonra Rumkale'den kovmuştur (Abu'l-Farac Tarihi II, s. 388).

³⁵⁴ E. Honigmann-B. Darkot, "Rum-Kale", İA, IX, s. 778.

³⁵⁵ Yakut Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, Mısır 1906, VII, s. 150.

³⁵⁶ Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 576.

³⁵⁷ Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 604.

³⁵⁸ M. Sobernheim, "Halîl", İA, V/1, s.159; Bertold Spuler, İran Moğolları , s. 100.

geçirerek buradaki Ermeni katolikosluğuna da son verdiler³⁵⁹. El-Eşref, Rumkale'yı tamir ettirerek *Kal'atü'l-Müslimîn* adıyla hudut kalesi olarak teşkilâtlandırdı³⁶⁰. Bölgeyi savaşlarda Memlûklere yardımcı olan Türkmen beylerinin idâresine verdi. Rumkale civarı yarım asır kadar Halep valisine bağlı olarak Türkmen beyleri tarafından idâre edildi. Daha sonra da Dulkadıroğullarının eline geçti³⁶¹. Melik Eşref'in zafer mektuplarında ve Halep kalesi kitabesindeki ifadelerinden Rumkale'nin ehemmiyeti daha iyi anlaşılmaktadır. Melik Eşref, *Rumkale'nin fethiyle, bütün Doğu Anadolu ve Irak'ın kapılarının kendisine açıldığını bildirmiş*, mektuplarında³⁶²; "Allah'ın izniyle doğudan batıya kadar bütün ülkelerin sahibi olacağız" ifadesine yer vermiştir.

Timur Han, Rumkale'yı zorlu bir muhasaradan sonra ele geçirdi (1400)³⁶³. Berkûk'un vefâtı (1399) ve Timur Han'ın geri çekilmesi üzerine bölge, Türkmen beylerinin hakimiyet kavgalarına sahne oldu³⁶⁴. 1404 yılında Rumkale'da bir Memluk nâibi oturuyor, Bölgede yaşayan Köpek-oğulları'nın idâresindeki Avşar boyuna mensup Türkmenler de zaman zaman onlara yardımcı oluyor, bazan da Memluklerle savaşıyorlardı³⁶⁵. Kaleye yerleştirilen güvercinlerle Doğu hudutlarından ta Mısır'a ulaşan haberleşme ağının önemli bir noktasını teşkil etmiştir. Memlukler tarafından hudut kalesi olarak tahkim edilen Rumkale kalesi, zaman zaman iktidârı kaybeden Halep nâiblerinin sığınak yeri olmuştur³⁶⁶.

Selim I., 24 Ağustos 1516 günü Mercidabık'da Memlûk ordusunu yenerek; Birecik (Ağustos 1516) ve Rumkale de dahil olmak üzere Haleb'e tabi bütün kale ve şehirleri Osmanlı ülkesine kattı. Herbirine hakimler ve kadılar tayin edilip Osmanlı nizamının uygulanması sağlandı³⁶⁷.

³⁵⁹ Urfalı Mateos, s. 253, dipnot 89.

³⁶⁰ E. Honigmann-B. Darkot, "Rum-kale", *İA*, IX, s.779-780; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s. 606.

³⁶¹ Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, Ankara 1989, s.5.

³⁶² E. Honigmann-B. Darkot, "Rum-Kale", *İA*, IX, s. 779

³⁶³ İbn Arabşah, *Acâibü'l-Makdûr*, terc. Nazmîzâde, İstanbul 1277, s. 94-95, 100-101.

³⁶⁴ Tekindağ, *Aynı eser*, s. 91-92.

³⁶⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara 1980, s. 249, 266-269; Koprman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara 1989, s. 7, 156.

³⁶⁶ Halil Zahiri, *Kitâbü Zübdetü Keşfü'l-Memâlik*, neşr. Fuad Sezgin, Frankfurt 1993, s.51, 117, 120; Koprman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, s. 118.

³⁶⁷ Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi, *Zeyl-i Heşt-Bihişt*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi, nr. 2447, vr. 97b; Hoca Saadeddin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, İstanbul 1279, II, s. 339; Abdurrahman Sağırlı, *Keşfî Mehmed Çelebi Selimnâme veya Bag-ı Firdevs-i Guzât ve Ravzâ-i Ehl-i Cihâd*, basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul 1993, s. 91; Ali Efendi, *Künhü'l-Ahbâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih nr. 4225, vr. 218b; Hadîdî, s. 418.

2). Şehrin Fizikî Yapısı, Mahalleleri ve Nüfusu

a) Rumkale Kalesi

Merzuman çayı ile Fırat nehrinin birleştiği yerde şehrin yukarısında yüksek ve sarp kayalardan meydana gelen tepe üzerinde yer almaktadır. Savunma ve korunma amacıyla yapılmış olan kale, güneydeki tabii kayalık uzantının yarık halinde kesilmesi ile tek yöne aktarılan kale girişi ile savunma amacı doruğa çıkarılmıştır. Ayrıca bu yol üzerinde 30-60 m. aralıklarla 5 kule bulunmaktadır. Muntazam mazgal delikleri vardır. Kuzey yamaçtan merdivenlerle kaleye ulaşılmakta ve 2 bedenli yapı 8 burcuyla büyük bir ihtişamı sergilemektedir. Yarıya kadar toprağa gömülü olan kaleye günümüzde de doğal ortamı itibariyle ulaşmak zordur. Kale meydanının merkezinde cami kalıntısı yer almaktadır. Minaresi tamamen, binası da kısmen tahrip olmuştur³⁶⁸.

Rumkale'nin adından daha çok Haçlı seferleri sırasında Ermeni katalikosluk merkezi olması sebebiyle sıklıkla bahsedilmektedir. Şehrin ne zaman kurulduğu hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Evliyâ Çelebi, Rumkale kalesinin Hazreti Ömer devrinde Bizans imparatoru tarafından yaptırıldığını söylemektedir³⁶⁹. Nitekim Moltke de mektuplarında³⁷⁰ kaleyi anlatırken Bizans kartalları gördüğünü söylemektedir. Ancak kartalların daha sonra tekrar kaleyi ele geçiren Bizanslılar tarafından yapılması da mümkündür. Kale Memluklerce fethinden sonra Melik Eşref'in Suriye nâibi Sancar-Şucay tarafından tamir ettirilmiş³⁷¹, Osmanlılara intikâlden sonra da Yavuz Sultan Selim zamanında onarım görmüştür³⁷².

Doğu Anadolu bölgesinin de Osmanlı Devletine ilhâkından sonra içerde kalması sebebiyle itibarını kaybeden Rumkale, içine yerleştirilen muhafızlarla daha çok bir garnizon görevi yapmıştır. Rumkale kale muhafızlarının, kale muhafazası yanında zaman zaman güherçile hizmetinde bulundukları, Birecik'te inşa edilen gemiler için dağlardan kereste getirdikleri, mâl-i miri tahsilinde hizmet ettikleri, Bağdat ve Basra'ya giden gemileri götürmekle mükellef tutuldukları bilinmektedir³⁷³. Bunlardan başka kale

³⁶⁸ Türkiye'de Turizm Beldeler 27 Gaziantep, İstanbul 1991, s.147.

³⁶⁹ Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, III, s. 148

³⁷⁰ Moltke'nin Türkiye Mektupları, s. 160.

³⁷¹ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, s. 606.

³⁷² Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, III, s. 148.

³⁷³ BOA, M D, XVI s. 221 hükm: 426 (tarih: 29 Zilhicce 979).

muhafızlarının yarısı, sefer zamanı tüfekçi olarak donanmaya katılmak üzere İstanbul'a çağrıldığına da kayıtlarda rastlanmaktadır³⁷⁴.

1583 tarihli icmâl defterine göre; Rumkale kalesinde 1 dizdâr, 1 kethüdâ, 2 serbölük, 1 anbarî, 1 bevvâb, 1 imam ve 26 mustahfız 57160 akçe timar tasarruf etmektedir³⁷⁵. Daha sonraki yıllarda da mustahfızların kale muhafazasına devam ettikleri ve kalenin Rumkale civarının muhafaza ve hapishanesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bildiğimiz en eski Rumkale dizdarı Ali'dir³⁷⁶. Adına, 1536 tarihli mufassal tahrir defterindeki timar kaydında raslanmaktadır. 1552 yılında yapılan tahrirde ise Nasuh'un Rumkale dizdarı olduğu görülmektedir³⁷⁷. 7100 akçe ile dizdar olan Nasuh'un yerine 13 Şubat 1557 tarihinde Hamza Rumkale dizdarlığına tayin edilmiştir³⁷⁸. Şikâyet üzerine görevden alınan İsa'nın yerine Rumkale kale kethüdası Hacı Davud 20 Mayıs 1565 tarihinde dizdâr olmuştur³⁷⁹. Rumkale dizdarı Davud ölünce Birecik sancakbeyi Mahmud'un mektubu üzerine Sinan Paşa emekdârlarından Hüseyin 28 Kasım 1570³⁸⁰ dizdar olmuş, 5 Ekim 1571 tarihinde beratını yenilemiş, 30 Kasım 1575'te tekrar tecdîd-i berât ettirerek vazifesine devam etmiştir³⁸¹. Adı geçen Hüseyin, Merzuman nahiyesinden 5300 akçe timar tasarruf etmekteydi. 8 Mart 1582 tarihli bir kayıtta Hidâyetullah'ın yerine 5300 akçe ile Maksûd'un tayin edildiği bildirilmektedir³⁸². Ancak 1583 tarihli icmâl³⁸³ ve 1584 tarihli mufassal³⁸⁴ defterlerde Hidâyetullah'ın Rumkale dizdarı olduğu kaydedilmiştir. Nitekim Hidâyetullah mahsulünü az bulduğu Rumkale dizdarlığından feragât ederek celây-ı vatan etmiş ve yerine sabıka Birecik kalesi dizdârlığından ayrılan Haydar'ın uygun olduğu hakkında Rumkale kadısı Ali arzda bulunmuştur. Bu arz üzerine 10 Nisan 1585 tarihinde Haydar

³⁷⁴ BOA, *MD*, XXI s. 44, hükm: 119, s. 47, hükm 122 (tarih: 24 Ramazan 980).

³⁷⁵ TKGMKKA *TD* 145, vr. 43a-46a.

³⁷⁶ BOA, *TD* 184, s. 169.

³⁷⁷ BOA, *TD*, 276, s. 249.

³⁷⁸ BOA, *Ruzname* 7, s. 546 (13 Rebiülahir 964).

³⁷⁹ BOA, *AE Kanuni* 292, s. 57 (18 Şevvâl 972).

³⁸⁰ BOA, *KK*, 222, s. 106 (29 Cemaziyelahir 978); *TD* 496, s. 263, *TD* 501, s. 253.

³⁸¹ BOA, *MAD*, 17330, s. 146 (15 Cemaziyelevvel 979, 25 Şaban 983).

³⁸² BOA, *Ruzname* 65, s. 146 (12 Safer 990).

³⁸³ TKGMKKA *TD* 145, vr. 43b.

³⁸⁴ TKGMKKA *TD*, 173, vr. 136a.

dizdarlığa tayin edilmiştir³⁸⁵. Haydar uzun süre bu görevde kalmış, 11 Temmuz 1590'de beratını yeniletmıştır³⁸⁶. 15 Şubat 1594 tarihinde 5300 akçe ile Hasan Rumkale dizdarlığına tayin edilmiş, 1 Mart 1597 tarihinde beratını yeniletmıştır³⁸⁷.

1696 yılında Rakka beylerbeyliğine tabi olarak faaliyetini sürdüren kalede 30 nefer mustahfız, bir dizdâr ve bir kethüdânın görev yaptığı ve 55070 akçe timar tasarruf ettikleri görülmektedir. Eşraf, ayan ve ahalinin şikayeti üzerine Rakka beylerbeyi Yusuf Paşa'nın arzıyla 55070 akçelik timar sarf-ı cedîde kaydedilerek mâlikâne şartıyla adı geçen beylerbeyine verilmiştir. Dizdar, kethüda ve neferlerin mahallerinde bırakılarak masraflarının havass-ı hümayundan karşılanması emredilmiştir³⁸⁸. Kaleye dışardan girişin imkânsız oluşu, zaman zaman ele geçirenlere isyân cesâreti vermiş, en son olarak Kavalalı İbrahim Paşa tarafından topa tutularak herşey yıkılmıştır. 1838 yılında Moltke'nin ziyâreti sırasında harap bir vaziyette olan kale, o haliyle bile tam bir emniyet altında bulunmaktaydı³⁸⁹. Çünkü devrin toplarıyla yapılacak hücumlar, pek az zarar verebilecek durumdaydı.

b) Şehrin Mahalleleri ve Nüfusu

Rumkale, 1536 yılında Altuntaş adıyla da tanınan Kattan, Kızılca, Rumlulu ve Hacıhalil isimlerinde dört mahalleden meydana gelmektedir. 121 hane ile Rumlulu şehrin en kalabalık ve merkezi mahallesi durumundaydı. Ancak zaman içinde gelişme Hacı Halil mahallesi cihetinde olmuş ve burası 1552 yılında 114 hane ile nüfusun en yoğun olduğu mahalle olmuştur. Bu durumunu XVI. yüzyılın sonunda da devam ettirmiştir. 1584 yılında mahalleler; Hacıhalil, Rumlulu, Kızılca, Kattan şeklinde bir nüfus sıralaması göstermektedir. Aşağıdaki tabloda Rumkale şehri mahalleleri ve nefer, hâne, mücerred ve muaf durumları verilmiştir.

Rumkale şehri nefer, hâne, mücerred ve muafı

Birimler	Nefer	Hane	Mücerred	Muaf
----------	-------	------	----------	------

³⁸⁵ BOA, KK 245, s. 118; *Ruznamçe* 2130, s. 22 ; MAD 2228, s. 6-7 (8 Rebiülahir 993).

³⁸⁶ BOA, MAD 39, s. 377 (7 Ramazan 998).

³⁸⁷ BOA, *Ruznamçe* 192, s. 276 (24 Cemaziyelevvel 1002, 13 Receb 1005).

³⁸⁸ TKGMKKA TD 145, vr.43b (26 Safer 1108/ 24 Eylül 1696 tarihli derkenâr kaydı).

³⁸⁹ *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, s. 160.

Mahalleler/Yıllar	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584
Kattan (Altuntaş)	92	70	81	80	73	63	57	63	18	7	23	17	1	-	1	1
Kızılca	90	56	68	90	56	53	55	80	33	3	11	9	1	-	1	1
Rumlulu	136	68	87	94	121	65	68	88	12	3	18	5	3	-	1	1
Hacıhalil	123	129	138	141	114	118	106	129	8	10	31	11	1	1	1	1
TOPLAM	441	323	374	405	364	295	286	360	71	23	83	42	6	1	4	4

Görüldüğü gibi 1552 yılında Rumkale nüfusu % 27.8 oranında azalmıştır. Azalma ençok yarı yarıya nüfusu eksilen Rumlulu mahallesinde olmuştur. Diğerlerindeki azalma çok cüz'i olmuştur. Hacıhalil mahallesinin nüfusunun az da olsa arttığı dikkati çekmektedir. Umumi olarak şehirde görülen nüfus azalmasının bölgede sık sık görülen tabii afetler sebebiyle olması ihtimali yanında, devlet sınırlarının genişlemesiyle kalenin iç bölgede kalarak çevrenin güvenli bir hal alması sebebiyle nüfusun köylere kayması şeklinde düşünülebilir. Ancak nahiye genelinde 1536'dan 1552'ye nüfus oranı % 15.8 oranında azalma göstermiştir. Bununla birlikte Rumkale civarında yer alan köylerin nüfusunun arttığı gözlenmektedir. Daha sonraki tahrirlerde şehir nüfusu artış göstermiş, buna rağmen ilk tahrirdeki nüfusu bir türlü yakalayamamış, 1536 yılına göre %2.8'lik bir eksiklikle asrın sonuna ulaşabilmiştir. Rumkale şehrindeki nüfus azalması, yalnız buraya has değildir. Birecik ve Behisni³⁹⁰ gibi bölge şehirlerinin nüfuslarının da 1530'lu yıllarda azaldığı ve asrın sonuna kadar kayda değer bir artışa kavuşamadığı görülmektedir. Aşağıdaki tabloda Rumkale şehrinin yıllara göre tahminî nüfusu ve artış-düşüş oranları verilmiştir.

Rumkale şehri nüfusu

Nefs-i Rumkale	1536	1552	1571	1584
Nüfus	1921	1503	1533	1862
Artış oranı %		-27.8	+1.9	+21.4

Hiç gayr-i müslim nüfus bulunmayan Rumkale şehrinde çeşitli ictimâî zümrelere mensup kimselerin mevcut olduğu görülmektedir. Bunlardan bazıları idârî görevlere sahiptir. Şehir kethüdası, ahi, halife gibi şahsiyetlerin mevcudiyeti şehirdeki ictimâî faaliyetler açısından dikkat çekicidir. Reaya haricinde, 1536 yılında bir nefer *Türkmen*, 1571 yılında ise bir nefer *Kürd* Rumkale sakinleri arasında gösterilmiştir. 1536 ve 1552

³⁹⁰ Mehmet Taşdemir, *Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger ve Kâhta Kazalarının Sosyal ve İktisadî Durumu (1519-1563)*, Basılmamış Doktora tezi, İstanbul 1994, s. 34.

yıllarında ikişer nefer, 1571 yılında bir nefer Ayıntablı bulunmaktadır. 1536 yılında 12 nefer, 1571 yılında 16 nefer, 1584 yılında 24 nefer hacının bulunması ve hacıların belli bir ekonomik düzeye çıkan insanlar olması şehrin ekonomik durumu açısından önem arz etmektedir. Şehirdeki hacılar, 1536 yılında hane reislerinin % 3.2'sini, 1571 yılında % 5.5'ini, 1584 yılında ise % 6.6'sını teşkil etmektedir. Aşağıdaki tabloda şehirde yaşayan çeşitli ictimâî zümreler verilmiştir.

Rumkale şehrinde yaşayan ictimâî zümreler

Zümreler	1536	1552	1571	1584	Meslekler	1536	1552	1571	1584
Ahi	1				Kethüdâ		1	1	
Derviş	2		2	3	Koca	2			
Divâne	3				Kuloğlu	1			
Duacı	1				Müderris	2	1		
Fakih	5		1		Müezzîn	2			
Garib	8				Pîr				2
Gazi	1				Pîr-i fânî	1	-		
Halife	1				Seyyid			3	6
Hatib	1	1			Sufî	1	-		
İmam			2		Şeyh	2	-		
TOPLAM						36	3	9	11

Görüldüğü gibi 1536 yılında şehirde ünvanlı 36 nefer yaşamakta olup bu da şehir nüfusunun % 8.1'ine tekabül etmektedir. 1552'de % 0.9'a, 1571'de % 2.4'e, 1584'te ise % 2.7 olmuştur. Mühimme defterlerindeki kayıtlardan şehirde bir de kadının bulunduğu bilinmesine rağmen Tahrir defterlerinde şehir sakinleri arasında kadı kaydına rastlanmamaktadır.

3). İktisâdî Hayat ve Ticâret

Birecik'ten gelerek kuzeye giden yolların geçit noktasında bulunan Rumkale şehrinde, ticârî faaliyetlerin ehemmiyetli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Fırat'ın muhafazasında kilit noktalardan birini teşkil etmesi, tarih boyunca Rumkale'nin ehemmiyetini bir kat daha arttırmıştır. Merzuman çayı ve Fırat üzerindeki köprülerin

yıkılması veya yetersiz kalması durumlarında yolcuların karşıya geçişi küçük nehir gemileri ve keleklerle sağlanmaktaydı. Bu sebeple Birecik kadar olmasa da, Rumkale'de küçük gemi yapım atelyelerinin bulunması tabiidir. 31 Temmuz 1552 tarihli bir kayıttan³⁹¹ Rumkale'de miri ve şahsî gemi inşa eden atölyelerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim tahrir kayıtlarında, gümrük-i sefine ve mahsûl-i sefine adıyla anılan gelir kalemleri mevcuttur.

Rumkale şehir gelirleri; 1536'da 37570 akçe, 1552'de % 97.1 artışla 74080 akçe, 1571 yılında % 35.7 artışla 100597 akçe, 1584 yılında % 0.1 artışla 101797 akçe olmuştur. 1536'dan 1584 yılına kadar şehir gelirlerinde % 170'lik bir artış olduğu görülmektedir. Gelirlerin 1536'da 18720 akçesi, 1552 yılında 43880 akçesi, 1571 ve 1584 yıllarında 61340 akçesi padişah hassı olarak kaydedilmiştir. 1536 yılında 18650, 1552 yılında 30000, 1571 yılında 39057, 1584 yılında 40257 akçesi mirliwa hassı olarak kaydedilmiştir. 200 akçesi de vakıf geliri olarak kaydedilmiştir. Aşağıdaki tabloda Rumkale şehir gelirleri verilmiştir.

Rumkale şehir gelirleri

Mahsûl/Yıllar	1536	1552	1571	1584
---------------	------	------	------	------

³⁹¹ "Şehzâde lalası Yahyâ Beğ'e hükm ki, Birecik'de olan mîrî gemiler satılmak emrim olub anda müşarünileyh oğlumun ademleri mâni' olub ve yeniden anda gemiler yapub satarlar imiş imdi buyurdum ki Vusûl buldukda anda olan ademlerinuz gereği gibi tenbih ü te'kid idesin ki Birecik'de ve Rumkal'a'da mîrî gemilerin satılmasına asla ve kat'a mâni' olmayasın bu husus için Haleb beğlerbeğisine dahi hükm-i hümayunum gönderilmişdür bi'l-cümle mîrî gemiler satılmayınca kimesneye gemi yapdurmayub ve satılmasına mâni' olmayasın" (TSMK *Koğuşlar*, M D. 888 vr. 343a, tarih: 9 ŞaBOAn 959).

Mahsûl-i Gümrük-i sefine der nefis-i Rumkale	10000	5500	15000	15000
Mahsûl-i Sefine der ma'ber-i cizr-i Habeş ve Kilyusuf	3600	12500	15000	15000
Mahsûl-i Boyahane-i nefis-i Rumkale	1400	4500	6000	6000
Mahsûl-i Debbağhâne-i nefis-i Rumkale	720	720	1000	1000
Mahsûl-i beytül'-mâl ve mâl-i gayb ve mâl-i mevkûd ve yave ve kaçgûn der nevâhi-i Rumkale	3000	5000	6000	6000
Mahsûl-i âdet-i ağnâm ve resm-i ma'ze der nevâhi-i Rumkale	3000	5000	6000	6000
Mahsûl-i Resm-i kışlak ve yatak der kaza-i Rumkale	6000	9000	10000	10000
Asiyâb-i hassa der nefis-i Rumkale ber vech-i maktu' deruhde-i Cum'a ³⁹² Kethûda-i Rumkale	-	1600	1280	1280
Mahsûl-i bâd-i hevâ ve cûrm-i cinâyet ve resm-i arûsâne-i nefis-i Rumkale maa bâc-i bâzâr-i siyâh ve bâc-i ağnâm ve âdet-i kassâbân ve ve âdet-i canbazân ve dellâliye-i tâcirân ve âdet-i serasesiyân ve resm-i kirîşhâne ve mahsûl-i dekâkîn ve harac-i bağât ve besâtîn	18650	30000	39057	40257
Asiyâb-i hânî vakf-i Hacı Cum'a bin Hoca Ali	-	60	60	60
Bostan-i Gök der nezd-i Kal'a vakf-i Câmi'-i Kal'a-i Rumkale, ber vech-i maktu'	200	200	200	200
Mezraa-i Altıntaş der nezd-i Rumkale	-		1000	1000
TOPLAM	37570	74080	100597	101797
Artış oranı %		+ 97.1	+ 35.7	+ 0.1

a) Küçük Sanayi Tesisleri

Rumkale şehrinde, Boyahane, debbağhane, kirîşhâne ve değirmen gibi bazı küçük sanayi tesislerinin mevcut olduğu görülmektedir. Dokuma sanayiinde kullanılan ipliklerin renklendirilmesi ve kumaşların boyanması boyahanelerde gerçekleştirilmektedir. 1536 yılında Rumkale'de yıllık vergi geliri 1400, 1584 yılında 6000 akçe olan boyahaneler bulunmaktadır³⁹³. Bütün tahrirlerde boyahane gelirleri padişah hassı olarak kaydedilmiştir³⁹⁴.

Yine Rumkale'de her türlü koyun, keçi ve sığır derilerinin işlenip, ayakkabı, giyim eşyası ve hayvan koşumlarının yapımına elverişli hale getirildiği tabakhane adıyla anılan

³⁹² 1552 yılında yapılan tahrirde "ber vech-i maktu' der uhde-i Bâli kethüdâ-i Rumkal'a ve Molla Ömer hatîb" şeklinde kayıtlıdır (BOA, TD, 276, s. 180).

³⁹³ BOA, TD 184, s. 181; TKGMKKA TD 173, vr. 10b.

³⁹⁴ BOA, TD, 276, s. 180; TD 496, s. 244.

atölyelerin mevcut olduğu görülmektedir. Bu atölyelerden 1536 yılında mahsul-i debbağhane adıyla 720 akçe gelir elde edilmekteydi. Bu rakam, 1584 yılında 1000 akçeye çıkmıştır. Debbağhane gelirlerinin padişah hassı olarak kaydedildiği görülmektedir³⁹⁵. Rumkale'de debbağhane gelirlerinin fazla bir yekûne sahip olmamasının sebebi hayvan derilerinin daha çok kelek³⁹⁶ yapımında kullanılmasıyla izah edilebilir.

Rumkale'de küçük sanayi tesisi olarak un değirmenlerinin de mevcut olduğu görülmektedir. Su ile işlemesi sebebiyle Merzuman suyu kenarında inşa edilmiştir. 1552 ve daha sonraki tahrirlerde mevcut olan bir adet hassa değirmen Hacı Cuma v. Hoca Ali vakfıdır. Bu değirmenden yıllık 60 akçe resm-i asiyab alınıp hass-ı şahi için zabtedilmektedir³⁹⁷. 1552 yılından önceki kayıtlarda rastlanmayan bir hassa değirmen, 1552 yılında 1600 akçe maktu ücret ile Rumkale şehir kethüdası Bâli Kethüda ve Hatib Molla Ömer'in üzerinde kaydedilmiştir³⁹⁸. 1571 ve 1583 yıllarında³⁹⁹ yıllık 1280 akçe maktu ücret ile Rumkale şehir kethüdası Cuma Kethüda üzerindedir.

Rumkale şehrinde 1536 yılından itibaren bir kırıhanenin var olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır⁴⁰⁰. Ancak gelir mikdârı diğer bazı gelirlerle birlikte hass-ı mirliwa kaydedildiği için tam tesbit edilememektedir.

b) Rumkale Çarşısı ve Esnafı

Evliya Çelebi, *Seyahatnamesinde* Rumkale'inin muhtasar bir çarşısı bulunduğunu kaydetmektedir. Ancak arşiv vesikalarında Rumkale çarşısı hakkında tamamlayıcı bilgiler bulunmamaktadır. Şehir merkezinde bulunan medresenin vakfı olarak iki dükkan ve birkaç dükkan zemini kaydedilmiştir. Ayrıca mirliwa hasları arasında *mahsûl-i dekâkin ve serasesiyân* adıyla gelir kalemleri mevcuttur. Bütün Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi çarşının yanında halkın mallarını rahatça alıp satabileceği bir pazarın kurulması tabiidir. Nitekim vergi kalemleri arasında "*bâc-ı bazar-ı siyâh*" da bulunmaktadır ve sancakbeyi hassı olarak kaydedilmiştir. Rumkale şehri sakinleri arasında esnâf olarak kaydedilenler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Rumkale esnafı

Meslekler	1536	1552	1571	1584	Meslekler	1536	1552	1571	1584
-----------	------	------	------	------	-----------	------	------	------	------

³⁹⁵ BOA, TD 184, s. 181; TKGMKKA TD 173, vr 10b; BOA, TD, 276, s. 180; TD 496, s. 244.

³⁹⁶ M. Streck, "Kelek", İA, VI, s. 550-552.

³⁹⁷ BOA, TD 276, s. 180; TD 496, s. 245; TKGMKKA TD 173, vr. 126a.

³⁹⁸ BOA, TD 276, s. 180.

³⁹⁹ TKGMKKA TD 145, vr. 10b; TD 496, s. 244; TKGMKKA TD 173, vr125b.

⁴⁰⁰ BOA, TD 184, s. 181; TD, 276, s.180; TD 496, s. 244; TKGMKKA TD 173, vr125b.

Bazlamacı	-	1			Kazancı	1	1		
Boyacı	2	1			Keçeci	1	1		
Çarhî	1	-			Kettân	-	1		
Çerci	1	-			Köşger	1	1		
Debbağ	1	-			Kuyumcu	-	1		
Demirci	1	1			Kürekçi	-	1		
Eğerci	1	1			Neccâr	2	-		
Gemici	1	-			Sayyad	2	-		
Kasabbaşı	1	-			Taşçı	1	1		
Kasab	2	-			Terzi	-	1		
TOPLAM						19	12	-	-

Not: 1571 ve 1584 tahrirlerinde meslek kayıtlarına rastlanmamaktadır.

Görüldüğü gibi, Rumkale şehri ahalisinin 1536 yılında % 4.3'ünün, 1552 yılında ise % 3.7'sinin esnaf olduğu, ancak 1536'ya göre 1552'de esnaf sayısının % 58.3 oranında azaldığı görülmektedir. 1571 ve 1584 yıllarında Rumkale'de kaydedilen neferlerin meslekleri yazılmadığı için oranlarını da bilemiyoruz.

4). Şehirdeki Vakıf Müesseseleri

Şehir, Memlukler tarafından fethedildikten sonra, cami ve mescidlerle donatılmıştır. Nitekim XIV. asrın sonlarında Timur'un bölgeye gelişi ile ilgili bilgi veren İbni Arabşâh, şehrin hayrat ve hasenâtının bolluğundan bahsetmektedir⁴⁰¹. Bugün harap bir vaziyette bulunan Rumkale'de, XVI. yüzyılda kale içinde bir ve şehir içinde üç cami, dört mescid ve bir medrese mevcuttur. Ayrıca bir han, bir hamam ve iki bukaı ve bir zaviye bulunmaktadır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında şehrin terkedilmesi ve kalenin tahribi sonrasında Rumkale şehrinin yerinde kurulan Kasaba köyünün de, 1980'li yıllarda heyalan sebebiyle iki kilometre kuzeye taşınması üzerine zamana karşı koyarak günümüze gelebilen bazı eski eser ve evler de tamamen yıkılmaya terkedilmiştir.

a) Cami ve Mescidler

⁴⁰¹ *Acâibü'l-Makdûr*, s. 93.

RUMKALE ULU CAMİİ

Camiin ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak Memlukler tarafından şehrin fethinden sonra, XIV. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Evliya Çelebi'nin kale dışında olduğunu bahsettiği camiidir⁴⁰². Câmîü'l-Kebîr adıyla anılan camiin vakfiyesi bulunmamaktadır. Vakfiyesiz olarak cami hizmetlerine sarfedilen Sekteriç köyü gelirleri, 1536 yılında iki yıl hassa kaydedildikten sonra vakfa iade edilmiş, caminin hatibi tarafından tasarruf edilmesi kayd altına alınmıştır⁴⁰³. Cami bugün harabe halindedir.

Camiin vakıf gelirleri toplamı 5620 akçe tutmaktadır. Vakıf gelirleri; Mezraa-i Karacaviran hasılından 850 akçe, Sekteriç köyü hasılının tamamı olan 3620 akçe, Karacaviran köyündeki değirmenin yarı hissesi hasılı olan 560 akçe, şehir yakınındaki bostanın yıllık 80 akçe hasılı, Haşîş-i Atîk köyündeki bir bostandan yıllık 160 akçe, Tis'a köyündeki bostandan 60 akçe, Keferkab köyündeki bostandan 80 akçe, Tatayn köyündeki bostandan 50 akçe, Hisar köyündeki değirmenden 160 akçedir⁴⁰⁴.

Rumkale Ulu Camii'nin vakıf gelirleri mütevellisine 2, hatibine 5, imamına 4, iki müezzine 1'er akçe olarak taksim edilmiş, geri kalan 580 akçe de camiin yağ ve hasırına⁴⁰⁵ sarfedilmek üzere ayrılmıştır. Daha sonra yapılan vakıflarla camiin geliri 7920 akçeye, görevli sayısı da dokuz nefere çıkmıştır⁴⁰⁶. Bu vazifelilerin günlük toplam 22 akçeye mutasarrıf oldukları görülmektedir.

HOROS CAMİİ

⁴⁰² *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III, s. 148.

⁴⁰³ BOA, MAD 15776, s. 8; TD 276, s. 263-265; TD 496, s. 338, 348. Sekteriç köyünün hasılı, ilk tahrirde Kara Kadı tarafından camiin hâtibine, yağ ve hasırına vakıf olarak kaydedilmiş, Ali Bey tarafından yapılan tahrirde ise hassa-i hümayuna kaydedilmiştir. İki yıl bu minvâl üzere devam ettikten sonra merkezden gelen emirle yine camiye vakıf kaydedilmiştir. Vakfiyesi bulunmamakla birlikte padişahın mescid ve medreselere olan merhameti sebebiyle camiin vakıflarının ancak imamına ve ferraşına yetecek kadar olduğu görülerek, köyün mahsulünün hatibine, yağ ve hasırına ve iki nefer müezzinine sarf olunması uygun bulunmuştur (BOA, TD, 276, s. 265)..:

⁴⁰⁴ TKGMKKA TD 564, vr. 249a; BOA, MAD 15776, s. 8.

⁴⁰⁵ TKGMKKA TD 564, vr. 249a; BOA, MAD 15776, s. 8.

⁴⁰⁶ BOA, MAD 4700, s. 34.

Camiin ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Vakıf kayıtlarında⁴⁰⁷ camiin yıllık 2520 akçe geliri olduğu anlaşılmaktadır. Dört nefer vazifelisi, günlük toplam 7 akçeye mutasarrıftır.

KALE CAMİİ

Kiliseden çevrilen cami, kale içindedir. XVI. yüzyılda da varlığı bilinen cami, bugün harap bir haldedir. Minaresi tamamen, binası da kısmen tahrip olmuştur⁴⁰⁸. Camiin vakfı bulunmamaktadır. Ancak Memluk askerlerinin at talimi yaptıkları kale dibindeki Bükük Meydan adlı arazi fetih sonrasında, kale muhafızları tarafından camiin yağ ve hasırına sarfedilmek için bostan haline getirilmiştir. Vilâyet katibleri de merkezden uygunluğunu tasdik ettirmişler ve adı geçen bostanın yıllık 200 akçe tutan geliri camiye vakıf kaydedilmiştir⁴⁰⁹. Kale camiinin imamları ise timar tasarruf etmektedir.

MEHMED SERUCİ CAMİİ

Bânisinin adıyla anılan camiin ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Vakıf kayıtlarında camiin yıllık 1080 akçe geliri olduğu görülmektedir⁴¹⁰. Bir nefer görevlisi, günlük üç akçe tasarruf etmektedir.

ZEYTUN CAMİİ

Camiin ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Vakıf kayıtlarında camiin yıllık 720 akçe geliri olduğu görülmektedir⁴¹¹. Bir nefer görevlisi, günlük iki akçe tasarruf etmektedir. Aynı camiye ikinci bir vakıfla 720 akçe daha gelir sağlanmış⁴¹² ve bir nefer görevlisine günlük iki akçe gelir tayin edilmiştir.

KUBBELİ MESCİD

⁴⁰⁷ BOA, MAD 4700, s. 34.

⁴⁰⁸ Türkiye'de Turizm Beldeler 27 Gaziantep, İstanbul 1991, s.147.

⁴⁰⁹ BOA, MAD 15776, s. 9; TKGMKKA TD 564, vr. 250a; BOA, TD 496, s. 245.

⁴¹⁰ BOA, MAD 4700, s. 34.

⁴¹¹ BOA, MAD 4700, s. 34.

⁴¹² BOA, MAD 4700, s. 35.

Başmakçı Mescidi adıyla da anılan mescidin ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Vakıf kayıtlarında yıllık 1440 akçe geliri olduğu görülmektedir⁴¹³. Mescidin bir nefer görevlisi günlük 4 akçe tasarruf etmektedir. Ayrıca Kubbeli vakfının da yıllık 1620 akçe geliri vardır⁴¹⁴. İki nefer görevlisi, günlük dört buçuk akçe tasarruf etmektedir.

HAN MESCİDİ

Mescidin ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Merzuman çayı kenarında inşa edilen handa hizmet vermektedir. Bu sebeple vakıfları hanla müşterektir⁴¹⁵. Yıllık 1440 akçe olan vakfın bir nefer görevlisi günlük 4 akçe tasarruf etmektedir.

HACI OSMAN MESCİDİ

Mescidin adını banisi Hacı Osman Efendi'den aldığı anlaşılmaktadır. Ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. 540 akçe vakıf gelirine sahiptir⁴¹⁶. Günlük bir buçuk akçe tasarruf eden bir nefer görevlisi vardır.

DİREMLİ MESCİDİ

Mescidin bânisi ve inşâ tarihi bilinmemektedir. Vakıf kayıtlarında 720 akçe gelire sahiptir⁴¹⁷. Bir nefer görevlisi günlük iki akçe tasarruf etmektedir.

b) Medrese, Buk'at ve Zâviyeler

ZEMAHİYE MEDRESESİ

Medresenin ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Vakıf kayıtlarından 1364-1365 yıllarında faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır. Tahrir defterindeki

⁴¹³ BOA, MAD 4700, s. 35.

⁴¹⁴ Aynı defter, gös. yer.

⁴¹⁵ Aynı defter, gös. yer.

⁴¹⁶ Aynı defter, gös. yer.

⁴¹⁷ Aynı defter, gös. yer.

bir kayıta, Sultan Kayıtbay tarafından Merzuman nahiyesine bağlı Hassaru köyü hasılının vakfedildiği ve o zamandan beri müderrisleri tarafından tasarruf edildiği bildirilmektedir⁴¹⁸.

Medresenin 12458 akçe vakıf geliri bulunmaktadır. Bunlardan 6428 akçesi Ank köyündeki vakıf hissesinden sağlanmaktadır. 800 akçesi Tatayn ve Tellak köylerindeki değirmen hisselerinden, 80 akçesi Rumkale şehrindeki bir dükkan ve iki dükkan zeminin kira gelirlerinden sağlanmaktadır. 4300 akçesi Hassaru ve Bozağıl köyleri hasıllarından ve 860 akçesi de Keferkab ve Tellak köylerindeki bostanlardan temin edilmektedir⁴¹⁹.

Medresenin müderrisi günlük 16 akçe almaktadır. 6 nefer talebesinin herbiri günlük 1 akçe, imamı 1, müezzini yarım, muallim-i sıbyan 1, medrese ve mescidin ferrası 1, mütevellî ve nâzırı 3, câbi ve mimârı 1 akçe yevmiye almaktadır. Vakıf gelirinden ayrıca 3 nefer yetim için yıllık 180, Ank köyü mescidinin cüzhânlarına 180, haram aylarda hadîs-i Nebevî okunması için 100, yetimlerin giydirilmesine 180, medresenin yağ ve hasırına 200, (okunamadı) için 50 akçe ayrılmıştır. Artan 868 akçenin zevâyid olarak kimseye verilmemesi kadı eli ile muhafaza edilerek medresenin tamir ve termîmine sarf olunması⁴²⁰ kayıt altına alınmıştır.

Daha sonra yapılan vakıf kayıtlarında medresenin vakıfları bölünmüş, hizmet birimleri de ayrılmıştır. Toplam 12240 akçe tutan gelirlerden 720 akçesi iki görevliye günlük iki akçe olarak verilmiştir. 5760 akçesi 6 nefere günlük 16 akçe olarak taksim edilmiştir. Buk'a-i Medrese ve Buk'a-i Zemâhiye adıyla teşekkül ettirilen iki vakfın herbirine 2880 akçe yıllık gelir bağlanmıştır⁴²¹. Her iki buk'anın ikişer görevlisi günlük 8 akçe tasarruf etmektedir.

MEDRESE BUK'AI

Aşağı dereceli, muhtemelen 10 akçenin altındaki medreselere buk'a denilmektedir. Buralara mahalli kadının arzıyla müderris tayini yapılmaktadır. Büyük ihtimalle medrese ile sıbyan mektebi arasında eğitim yapan bir kuruluştur⁴²². Rumkale'de iki tane buk'a bulunmaktadır.

⁴¹⁸ BOA, TD 184, s. 183.

⁴¹⁹ BOA, TD 139, 183; TD, 276, s. 189, 244, 255; TD 496, s. 257, 307, 308.

⁴²⁰ TKGMKKA TD 564, vr. 249b; BOA, MAD 15776, s. 9.

⁴²¹ BOA, MAD 4700, s. 35.

⁴²² Mehmet İpşirli, "Buk'a", TDVİA, VI, s. 386.

Medrese Buk'ai'nın Memlûkler zamanında XIV. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir. Bânisi bilinmemektedir. Zemahiye medresesi ile birlikte olan vakıflarının daha sonra ayrıldığı anlaşılmaktadır. 2880 akçe vakıf gelirine sahiptir⁴²³. Bir görevlisi, günlük sekiz akçe tasarruf etmektedir.

ZEMAHİYE BUK'AI

Bunun da aynı şekilde, Memlûkler zamanında XIV. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir. Bânisi bilinmemektedir. Zemahiye medresesi ile birlikte olan vakıflarının daha sonra ayrıldığı anlaşılmaktadır. 2880 akçe vakıf gelirine sahiptir⁴²⁴. İki görevlisi, günlük sekiz akçe tasarruf etmektedir.

HADİM HATUN ZAVİYESİ

Bânisi Hadim Hatun'dur. İnşâ tarihi bilinmemektedir. 1620 akçe vakıf geliri vardır⁴²⁵. İki görevlisi, günlük dört buçuk akçe tasarruf etmektedir.

c) Diğer Vakıf Eserleri

HAN-I AB

Merzuman nehri üzerinde yer almaktadır. Banisi ve inşa tarihi bilinmemektedir. Gelen yolculara hizmet etmek üzere kurulmuştur. Bu hanın vakıfları, kendi bünyesinde barındırdığı mescidle birlikte kaydedilmiştir. Toplam 1440 akçe vakfı vardır⁴²⁶. Bir görevlisi, günlük dört akçe tasarruf etmektedir.

HAMAM

Kimin tarafından ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Gelen yolculara bedava hizmet verdiği anlaşılmaktadır. 1080 akçe vakıf gelirine sahiptir⁴²⁷. Bir görevlisi, günlük üç akçe tasarruf etmektedir.

⁴²³ BOA, MAD 4700, s. 35.

⁴²⁴ BOA, MAD 4700, s. 35.

⁴²⁵ BOA, MAD 4700, s. 35.

⁴²⁶ BOA, MAD 4700, s. 35.

⁴²⁷ BOA, MAD 4700, s. 34; 29 Şaban 959 tarihli bir hükümde Rumkale'de bazı hamam, dükkan, bahçe ve mezraaların Emir Mençek vakfı olduğu iddaasıyla şehir kethüdası ve naibi tarafından tasarruf edildiği

HABİBÜ'N-NECCAR MAKAMI

Şehir yakınlarındaki Meydan mezraası, Hazreti İsa'nın havarilerine yardım ederken Antakya'da şehit edilen Habîbü'n-Neccâr'ın makamı için vakfedilmiştir⁴²⁸. 1571 ve 1584 yıllarında mezraanın yıllık 500 akçe hasılı olduğu görülmektedir⁴²⁹.

b. Merzuman Nahiyesi Kır Yerleşim Merkezleri

1). Yerleşme

Merzuman nahiyesinde Rumkale şehrinden başka 1536 yılında 32 köy ve 30 mezraa, 1584 yılında 36 köy ve 35 mezraanın olduğu kaydedilmiştir. Onaltıncı yüzyıl boyunca nahiye bir tane gayr-i müslim köyü vardır. Tahrirlere göre köy ve mezraa sayılarındaki artışlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Merzuman nahiyesinde yıllara göre Köy ve mezraa sayısı

Merzuman	Nefs	Köy-Müslim	Köy-gayr-i Müslim	Toplam Kura	Mezari'
1523	-	15	-	15	17
1536	1	31	1	32	30
1552	1	33	1	34	25
1571	1	34	1	35	37
1584	1	35	1	36	35

Merzuman nahiyesinin Rumkale şehrinden sonra en kalabalık yerleşim merkezi, Merzuman köyüdür. Bu durum bütün tahrirlerde devam etmektedir. Aşağıdaki tabloda Merzuman nahiyesi köylerinin nefer, hane ve mücerred sayıları verilmiştir.

Merzuman Nahiyesi köyleri nefr, hâne ve mücerredleri

Köyün Adı	Nefer				Hane				Mücerred			
	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584
Ağcaburç	8	20	17	46	8							
Bakırcan	24	41	66	66	19	40	40	38	4	1	23	26

bunun araştırılarak bildirilmesi istenmektedir. Hükümde bahsi geçen hamam mevzu bahis olan eser olmalıdır (TSMK Koşullar, M D, 888, vr.351b).

⁴²⁸ "İsâ aleyhisselâm" , Peygamberler Tarihi Ansiklopedisi V, İstanbul ts., s. 36-42; "Habîbünneccâr", İA, V/1, s. 9-10,

⁴²⁹ BOA, TD, 184, s. 161; TD 276, s. 255; TD 496, s. 266.

Bozca	32	4	13	30								
Cibin	10	8	14	28								
Çevlik		7	4	4								
Çomak	8	14	11	23	5				3			
Dergürân		9	23	34								
Fahdîn	6	9	12	38								
Eskikaraburç			5	5								
Hassaru	35	39	46	46	27	32	30	30	7	7	9	9
İkizmük	49	78	100	100	37	59	67	75	11	19	32	25
İnhaş	72	101	114	116	53	90	80	101	18	11	34	15
Kadımezraaı		14	12	22								
Karaburc (Simcıl)	24	40	21	32								
Karamezraa	4	7	19	19								
Karaöyük	20	33	30	47			5	27			1	19
Kefrele	4	5	4	4								
Kılcan			13	13								
Kızılcaburc	43	32	31	31	27	26	18	12	15	6	9	5
Kızılören	4	5	7	9								
Kızıoğul	9	14	15	20	8	12	13	12		2	2	7
Koşmar	12	6	20	20	10	5	12	11	2	1	6	8
Mustafakendi	19	18		5	13	14			5	4		
Belankoz	3											
Çanakçı (Burunviranı)	3	8			3							
Meyilce	5											
Ma'rkuyu (Karga)		11	14	14								

Birimler	Nefer				Hane				Mücerred			
Köyün Adı/Yıllar	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584
Yarımburç (Tuğca)		9			8				1			
Merzuman	77	126	139	139	64	98	95	94	12	28	38	39
Mollaleys	34	30	46	36	21	27	29	36	13	3	16	9
Mezrin		2	3	4								
Muzaffer		7	4	12								
Rıdvân (Erdivân)	5	8	14	14	5							
Şark			4	13								
Tahiyyât	10	18	10	42								
Tahtuk	2	3	5	12								
Tutun	6	10	4	5								
Yarımcaburc	4	16	12	20								
Zarar	5	27	25	25								
Zerdeğüm	2	5	4	7								
TOPLAM	541	784	881	1101	300	411	389	436	90	83	170	162

Aşağıdaki tabloda Merzuman nahiyesinin kır kesiminde yaşayan nefer, hâne, mücerred ve muaf sayısı toplamı verilmiştir.

Merzuman nahiyesi Hane, Mücerred, Muaf

Yıllar	Nefer*	Hane- Müslim	Müc.- Müslim	İmam- P.fani	Hane- Gebran	Müc.- Gebran	Hane Toplam	Müc. Toplam
1523	70	13	57	-	-	-	13	57
1536	541	247	77	6	53	13	300	90
1552	784	321	49	-	90	34	411	83
1571	881	309	136	4	80	34	389	170
1584	1101	335	147	4	101	15	436	162

* Nefer sayısına konar-göçerler dahil edilmiştir.

2). Konar-Göçerler

Merzuman nahiyesinde, konar-göçerler, bölgenin eksilen nüfusunun telâfisi ve yeni yerleşim yerlerinin açılmasında rol oynamışlar, geldikleri Merzuman arazilerinde hayvancılığın yanında çiftçilikle de meşgul olmuşlardır. Fahdin köyünde mütemekkin Ekrad-ı Reşi taifesine mensup Mecdû Kethüda v. Mehmed cemaati ve Kadımezraa köyünde mütemekkin Ekrad-ı Reşi taifesine mensup Ahmed Kethüda v. Kıncu'nun kethüdası olduğu cemaat mensublarının A'zaz livası tahrir defterinde kayıtlı oldukları görülmektedir. A'zaz tahririne göre köyde oturduğu anlaşılan bazı kişilerin ise aynı tarihli Birecik sancağı tahririne toprak tasarruf etmedikleri için kaydedilmedikleri anlaşılmaktadır⁴³⁰. Kanunnameye göre; mezkur cemaat mensupları, rüsûmlarını kendi boy beylerine, ziraat ettikleri alanın haklarını da sahib-i arza vermek durumunda olduklarından hareketle, Fahdin ve Kadımezraa köylerinde yaşayan konar-göçer statüsünde olanların tamamı A'zaz sancağı defterine yazılmış, ziraatle meşgul olanlar da Birecik defterine kaydedilmiştir. Cemaat olarak Birecik sancağına tabi olan konar-göçerler ise; ziraat ettikleri toprağın hukukunu ve resm-i çiftini sahib-i arza, bâd-i hevâ, rüsûm-i örfiyyelerini ve resm-i ağnâmlarını sancakbeyi hassı olan yerlerde sancakbeylerine, geri kalan yerlerde ise hassa-i hümyûna vermekle yükümlüydüler⁴³¹.

Merzuman nahiyesinde yoğun şekilde konar-göçer nüfusun yaşadığı ve birçok köy ve mezraanın onların tarafından yurt ve ekinlik olarak kullanıldığı görülmektedir. Bunlar mevsimlere bağlı olarak yaylak ve kışlak mahalleri arasında hareketli bir hayat yaşıyorlardı. Konar-göçerlerden bir kısmının köylerde pârekende olarak yaşadıkları bir kısmının ise cemaat olarak toplu halde bulundukları bölge ile ilgili tahrir defterlerinin incelenmesinden anlaşılmaktadır.

Merzuman nahiyesinde yıllara göre göçer nüfus/nefer sayısı

⁴³⁰ BOA, TD 496, s. 177, 250; TD 506, s. 168, 177.

⁴³¹ BOA, TD, 496, s. 11.

Cemaatler/Yıllar	1536	1552	1571	1584
Ekrad-ı Reşi	42	66	243	396
Ekrâd	18	136	-	-
Ekrad-ı Süleymanlu	24	-	-	-
Urbân Beniali	3	-	-	-
Zülkadırlü	32	4	8	6
Türkmân	20	33	23	-
Kürd	-	-	2	-
Yörük Baharlu	-	-	3	-
Ekrad-ı Uzulî ve Berazi	-	-	24	32
Yörigân	-	14	6	1
Ekrad-ı Koçbeneklü	-	-	7	-
Karamusalı	-	-	-	-
Toplam nefer sayısı	141	290	318	499
Tahmini hane sayısı*	126	261	286	449
Tahmini mücerred sayısı	14	29	32	50
Tahmini nüfus*	645	1334	1463	2295

* Neferlerin % 90'ı hane kabul edilmiş, her hanede beş nüfus sayılmıştır.

Merzuman nahiyesinde 1536'dan 1584 yılına kadar her tahrirde yeri ve sayısı değişen köylerde cemaatlerin oturduğu görülmektedir. 1536 yılında 16 köy, 1552 yılında 20 köy, 1571 yılında 19 köy, 21 köyde karışık ve 3 mezraa, 1584 yılında 22 köy, 5 karışık köy ve 3 mezraa konar-göçerlerin elinde bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda yıllara göre konar-göçerlerin adları ve sâkin oldukları köy ve mezraa sayıları verilmiştir.

Cemaatler/Yıllar	1536	1552	1571	1584
Ekrad-ı Reşi	7 k.	7 k.	18 k., 6 kar. k.	19 k., 3 kar. k.
Ekrâd	5 k.	10 k.	-	-
Ekrad-ı Süleymanlu	1 k.	-	-	-
Urbân Beniali	1 k.	-	-	-
Zülkadırlı	1 k.	1 k.	1 k., 4 kar. k.	1 k., 1 kar. k.
Türkmân	1 k.	1 k.	1 kar. k.	1 k.
Kürd	-	-	1 kar. k.	-
Yörük Baharlu	-	-	4 kar. k., 3 m.	3 m.
Ekrad-ı Uzulî ve Berazi	-	-	-	1 k.
Yörigân	-	1 k.	4 kar. k.	1 kar. k.
Ekrad-ı Koçbenekli	-	-	1 kar. k.	-
Karamusalı	-	-	-	1 m.
Toplam köy ve mezraa sayısı	16 k.	20 k.	19 k., 21 kar. k., 3 m.	22 k., 5 kar. k., 3 m.
Toplam Cemaat	6	5	7	7

k.= köy, kar. k.= karışık köy, m.= mezraa

3). Merzuman Nahiyesinde Nüfus

Merzuman nahiyesinde en fazla nüfusun Rumkale şehrinde toplandığı görülmektedir. Dört mahalleden meydana gelen Rumkale şehrinde nüfusun tamamı müslümanlardan meydana gelmektedir. Tapu-tahrir-defterlerinde, kâunnâmeye yer alan bir madde⁴³² hariç tutulursa böyle bir kayda yer verilmemektedir. Mühimme defterlerindeki kayıtlardan⁴³³ Rumkale'nin bir kaza merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Rumkale şehrinin 1536 yılındaki nüfusunun daha sonra % 27.8 oranında azaldığı görülmektedir. 1571 yılında % 1.9 oranında, 1584 yılında 21.4 oranında artmıştır. Bu artışlara rağmen şehrin nüfusu 1536 yılındaki oranına yetişememiş, ilk sayıma göre % 3 oranında bir azalma göstermiştir. Bunun sebebi, Doğu-Anadolu şehirlerinin fethi ile düşman tehlikesinin ortadan kalkması, kaleye sığınma ihtiyacı duyan ahalinin köylere dağılarak verimli arazilerde tarımla uğraşmayı tercih etmesi olsa gerektir.

⁴³² "Ve Rumkal'a kazâsında vâki' olan keçi hakkı dâhi hâssa mukayyed olub..." (BOA, TD 496, s. 8).

⁴³³ " Birecik beğine ve Birecik ve Rumkal'a ve Hısn-ı Mansur ve Gerger ve Kahta kadılarına hükm ki" (TSMK Koşuşlar, M D, 888, vr. 343b); " Birecik sancağında Rumkal'a'ya tabi Araban nahiyesinde ..." (TSMK Koşuşlar, M D, 888, vr. 3371a-371b); " Küherçile müfettişi Rumkal'a kadısı Mevlânâ Muhyiddin'e ..." (BOA, KK 67, s. 814).

Merzuman nahiyesinde 1520'li yıllarda 15 köy varken 1584 yılında bu sayı % 140'lık bir artışla 36'ya yükselmiştir. Bu yükselme yeni köylerin kurulması yanında diğer nahiyelelerden Merzuman nahiyesine katılan köylerle temin edilmiştir. Aşağıdaki tabloda Rumkale şehri hariç Merzuman nahiyesinin nefer, hâne, mücerred ve muaf nüfusu verilmiştir.

Merzuman nahiyesi Hane, Mücerred, İmam

Yıllar	Nefer*	Hane-Müslim	Müc-Müslim	İmam-P.fani	Hane-Gebran	Müc-Gebran	Hane Toplam	MücToplam
1523	70	13	57	-	-	-	13	57
1536	541	247	77	6	53	13	300	90
1552	784	321	49	-	90	34	411	83
1571	881	309	136	4	80	34	389	170
1584	1101	335	147	4	101	15	436	162

* Nefer sayısına konar-göçerler dahil edilmiştir.

Merzuman nahiyesinde köy sayısındaki artışa paralel olarak nüfusta da büyük bir artış gözlenmektedir. 1536'da 13.4 kat artarak 1640'a çıkan tahminî reaya nüfusu, 1584'de kadar geçen 48 senelik devrede % 44.02 oranında bir yükselme göstermiştir.

Yıllar	Toplam nüfus	Artış Oranı%	Gebran	Artış Oranı %	Gebran-Müslim Oranı
1523	122	-	-	-	-
1536	1640	13.4 kat	278	-	4.9
1552	2138	+ 30.3	484	+ 74.1	10
1571	2135	- 0.4	434	- 11.5	8.4
1584	2362	+ 10.6	520	+ 19.8	8.3

Merzuman nahiyesi, Rumakal'a şehri ve konar-göçer nüfusu ile birlikte 1536 yılındaki tahririnde büyük bir nüfus artışının varlığı dikkati çekmektedir. Konar-göçer nüfusun nahiye dahilinde kaydedilmesi ile ilgili olsa gerektir. Ayrıca daha önce Ank nahiyesi dahilinde görülen Rumkale şehri de Merzuman nahiyesine katılmıştır. 1536 yılında görülen bu artışın 1552 yılında % 15.8'lik bir düşüş kaydettiği görülmektedir. Bu sebeple 1536 yılından 1584 yılına kadar nüfus artış oranı % 11.1'lik bir yükselme gösterebilmiştir.

Merzuman nahiyesinde yalnız İnhâş köyünde gayr-i müslimler, nahiye dahilinde 1536 yılındaki % 6.56'lık bir orandan 1584 yılında % 7.97'lik bir orana çıkabilmişlerdir.

Gayr-i müslimlerin kendi içlerinde ise % 87'lik bir artış gösterdikleri dikkati çekmektedir. Onların bu artışı sağlamaları, bölgede huzur içerisinde yaşadıkları için dışarıya nüfus transferi yapmadıklarını göstermektedir.

Merzuman nahiyesinin Rumkale şehriyle birlikte 1536'dan 1584 yılına kadar 48 yıl içinde toplam nüfusu % 55 oranında artmış, 4206 olan tahminî nüfus 6519'a yükselmiştir.

Merzuman Nahiyesinde nüfus ve oranları

Yıllar	1536		1584		1536-1584
Zümreler	Nüfus	Toplam nüfusa oranı	Nüfus	Toplam nüfusa oranı	Nüfus Artış Oranı
Müslümanlar	1314	% 31.24	1822	% 27.95	% + 38.66
Konar-göçer teşekküller	645	% 15.34	2295	% 35.22	% + 255.81
Rumkale	1921	% 45.68	1862	% 28.56	% - 3.16
Muaf	50	% 1.18	20	% 0.3	% -150
Gayr-i Müslim	276	% 6.56	520	% 7.97	% + 88.4
Toplam	4206	% 100	6519	% 100	% + 55

4. Ank Nahiyesi Kır Yerleşim Merkezleri

Adını nahiye merkezi olduğunu tahmin ettiğimiz Ank köyünden almaktadır. Nahiye batı ve kuzey sınırlarını Fırat nehri teşkil etmektedir. Doğu sınırında Urfa sancağı yer almaktadır. Güneyde ise Birecik ve Suruç nahiye yer almaktadır. Ank nahiyesinin köyleri bugün Şanlı Urfa ilinin Halfeti ilçesi ve çevresinde yer almaktadır. Doğu sınırları Bozova ilçesi güneyi ise, Birecik ve Suruç ilçeleri ile çevrilmiştir.

1523 tarihli tahrir defterinde Ank nahiyesinin adı *Amk* şeklinde verilmiş ise de, diğer defterlerin tamamında Ank şeklinde yazılmış, ismi Yeşilözen olarak değiştirilinceye kadar da bu adını muhafaza etmiştir. Nahiye 1523'te 25 köy ile 27 mezraası vardır. Bunun yanında bir de nefsin varlığı dikkati çekmektedir. Nefs olarak kaydedilen yerin Rumkal'a olduğu anlaşılmaktadır. Rumkal'a daha sonraki tahrirlerde Merzuman nahiyesine dahil edilmiştir⁴³⁴. 1536 tarihli tahrirle yapılan yeni idarî düzenlemeyle Ank

⁴³⁴ BOA, MAD, 75 numara ile kayıtlı 1520 tarihli Birecik mufasssalının tahriri esnasında Ank nahiyesinin Rumkal'a adıyla mevcut olan ve daha sonra Birecik sancağına katılan ayrı bir sancağın içinde olduğu

nahiyesinin köy sayısı 54'e mezraa sayısı 63'e yükselmiştir. Aynı idarî yapı daha sonraki tahrirlerde de bazı küçük farklılıklarla muhafaza edilmiştir.

a. Yerleşme

Malazgirt zaferinin hemen öncesinde bölgeye Türk akınları başlamış, çok geçmeden Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın liderliğindeki Türkmen grubları Birecik civarında yerleşmişlerdir⁴³⁵. Bundan sonra bölgede Türk iskânı artarak devam etmiştir. Moğolların önünden kaçan Türkmen unsurlarla Türk nüfusu yoğunluk kazanmıştır. Türklerin bölgeye gelmesinden önce iç çatışmalar ve salgın hastalıklar sebebiyle azalan gayri müslim nüfustan arta kalanlar da Bizans topraklarına göçmeyi tercih etmişlerdir⁴³⁶. Geri kalanları da nahiyenin birkaç köyünde toplanarak Türklerle birlikte yaşamaya başlamışlardır. Bu sebeple XVI. yüzyılda nahiyenin en kalabalık köylerini gayri müslim ve müslümanların birlikte yaşadığı köyler teşkil etmektedir. Bu köylerin başında 474 hane ile 1584 yılında nahiyenin en kalabalık köyü olan Arah gelmektedir. Adı geçen köyde 279 hane gayri müslime karşı 195 hane müslim yaşamaktadır. Müslim ve gayri müslimlerin birlikte oturduğu köylerin sayısı başlangıçta dört iken, Halfeti köyüne de bir müslüman cemaatin yerleşmesi üzerine beşe çıkmıştır. 1536 tahririnde yalnız gayri müslimler tarafından iskan edilen köy sayısı da daha sonraki tahrirlerde dört iken üçe düşmüştür. Ank nahiyesinin yıllara göre müslim ve gayr-i müslim köy ve mezraa sayısı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Ank nahiyesi nefis, köy ve mezraa sayıları

Yıllar/ Birimler	Nefs	Köy - Müslim	Köy-Gayr-i müslim	Köy-karışık	Toplam - Köy	Toplam - Mezraa
1523	1	?	?	?	25	27
1536	-	46	4	4	54	63
1552	-	52	3	5	60	50
1571	-	70	3	5	78	47
1584	-	72	3	5	80	49

anlaşılmaktadır. Rumkal'a sancağının mufassal tahririnin de elde bulunmaması sebebiyle bilgileri eksik de olsa icmal defterinden elde edebilmekteyiz.

⁴³⁵ Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 370.

⁴³⁶ Bkz. Ahmet Y. Ocak, "Anadolu (Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması)", *TDVİA*, III, s. 114.

Tabloda da görüldüğü gibi nahiye toprakları, XVI. yüzyıl boyunca yoğun bir iskana tabi tutulmuş ve ziraat alanları da genişletilerek ekonomiye kazandırılmıştır. 1523 yılında 25 olan nahiyenin köy sayısı 61 sene sonra 1584 yılında % 220'lik bir artışla 80'e, mezraa sayısı da % 81.4 oranında artarak 27'den 49'a ulaşmıştır.

Fırat nehri ve bu ırmağa akan küçük dereler tarafından sulanan⁴³⁷ Ank nahiyesi köylerinde, XVI. yüzyılda nüfusun yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Bilhassa Fırat Nehrinin doğu yakasında yer alan bölgelerin ılıman iklimi ve tarıma elverişli konumu sebebiyle köylerin nüfusunun yüksek olduğu görülmektedir. Nahiyenin en kalabalık köyleri olan Belasor (Savaşan), Cibin (Yaylakaya), Seldek, Arah (Ortayol), Halfeti, Tatayn (Bulaklı), Argıl, Tisa (Fıstıközü), Ayrancı ve Ank (Yeşilözen) köyleri bu verimli arazide yer almaktadır.

⁴³⁷ Halil Refet Tanışık, *Urfa İli Yakın Çevre İncelemeleri*, Ankara 1974, s. 152.

Ank nahiyesi köyleri nefer, hâne ve mücerredleri

Köyün Adı/Birimler	Nefer				Hâne				Mücerred			
Yıllar	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584
Adilbazarı	6	m.	15	20			12	12			2	5
Akvirân	m	2	3	3								
Alahacılı	nky	10	5	6								
Altı	7	19	7	9								
Ank	56	69	78	78	43	57	64	64	13	12	13	13
Arah-Gebrân	199	287	312	317	170	249	233	279	29	38	79	31
Arah-Müslim	101	184	224	234	87	165	162	195	13	19	62	38
Aram	45	66	59	59	35	54	47	51	9	12	11	8
Argıl	63	111	112	116	49	93	85	92	13	18	26	23
Arpaöyüğü	m	2	m	m								
Artaş	4	6	4	4		4				2		
Asman	m.	m.	m	13								
Ayranpınarı	39	42	47	47	21	42	32	32	18		15	15
Yazur	10	32	10	11		29				3		
Beğburcu	9	10	5	5								
Dekcik	yok	m.	9	8								
Belasor- Müslüman	42	49	74	74	28	45	59	59	13	4	15	15
Belâsor-Nasara	162	282	292	300	134	265	265	243	28	12	27	55
Bozmeken	4	yok	3	3								
Bozağıl	m.	3	1	1								
Bozmülk	yok	4	m	yok								
Bozoklu	10	22	6	6								
Böğürtlen	m.	m.	4	4								
Büyükkolbaş	4	2	m	m	2	2			2			
Büyükkaracavir ân	3	7	3	3								
Cibin	101	112	155	155	86	79	92	120	15	33	62	32
Cibinviran	9		6	6								
Kelek	16	m.	51	55	14		34	43	2		16	12

Köyün Adı/Birimler	Nefer				Hane				Mücerred			
Yıllar	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584
Çöl	4	9	5	7								
Susak	m.	8	7	11								
Damluca	11	14	12	12		12	8	8		2	4	4
Deyr-i Nûr	yok	7	3	5								
Deyr-i Şebek	yok	m.	4	4								
Dîntek	6	yok	m	m								
Dutluca (Bağluca)	7	10	4	4								
Elimân	9	yok	yok	yok	8				1			
Emircan	m	5	m	m								
Eskihisâr	m.	m.	3	3								
Gölyeri	m.	6	2	2								
Günderi	yok	yok	4	4								
Halfeti-Gebrân	89	155	173	176	87	129	128	168	2	26	45	14
Halfeti- Müslimân	yok	4	4	6		3	3	4		1	1	
Harvânek	8	10	5	7								
Haşîş-i Atık- Gebrân	23	40	60	60	17	39	48	49	6	1	12	12
Haşîş-i Atık- Müslimân	22	37	61	61	16	31	45	47	6	6	15	10
Hoh	4	6	9	9		5	6	6		1	3	3
Hubâb	16	yok	2	2	12				4			
İnhâş	m.	14	9	17								
İsavirânı	yok	yok	4	4								
İshakvirânı	m.	8	10	10								
Kalkancık	m.	9	5	8								
Kantara Tecikmori	7	18	1	1	6				1			
Kantara dn. Mirveli	m.	m.	18	18								
Karamezraa	m.	4	4	11								

Köyün Adı/Birimler	Nefer				Hane				Mücerred			
Yıllar	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584
Keferhan	41	81	74	74	24	69	67	58	17	12	7	15
Keferkâb	64	71	88	88	46	67	66	70	17	4	21	18
Kiltek	yok	32	yok	yok		28				4		
Kınık	5	7	17	21								
Kırmıdlü (Kuruca)	m.	m.	9	5								
Kızılkilisa	m.	6	8	14		4	6	9		2	2	4
Kızılöyük (Kızılğöl)	yok	m.	4	7								
Kızılvirân	6	8	4	4								
Koçvirân	m.	m.	3	3								
Kötice	5	5	6	7								
Kurıca	m.	6	3	3								
Küçükkaracavir ân (Seyrek)	5	1	7	9								
Küçükkolbaş	m.	m.	3	7								
Ma'cûnî	m	11	19	19								
Maknân	24	29	8	11		14	5	8		5		3
Melhem	12	20	12	12								
Mirveli	42	8	6	11	28				13			
Mülkvirân	2	4	4	4		4						
Nehr-i Said	5	7	8	10	5							
Nuhrût	5	24	20	16								
Nureddin	yok	m.	9	4								
Payamhatun	4	10	11	11		8	11	8		2		3
Pınarbaşı (Telgerek)	2	6	m	m								
Rumevlek	m.	5	18	23			12	16			6	7
Sağırkazan	9	yok	yok	yok								
Seldek-Gebrân	61	113	116	116	51	102	103	106	10	10	13	10
Seldek-Müslim	31	58	58	60	23	46	42	47	8	12	16	13
Susayan	9	nky	4	4	8				1			

Köyün Adı/Birimler	Nefer				Hane				Mücerred			
Yıllar	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584
Tatayn	104	163	173	173	76	126	128	146	27	36	43	27
Tavşanvirân	m.	9	2	2								
Tecikmöri	66	115	123	150	52	104	103	122	14	10	19	28
Telazze	25	18	9	9	22	15	6	8	3	3	1	1
Tellâk	19	21	10	21	18	13	10	16	1	8		5
Telyusuf	4	3	3	9	4							
Tis'a	81	98	84	97	65	86	84	78	15	12		19
Vahne	17	32	58	74	12	28	42	52	5?	4	16	23
Vahne-i Atîk	m.	m	5	10								
Yağluca	m.	yok	4	4								
Zahpur	6	10	10	11								
Zağma	m.	m.	1	1								
Zefîr	4		yok	yok								
TOPLAM	1753	2663	2895	3083	1241	2025	1924	2207	301	314	552	466

Not: Hane ve mücerred kaydı olmayanlar, konar-göçerlerin meskun olduğu köylerdir

dn.: der nezd-i ...: yanında

b. Konar-Göçerler

Ank nahiyesinin ilk tahririnin icmali olan 1523 tarih ve TD 998 numaralı defterde cemaat kaydı bulunmamaktadır. 1536 tarihli TD 184 numaralı mufassal tahrirde bazı cemaatlerin mevcudiyeti dikkati çekmektedir. Bu cemaatler, varlıklarını XVI. yüz yıl boyunca devam ettirmişlerdir. Yaşadıkları köylerin tamamı aynı cemaate mensup kimseler meydana getirmektedir. Bir kısım mezraaların da bu cemaatler tarafından iskan edildikleri görülmektedir. Konar-göçerler genellikle ekrâd adıyla anılmalarına rağmen köy isimlerinin ve şahıs adlarının Türkçe olduğu görülmektedir. Göçebe yaşayan unsurların teamüle uyularak ekrâd olarak anıldıkları anlaşılmaktadır.

Ank nahiyesinde Konar-göçerlerle meskun köy sayısı

Yıllar	1523	1536	1552	1571	1584
?		2	4 k.	5 k.	10
Acarlu		-	-	3 k.	2 k.-1k. kar.
Alahacılu		1 k.	1 k.	-	-
Baziki		5 k.	1k. kar.	36 k.	29 k.
Berazi		1 k.	1	-	-
Çakallu		-	-	2 k.	2 k.
Ekrad		13 k. 4 m.	28 k.- 2 m.	4 k.	4 k.
Gürgenlu		1 k.	-	-	-
İzzeddinlü		1 m.	1	-	-
Kürd		-	1 k.	2 k. kar.	-
Reşi		-	-	1 k.	1 k.
Salarlu		1 k.	-	-	-
Süleymanlu		1 m.	-	-	-
Yörigân		-	-	1 k.	1 k.-1 k. kar
TOPLAM		24 k.-6 m.	37 k.-2 m.	54 k.	50 k.

Tablodan da anlaşılacağı gibi 1536 yılında 24 köy ve 6 mezraa Konar-göçerlerin tasarrufunda iken bu sayı; 1552 yılında 37 köy ve 2 mezraaya, 1571 yılında 54 köye çıkmıştır. 1584 yılında cemaatle meskun köy sayısı 50'ye düşmüştür.

Konar-göçerlerin nüfusu da bir hayli yekûn teşkil etmektedir. 1536 yılından 1584 yılına kadar cemaat nefer sayısında % 96.4'e varan bir artış olmuştur. Aşağıdaki tabloda yıllara göre Konar-göçerlerin nefer sayıları verilmiştir.

Ank nahiyesindeki Konar-göçerlerin nefer sayıları

Ank Nahiyesi	1523	1536	1552	1571	1584
Acarlu	-	-	-	14	21
Alahacılı	-	-	-	-	-
Baziki	-	39	22	233	245
Berazi	-	24	10	-	-
Çakallu	-	-	-	8	13
Ekrad	-	101	253	18	13
Gürğanlu	-	5	-	-	-
İzzeddinlü	-	9	9	-	-
Kürd	-	-	5	5	-
Reşi	-	-	-	10	11
Salarlu	-	6	-	-	-
Süleymanlu	-	-	-	-	-
Yörigân	-	-	-	4	7
İsimsiz	-	15	5	116	73
TOPLAM	-	195	305	408	383

Konar-göçerlerin meskun nüfusa göre oranı başlangıçta % 11.1 iken zaman içinde bu oran konar-göçerler lehinde artarak % 12.4'e yükselmiştir. Bu yükselmenin yeni gelen göçebe nüfusun kayıtlara geçmiş olması ile ilgili olmalıdır. Çünkü Osmanlıların öteden beri göçebe toplulukları iskân için gösterdikleri gayretler bilinmektedir⁴³⁸. Aşağıdaki tabloda göçebe nüfusun meskun nüfusa oranı verilmiştir. Bu tabloda konar-göçerlerden her nefer bir hane şeklinde alınmış ve her hane de 5 nüfus olarak düşürülmüştür.

Konar-göçerlerin toplam nüfusa oranı

Birimler/Yıllar	1523	1536	1552	1571	1584
Toplam nüfus	6393	7568	10499	12114	13398
Konar-göçerler*	-	897	1403	1877	1762
Artış oranı %	-	-	+ 56.4	+ 33.7	- 6.1
Toplam nüfusa oranı%	-	11.8	13.3	15.5	13.1

⁴³⁸ Geniş bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, İstanbul 1963; Aynı yazar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı", *TKAED*, XV/1-2 (Ankara 1976); Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991.

Konar-göçerlerin kendi içlerinde de nüfuslarında bir artış gözlenmektedir. Konar-göçerlerin bölgeye yerleşimi veya ilk kayda geçiriliş tarihi olan 1536 yılında 897 olan sayıları, 1552 yılında % 56.4, 1571 yılında % 33.7, 1584 yılında % 6.1'lik bir düşüş göstermiştir. Aşağıdaki tabloda yıllara göre konar-göçerlerin nüfus artış-düşüş oranları verilmiştir.

c. Ank Nahiyesinde Nüfus

Ank nahiyesi nüfusu, yerleşik müslüman reaya, konar-göçer müslüman reaya ve gayri müslim reaya olmak üzere üç ayrı zümreden meydana gelmektedir. Bu zümrelere göre şöyle tahmînî bir nüfus tablosu çıkarmak mümkün olmaktadır.

Ank nahiyesinin toplam nüfusu

Zümreler/Yıllar	1523	1536	1552	1571	1584
Müslim	5540	3489	5521	4741	6524
Konar-göçerler*	-	897	1403	1877	1762
Gebrân	853	3107	4906	5684	5567
TOPLAM	6393	7568	11902	12114	13398
Artış %		+18.3	+57.8	+ 0.01	+10.6

* Konar-göçerlerde her nefer bir hane kabul edilmiştir.

Ank nahiyesinde % 40'ları bulan bir oranda yaşayan gayri müslim nüfusun ilk tahrir sonrasında kalabalık bir şekilde gelerek bölgeye yerleştikleri anlaşılmaktadır. İlk sayımda toplam nüfusa oranları % 13.3 iken ikinci tahrirde büyük bir artış göstererek % 41 gibi yüksek bir orana ulaşmıştır. 1552 yılında yapılan tahrirde bir miktar daha artış göstermiş, 1571 tahririnde bu oran % 42.29'a yükselmiştir. Bu sürekli artışın 1584 tahririnde azaldığı müslim nüfus lehine % 5 oranında bir düşüş olduğu görülmektedir. 1536 ve daha sonraki tahrirlerde Bilesor, Arah, Seldek, Haşış-i Atık köylerinde ve 1552 tahririnden itibaren de Halfeti'de müslümanlarla gayet uyum içinde yer yer müslüman nüfusla eşit veya daha kalabalık olarak yaşamışlardır. Adıgeçen köyler nahiyenin en kalabalık ve en verimli köylerini teşkil etmektedir. Cibin, Keferhan ve Vahne köylerinin ise yalnız gayr-i müslimler tarafından iskan edildiği görülmektedir. Bölgenin en verimli topraklarında gayri müslimlerin oturmalarına müsaade edilmesi ve nüfusun çoğalması, gayr-i müslimlerin idareden çok memnun olduğunu göstermektedir. Aşağıdaki tabloda gayr-i müslim nüfusun toplam nüfusa oranı verilmiştir.

Gayri müslim nüfusun toplam nüfusa oranı

Birimler/Yıllar	1523	1536	1552	1571	1584
Toplam nahiye nüfusu	6393	7568	11902	12114	13398
Gebrân	853	3107	4918	5124	4967
Oran %	13.3	41	41.3	42.2	37

Ank nahiyesinde yaşayan nüfusu, kıyaslama kolaylığı açısından 1536 ve 1584 tahrirlerini dikkate alınarak aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Ank Nahiyesinde nüfus ve oranları

Yıllar	1536		1584		1536-1584
Zümreler/Birimler	Nüfus	Oranı %	Nüfus	Oranı %	Artış oranı %
Müslim	3489	46.1	6534	48.8	+ 87.2
Konar-göçer teşekküller	897	11.9	1762	13.2	+ 96.4
Muaf	75	1	135	1	+ 80
Gayr-i Müslim	3107	41	4967	37	+ 59.8
Toplam	7568	100	13398	100	+ 77

Tabloda görüldüğü gibi ilk tahrirden son tahrire kadar Ank nahiyesi köylerinde göçerlerle birlikte müslüman nüfus devamlı şekilde çoğunluğu teşkil etmiş, % 60'lardan aşağı düşmemiştir. Gayri müslimler de, 1536'dan 1584'e kadar kendi içlerinde nahiye ortalamasına yakın bir oranda % 59.8 oranında artmasına rağmen nahiye bazında nüfusları % 40'lardan % 37'ye düşmüştür.

5. Araban Nahiyesi Kır Yerleşim Merkezleri

Araban nahiyesi, sancağın kuzey-batısında Fırat nehrinin batı yakasında yer alır. Nahiyenin toprakları doğuda Fırat Nehri, kuzeyde Kocadağ güneyde Sof Dağları, batıda Gani Dağları ile çevrilidir. Dağlar arasında yer alan Araban Ovası, batıdan doğuya Karasu tarafından sulanarak verimli bir hale getirilir⁴³⁹. Araban Ovası'nda geniş bir vadi tabanı oluşturan Karasu, nahiyenin batı ucunda Fırat Nehri'ne dökülür. Araban Ovası ayrıca

⁴³⁹ Yurt Ansiklopedisi, "Gaziantep", IV, s. 2948-2949.

Seydivakkas Çayı tarafından sulanır. Nahiye'nin toprakları bugün Gaziantep ili Araban ilçesi sınırları dahilinde yer almaktadır.

a. Yerleşme

XVI. yüzyılda Araban nahiyesinde *nefs* bulunmamaktadır. Ardıl, Lelovan (Lolan) ve Karacaviran karyeleri, nahiye'nin en kalabalık köylerini teşkil etmektedir. İlk tahrirde nefer kaydedilmeyen Ardıl köyü, 1552'den itibaren nefer kaydı yapılmış, 1571 tahririnden itibaren ise, Araban nahiyesinin en kalabalık köyünü teşkil etmiştir. Köyde bir boyahane bulunmakta ve pazar kurulmaktadır.

1523 yılında 18 köy, 23 mezraa ve 4 cemaatten oluşan Araban nahiyesinde, köy sayısı sürekli artmış, 1536'da 26 köy ve 25 mezraa iken 1584'te 44 köy ve 24 mezraaya ulaşmıştır. Bu köylerden 1584 yılında yalnız Ardıl'da müslümanlarla birlikte gayr-i müslimlerin de yaşadığı görülmektedir. 1552 tahririnde Araban köyünde çok az miktarda nüfusa sahip bir gayr-i müslim cemaat yerleşmişse de daha sonraki tahrirlerde görülmemektedir. Aşağıdaki tabloda köy ve mezraaların yıllara göre sayısı verilmiştir.

Araban nahiyesinde köy ve mezraalar

Yıllar/Birimler	Köy-Müslim	Köy- Gayr-i Müslim	Toplam Köy sayısı	Mezraa
1523	18	-	18	23
1536	26	-	26	25 *
1552	32	2	34	17
1571	40	1	41	23
1584	43	1	44	24

* Altı mezraa atıl durumdadır.

Görüldüğü gibi, 61 yıllık zaman zarfında nahiye'nin köy sayısı 18'den 44'e yükselmiş, mezraa sayısı iniş-çıkışlarla 24'te kalmıştır. Köylerden bir tanesinde bütün tahrirlerde gayr-i müslim bulunmaktadır. 1552 tarihli tahririnden birkaç kişilik bir gayr-i müslim cemaatin gelip Araban köyünde yerleştiği anlaşılmaktadır. Ancak bunlar, sonraki tahire kalmadan köyden ayrılmışlardır. Aşağıdaki tabloda Araban nahiyesi köylerinde yaşayan nefer, hane ve mücerred kayıtları verilmiştir:

Araban nahiyesi köylerinde nefer, hane ve mücerredler

Köyün Adı/ Birimler	Nefer				Hane				Mücerred			
Yıllar	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584
A'zâzi	25	30	35	48	17	23	22	24	8	7	10	23
Ağcaviran	yok	19	32	28		14	18	16		5	6	11
Akviran	8		10	7								
Alaca	19	20	48	36	15	17	29	22	4	3	18	12
Anbarcık		4	nky	24			nky	16				8
Araban-Müslim	11	21	13	10	10	15	8	7	1	6	3	2
Araban-Gebran	yok	8	yok	yok		6				2		
Ardıl-Gebran	nky	28	34	31	nky	28	28	21			6	10
Ardıl-Müslim	nky	90	207	238	nky	82	145	162		8	52	74
Asâr	4	4	7	7	4	4						
Athamza	yok	7	8	5	yok							
Yağluca		22	23	14		17	15	10		5	2	3
Yağrınca		19	10	17		15	3	10		4	3	7
Bedreddin	nky	23	33	38		11	20	25		12	13	12
Yıldızşah				58	58							
Çepencik	nky	46	63	67		27	37	45		7	25	21
Çayağıl		4	6	4		4						
Çepni	32	68	63	99			33	65			27	33
Kabakoz	5	19	6	11	5	18				1		
Cem		15	24	22			12	16			9	5
Dereboynu		m.	5	5			3	3			1	1
Elf-i Atîk	yok	m.	17	17								
Elf	6	11	17	17								
Eşkenez		m	nky	3	68			2	40			
Harrarin	21	49	70	8	18	35	36	4	3	14	22	4
Kadihefti		atıl	yok	4	3							
Karacaviran	nky	67	127	87		52	76	54		15	38	33
Karacaviran (Yağlu- çakıl) (Altuntaş)	nky	36	24	25		7	12	15		2	8	10
Kerimbuğday	nky	m.	12	15			7	10			4	5
Koçsalmaz (Mezraaişâdi)	m.	5		12		3		5		2		7

Köyün Adı/ Birimler	Nefer				Hane				Mücerred			
Yıllar	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584	1536	1552	1571	1584
Körkene	m.	10	27	22		8	17	11		2	5	10
Kuyucak	m.	yok	27	23			21	19			5	4
Küçükkaracaviran		17	9	9		12	7	7		5	2	2
Lelovan	95	132	136	139	66	119	85	83	25	13	40	55
Mezraa-i Sa'd-i Vakkas	68	76	52	48	50	65	37	38	17	11	6	9
Mezraa-i Yurdbel	yok	yok		7				7				
Mülk (Sagîr)	nky	36	50	55		26	28	31		10	21	23
Salur	8	47	79	48		32	35	28		15	37	11
Sekteric	11	56	36	36			9	9			4	4
Söğüt	atıl	30	41	32		21	30	22		9	10	10
Süpürgüç	15	42	96	81	10	30	40	55	5	14	33	26
Şehirmağara	m.	m.	7	7								
Tağtağan	nky	6	29	42		5	23	20		1	5	22
Terbizek	nky	27	42	40		22	32	26		6	9	14
Vahâbca (Oruçgazi)	n	k	y	.								
Yağsıyan	nky	55	62	42		47	49	29		8	9	12
TOPLAM	328	1149	1652	1652	185	764	919	955	63	187	433	510

Kısaltmalar: nky= nefer kaydı yok, m.= mezran

Araban nahiyesinde yaşayan müslim ve gayr-i müslimlerin toplam hane, mücerred ve muaf sayısı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Araban nahiyesi Hane, Mücerred, Muaf sayısı

Birimler/ Yıllar	Nefer	Hane Müslim	Müc- Müslim	Muaf	Hane Gebran	Müc- Gebran	Hane Toplam	Müc- Toplam
1523	277	233	38	-	-	-	233	-
1536	329	185	63	6	-	-	185	-
1552	1149	730	182	12	34	5	764	187
1571	1652	891	427	25	28	6	919	433
1584	1652	934	500	21	21	10	955	510

b. Konar-Göçerler

Araban nahiyesinde nüfusun 1536'da % 21.5'ini, 1584 yılında ise % 18.1'ini konar-göçerler teşkil etmektedir. Konar-göçerler, değişik köy ve mezraalara dağılmış olarak yaşamaktadır. 1536 yılında 5 köyün tamamı, 1584'de 8 köyün tamamı 8 köy ise kısmen konar-göçer nüfus tarafından işlenmektedir. Zülkadırlü ve Ekrâd taifelerinin çeşitli cemaatlerine mensup olan konar-göçerler, 1536 yılında üç, 1584 yılında yedi ayrı cemaatten meydana gelmektedir. İlk tahrirdeki cemaatlerden ikisi Zülkadırlü, biri de Ekrad'dır. 1571 tarihli tahrirde, cemaatlerin sayısı diğer tahrirlere oranla yüksektir. Cemaat sayısı 12'ye çıkmıştır. Bunların altısı Ekrad, biri Yörük, üçü Zülkadırlü, ikisinin taifeleri belirtilmemiştir. 1584'teki yedi cemaatin ise, dördü Ekrâd, ikisi Zülkadırlü, biri Yörük'tür. Aşağıdaki tabloda yıllara göre cemaatler ve ellerindeki köy sayıları verilmiştir.

Araban nahiyesinde cemaatlerin elindeki köy sayısı

Cemaat adı	1523	1536	1552	1571	1584
Baharlü	-	-	-	1 kar. k.	
Cündi	-	-	-	1 kar. k.	-
Çakallu	-	-	-	1 kar. k. 1 m.	1 kar. k. 1 m.
Dökşöri	-	-	-	1 k.	1 k.
Ekrad	-	1 k.			
Haveydi	-	-	-	2 kar. k.	-
Karamusalı	-	-	-	3 kar. k., 3 kar. k.	3 k., 1 kar. k.
Kargın	-	1 k.	-	2 kar. k.	1 kar. k.
Koçbeneklü	-	-	-	1 k.	1 k.
Kürd	-	-	-	3 kar. k.	-
Süveydilü	-	-	-	4 kar. k.	-
Yörük		-	-	13kar. k.	7 kar. k.
Zülkadırlü		3 k.	4 k., 1 kar. k.	2 k., 11 kar. k.	2 k.
Toplam köy ve mezraa sayısı		5 k.,	4 k., 1 kar. k.	21 k. kar., 10 k., 1 m.	8 kar. k., 8 k., 1 m.
Toplam Cemaat sayısı	4	3	1	12	7

Ekrâd= Cündi, Haveydi, Çakallu, Koçbeneklü, Süveydilü
Zülkadırlü= Karamusalı, Kargın

Konar-göçerler, Araban nahiyesi nüfusunun önemli bir mikdârını teşkil etmektedir. Şam civarında kışlayıp, Maraş ve Adıyaman taraflarında yaylayan Türkmen grublarının yol güzergâhında olması⁴⁴⁰, bu Türkmen ve yörüklerden zaman zaman çiftlik tasarruf edenlerin ve hayvancılıkla uğraşanların bölgede yerleşmesine veya geçici ikâmetine sahne olmuştur. Nahiye nüfusunun 1536'da % 21.5'ini, 1584'te % 18.1'ini konar-göçerler teşkil etmiştir. Konar göçerlerin nefer sayısı; 1536'da 65, 1552'de 188, 1571'de 275, 1584 yılında ise 179'dur. Konar-göçerlerin tahmînî nüfusu, 1536'dan 1584'e kadar geçen 48 sene içerisinde % 180.8 oranında artarak 293'ten 823'e çıkmıştır. Görüldüğü gibi cemaat sayısı ve nüfus açısından konar-göçerlerin en yoğun olarak kaydedildikleri tarih 1571 sayımıdır. Aşağıdaki tabloda bu sayıların cemaatlere dağılımı verilmiştir:

Araban nahiyesi cemaatleri ve yıllara göre mensupları

Cemaatler	1523	1536	1552	1571	1584
Baharlü	-	-	-	9	-
Cümdi	-	-	-	1	-
Çakallu	-	-	-	23	23
Dökşöri	-	-	-	58	58
Ekrad	-	11	-	-	-
Haveydi	-	-	-	11	-
Karamusalı	-	-	-	46	29
Kargın	-	6	-	13	7
Koçbeneklü	-	-	-	6	11
Kürd	-	-	-	4	-
Süveydilü	-	-	-	11	-
Zülkadırlü	-	48	117	41	7
Yörük	-	-	-	30	20
Toplam	-	65	188	275	179

⁴⁴⁰ BOA, *Mühimme Zeyli* III, s. 212, hüküm 549, tarih: 5 Rebiyülevvel 984.

c. Araban Nahiyesinde Nüfus

Sancağın en az nüfusa sahip nahiyesi olan Araban'da, 1520'li yıllarda sadece müslüman nüfus yaşamaktadır. Nahiye toprakları, bazı konar-göçerlerin de geçici iskanına sahne olmaktadır. Ancak 1552 tarihli tahrirden itibaren az sayıda gayr-i müslim nüfus kaydı yapılmıştır. Bu da yalnız Ardil ve Araban köylerinde bulunmaktadır. 1552 yılında Araban köyünde 6 hanelik bir gayr-i müslim yerleşmesi olmuşsa da, 1571 sayımında kaybolmuştur. Bu sebeple nahiyede gayr-i müslim nüfusun en fazla olduğu sayım, 34 hane ile 1552 senesidir. Ancak hiçbir zaman toplam nahiye nüfusunun % 2'sini geçmemiştir. Nahiye nüfusunun % 80'ini teşkil eden yerleşik müslüman nüfus ise 1536'da 1038 iken 1584'te % 398'lik bir artışla 5170 olmuştur. Aşağıdaki tabloda Araban nahiyesinin yıllara göre tahmini nüfus dağılımı verilmiştir.

Araban Nahiyesinde tahmini nüfusu ve oranları

Yıllar	1536		1584		1536-1584
Zümreler	Nüfus	Oranı %	Nüfus	Oranı %	Artış %
Müslim	1038	76.27	5170	83.21	+ 398
Konar-göçer teşekküller	293	21.53	823	13.25	+ 180.8
Muaf	30	2.2	105	1.69	+ 250
Gayr-i Müslim	-	-	115	1.85	
Toplam	1361	100	6213	100	+ 356.5

D. BİRECİK SANCAĞININ TAHMİNİ NÜFUSU

Birecik sancağı ahalisi, şehir ve köylerde yaşayanlar, konar-göçerler ve hariçten gelenler olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. Sancak nüfusunun 1536 yılında % 13.5'i, 1584 yılında ise % 8.8'i Birecik ve Rumkale şehirlerinde yaşamaktadır. Nüfusun 1536'da % 62.1'i, 1584'te % 62.2'si köylerde yaşamakta, 1536'da % 10.5'i 1584'te 11.4'ü gayr-i meskun olup göçebe bir hayat sürmektedir. 1536 yılında nüfusun % 12.2'si, 1584 yılında ise % 15.6'sı dışardan gelip Birecik sancağı topraklarında ziraat ve hayvancılıkla meşgul olmaktadır. Sancak nüfusunun 1536'da % 89.6'sı, 1584'te %92'si müslümanlardan oluşmaktadır. 1584 yılında, sancağın yegâne iki şehri olan Birecik ve Rumkale şehirleri ile Birecik ve Suruç nahiyesinde hiç gayr-i müslim bulunmamaktadır. Merzuman, Ank

ve Araban nahiyesi köylerinde yaşayan gayr-i müslim hristiyan nüfus, toplam nüfusun 1536'da % 10.4'ünü, 1584'te ise % 8'ini teşkil etmektedir.

Birecik Sancağı'nın tahmini nüfusu (1536-1584)

Yıllar	1536		1584		1536-1584
Zümreler	Nüfus	Oranı %	Nüfus	Oranı %	Artış Oranı %
Köylü-reaya	16246	51.7	38058	54.2	+ 134.2
Konar-göçer teşekküller	3307	10.5	8005	11.4	+ 142.1
Hariç raiyyet	3864	12.2	11011	15.6	+ 184.9
Muaflar	535	1.7	1390	2	+ 159.8
Şehirliler	4199	13.5	6224	8.8	+ 48.2
Gayr-i Müslimler	3295	10.4	5602	8	+ 70
Toplam	31446	100	70290	100	+ 123.5

Tablodan da anlaşılacağı gibi Birecik sancağı nüfusu, 1536'dan 1584'e kadar geçen devrede % 123.5 oranında yükselme göstermiştir. Köylerde yaşayanların daha çok arttığı dikkati çekmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SANCAKTA EKONOMİK VE TİCARİ FAALİYETLER VE SANAYİ KURULUŞLARI

A- ZİRAİ ÜRETİM

1- Üretim Alanları ve Toprak Durumu

Osmanlı Devletinin ekonomik kaynaklarının esasını tarım teşkil eder. Dolayısıyla halkın çoğunluğu da tarımda çalışmaktadır. Güney-doğu Anadolu bölgesi de, devletin önemli tarım alanlarından biridir. Bu cümleden olarak Birecik sancağı toprakları da yaygın bir şekilde işlenmektedir. Bölge arazisi, Fırat ile kolları tarafından yarılmış olan hafif eğimli ve çoğunlukla kalker tabakalardan oluşan yeknesak platolardan meydana gelmekte ve kuzeyden güneye doğru eğimli olan bu platoların üzerinde yer yer karstik depresyonlar ve sulandığında çok verimli olacak alüvyal toprakla kaplı ovalar bulunmaktadır⁰. Toros dağlarına doğru sokulan kısımları dağlık, çöle doğru uzanan güney bölümleri ovalık alanlarla kaplı olan Birecik sancağı topraklarının dağlık kesimlerinde hayvancılık yapılmakta, ovalık alanlarında ise değişik tarım ürünleri yetiştirilmekteydi. Doğudan Arat ve Babahat dağları, güneydoğudan Bello ve kuzeybatıdan da Kalazan dağları ile çevrilen ve Kehriz, Caber, Zeytin, Birecik ve Koymat suları ile sulanan Birecik ovası, Babahat, Gevrecik, Cudi ve Devreş dağları ile çevrili ve Çarmelik ve Zeki dereleri ile sulanan Suruç ovası, sancağın kuzeybatısında yer alan ve Karasu ve Merziman çayları tarafından sulanan Araban ve Merziman ovaları, güneybatısında yer alan ve Nizip çayı tarafından sulanan Barak ovası, Fırat'ın doğu yakasında bulunan ve Halfeti çayı tarafından sulanan topraklar, sancağın belli başlı tarım alanlarını teşkil etmekteydi.

Birecik sancağı topraklarının Fırat'ın batısında kalan bölümleri, Akdeniz ile Doğu Anadolu iklimleri arasında geçiş iklimi özelliği göstermekte, kışları soğuk ve yağışlı,

⁰ Sırrı Erinc, "Kültürel çevrebilim açısından Güneydoğu Anadolu", *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi Güneydoğu Anadolu Araştırmaları I*, İstanbul 1980, s. 68.

yazları ise sıcak ve kurak geçmektedir. En çok yağış kış aylarında isabet etmektedir¹. Fırat nehrinin doğu yakasında kalan bölümlerinde kara iklimi hakimdir. Kışları soğuk, yazları ise sıcak geçer. Karlı ve donlu günleri azdır. Yağışlar daha çok kış aylarına rastlamaktadır². Dolayısıyla tarım, genellikle akarsularla sulanabilen alanlarda yapılabilmekte ve kuraklığın yoğun yaşandığı yıllarda verim oldukça düşmektedir. Bilhassa çöle doğru uzanan bölgelerde halk, kuraklık yıllarında yerlerini terk etmektedir. Suruç ovası yer altı suları bakımından zengindir. Ancak kuraklığın sert geçtiği yıllarda sular çok derinlere çekilmektedir.

Sancağın tarım alanlarında; buğday ve arpa başta olmak üzere, nohut, mercimek, üzüm, zeytin, yaz sebzeleri, pamuk, kendir, susam, pirinç, bakla ve mısır gibi tarım ürünleri yetiştirilmekte, nar ve ceviz gibi ağaçlardan meyve alınmaktadır. Ayrıca sancakta ipek böcekçiliği de yapılmakta, buna bağlı olarak dut ağacı yetiştirilmektedir.

Tahrir defterlerindeki kayıtlara göre; Birecik sancağı topraklarında yaklaşık 6000 çiftlik arazide ekim yapılmaktadır. Ekim yapılan topraklar, tahrir defterlerinde; tasarruf şekilleri, mikdâr ve ölçülerine göre değişik adlarla anılmaktadır. Köylerde toprakla uğraşan ahalinin elinde olan bu tarım alanları, *çift* (Çiftlik), *nîm çift*, *zemîn* gibi adlarla defterlerde kaydedilmiştir. Bir çift öküzle sürülebilecek büyüklükteki toprak parçaları çiftlik olarak adlandırılmıştır³. Defterlerde her hane sahibinin adının altında ne kadar çiftlik yer tasarruf ettiği cim harfi veya rakamlarla gösterilmiş, buçuklu olanlar buçuk işareti ile, yarım çiftlik yer tasarruf edenler *nîm* olarak kaydedilmiştir. Çiftliklerin ölçüsü, toprağın verimliliğine göre *âlâ*, *evsât* ve *ednâ* olarak sınıflandırılmıştır. Bunların ölçüsü bölgelere göre değişmektedir. Kaç dönüm arazinin bir çiftlik yer olduğu kanunnamelerde belirtilmiştir. Genel bir tarifile; iyi yerden 60-80, orta halli yerden 80-100, kıraç yerden 100-150 dönüm araziye *çiftlik* denilmektedir⁴. Bir çiftlik yer, Diyarbekir vilâyeti ve Yeni İl sancağında; a'lâ yerden 80, evsât yerden 100, ednâ yerden 150 dönümdür⁵. Rum eyâletinde 80, 100 ve

¹ Yurt Ansiklopedisi, Türkiye, *İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını*, "Gaziantep", IV, İstanbul 1982, s. 2958.

² Köy İşleri Bakanlığı, *Köy Envanter Etüdlerine Göre Urfa*, Ankara 1967, s. 18.

³ İnalçık, "Çiftlik", *TDVİA*, VIII, s. 313.

⁴ Barkan, "Çiftlik", *İA*, III, s. 392.

⁵ "Su basar ve her yıl ekilir a'lâ yerlerden seksen dönüm yere bir çiftlik derler ve evsâtü'l-ahvâl olan yerlerde yüz dönüm yere bir çiftlik derler. Ve ednâ yerlerden yüz elli dönüm yere bir çiftlik derler. Bu zikr olan ova yerde olduğu takdircedir. Dağlarda çiftlik olmayub dönüm ibâreti isti'mâl olunur" (BOA, *TD*, 200, s. 7); "Çiftlik dahi has yerden seksen dönüm ve mutavassıtü'l-hâlden yüz dönüm ve ednâ yerden yüz elli dönüm bir çiftlik i'tibâr olunur. Ve dönüm dahi hatavât-ı müte'arefe ile tûlen ve arzen kırk hatve yerdur" (*TD*, 262, s. 2). Nitekim Kığı sancağı kanunnamesinde "Ve livâ-i mezbûrenin çiftliğe mahal yeri olmayub birer mikdâr yerler ile sebeblenüb ol ecilden bunlara resm-i çift takdir olunmayub yerlerine göre a'lâ yerden iki dönüme bir akçe ve ednâ yerden üç dönüme bir akçe resm-i zemîn kayd olundu" (BOA, *TD*, 126, s. 2).

130 dönüm⁶; Musul sancağında 80, 100, 150 dönüm⁷ bir çiftlik itibar olunmaktadır. Batı Anadolu bölgesinde çiftlik, 60, 80 ve 130-150 dönüm arasında değişmektedir. Aydın sancağında a'lâ toprakların 60, evsat arazilerin 80, ednâ toprakların ise 130-150 dönümü bir çiftlik sayılmaktadır⁸. Karaman vilayetinde ise; 60, 80-90 ve 100-120 dönüm şeklindedir. Başka bir deyişle çiftlik, reyanın nadas ve ekinine yetecek kadar, yani altı müd tohum ekilebilecek bir arazidir⁹. Boyu ve eni kırk adım olan arazi bir dönüm sayılmaktadır¹⁰. Birecik sancağı kanunnâmelerinde çiftliğin tarifi yapılmamıştır. Kanunnâmesinde çiftliğin tarifi verilen en yakın bölge Behisni'dir. Behisni'de; hâlis yerden 60, orta halli olup her yıl ekilemeyen yerden 80-100, kıraç olup iki üç yılda bir ekilen yerden 110-120 dönüm arazi bir çiftlik kabul edilmiştir¹¹. Nîm çift ise bu alanların yarısı kadar bir arazi parçasıdır. Nîm çiftten daha az toprak tasarruf edenler bennak¹² adıyla anılmaktadır. Defterlerdeki kayıtlardan ahalinin çoğunluğunun birer, bir kısmının ikişer çiftlik arazi tasarruf ettikleri görülmektedir. Nîm çift tasarruf edenlerin azlığı ve ayırım gözetmeden tam çiftlerle beraber toplama dahil edildikleri dikkati çekmektedir. 1571 yılında üç kişinin 4'er, bir kişinin de 4.5 çiftlik arazi tasarruf ettiği görülmektedir¹³.

Sancak dahilinde, 1536 yılından 1584 yılına kadar resm-i çift sayısında % 133.5'luk, resm-i bennak sayısında ise % 240.2'lik bir artış görülmektedir. Bu durum Birecik sancağında, XVI. yüzyılda tarım alanlarında büyük çapta bir artışın gerçekleştirildiğini göstermektedir. Cemaatlerin ekim alanlarında istihdamıyla bu artışın sağlandığı anlaşılmaktadır. Hatta birçok köyün cemaatler tarafından kurulup iskan edildiği görülmektedir. Cemaatler, işledikleri toprağın resmini ve yetiştirdikleri mahsulün öşrünü sahib-i arza, raiyyetlik vergilerini ise bağlı bulundukları emîn ve âmillere vermekteydiler.

⁶ "... has yerden seksen dönüme ve mutavassıtü'l-hâlden yüz dönüme ve ednâ yerden yüz otuz dönüme bir çiftlik i'tibâr olunur. Ve dönüm dahi hatavât-ı müte'arefe ile tûlen ve arzen kırk hatve yerdir" (BOA, TD, 387, s. 348).

⁷ "Bir çiftlik oldur ki, yüz dönüm ola. Ve her dönümün eni ve uzunı yürümek adımıyla kırk adım yer ola. Ve yüz dönüm denilen yer evsâtü'l-ahvâl yerdir. Ve ol yer ki, a'lâ yer olub su basar yer olub yıl ekilür zemin ola, o seksen dönüm yer ola. Şol yer ki, ednâ yer ola, ol yüz elli dönüm yer ola. Ve bunlar dahi ekilen yerdir, berk olan yer değildir" (BOA, TD, 195, s. 3).

⁸ BOA, TD, 166, s. 365.

⁹ "Çiftlik hususunda a'lâ ve evsat ve ednâ mu'teber olub bütün çiftlik a'lâ yerden altmış dönüm ve evsat yerden seksen ve doksan dönüm ve ednâ yerden yüz ve yüz yigirmi dönüm demişlerdir. Ammâ beyne'n-nâs meshûr ve ma'rûf olan çiftlik oldur ki, bir çiftlik nadasına ve ekinine vefâ ide. Ahâli-i kurâdan ekinciler dahi ana bir çiftlik dirler. Mikdârda Bursa müddi ile on iki müdlük yerdir, Konya müddi ile sekiz müdlük olur, bi'l-fi'l ma'mûl olan kile ile altı müdlük yer olur" (BOA, TD, 387, s. 6).

¹⁰ "Ve dönüm dahi hatavât-ı müte'arefe ile tûlen ve arzen kırk hatve yerdir" (BOA, TD, 387, s. 348; TD, 262, s. 2); "Yürümek adımıyla eni ve uzunı kırk adım yere bir dönüm derler" (BOA, TD, 200, s. 7).

¹¹ "Ve çiftliğin mikdârı dahi hâlis yer olıcak altmış dönüm yer bir çiftlikdir. Ve vasat yer olub her yıl ziraate kâbil olmaya, anun gîbinin seksen ve yüz dönümü bir çiftlikdir. Ve kıraç yer olub iki ve üç yılda bir ekilse, yüz on ve yüz yigirmi dönümü bir bir çiftlik i'tibâr olunur. Dönümün mikdârı dahi hatevât-ı müte'arefe ile kırk hatvedir, tûlen ve arzen" (BOA, TD, 71, s. 1-2).

¹² "Ve mülcerred olmayub kisbe kâdir olanlardan ki çiftleri olmaya resm-i bennâk deyu onikişer akçe" (BOA, TD, 184, s. 3).

¹³ BOA, TD, 496, s. 67-68, 215, 227, 339.

Birecik sancağındaki tarım alanları reayaya tapu karşılığında dağıtılmış, toprağın kaldırabileceği oranda beşte birinden onda birine kadar değişen oranda öşür alınmıştır. Ekili arazinin çoğunun Birecik ve Suruç nahiyelerinde ovaya doğru inen bölümlerde toplandığı görülmektedir. Sancak topraklarında 1536'da asgarî 255700, 1584 yılında ise 643800 dönüm ekili arazi bulunduğu anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda nahiyelere göre asgarî ekili arazi dağılımı gösterilmiştir.

Birecik Sancağında Asgarî Ekili Arazi Dağılımı

Yıllar	1536		1584		1536-1584
Nahiyeler	Ekinlik Arazi	Oranı %	Ekinlik Arazi	Oranı %	Artış %
Ank	57100 dönüm	20.7	143600 dönüm	22.3	+ 151.5
Araban	21100 dönüm	7.7	82850 dönüm	12.9	+ 292.6
Birecik	111600 dönüm	40.5	210700 dönüm	32.7	+ 88.8
Merzuman	34000 dönüm	12.3	59400 dönüm	9.2	+ 74.7
Suruç	51900 dönüm	18.8	147250 dönüm	22.9	+ 283.7
TOPLAM	275700 dönüm	100	643800 dönüm	100	+ 133.5

* Bir çiftlik yer, 100 dönüm kabul edilmiştir.

XVI. yüzyıl sonrasında da, sancak topraklarında tarım alanları açmaya devam edilmiş, XX. yüzyıl başlarında % +79'luk bir artışla 1085000 dönüm arazide tarım yapılmıştır. 1004161 dönüm mera da otlak olarak kullanılmıştır.

1908 yılında Birecik, Rumkale ve Suruç kazalarında tarım ve otlak alanları

Birimler	Birecik	Rumkale	Suruç	Toplam
Ekinlik	233000 dönüm	652000 dönüm	200000 dönüm	1085000 dönüm
Mera	72161 dönüm	582000 dönüm	350000 dönüm	1004161 dönüm

Tarımda önemi tartışılmaz olan suyun, bilhassa Birecik bölgesi gibi yazları oldukça kurak geçen yerlerde ehemmiyeti daha da artmaktadır. Bu arazilerin ne kadarında sulamalı, ne kadarında kurak ekim yapıldığının tesbiti bir hayli güçtür. Defterlerdeki kayıtlarda, çok mikdârda su ile yetişen çeltik için hususi kanallar açıldığı ve bunların nehr-i çeltik adıyla anıldığı görülmektedir. Ayrıca pınar ve nehir sularından da tarımda istifade edildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim Nizib'de aşağıda kalan nehir suyunu yükseğe taşımak için bir dolabın mevcut olduğu görülmektedir. Bahçe ve değirmenlerin varlığı da su arkları ve küçük derelerin mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Değirmeni çevirmek için yönlendirilen sularla, bağ ve bahçelerin sulanması öteden beri kullanılan bir usuldür.

2- Tarım Alanlarında Çalışanların Hukukî Durumları

Bilindiği gibi Osmanlı köylüsü umumiyetle tarım ve hayvancılıkla eçimini temin etmektedir. Köylü, sâkin olduğu köyün çevresinde, verimlilik ve sulanabilirliğine göre büyüklüğü değişen çiftlikleri ekip biçerek elde ettiği mahsûlden beşte birden onda bire kadar değişen orandaki toprak kirasını *öşür* adı altında devlete veya devletin tayin ettiği sipahiye ödemekle yükümlüdür¹⁴. Ayrıca tasarruf ettiği arazi için çift ve tapu resmi öder. Beslediği hayvanlar için de muayyen bir vergi ödemek durumundadır. Reâyâ adıyla anılan Osmanlı köylüsü, kimin toprağında raiyyet kaydedilmişse orayı terkedemez, Başka bir yere gitmesi halinde çiftbozan akçesi adı altında bir nevi tazminat ödemek durumundadır. Çift-bozan akçesini ödemededen arazisini terkeden, kaçışının üzerinden on yıl geçmeden yakalanırsa tekrar köyünde oturmaya mecbur tutulur¹⁵. Ancak Osmanlı köylüsünün durup dururken hiçbir zaman köyünü terkettiği görülmemektedir. Böyle bir hadise, kıtlık ve kuraklık sonucu toprağın verimsizleşmesi, bölgenin savaş alanı içinde kalarak mahsul kaldırmanın mümkün olmaması, devlet görevlilerinin haksız davranışları, anarşi ve fitnenin yoğunluk kazanması gibi sebeplerle ortaya çıkmaktadır. XVI. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan Celâlî isyanları sonrasında perâkende olan köylünün tekrar toprağına dönüp işlemeye devam etmesi için devletin bazı teşvik tedbirleri aldığı görülmektedir. Bilhassa Birecik bölgesinde ahaliye tohum ve ziraat aletleri dağıtılması, çift öküzleri verilmesi dikkati çekmektedir¹⁶. Büyük kısmı tarım alanı olarak kullanılan Birecik sancağı topraklarında, çalışanlar; has, zeâmet-timar, vakıf ve mülk köylerinde oturan çiftçilerdi. Bunlar, bulundukları köylerin tasarruf şekline göre, *timar raiyyeti*, *has raiyyeti* veya *vakıf raiyyeti* adlarıyla anılırlardı. Bu adlar, aynı zamanda orada oturanların hukukî durumlarını da ortaya koyardı¹⁷. Toprağın tasarruf şekli, köy raiyyetinin mükellefiyetlerini değiştirmezdi. Çiftçiler, köylerin tasarruf şekli ne olursa olsun normal rûsum ve öşürlerini ödemekteydi. Raiyyetlik, babadan oğula intikâl ederdi¹⁸. Reayâ, ellerindeki toprak durumuna ve medenî hallerine göre defterlere kaydedilirler, ona göre de toprak sahibine

¹⁴ Barkan, "Öşür", *Toplu Eserler* I, s. 799-800.

¹⁵ Barkan, "Timar", *Toplu Eserler* I, s. 834-835.

¹⁶ "Livâ-i mezbur (Suruç) beği Rüstem beğ'e hükm ki Haleb muhafazasında olan vezirim Sinan mektûb gönderüb livâ-i mezbûr Rakka eyâletine ve mukataası Haleb'e tabi olup bundan akdem hâli ve harabe olup sana tevcîh olunub reâyâsına üçyüz mikdârı çift ve kifâyet mikdârı tohum virtüb imdâd ü muavenet eylemekle vilâyet ma'mûr olup reâyâsı yerli yerine gelüb ziraat ü hırâset üzre iken ... reyâyâyâ teaddî olunub ve perişan olmağla mukataaya ve vilâyete zarar müterettib olup ve bir yarar ü dindâr ve müstakîm olmağla enfâ'olduğın arz itmeğın hakkında mezîd-i husrevânem zuhura getirüb tis'a aşere ve elf muharreminin onbeşinci gününden Suruç sancağı sana tevcîh olunub ..." (BOA, ARSK 1481, s. 86, tarih 15 Muharrem 1019).

¹⁷ F. Emecen, *Manisa Kazası*, s. 228.

¹⁸ *Kanunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, no. 851, madde: 123.

karşı mükellefiyet yüklenirlerdi. Evli olanlar, hane kaydedilirler¹⁹, bir çiftlik yer tasarruf edenler çift, yarım çiftlik toprak işleyenler nîm çift²⁰, bundan daha az toprak tasarruf edenlerle hiç toprak tasarruf etmeyenler ise bennak²¹ resmi verirlerdi. Kisbe gücü yeten bekarlar, mücerred olarak anırlardı. Mücerredler, evlenince bennak kaydedilirlerdi²².

Birecik sancağında 1520 yılında tam çift tasarruf edenler 80 halebî akçe, nîm çiftler ise bunun yarısını vermekle mükellefterler. Bennaktan ise 16 akçe resim alınmakta, mücerredten alınmamaktadır²³. 1536 ve daha sonraki tahrirlerde resm-i çift 40, bennak 12, mücerred ise 6 akçe olarak alınmaktadır²⁴. Birecik sancağında çift, bennak ve mücerred resimlerinin toplamı 1536'da 139326, 1584'te 338759 akçe tutmaktadır.

Sancakta çift ve bennak sayısı

Birimler	Çift			Bennak		
Nahiyeler	1536	1584	Artış %	1536	1584	Artış %
Ank	571	1436	+ 151.5	453	2696	+ 495.1
Araban	211	828.5	+ 292.6	61	514	+ 742.6
Birecik	1116	2107	+ 88.8	896	1874	+ 109.1
Merzuman	340	594	+ 74.7	98	236*	+ 140.8
Suruç	519	1472.5	+ 283.7	409	1202	+193.8
TOPLAM	2757 adet	6438 adet	+ 133.5	1917 adet	6522 adet	+ 240.2

Birecik sancağında geçici olarak gelip konaklayan fakat ziraatle meşgul olmayan göçebe topluluklar, resm-i yatak, otlak ve duhan gibi vergiler vermekteydi. Bundan başka birşey alınması kanuna muhalifti. Bu durum kanunnâmelerde özellikle belirtilmekteydi²⁵.

¹⁹ Nejat Göyünç, "Hane deyimi hakkında", *TD*, XXXII (İstanbul 1979), s. 331-348.

²⁰ Feridun Emecen, "Çift Resmi", *TDVİA*, VII, s. 309-310.

²¹ Evli olup elinde yarım çiftlikten az toprak bulunanlar veya hiç toprak bulunmayan şahıslar bennak kaydedilirdi. Mücerred olarak belirtilen bekarlar, evlenince derhal bennak kaydedilirdi. Elinde toprak bulunan bennaklar, ekinli bennak, toprak bulunmayanlar ise caba bennak olarak adlandırılırdı (Feridun Emecen, "Bennâk", *TDVİA*, V, s. 458-459). Birecik sancağında "Ekinli bennak" ve "Caba bennak" tabirleri kullanılmamış, hepsi birden "Bennak" olarak adlandırılmıştır.

²² Reâyâdan alınan vergiler için bkz. Neş'et Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda reâyâdan alınan vergiler", *DTCFD*, (Ankara 1947), s. 438-511.

²³ Kefertaş Mezraası köyünde 45 nefer kaydedilmiş, bunlardan 8'i çift kaydedilerek 80'er Halebî akçe, 10'u nîm çift kaydedilerek 40'ar Halebî akçe, 18'i bennâk yazılarak 16'şar Halebî akçe vergi alınmış, mücerred kaydedilen 9 kişiden resim alınmamıştır (BOA, *MAD* 75, vr. 30a). Aynı durum Ayıntab sancağı için de geçerlidir (*MAD* 75, vr. 5b).

²⁴ "Mukaddemâ livâ-i mezbûre kitâbet olundukda Çerâkise zemânında ihdâs olunan bid'atler ref' olunub anların mukâbelesinde çiftleri olub hırâset ve zirâat iden re'âyâ tâifesinden yılda bir Mart ayında resm-i çift deyu her çiftten kırkar akçe ve çiftleri olmayub bennâk olanlardan resm-i bennâk deyu onikişer akçe ve mücerred olub kisb ü kâra kâdir olanlardan altışar akçe kayd olunub şimdiye değin vech-i meşrûh üzere alınur imiş hâliyâ dâhi üslûb-i sâbık üzere defter-i cedîd-i hâkâniye kayd olundu (BOA, *TD*, 184, s. 3; *TD* 276, s. 4).

* Merzuman nahiyesi gayr-i müsîm nüfus 1584 tarihli tahrirde verilmediğinden 1571 tarihli deftere göre tahminî olarak verimiştir.

²⁵ "Kânûn-i resm-i yatak ve otlak livâ-i mezbûrde kışlayub kalan Türkmân tâifesinden kadîmden herbir süriden birer koyun alınur imiş. Ve aded-i sürî üçyüz ola ziyâde ve nâkıs olsa ana göre hisâb olunur imiş.

Tahrir defterlerindeki kayıtlardan Birecik sancağındaki kışlak, yatak, otlak ve duhan resimlerinin bir kalemde toplanarak padişah hassı olarak kaydedildiği görülmektedir. Sipahi toprağında olan bu kabil vergilerin belirsizliği sebebiyle bâd-i hevâ cinsinden sayıldığı ve bu ad altında toplandığı anlaşılmaktadır. Bâd-i hevâ içinde verilenler dışında kalan bu cinsten vergilerin yıllara göre mikdârı şöyledir:

*Birecik sancağında yıllara göre resm-i kışlak, yatak ve otlak*²⁶

Kazalar	1536	1584	Artış oranı %
Birecik	10000	12000	+20
Rumkale	6000	10000	+66.6
Toplam	16000 akçe	22000 akçe	+37.5

Osmanlı kanunnâmelerinde zuhurâta bağlı vergilere bâd-i hevâ denilmekte, cürm-i cinâyet, gerdek resmi, çiftlik tapusu, tütün ve duhan resmi, yava, beytûlmâl, mâl-i gaib ve mevkûd, deştibânî gibi ne zaman ne geleceği belirsiz olaylara göre tahakkuk eden vergiler bu kategoride mütalaa edilmektedir²⁷. Birecik sancağında 1536 yılında bad-i hevâ adıyla toplanan vergi mikdârı 21128, 1584 yılında 51307 akçedir. Ölen kimsenin mirascısının toprağı tasarruf etmemesi veya edememesi ve reayanın üç sene boş bırakması halinde sipahi, toprağı alıp tapu resmi karşılığında başkasına verebilmektedir. 1536 yılında kaydedilmeyen resm-i tapu ve resm-i deştibanîden 1584 yılında 14562 akçe gelir elde edilmiştir.

Birecik sancağında gayr-i müslimlerin verdiği vergilerle ilgili bir kayıt bulunmamaktadır. 1536 tarihli defterde, gayr-i müslim köylerinin altına "cizye-i nasarâ hass-ı şâhî" kaydı düşülmüş, ancak mikdârı verilmemiştir. Diğer reaya gibi rüsum alınmıştır²⁸. 1552 ve daha sonraki tarihlerde de gayr-i müslimlerden diğer reaya gibi vergi alındığı görülmektedir²⁹.

3-Alınan Vergilere Göre Yetiştirilen Ürünler

Ve resm-i duhân dâhi kezâlik kışlayub kalan Türkmen tâifesinden Mart ayında her hânedan onikişer akçe alınur imiş hâliyâ dâhi ber-karâr-ı sâbık mukarrer kılındı. Min ba'd dâhi bundan gayri subaşılar ve erbâb-i tîmar selâmlık diyu koyun ve kuzı ve akçe taleb itmeyeler. Vâki' olursa hâkimü'l-vakt olanlar men' ideler" (BOA, TD, 184, s. 4; TKGMKKA TD, 173, r. 4b).

²⁶ BOA, TD, 184, s. 4, 181; TKGMKKA TD, 173, vr. 12b, 125b.

²⁷ Bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, "Bâd-ı hevâ", TDVİA, IV, s. 416-418.

²⁸ BOA, TD, 184, s. 143-146; Cizye hakkında bkz. H. İnalcık, "Cizye (Osmanlılarda cizye)", TDVİA, VIII, s. 45-48.

²⁹ BOA, TD, 276, s. 207-208, 218-221; TD, 496, s. 247-248, 269-285, 310-312; TKGMKKA, TD, 173, vr. 138b-140b, 144a-145a; Bu tür uygulamalar için bkz. B. Yediyıldız, Ordu Kazası, s. 115, 155, not: 68

Birecik sancağında başta hububat ve bakliyat olmak üzere ziraate açık sahalarda iklim şartlarının elverdiği oranda çeşitli mahsüller yetiştirilmektedir. Bölge ihtiyacı karşılandıktan sonra kalanlardan ihtiyaç duyulan bölgelere de göndermektedir. Bilhassa sefer zamanlarında askerin geçeceği yollar üzerindeki menzillere tayin edilen hububat ve bakliyat ulaştırılmaktadır.

a. Hububât ve Bakliyât

Birecik sancağında mahsûllerden alınan vergiler, toprağın verimlilik durumuna göre beşte birden onda bire kadar değişik oranlarda olmaktadır. Aynî olarak alınan öşrûn mikdârı defterlerde kile veya müd gibi ölçüleriyle belirtilmektedir. Ölçüler Birecik kilesine göre verilmiştir. Nitekim bu durum tahrir defterinde *bâ keyl-i Bîre* kaydı ile ifâde edilmiştir³⁰. Ayrıca dirliklerin değeri de alınan öşür mikdârları ile tesbit edildiği için mahsûlün birim fiyatı defterlere tahrîr kıymeti olarak kaydedilmiştir. Birecik sancağında hububat ve bakliyatın çeşit ve kıymetleri nahiyelere göre değişmektedir:

Birecik sancağında hububât ve bakliyât fiatları (akçe)

Nahiyeler	Ank		Araban		Birecik		Merzuman		Suruç	
Ürünler/Yıllar	1536	1584	1536	1584	1536	1584	1536	1584	1536	1584
Buğday	2*	3	2	3	4	6	2	3	4	6
Arpa	1	1.5	1	1.5	2	3	1	1.5	2	3
Küşne	1	3	1	3	2	3	1	3	2	6
Ades	2	3	2	3	4	6	2	3	4	6
Erzen	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3
Nohud	2	3	2	3	-	-	2	3	-	-
Fulyat	1	-	-	-	-	-	1	3	-	-
Simsim	2	3	2	-	-	-	-	-	-	-
Hums	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-

* Fiatlar akçe üzerindendir.

Tabloda görüldüğü gibi Birecik sancağı nahiyelerinde hububât ve bakliyat fiatları yıllara ve nahiyelere göre farklılık göstermektedir. Yıllara göre % 50 ile % 300 arasında artış görülmektedir. Aşağıdaki tabloda hububât ve bakliyâtın alınan öşrûn tahrir değeri üzerinden nakdî mikdârı verilmiştir:

³⁰ BOA, TD, 184, s. 197.

Birecik sancağında hububâtta alınan aynı öşürün tahrir değeri olarak nahiyelere dağılımı

Nahiye	Ank		Araban		Birecik		Merzuman		Suruç		Yekûn		Artış%
Ürünler	1536	1584	1536	1584	1536	1584	1536	1584	1536	1584	1536	1584	
Buğday	62856	146802	28400	160290	298352	517020	35720	95505	166792	441678	592120	1361295	+129.9
Arpa	13215	23315	5425	30390	76094	180936	6140	21757	42610	133047	143484	389445	+171.4
Küşne	2795	3300	681	1980	13680	771	2112	3360	150	6150	16918	15561	-8.7
Ades	1110	840	1290	1800	746	1590	300	1470	300	1576	3746	7276	+94.2
Erzen	-	-	-	-	-	-	-	-	180	240	180	240	+33.3
Nohud	550	-	712	243	-	-	340	975	-	-	1602	1216	-31.7
Fulyat	820	-	140	-	-	-	25	5145	-	-	985	5145	+422.3
Simsim	12	2499	1200	-	-	-	-	-	-	-	1212	2499	+106.1
TOPLAM											760247	1782677	+134.4

Tabloda görüldüğü gibi Birecik sancağında hububât ve bakliyat üretiminde büyük bir artış görülmüş, bazı kalemlerde düşüş olmasına rağmen fiatların artması, 48 yıllık zaman dilimi sonrasında önceki mikdârı yakalamasını sağlamıştır. Genel olarak üretim artmış, toplam tahrir kıymeti olarak, öşür mikdârında % 134.4'lük bir yükselme görülmüştür.

Birecik nahiyesinde 1/6, 1/7, 1/8 oranında, Suruç'ta ilk tahrirde 1/10, son tahrirde 1/8 oranında, Ank, Araban ve Merzuman nahiyelerinde her iki tahrirde de 1/7 oranında öşür alınmıştır. Öşür mikdârları aynı nahiye köyleri arasında bile çok farklılıklar göstermektedir.

Birecik sancağında hububâtta alınan aynı öşürün nahiyelere dağılımı (kile)

Nahiye	Ank	Araban	Birecik	Merzuman	Suruç	Yekûn	Artış%
--------	-----	--------	---------	----------	-------	-------	--------

Ürünler	1536	1584	1536	1584	1536	1584	1536	1584	1536	1584	1536	1584	
Buğday	31428	46540	14200	53430	74588	86170	17860	31835	41698	73613	179774	291588	+62.1
Arpa	13215	15546	5425	20266	38047	60312	6140	14505	21305	44349	84132	154978	+84.2
Küşne	2795	1100	681	660	1840	257	1056	1120	75	1025	6447	4162	-54.9
Ades	555	280	645	600	373	265	150	490	75	263	1798	1898	+5.6
Erzen	-	-	-	-	-	-	-	-	90	80	90	80	-12.5
Nohud	275	-	356	81	-	-	170	325	-	-	801	406	-97.2
Fulyat	820	-	140	-	-	-	25	1715	-	-	985	1715	+74.1
Simsim	6	833	600	-	-	-	-	-	-	-	606	833	+37.4

Görüldüğü gibi buğday, arpa, mercimek, bakla ve susam öşürleri değişik oranlarda artmış, en fazla artış % 84.2 ile arpa öşüründe olmuştur. Bunun yanında bazı kalemlerde düşüş görülmüştür. En fazla düşüş % 97.2 ile nohutta olmuştur.

Birecik sancağında buğday öşüründe 1536-1584 yılları arasında % 62.1'lik bir artış olmuştur. Birecik nahiyesi, 48 yıllık zaman diliminde en çok buğday üreten nahiye olarak dikkati çekmektedir. Sancak dahilindeki buğday üretiminin 1536'da % 42'si, 1584'te % 29.6'sı Birecik nahiyesinde gerçekleşmektedir. İkinci sırayı ise, her iki tahrirde de % 22 ve % 25.2 ile suruç nahiyesi almaktadır. 1536'da üçüncü sırada % 18'le Ank nahiyesi gelirken 1584'te % 18.3'le Araban nahiyesi almıştır. 1536'da % 10'la Merzuman nahiyesi dördüncü sırayı alırken 1584'de % 16 ile Ank nahiyesi dördüncü olmuştur. 1536'da en az buğday üretimi % 8'le Araban nahiyesinde gerçekleştirilmiştir. 1584 yılında ise, % 10.9'la Merzuman nahiyesi en az buğday üreten nahiye olmuştur. Bu oran düşüşlerine rağmen, bütün nahiyelerin buğday üretiminde 1536 oranla artış olmuştur.

Arpadaki artış buğdaya oranla % 22.1 daha fazladır. İki tahrir arasında arpa üretimi % 84.2 oranında artmıştır. Her iki tahrirde de Birecik nahiyesi % 45.2 ve % 38.9'la ilk sırayı almaktadır. İkinci sırada yine Suruç % 25.3 ve % 28'le yer almaktadır. Üçüncü sırada 1536 yılında % 15.7 ile Ank nahiyesi, 1584 yılında % 14'le Araban nahiyesi gelmektedir. 1536 yılında % 7.3 'le Merzuman nahiyesi varken 1584 yılında % 10'la Ank nahiyesi dördüncü olmuştur. 1536 yılında % 6.5 ile Araban nahiyesi en az arpa üreten nahiye olurken 1584 yılında % 9.1'le Merzuman nahiyesi sonuncu olmuştur.

Birecik sancağında 1584 yılında 1536 yılında küşne üretimi % 54.9 oranında düşmüştür. Küşne (burçak) üretiminde 1536'da % 43.3'le Ank nahiyesi başı çekmektedir. % 28.6 ile Birecik ikinci sırada, % 16.4'le Merzuman üçüncü, % 10.6 ile Araban dördüncü, % 1.1'le Suruç nahiyesi beşinci sırada yer almaktadır. 1584 yılında ise ilk sıra % 26.9'la

Merzuman'ın olmuştur. Ank nahiyesi ise, % 26.4'le ikinci sıraya düşmüştür. Üçüncü sırada % 24.6 ile suruç, dördüncü sırada % 15.9'la Araban ve en son sırada % 6.2 ile Birecik nahiyesi yer almaktadır.

Ades (mercimek) üretiminde iki tahrir arasında % 5.6 oranında bir artış olmuştur. 1536 yılında üretimin; % 35.9'u Araban, % 30.9'u Ank, % 20.8'i Birecik, %% 8.3'ü Merzuman, % 4.1'i Suruç nahiyesinde gerçekleştirilmiştir. 1584 yılında ise; 31.6'sı Araban, % 25.8'i Merzuman, % 14.8'i Ank, % 14'ü Birecik, % 13.8'i Suruç nahiyesinde üretilmiştir.

Erzen üretiminin tamamı her iki tahrirde de, Suruç nahiyesinde gerçekleştirilmektedir. Ancak 1584 yılında 1536'ya oranla % 12.5'lik bir düşüş görülmektedir. Nohud (hummus) üç nahiyede ekilmektedir. İki tahrir arasında % 97.2 oranında bir düşüş görülmektedir. 1536'da üretimin % 44.4'ü Araban'da, % 34.4'ü Ank, % 21.2'si Merzuman nahiyelerinde gerçekleştirilmektedir. 1584 yılında ise, iki nahiyede ekim yapılmaktadır. %20'si Araban, % 80'i Merzuman nahiyesinde yetiştirilmektedir.

Bakla (ful) üretiminde iki tahrir arasında % 74.1'lik bir artış görülmektedir. 1536 yılında bakla üretiminin; % 83.3'ü Ank, % 14.2'si Araban, % 2.5'i Merzuman nahiyelerinden elde edilmektedir. 1584 yılında ise, % 100 Merzuman nahiyesinden elde edilmiştir. Birecik sancağının iki nahiyesinde susam üretimi yapılmaktadır. Susamın 1536 yılında % 1'i Ank, % 99'u Araban nahiyelerinde ekilmektedir. 1584 yılında % 37.4 oranında artan susam üretiminin tamamı Ank nahiyesinde yapılmaktadır.

Birecik sancağı nahiyelerindeki üretim durumu ile bilgi verilirken; mahsül adı kaydedilmiş olan hasıllar esas alınmıştır. Bu sebeple bilhassa buğday ve arpada mezraalardan kaldırılan mahsülün mikdârı bilemediğimiz için dahil edilememiştir. Bazı mahsüllerin de, mâl-i sayfi ve öşr-i bostan içinde zikredilmiş olması ihtimal dahilindedir. Dolayısıyla verilen rakamlar mahsülün tamamını ifâdeden uzaktır. Bununla birlikte bir fikir vermesi düşünülmüştür.

Yetiştirilen ürünlerden nahiyelere göre değişik oranlarda alınan öşür mikdârı kile cinsinden köy köy tesbit edilerek yapılan hesaplama neticesi sancaktaki toplam üretim mikdârı elde edilmiştir. Bu bilgiler ışığında 1536 ve 1584 yıllarında Birecik sancağında üretilen hububât ve bakliyatın mikdârları ve artış-düşüş oranları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Birecik sancağında üretilen hububât ve bakliyât miktârı (kile)

	1536	1584	Artış oranı %
Hınta (Buğday)	1459903	2180649	+49.3
Şair (Arpa)	587744	1057361	+79.9
Küşne (Burçak)	46658	30159	-54.7
Ades (Mercimek)	13845	11445	-20.9
Erzen (Darı)	800	640	-25
Nohud (Hummus)	5607	2842	-97.2
Fulyat (Bakla)	6895	12005	+74.1
Simsim (Susam)	4242	5831	+37.4

Buna göre 48 yıllık zaman diliminde sancakta buğday üretiminin % 49.3, arpanın % 79.9, baklanın % 74.1, susamın % 37.4 oranında arttığı görülmektedir. Bunun yanında burçakta % 54.7, nohutta % 97.2, mercimekte % 20.9, darıda % 25 oranında bir düşüş vardır. Bu düşüş ve artışlara mezraalarda gerçekleştirilen ürünlerin dökümleri verilmediği için dahil değildir. Bu sebeple verilen ürün miktârları tesbit edilebilenler olup, mezraalardaki üretimin çeşitleri bilinmemektedir. Ancak bunların daha çok buğday ve arpa olduğu bir gerçektir.

b. Çeltik Ekimi

Birecik sancağında bir kısım sulak arazide pirinç ekimi yapılmaktadır. Araban, Merzuman ve Suruç nahiyelerinde çeltik ekilmektedir. Araban nahiyesinde Ardıl nehri kenarında Merzuman nahiyesinde aynı adla anılan köyde Merzuman çayı kenarında, Suruç nahiyesinde Meşhed-i kebîr çayı kenarında çeltik ekimi yapılmaktadır Birecik sancağındaki çeltik ekim alanlarından ikisinin padişah hassı, birinin de vakıf olduğu görülmektedir³¹.

Osmanlılarda çeltik arazileri genellikle has ve vakıf topraklarda yer almaktadır. Buralar mukataa yoluyla kiraya verilerek ortakçılık statüsüyle işletilirdi. Her mukataanın başında bir çeltik emini yer alır, özel vergi muafiyeti verilen çeltikçi reaya ve kanalları temizleyip arıtan çeltik kürekçileri onun nezareti altında bulunurlardı. Çeltikçilik babadan oğula intikal eder ve başlarında bir çeltikçi reisi bulunurdu. Ortakçılık veya mukataa sistemi içinde çeltikçiler, genellikle tohumu devletten veya toprağın sahibinden alırlar, elde edilen mahsulü belirlenmiş nisbetler içinde paylaşırlar, ayrıca kendi paylarından öşürlerini

³¹ BOA, TD, 184, s. 100, 129, 182; TKGMKKA TD, 173, vr. 88b, 127a, 172a.

öderlerdi. Doğrudan miriye ait olan yerlerde çeltikçi reisleri, rençberleri ve kürekçileri devlet tarafından verilen tohumla ekimi yaparlar, daha sonra mukataa emini bölge kadısını da yanına alarak verilen tohumu çıkardıktan sonra 1/3 veya 1/2 hisseyi ayırır, geri kalan kısmı çeltikçilere verir, mahsulün öşrü de çeltikçilerin hisselerinden alınır³².

Birecik sancağı Suruç nahiyesine tabi Büyükmeşhed Nehri kenarındaki çeltik arkında 1536'da 24 kantar tohum ekiliyor, 21000 akçe hasıl elde ediliyordu. Bir reis üç saka vazifeliydi. 1584 yılında 30000 akçe hasılı vardı. Hasılın yarısı miriye alınmış, diğer yarısı rençberlere bırakılmıştı³³. Araban nahiyesinde Ardil Nehri kenarındaki çeltik arklarının hasılı 1536 yılında 27000, 1584 yılında 12000 akçeydi. Hasılın 2/3'si Kudüs'deki Nasıreddin Mehmed b. Zülkadir Medresesi vakfına, 1/3'si ise miriye aitti³⁴. 1536 yılında 18 kantar tohum ekilmekteydi. Merzuman Nehri kenarındaki çeltik arkları padişah hasısı olup mukataaya verilmekteydi. 1536 ve 1584 yıllarında 1000 akçe hasılı vardı. 1536 yılında biri reis iki çeltikçi vardı. 1.5 kantar tohum ekiliyordu³⁵.

Birecik Sancağı nahiyyelerinde çeltik üretimi

Nahiyyeler	1536	Tohum	1584	Tohum
Araban	27000 akçe	18 kantar	12000	-
Merzuman	1000	1.5 kantar	1000	-
Suruç	21000	24 kantar	30000	-
Toplam	49000	43.5 kantar	43000	

Birecik sancağında her iki tahrirde de toplam üç yerde çeltik ekimi yapıldığı görülmektedir. Tohum kaydı verilen 1536 yılında, çeltikçilere 43.5 kantar tohum dağıtılmıştı. 1536 yılında 49000, 1584 yılında 43000 akçe hasıl kaydedilmiştir. 1536 yılında, 31000 akçesi padişah hasısı, olarak belirtilirken 18000 akçesi Kudüs'deki Nasıreddin Mehmed b. Zülkadir medresesine vakıf kaydedilmiştir. 1584 yılında ise; 20000 akçesi padişah hasısı, 8000 akçesi aynı vakfa gelir, 15000 akçesi de rençberlerin hissesi olarak kaydedilmiştir.

³² Feridun Emecen, "Çeltik", *TDVİA*, VIII, s. 265-266; Zeki Arıkan, "XV-XVI. yüzyıllarda Anadolu'da çeltik üretimi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (İstanbul 21-25 Ağustos 1989) Tebliğler*, Ankara 1990, s. 477-481.

³³ BOA, *TD*, 184, s. 100; TKGMKKA *TD*, 173, vr. 88b.

³⁴ BOA, *TD*, 184, s. 129; TKGMKKA *TD*, 173, vr. 172a.

³⁵ BOA, *TD*, 184, s. 182; TKGMKKA *TD*, 173, vr. 127a,

c. Sanayi Bitkileri

Birecik sancağında hububât ve bakliyatın yanısıra az da olsa pamuk, kendir-kenevir, susam, dut yaprağı üretimi yapılmakta ve köylerde bunlarla ilgili küçük işletmeler bulunmaktadır.

1520 tarihli tahrire göre Birecik sancağında hububâttan sonra en çok üretilen mahsûl pamuktur. Aynı tarihli tahrire göre Birecik nahiyesine bağlı 14 ve Suruç nahiyesine bağlı bir köyde üretilen pamuktan 46.5 kantar pamuk vergi olarak tahsil edilmektedir. Birim fiatları 280 -317.5 akçe arasında değişen çeşitli kalitede üretilen pamuktan toplam 13845 akçe *resm-i penbe* alınmaktadır. Ancak 1536 tarihli tahrirde aynı nahiyelerde pamuk üretildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. 1536 yılında Araban nahiyesine tabi bir köyden 4 kantar *resm-i penbe* alınmakta, bu da 800 akçe tutmaktadır³⁶. 1584 yılında da aynı yerden 500 akçe *resm-i penbe* alınmaktadır. Diğer nahiyelerde pamuk üretimi yapılmamaktadır.

Kendir

Birecik'te inşa edilen gemilerin demir, yelken ve urganlarının bir kısmının bölgeden temin edildiği bilinmektedir³⁷. Urgan yapımında kullanılan kendir Birecik sancağında da yetiştirilmektedir. 1520 yılındaki tahrire göre Birecik nahiyesinde 4 köyde kendir ekimi yapılmakta ve toplam 7.25 kantar vergi hasılı elde edilmektedir. Kantarı 500 akçeden satılan kendirden 3600'lik bir gelir elde edilmektedir³⁸. Suruç nahiyesinde ise, 2 kantar kendir vergi olarak alınmış ve 1000 akçe hasıl kaydedilmiştir. Birecik sancağında kendirden alınan vergi geliri toplam 4600 akçedir. Ancak daha sonraki tahrirlerde kendir üretiminin oldukça düştüğü görülmektedir. 1584 yılında Birecik nahiyesinde bir köyde kendir üretimi yapılmakta 98 akçe vergi alınmaktadır³⁹. Diğer nahiyelerde kendir üretimi yapılmamaktadır.

³⁶ BOA, TD, 184, s. 135.

³⁷ BOA, MAD 2775, s. 632, tarih: 14 Cemaziyelevvel 973/7 Aralık 1565; M D XXVII, s. 315, hüküm: 747, tarih: 29 Zilkade 983/ 1 Mart 1575.

³⁸ BOA, MAD 75, vr. 38a, 42a, 44b.

³⁹ TKGMKKA TD, 173, vr. 26a.

Susam

Birecik ve Suruç nahiyelerinde susam ekildiği ve 844 akçe vergi hasılı elde edildiği görülmektedir. Ancak daha sonraki tahrirlerde bu nahiyelerde susam ekimi yapılmamaktadır. 1536 yılı tahririnde Araban'da bir köyde ekilmekte 600 kile vergi alınmaktadır. Ank nahiyesinde de yine bir köyde susam ekimi yapılmakta ve 6 kile susam vergi olarak alınmaktadır. Susamın kilesine 2 akçe resmî değer verilmiş olup sancağın tamamında 1206 akçe hasıl kaydedilmiştir. Toplam 4242 kile susam üretimi yapılmıştır. 1584 yılında ise Ank nahiyesine tabi Tecikmöri ve Argıl köylerinde susam ekimi yapılmış ve 833 kile vergi alınmıştır. Resmî değeri kilede 3 akçeden 2500 akçe hasıl kaydedilmiştir. 5831 kile susam üretimi yapılmıştır. Argıl köyünde bulunan üç atölyede (ma'sıra-ı şirrugân) susam yağı çıkarılmaktadır⁴⁰.

d. Bağcılık ve Meyecilik

Birecik sancağın bütün nahiyelerinde üzüm yetiştirilmektedir. Zeytin, dut ve cevizin de bol miktarda yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Suruç nahiyesinin çekirdeksiz narı meşhurdur. Bahsi geçen meyvelerin nerede ne miktarda yetiştirildiği kesin olarak anlaşılamamaktadır. Her köyün hasılı kaydedilirken genellikle *harac-ı kürüm ve eşcâr-ı sâire* kaydıyla ve nakdî değeri verilmiştir. Bazan daha da umumî bir kayıtla ağaçların arasına yaz bitkileri ve bostanlar da katılmıştır. Bu sebeple hangi cins ağaçtan ne kadar yetiştirildiği tam tesbit edilememektedir. Ancak Birecik sancağı kanunnamesinde hangi ağaçtan ne miktar vergi alınacağı belirtilmiştir. Buna göre üzüm çubuğunun 25'inden 1, ceviz ağacı başına 2, incir ağacının dördüne 1, diğer ağaçların beşine iki akçe vergi konmuştur⁴¹. Bununla birlikte, her ağaç cinsinin vergisi farklı olduğu ve hasılı topluca verildiği için ağaç sayısını tesbit etmek mümkün olamamaktadır.

Alınan vergi miktarlarına göre 1536 yılında meyveciliğin en yoğun olduğu nahiye % 42 ile Ank nahiyesidir. Onu % 41.5'le Birecik nahiyesi takip etmektedir. Suruç nahiyesinden hiç meyve öşrü kaydedilmediği görülmektedir. Bunun sebebi arazinin kurak olması ve mevcut olan ağaçların vergisinin de bostan ve yaz sebzeleri katagorisinde gösterilmesi olmalıdır. 1584 yılında sancaktaki meyve öşrünün % 44.7 'si Birecik nahiyesinden alınmıştır. Ank nahiyesi % 28.7'ye düşmüştür. Yine en az üretim % 0.1'le Suruç nahiyesinde. Sancağın toplam meyve öşrü 1536 yılında 105742, 1584 yılında

⁴⁰ TKGMKKA TD, 173, vr. 144a, 162b.

⁴¹ BOA, TD, 184, s. 3; TD, 276, s. 5.

201521 akçedir. % 90.5 oranında artış görülmüştür. Bütün nahiyelerlerde meyvecilik yüksek oranda artış göstermiştir. En çok artış % 297.2 ile Araban nahiyesinde olmuştur.

Birecik sancağında meyve öşrünün nahiyelere dağılımı (akçe)

Yıllar	1536		1584		1536-1584
Nahiyeler/Birimler	Öşür	Oranı %	Öşür	Oranı %	Artış Oranı %
Ank	44420	42	57841	28.7	+30.2
Araban	9325	8.8	37043	18.4	+297.2
Birecik	43807	41.5	90089	44.7	+105.6
Merzuman	8190	7.7	16348	8.1	+99.6
Suruç	-	-	200	-	-
TOPLAM	105742*	100	201521*	100	+90.5

e. Sebzecilik

Birecik sancağında sebzecilik yaygın olarak yapılmaktadır. Bilhassa sulama imkanının bulunduğu ve iklim şartlarının müsait olduğu yerlerde yaygınlık kazanmaktadır. Tapu Tahrir defterlerinde sebzecilikten alınan vergiler, *resm-i hostan*, *resm-i besâtîn* ve *resm-i sayfî* kayıtlarıyla verilmektedir. Sancağın tamamından alınan bu kalemdaki vergi yekûnû 1536 yılında 73067, 1584 yılında ise % 302.6'lık artışla 294240 akçedir. Sancak genelinde alınan en düşük vergi oranı yedide birdir. Bu verginin en az yedi katı, yani 2059680 akçelik sebze üretimi yapıldığı anlaşılmaktadır.

Birecik sancağında sebzeciliğin nahiyelere dağılımı (akçe)

Yıllar	1536		1584		1536-1584
Nahiyeler/Birimler	Öşür	Oranı %	Öşür	Oranı %	Artış Oranı %
Ank	34005	46.5	79329	26.5	+133.2
Araban	4959	6.8	34158	11.6	+588.8
Birecik	16586	22.7	111784	37.5	+573.9
Merzuman	12650	17.3	16759	5.7	+32.4
Suruç	4867	6.7	52210	18.7	+1034.3
TOPLAM	73067	100	294240	100	+302.6

Birecik sancağında sebze üretiminin en yoğun olduğu nahiye 1536 yılında % 46.5'le Ank nahiyesi, 1584'de ise % 37.5'le Birecik nahiyesidir. Üretimin en düşük olduğu nahiye ise 1536'da 6.3'le Araban nahiyesi, 1584'de % 5.7 ile Merzuman nahiyesidir. Buna rağmen üretimin en düşük olduğu Araban nahiyesinde bile 1536 yılına göre % 32.4

oranında bir artış görülmektedir. Artışın en fazla olduğu nahiye ise % 1034.3'le Suruç nahiyesidir. Bu durum sancak genelinde ve özellikle Suruç nahiyesinde göçebe halkın yerleştirilerek yeni tarım alanlarının açıldığını ve bu alanlarda sulu tarımın yoğun bir şekilde uygulandığını göstermektedir.

4- Hayvancılık ve Arıcılık

Birecik sancağında, genellikle keçi ve kısmen de koyun az mikdârda camız beslenmektedir. Nâkil vasıtası olarak da deve, at, katır ve eşek, çiftçilik için de öküz beslenmesi tabiidir. Ancak bunlar, kayıtlarda gösterilmemektedir. Tabii olarak göçebe topluluklar deve gibi yük hayvanlarını çok mikdarda beslemektedir. Bölgede yaygın şekilde arıcılık yapılmaktadır.

Birecik sancağında koyundan alınan vergiye *resm-i ağnâm* ve âdet-i ağnâm, keçiden alınan vergiye *keçi hakkı* veya *resm-i ma'ze* denilmektedir. Haleb, Maraş, Ayıntab gibi çevre sancakların kanunnamelerinde *koyun* ve *keci kuzusu* ve *oğlağı* ile savılın ikisine

bir akçe vergi alınmaktadır⁴². Kuzulusundan kuzusuyla birlikte iki akçe, tek olandan bir akçe alınması kanundur. Adı geçen sancak kanunnamelerinde koyun vergisi keçi hakkı ile birlikte ve aynı mikdarda olarak verilmiştir. Birecik'te de keçi hakkının koyun resmi mikdarınca iki keçiye bir akçe olduğu anlaşılmaktadır⁴³. Nitekim diğer tahrirlerde olmamasına rağmen 1536 tarihli Birecik sancağı kanunnamesinde⁴⁴ bu hususta kayıt konmuştur. Yine kanunnameye göre; sancağın tamamında *resm-i ağnâm*⁴⁵ ve *keçi hakkı* Rumkale kazasında hassa yazılmış, Birecik kazasındaki keçi hakkı kimin toprağında ise ona hasıl kaydolunmuştur⁴⁶. Arıcılar ise kovan başına yılda iki akçe *resm-i nahl* vermektedir⁴⁷.

Birecik sancağında hayvancılıkta ilk sırayı koyunculuk almaktadır. Sancakta Birecik ve Suruç nahiyelerinde kayıtlı bazı göçebe cemaatler tarafından koyun beslenmektedir. Diğer nahiyelerin dağlık olması koyun beslemeye imkan vermemektedir. Nitekim böyle dağlık bölgelerde keçi besiciliği rağbet bulmaktadır. 1520 yılındaki

⁴² BOA, TD, 454, s. 3; Yınanç-Elbüyük, *Maraş Tahrir Defteri (1563)* I, s. 8; Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası*, 205.

⁴³ BOA, TD, 184, s. 3; TD 276, s. 5.

⁴⁴ "... her yıl Abril ayında her iki re's koyuna ve keçiye birer akçe alınur. Ammâ Abril ayı girmeyince kable'l-vakt cem' olinmaya" (BOA, TD, 184, s. 3)

⁴⁵ "Ve livâ-i mezbûrde vâki' olan resm-i ağnâm külliyyen hass-ı şâhî olub her yıl Abril ayında her iki re's koyuna birer akçe alınur" (BOA, TD, 184, s. 3).

⁴⁶ "Ve Rumkal'a kazâsında vâki' olan keçi hakkı dâhi hâssa mukayyed olub, ammâ Birecik kazâsında vâki' olan keçi hakkı hâssa-i hümayûnda olan girü hâssa ve sancakbeği hâslarında ve zü'âmâ ve erbâb-i timar ve kal'a mustahfızları timarlarında olan sâhib-i timara hâsıl kayd olunmuşdur. Kânûn-i kadîm mûcibince evvel-i Abrilde cem' olinub kable'l-vakt cem' olinmaya" (BOA, TD, 184, s. 3).

⁴⁷ BOA, TD, 184, s. 3; TD, 276, s. 5.

tahrirde Birecik nahiyesinden resm-i ağnâm alındığı kaydına rastlanmamış, ancak Nizib köyü kasablarından koyun başına ikibuçuk akçe olmak üzere toplam 2000 akçe *bâc-ı ağnâm-ı kassabân* alınmıştır. Suruç nahiyesindeki on ekrad cemaatinin her koyunundan bir akçe olmak üzere toplam 22900 akçe resm-i ağnâm alınmaktadır⁴⁸. Birecik sancağında ekrad harici reayadan alınan ağnâm vergisi ise iki koyuna bir akçe olmak üzere toplam 20000 akçedir⁴⁹. Buna göre 1520 yılında, sancakta vergilendirmeye tabi tutulmuş 62900 adet koyun bulunduğu anlaşılmaktadır. 1536 tahririnde sancaktaki cemaat sayısı artmış olmasına rağmen koyun sayısı azalmıştır. Birecik nahiyesinde beş cemaatin koyunlarından 3475 akçe ve Suruç nahiyesinde on cemaatin koyunlarından 5222 akçe vergi alınmıştır⁵⁰. Bu tarihte Birecik sancağının tamamında iki koyundan bir akçe vergi tahsil edilmektedir⁵¹. Buna göre Birecik sancağında vergilendirmeye tabi tutulan koyun sayısı 17394'tür. Ancak daha sonraki tahrirlerde bu sayının hızla yükseldiği görülmektedir. 1552 yılında Birecik nahiyesinde 1900 akçe olan resm-i ağnâm mikdârı, Suruç nahiyesinde cemaatlerin resm-i bennak, resm-i mücerred ve bâd-i hevâları ile birlikte 52000 akçe tutmaktadır⁵². Sancak toplamında yaklaşık 100000 koyunun mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu mikdâr 1571 yılında daha da artmış Birecik nahiyesinde ağnâm resmi kaydı yapılmamış, Suruç nahiyesinden alınan resm-i ağnâm 90640 akçeye ulaşmıştır⁵³. Sancakta otlayan koyun sayısı 181280'leri bulmuştur. 1584 yılındaki tahrirde 1571 yılındaki rakamlar muhafaza edilmiş,⁵⁴ ancak Birecik nahiyesinin bir köyünde 100 akçelik bir ağnâm resmi kaydedilmiş⁵⁵ ve toplam koyun sayısı 181480 olmuştur. 1536 yılından 1584'e kadar koyun sayısında % 943.34'lük bir artış kaydedilmiştir.

Birecik sancağında resm-i ağnâm ve koyun mikdârı

Yıllar	1536		1584	
Nahiyeler/Birimler	Koyun	Resm	Koyun	Resm
Ank	-	-	-	-
Araban	-	-	-	-
Birecik	6950	3475	200	100
Merzuman	-	-	-	-
Suruç	10444	5222	181280	90640
TOPLAM	17394 adet	8697 akçe	181480 adt	90740 akçe

Birecik sancağında koyundan sonra hayvancılıkta ikinci sırayı keçi besiciliği ve arıcılık almaktadır. Keçi ve arıdan alınan resim miktarları 1536 tahririnde ayrı ayrı

⁴⁸ BOA, MAD 75, vr. 63b.

⁴⁹ BOA, MAD 75, vr. 64b.

⁵⁰ BOA, TD, 184, s.45-47, 107-113.

⁵¹ BOA, TD, 184, s. 3.

⁵² BOA, TD, 276, s.59-61, 152-153, 172.

⁵³ BOA, TD, 496, s. 178-201, 238.

⁵⁴ TKGMKKA TD, 173, vr. 90b-101a, 120b-121a.

⁵⁵ TKGMKKA TD., 173, vr. 43a.

kaydolunmuş, 1584 yılındaki tahrirde ise çok yerde *resm-i ma'ze ve nahl* kaydıyla birlikte verilmiştir. Resim miktarlarının farklılığı, son tahrirde keçi ve kovan sayısını tesbiti zorlaştırmaktadır. Aşağıdaki tabloda keçi ve kovan resmi ikisi birlikte verilerek mukayese imkanı sağlanmıştır.

Birecik sancağında ma'ze (keçi) ve nahl (kovan) resminin nahiyelere dağılımı

Yıllar	1536		1584		1536-1584
Nahiyeler/Birimler	Resm	Oranı %	Resm	Oranı %	Artış Oranı %
Ank	3341	18	3175	13.32	-5.2
Araban	1510	8.1	6166	25.87	+ 308.3
Birecik	9507	51.1	12400	52.03	+ 30.4
Merzuman	2836	15.2	923	3.87	- 207.2
Suruç	1414	7.6	1166	4.89	- 12.1
TOPLAM	18608 akçe	100	23830 akçe	100	+ 28

Birecik sancağında keçi ve kovandan alınan ma'ze ve nahl vergilerinin toplamı 1536'da 18608 1584'te % 28'lik artışla 23830 akçe olmuştur. Üretimde ilk sırayı 1536 yılında % 51.1 ve 1584'te % 52.03'le Birecik nahiyesi almıştır. En az üretim yapıp en az vergi veren nahiye ise, 1536'da % 7.6'yla Suruç nahiyesi, 1584'te ise % 3.87 ile Merzuman nahiyesi olmuştur.

Birecik sancağının 1536 yılında 172 köyünde, 1584 yılında 164 köyünde keçi beslenmekte ve arıcılık yapılmaktadır. 1536 yılında 63 köyde arıcılık yapılmakta ve 108 köyde de keçi beslenmektedir. Bir köyde ma'ze ve nahl resmi birlikte verilmiştir. 1584 yılında ise, 40 köyde arıcılık yapılmakta, 13 köyde keçi beslenmekte, 111 köyde ise her ikisi birlikte yapılmaktadır.

1536 yılında 108 köyden 11011 akçe resm-i ma'ze alınmaktadır. İki keçiden bir akçe alındığına göre sancak dahilinde 22022 keçi beslenmektedir. 1584 tahririnde 13 köyden 656 akçe resm-i ma'ze alınmakta, 1312 adet keçi beslendiği anlaşılmaktadır. Ancak 1584 yılı tahririnde keçi hakkı ve kovan öşrü birlikte verildiği için ayırım yapılamamış, bu sebeple kesin netice verilememiştir.

Birecik sancağında 1536 yılında 63 köyde arıcılık yapılmakta 7227 akçe vergi alınmaktadır. Kovan başına iki akçe resim alındığına göre sancak dahilinde 3613 kovanın bulunduğu anlaşılmaktadır. 1584 yılında ise 40 köyde arıcılık yapılmakta, 3959 akçe vergi alınmaktadır. Sancak dahilinde toplam 1979 kovanın bulunduğu anlaşılmaktadır. 1536 tahririnde yalnız bir köyde 1584 tahririnde ise 111 köyde ma'ze ve nahl resmi birlikte

verilmiştir. Toplam vergi yekûnû 19634.5 akçe tutmaktadır. Ancak bu verginin kaç keçi veya kaç kovandan alındığının tesbiti mümkün olmamaktadır.

Birecik sancağında beslenen hayvan türlerinden biri de daha çok bataklık arazileri seven camızdır. Birecik nahiyesinde yaşayan Arab Surbasan cemaati tarafından camus beslenmektedir. 1536 yılında 394 akçe olan camız resmi, 1552'de 204, 1571 yılında 230, 1584 yılında 225 olmuştur⁵⁶. Birecik sancağı kanunnâmesinde camızdan ne kadar vergi alınacağı belirtilmemektedir. Ancak 1536 tarihli Adana ve Halep sancakları kanunnâmelerinde, Birecik'in de dahil olduğu Vilâyet-i Arab'da sağılan her camıza üç para (altı akçe) resm-i camız alınması ferman olunduğu bildirilmektedir⁵⁷. Buna göre 1536 yılında Birecik sancağında 65, 1584 yılında ise 37 camız beslenmektedir. Hayvan ikdârında 48 yıl boyunca % 75'lik bir düşüş olduğu anlaşılmaktadır.

B. KÜÇÜK SANAYİ İŞLETMELERİ VE TİCARİ FAALİYETLER

1. Küçük Sanayi İşletmeleri

Değirmenler

Birecik sancağında en çok üretilen iki önemli gıda maddesi buğday ve arpa olduğunu yukarıda inceledik. Bunların gıda maddesi olarak tüketilmesinde un haline getirilmesi için değirmenlere ihtiyaç bulunmaktadır. Bu işletmeler genellikle su ile çalıştırılmakta ve bu sebeple değirmen çevirebilecek derecede güce sahip suların kenarında kurulmaktadır. Nitekim Birecik şehri yakınında Zeytûn vadisinde Zeytûn deresinin kenarında 12 taş değirmen vardır. Keza Büyükmeşhed Nehri üzerinde 9, Kuraya nehri üzerinde 6 değirmen mevcuttur⁵⁸. Tahrir kayıtlarında çalışma süreleri bakımından iki tür değirmen görülmektedir. Bir kısmı altı ay, bir bölümü de senenin tamamında iş görmektedir. Altı ay yürüyen değirmenlerin sel suları ile döndüğü anlaşılmaktadır. Değirmen resmi "resm-i âsiyâb" adı altında yıl yürüyen (tam sâle) değirmenden 60 akçe, altı ay yürüyen (nîm sâle) değirmenden 30 akçe olarak alınmaktadır. 1536-1584 yılları arasında değirmen başına alınan vergiler aynı kalmış, değirmen sayısı artmıştır. Değirmen sayısı yarım sene çalışan 7 adet iken % 157.1 artışla 18 olmuş, tam yıl çalışan da 61 iken

⁵⁶ BOA, TD, 184, s. 62; TD, 276, s. 90; TD, 496, s. 93; TKGMKKA TD, 173, vr. 45a-45b.

⁵⁷ BOA, TD, 177, s. 5; " Vilâyet-i Arabistan'da şimdiye değin resm-i camus bazı yerlerde üçer akçe ve bazı yerlerde altışar akçe ve bazı yerlerde on ikişer akçe alınur imiş. Hâliyâ defter-i cedid-i hâkânî pâye-i serîr-i a'lâya arz olunub cemî' Vilâyet-i Arab'da müsâvî olub her sağılur camusa üçer para ki, altışar akçe olur, resm ferman olunmağın ber mûceb-i emr-i âlî her sağılur camus üçer para resm ta'yîn olundu ziyâde alınmaya" (BOA, TD, 3, s. 4; TD, 283, s. 6).

⁵⁸ BOA, TD, 184, s. 13, 97, 100.

% 44.2 artışla 88 olmuştur. 1536 yılında 3870 akçe olan değirmen resmi geliri de, 1584 yılında % 50.3 oranında artarak 5820 akçeye ulaşmıştır.

Değirmen (Yarıyıl)

Yıllar	1520	1536		1584		Artış oranı %
Nahiyeler/Birimler		Adet	Resm	Adet	Resm	
Ank	-	1	30	5	150	+400
Araban	-	1	30	7	210	+600
Birecik	-	5	150	6	180	+ 20
Merzuman	-	-	-	-	-	-
Suruç	-	-	-	-	-	-
Toplam	-	7	210	18	540	+157.1

Altı ay çalışan değirmenlerin Ank, Araban ve Birecik nahiyelerinde bulunduğu dikkati çekmektedir. Bunların sayısı, tabloda da görüldüğü gibi 1536 yılında 7 iken 1584 yılında artırarak 18'e çıkmıştır. Ayrıca nahiyelerin tamamında değişik sayılarda tam yıl çalışan değirmenler bulunmaktadır.

Değirmen (Tam yıl)

Yıllar	1520		1536		1584		Artış oranı %
Nahiyeler/Birimler	Adet	Resm	Adet	Resm	Adet	Resm	1536-1584
Ank	8	480	9	540	19	1020	+111.1
Araban	1	60	5	300	10	600	+100
Birecik	7	420	12	720	17	1620	+41.6
Merzuman	1	60	10	600	14	840	+40
Suruç	5	300	15	900	21	1260	+40
Toplam	22	1320	51	3060	81	5340	+58.8

Birecik sancağında senenin tamamında faaliyette bulunan 1520 yılında 22, 1536 yılında 51, 1584 yılında 81 değirmen vardır. Bunların herbirinden altmış akçe vergi alınmakta ve padişah hassı olarak kaydedilmektedir. Tam yıl çalışan değirmenlerin sayısında; 1520 yılından 1584 yılına % 268.1'lik, 1536 yılından 1584 yılına % 58.8'lik bir artış olmuştur.

Birecik sancağında değirmenlerin nahiye ve köylere dağılımı

Yıllar	1520		1536		1584	
Nahiyeler	Köy	Değirmen	Köy	Değirmen	Köy	Değirmen
Ank		8	6	10	9	24
Araban		1	4	6	11	17
Birecik		7	15	17	14	23
Merzuman		1	9	10	10	14
Suruç		5	2	15	14	21
TOPLAM		22	36	58	58	99

Her nahiye de değişik sayıda değirmen mevcut olduğu görülmektedir. 1584 yılında toplam 97 değirmenden % 24.2'si Ank nahiyesinde, % 23.2'si Birecik nahiyesinde, % 21.2'si Suruç nahiyesinde, % 17.1'i Araban nahiyesinde, % 14.1'i Merzuman nahiyesi köylerinde yer almaktadır. Bu değirmenlerden; 1536 yılında 3270 akçe, 1584 yılında 5880 akçe vergi alınmaktadır. İki tahrir arasındaki 48 yıllık zaman dilimi içerisinde % 79.8'lik bir artış görülmektedir.

Ma'sıralar

Birecik sancağında üretilen yağlı mahsüllerin sıkılarak yağının çıkarılması çeşitli usullerle gerçekleştirilirdi. Bu iş için *ma'sıra* kullanılmaktaydı. Sancağa tabi yerleşim birimlerinde 1536 yılında 50, 1584 yılında ise toplam 49 adet ma'sıra bulunmaktaydı. Bunların yaklaşık 4/5'ü Birecik nahiyesi köylerinde faaliyet göstermekteydi. Her ma'sıradan 12 akçe vergi alınmaktaydı⁵⁹. Suruç nahiyesinde ise hiç ma'sıra bulunmamaktaydı.

Ma'sıraların sayısı ve alınan resimler (akçe)

Yıllar	1536		1584		Artış oranı %
Nahiyeler/Birimler	Adet	Resm	Adet	Resm	1536-1584
Ank	8	96	8	96	-
Araban	5	60	-	-	-100
Birecik	34	408	40	480	+17.6
Merzuman	3	36	1	12	- 200
Suruç	-	-	-	-	-
Toplam	50 adet	600 akçe	49adet	588 akçe	-2.04

⁵⁹ BOA, TD, 184, s. 185, 191.

Ma'sıralar değişik köylerde kurulmuştur. Birecik nahiyesinde 1536 yılında 34, 1584 yılında ise 40 ma'sıra bulunmaktadır. Bunlar, ilk tahrirde 10, son tahrirde 9 köye dağılmıştır. Aşağıdaki tabloda ma'sıraların nahiyele dağılımı verilmiştir:

Birecik sancağında Ma'sıraların nahiye ve köylere dağılımı

Yıllar	1536		1584	
Nahiyeler/Birimler	Köy	Ma'sıra	Köy	Ma'sıra
Ank	6	8	4	8
Araban	3	5	-	-
Birecik	10	34	9	40
Merzuman	2	3	1	1
Suruç	-	-	-	-
TOPLAM	21	50	14	49

Bu ma'sıralardan ayrı olarak zeytin yağı çıkarmada *ma'sıra-ı zeyt*'den istifade edilmektedir. Bunlardan sancak dahilinde bir tane vardır. O da 1552 tahririnde ortaya çıkmakta, 1584 yılında da devam ettiği görülmektedir. Birecik nahiyesine tabi Oyrum köyünde bulunmaktadır⁶⁰. Yıllık 30 akçe vergi alınmaktadır.

Birecik sancağında zeytin terbiye edilen ve yağ çıkarılan ma'sıralardan başka üç tane de, susam yağı çıkarmada kullanılan *ma'sıra-i şirrûgân* bulunmaktadır. 1571 yılından itibaren Ank nahiyesi köylerinden Argıl'da faaliyete geçtiği görülen bu işletmelerin üçü de aynı köyde bulunmakta ve 24'er akçeden toplam 72 akçe vergi hasılı bulunmaktadır⁶¹.

Boyahâneler

Dokuma hammaddelerine yakın olan Birecik, aynı zamanda Uzak-doğu'dan gelen başta çivit olmak üzere çeşitli boya malzemelerinin de batıya sevkinde önemli bir yeri vardı. Bu sebeple de başta Birecik ve Rumkale şehirleri olmak üzere XVI. yüzyılda bölgede boyacılığın bir hayli ilerlediği gözlenmektedir⁶². Birecik sancağı kır yerleşim alanlarında 1536'da 3 olan boyahane sayısı 1584'te 10'a çıkmış, buna paralel olarak gelir mikdârı da artmıştır. Tahrir defterlerinde boyahanelerin yerlerini ve sayılarını tesbit kolay olmakla birlikte, bazı yerlerde pazar bacı ve resm-i kasabhâne vs. ile birlikte yazıldığı için gelir mikdârlarını tesbit zordur.

⁶⁰ BOA, TD, 276, s. 46; TKGMKKA TD, 173, vr. 24b.

⁶¹ BOA, TD, 496, s. 316; TKGMKKA TD, 173, vr. 162b.

⁶² Anadolu'nun diğer şehirlerinde boyacılık için bkz. S. Faruqî, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çevr. N. Kalaycıoğlu, İstanbul 1993, s. 182-189.

Ank nahiyesinin Bilasor ve Arah köylerinde 1536-1552 yıllarında birer⁶³, 1571 yılında bunlara ilave olarak Cebin köyünde de bir boyahane bulunmaktadır⁶⁴. 1584 yılında her üç köydeki boyahanelerin de faaliyetlerine devam ettikleri görülmektedir⁶⁵. 1552 yılında Araban'a tabi Ardıl köyünde bir⁶⁶, 1571 yılında, Yağsıyan, Ardıl ve Lelovan köylerinde 3⁶⁷, 1584 yılında Yağsıyan, Ardıl, Mezraa-i Sa'd-i Vakkas ve Lelovan köylerinde 4 boyahane mevcuttur⁶⁸. Birecik nahiyesine bağlı Nizib köyünde 1536-1552 yıllarında bir boyahâne bulunmaktadır⁶⁹. 1571 yılında Nizib köyündekine ilâveten Mezarviran ve Kerzin köylerinde de birer boyahanenin faaliyette oldukları anlaşılmaktadır⁷⁰. 1584'de de faaliyetlerini sürdüren her üç köydeki boyahânelerden yalnız Kerzin boyahanesinin 4000 akçe geliri vardır. Diğerleri değişik vergilerle beraber kaydedilmiştir⁷¹. Bunlardan ayrı olarak Birecik ve Rumkale şehirlerinde de birer boyahanenin mevcut olduğu ilgili şehir anlatılırken bildirilmiştir.

Boyahâne gelirleri (Akçe)

Yıllar	1536		1552		1571		1584	
Nahiye	Adet	Gelir	Adet	Gelir	Adet	Gelir	Adet	Gelir
Ank	2	5000*	2	9800*	3	7400	3	7400
Araban	-	-	1	1000	3	5500	4	8000
Birecik	1	1400	1	2500	3	6000**	3	6000**
Toplam	3	6400	4	13300	9	18900	10	21400

⁶³ BOA, TD, 184, s. 141, 146; TD, 276, s. 209, 221.

⁶⁴ BOA, TD, 496, s. 272, 277, 312.

⁶⁵ TKGMKKA, TD, 173, vr. 140b, 143a, 161a.

⁶⁶ BOA, TD, s. 267-268.

⁶⁷ BOA, TD, 496, s. 325, 333, 341.

⁶⁸ TKGMKKA TD, 173, vr. 168a, 172a, 173a, 175b.

⁶⁹ BOA, TD, 184, s. 58; TD 276, s. 88.

⁷⁰ BOA, TD, 496, s. 76, 81, 101.

⁷¹ TKGMKKA, TD, 173, vr. 38a, 35b, 49b.

* Kasabhane ile birlikte verilmiş.

** Mezarviran köyündeki boyahane hassa değirmenle birlikte verilmiş, 1500 akçe olan değirmen geliri düşülerek boyahâne gelirinin 2000 akçe olduğu tesbit edilmiştir. Nizib köyünde 1571 ve 1584'te bâc-ı bazâr-ı siyah maa ihtisâb ve boyahâne ve resm-i kassabân birlikte yazıldığı için mikdâr verilememiştir.

Kasabhâneler

Birecik sancağında, Birecik ve Rumkale şehirleri haricinde nüfusu kalabalık olan yerleşim yerlerinin et ihtiyacının düzenli bir şekilde sağlanması için et kesimi kontrol altına alınmış ve işi yapanlardan belli bir miktârda vergi alınmıştır. Bu gelirler, tahrir defterlerinde mahsûl-i kassabhâne adıyla kaydedilmiştir. Birecik nahiyesinde bütün tahrirlerde Nizib köyünde⁷², Ank nahiyesinde 1536-1552 yıllarında Bilasor ve Arah köylerinde, 1571 yılında Cibin köyünde, 1584 yılında Halfeti köyünde birer kasaphâne bulunmaktadır⁷³. Kasaphânelerin sayıları ve gelir miktârları aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Kasaphâne gelirleri (Akçe)

Yıllar	1536		1552		1571		1584	
Nahiye	Adet	Gelir	Adet	Gelir	Adet	Gelir	Adet	Gelir
Ank	2	5000*'	2	7000*'	3	8400*''	4	8400'''
Birecik	1	1700*	1	2500*	1	39000*	1	30500*
Toplam	3	6700	3	9500	4	47400	5	38900

* Bâc-ı bazâr, ihtisâb, boyahane, kasabhane birlikte verilmiştir.

** Bâc-ı bazârla birlikte

*' Boyahâne ile birlikte

*'' Bilasor köyündeki yaklaşık 3000 akçelik mahsûl-i sefine dahil.

''' Halfeti köyünde hasıl topluca verildiği için tesbit edilememiştir.

2. Kır Kesiminde Pazarlar ve Pazar Yerleri

Kır kesiminde köylüden alınan aynî vergiler, sipahi için reaya tarafından inşa edilen anbarlarda muhafaza edilmekte, ya da satılarak nakde çevrilmek maksadıyla en yakın pazara taşınmaktaydı. Köylü, en çok bir günlük bir uzaklıkta olan bir pazara taşımak durumundaydı⁷⁴. Daha uzağa taşımak mecburiyetinde değildi. Ayrıca köylü, nakdî

⁷² BOA, TD, 184, s. 58; TD, 276, s. 88; TD, 496, s. 101; TKGMKKA TD, 173, vr. 49b.

⁷³ BOA, TD, 184, s. 141, 146; TD, 276, s. 209, 221; TD, 496, s. 272, 277, 312; TKGMKKA TD, 173, vr. 140b, 143a, 149a, 161a.

⁷⁴ "Haleb defterdârına ve Rumkal'a kadısına hüküm yazıla ki, haliya Yunus nam kimesne kapuma adam gönderüb ben bi'l-fiil Rumkal'a haslarına üç yıla iltizâmla emîn olub eyle olsa havass-ı hümayûn reâyâsı ziraat ü hirâset idüb hasıl itdükleri mahsûlün miriye müteveccih olan gallâtı der-anbar olunub furuht zamanında akreb bazara girü reâyâ iledügelmiş iken halen kadîmî iledügeldükleri akreb bazara getirin didükde bî-vech teallül iderler hayfdür diyü bildürdi imdi reâyâ öşr-i mahsûllerin akreb bazara kendü davarlariyle alub getürmek kanundur buyurdum ki hükm-i şerifim vardukda havass-ı mezbûre reâyâsının öşr-i mahsûllerinden der-anbar olan gallâtı kanûn-i kadîm üzre reâyânın davarlariyle akreb bazara nakl

vergilerini ödeyebilmek ve para ile alacağı diğer ihtiyaçlarını karşılayabilmek için fazla olan ürünlerini satmak durumundaydı. Bu sebeple hem reyanın, hem de sipahinin sahip olduğu mahsüllerin satılması için kır kesimlerinde kendi idârî üniteleri dahilinde haftanın belirli bir gününde belirli bir yerde pazar kurulurdu. Buralarda satışa arzedilen mallar, çevreden gelen alıcılara satılırdı. Çevresi biraz geniş olan büyükçe bir köyde veya birkaç köyün ortasında olup Cuma namazı kılınabilecek büyük camisi bulunan yerlerde izinle pazar kurulduğu anlaşılmaktadır⁷⁵. Genellikle pazarlar, Cuma günleri kurulmakta, pazara gelen insanlar, Cuma namazlarını da, pazar mahallindeki büyükçe camide topluca eda etmek imkânını bulmaktadır. Herkesi ilgilendiren genel duyurular da burada yapılarak insanlara kolayca ulaşma imkanı elde edilmektedir.

Birecik ve Rumkale şehirleri haricinde merkeze uzak, hinterlandı geniş köylerde veya civarlarında da pazarlar kurulmaktadır. Birecik kazasında bulunan Nizib karyesinde 1536 tahririnden itibaren *bâc-ı bazâr* alınmaktadır⁷⁶. Araban nahiyesine tabi Ardil köyünde de 1571 tahririnden itibaren pazar kurulduğu görülmektedir⁷⁷. Ahkam defterlerindeki kayıtlardan Arah köyünde de bir pazar kurulduğu⁷⁸ bilinmekteyse de, tapu-tahrir defterlerinde ne kadar bac alındığı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Arah köyündeki pazarla ilgili kayıtlarda; köylülerin kendileri üretip mahallinde sattıkları mahsüllerden bac-ı pazar alınmadığı görülmektedir. Bu sebeple dışarıdan tüccar gelmeyip üreticinin köyündeki pazarda sattığından bac alınmadığı anlaşılmaktadır. Bu da ticârî faaliyetleri yoğun olmayan köylerdeki satışların pazar statüsüne girmediğini o yüzden de kayıtlara geçmediğini göstermektedir. Suruç nahiyesine tabi olan Şeyhmüslim Zaviyesi köyünde alış-veriş olmaması mümkün değildir. Çünkü orada çevrenin en mühim ziyaret yerlerinden biri mevcuttur. Gelip-gidenin çokluğu açıktır. Ancak bu köyden pazar bacı alındığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Ank nahiyesine tabi Bilasor köyü ahalisi,

itdirüb kimesneye hilâf-ı kanûn teallül ü inâd itdirmeyesiz " (BOA, MAD 7534, s. 1363, tarih: 8 Şevval 984/29 Aralık 1576).

⁷⁵ "Ermenak kadısı mektub gönderüb kaza-i mezbûrde irnebolı nam mevzi'de vâki' olan câmi' Cum'a günlerinde hayli adem gelüb envâ' nesne bey' ü şîrâ olalar ki karîb bâzârgâh olmayub Ermenak ile arasında nehr-i kebîr olub ekser evkâtda geçmek müyesser olmayub miriye nef'i olub bazar olmasın vilâyet halkı taleb itdüklerin arz itmeğin kimesneye zararı yok ise ikâmet-i bazar olına diyu buyuruldu (BOA, M D II, s.198, hüküm: 1798, tarih: 16 Safer 964/19 Aralık 1556).

⁷⁶ BOA, TD, 184, s. 58; TD, 276, s. 88; TD, 496, s. 101; TKGMKKA TD, 173, vr. 49b.

⁷⁷ BOA, TD, 496, s. 333; TKGMKKA TD, 173, vr. 172a.

⁷⁸ "Birecik sancağı beğine ve Rumakl'a kadısına hükm yazıla ki, haliya Arah nam karye ahalisi kapuma adem gönderüb mezbûr karyemizde Arac bazarı dimekle ma'rûf bazar durub kadimden şimdiye değin kendü çiftlerimiz hasılından bey' eylediğimiz penbe ve buğday ve sair nesnelerimizden bâcdâr olanlara bâc vire gelmeyüb ahar yerden gelenlerden bâc alugelmişler iken şimdi bizden dahi bâc tâleb iderler ve bu bâbda elimize hüccet-i şer'iyye dahi virilmişdür deyu birdürdiler. İmdi buyurdum ki hükm-i şerîfim vardukda ihzâr-ı hüsemâ kılub göresiz şöyle ki karye-i mezbûre ahalisi çiftleri mahsûlünden bey' eyledükleri penbe ve buğday ve sair hubûbâtlarından karyelerinden bac alinugelmeyüb bac taşradan gelüb satanlardan alinugelmiş ise oligelan âdet ü kanûn ve defter muktezâsınca amel idüb kimesneye hilâf-ı adet ü kanûn ve mugayir-i defter iş itdirmeyesiz deyu tahriren fi selh-i Rebiülahir 984" (BA MAD 7534, s. 635).

önceleri Fırat nehrinin karşısına geçerek Rumkale şehrinde alış-veriş yaparlarken yolun sıkıntılı olmasını ileri sürerek köylerinde geçici pazar kurulmasını temin etmişler, daha sonra da devamlı olarak pazar kurulmaya başlanmıştır⁷⁹. Rumkale ve Birecik hasları emini Mahmud'un şikayeti fayda vermemiş, Bilasor köyünde pazar kurulmaya devam etmiştir⁸⁰. Bilasor muhtesibi olan Hüdaverdi, divana arzında her sene 14000 akçeye iltizamla aldığını ve nice zamandır bu minval üzere ihtisab hizmetini devam ettirdiğini bildirmektedir. Ancak bu hususta tahrir defterlerinde bir kayıt bulunmamaktadır.

Birecik sancağı kır iskan merkezlerinde pazar bâcı gelirleri

Pazar yeri	1536	1552	1571	1584
Nizib	1700	2500	39000	30500
Araban	-	-	2000	2000
Arah	-	-	-	-
Toplam*	1700	2500	41000	32500

* Para birimi: akçe

Tabloda görüldüğü gibi Birecik sancağı kır iskan merkezlerinde bildiğimiz üç pazar bulunmaktadır. Bunlardan Nizib, Haleb yolu üzerinde bulunması sebebiyle büyük bir gelire sahiptir. İlk başlardaki karışıklıkların zamanla ortadan kalkması, yol emniyetinin sağlanması, doğu ile batı arasında ticarî faaliyetin hızlanması gibi sebeplerle Nizib pazarı ehemmiyet kazanmıştır. 1536 yılında 1700, 1552 yılında 2500 akçe *bâc-ı bazar* alınmıştır. 1571 yılında boyahane ve ihtisab mukataaları ile birlikte 39000 akçeye çıkmıştır. Nizib'te boyahane ve ihtisab gelirleri 1536'da 1400, 1552 yılında 2000 akçedir. Her iki vergi kaleminin de aynı oranlarda yükseldiğini düşünürsek yaklaşık onar kat arttığı görülmektedir. Ancak 1584 tarihli kayıta bu vergi geliri, 30500 akçeye düşmüştür. Bu kadar düşüşün izahı bir hayli güçtür. 1571 tarihli tahrirde ilyazıcının mikdârı yüksek tutmasından kaynaklanması mümkündür. Nitekim Araban köyünde kurulan bazardan 1571 yılında alınan 2000 akçelik *bâc-ı bazar*, 1584 yılında da mikdârını muhafaza etmiştir. Bölgede, pazar durumunu bu derece etkileyecek sosyal hadiseler, bu tarihlerde görülmemektedir.

⁷⁹ BOA, KK 67, s. 264, tarih: 22 Muharrem 980/4 Nisan 1572.

⁸⁰ BOA, MAD 7534, s. 550, 609, tarih: 10 Rebiülahir 984/7 Temmuz 1576.

Aşağıdaki tablolarda Birecik sancağında kır kesiminden ve şehirlerden alınan alınan vergiler ve bunların toplam gelire oranları verilmiştir. Mezraa gelirleri, çoğunluğunu hubûbâtta alınan vergiler teşkil etmektedir.

Birecik sancağında kır kesiminden alınan başlıca vergi çeşitleri ve gelir miktârları (akçe)

Gelir çeşitleri	1536	Oranı %	1584	Oranı %
Hububat ve bakliyat	760247	45.3	1782677	50
Sebze	73067	4.3	294240	8.25
Meyve	105742	6.3	201521	5.65
Sanayi bitkileri	4600	0.3	598	0.01
Çeltik	49000	3	43000	1.2
Hayvancılık ve Arıcılık	27305	1.6	114570	3.2
Sanayi işletmeleri ve pazar gelirleri	18670	1.1	68768	2
Şair vergiler	176454	10.5	426628	11.96
Mezraa gelirleri	463434	27.6	632163	17.73
TOPLAM	1678515	100	3564165	100

Şehirden ve kır kesiminden alınan vergilerin oranlaması

Birimler	1536	Oranı %	1584	Oranı %
Kır Kesimi	1678515	79.7	3564165	87.9
Şehir gelirleri	426697	20.3	489617	12.1
TOPLAM*	2105212	100	4053782	100

* Para birimi: akçe.

B. BİRECİK TERSANESİ VE FIRAT NEHRİNDE NAKLİYAT

Fırat nehri, Birecik'ten itibaren geniş bir alana yayılarak ulaşımaya uygun bir hale gelmektedir. Bu sebeple bölgeye hakim olan devletler, zamanın şartlarına göre yaptıkları ulaşım araçlarıyla kendi sınırları içinde sulh zamanlarında ticarî emtia, harp zamanında asker ve askerî emtia taşımakta nehrinden aydalanmışlardır. Asurlular döneminden beri Fırat nehrinde sal ve kelek gibi vasıtaların kullanıldığı bilinmektedir⁸¹. Bunlar köprü olmayan yerlerde nehrinden geçişi kolaylaştırdığı gibi akıntı paralelinde nakliyat yapmaya da imkan sağlamaktaydı. Asur imparatoru Sanherib (M.Ö. 705-681), Basra körfezini geçmek için inşa ettirdiği gemileri Fırat yoluyla Basra'ya ulaştırmıştır⁸². Abbasiler döneminde Fırat nehri eşya naklinde kullanılmıştı. Halife Mansur, Bağdat şehrini kurarken Fırat nehrinden gemilerle Diyar-ı Mudar, Rakka ve Suriye'den gelecek ticarî malların şehre kolayca ulaşabileceğini de dikkate almıştı⁸³. Bu sebeple İsa kanalı adıyla anılan ve Fırat'la Dicle'yi birleştiren kanal, sulama kolaylığı yanında Fırat yoluyla yapılan nakliyenin Bağdat'a ulaşmasına matuftur.

Birecik'ten Bağdat ve Basra'ya kadar olan nakliyat daha çok Abbasiler ve Osmanlılar zamanında gerçekleşme imkanı bulmuştur. Bağdat'a ulaştırılan mallar, oradan Basra'ya götürülüyor ve Hindistan'a kadar ulaşabiliyordu. Yine Basra'dan alınan Hindistan malları, Birecik'e kadar kara yoluyla getiriliyor, Anadolu içlerine veya Akdeniz limanlarına sevkolunuyordu. Birecik'ten gemi ile seyyah Andrew'in onbeş-onaltı günde Basra'ya vardığı, Sir Anthony Sherley'in ise geceleri nehir sahilindeki iskele ve köylerde geçirerek 29 günde Bağdat'a ulaştığı bilinmektedir⁸⁴.

Fırat'ta nehir nakliyatının gerçekleşebilmesi için herşeyden önce gemiye, gemi yapımı için de keresteye ihtiyaç vardır. Ağaç temininin kolaylığı⁸⁵, giden gemilerin akış yönünün tersine olduğu için dönüşünün imkansızlığı sebebiyle, gemilerin Birecik'te inşa edilmesi zaruridir. Dolayısıyla, ulaşımın başladığı ilk günlerden itibaren Birecik'te deniz araçlarının yapıldığı muhakkaktır. Ancak Birecik'te bir tersanenin varlığına dair

⁸¹ M. Streck, "Kelek", *İA*, VI, s. 551; Aynı yazar, "Birecik", *İA*, II, s. 630.

⁸² Streck, "Birecik", *İA*, II, s. 630; Füzruzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1991, s. 257; Nezih Başgelen, *Birgi'den Gevaş'a Anadolu Notları 1975-1976*, İstanbul 1981, s.12.

⁸³ Bağdat'ın kurulması ile ilgili olarak Yakubî, Halife Mansur'un sözlerini naklederken "... Diyar-ı Mudar, Rakka, Suriye ve diğer bölgelerden Fırat yoluyla, Mısır ve Kuzey Afrika'dan gelecek gemilerdeki ticaret malları buraya getirilecek ve boşaltılacaktır" demektedir (*Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1986, III, s. 366-367).

⁸⁴ Orhonlu, *Şehircilik ve Ulaşım*, s. 117.

⁸⁵ BOA, *MAD* 2775, s. 113.

belgelerimiz Osmanlılar dönemine aittir. Belki bu, Bağdat ve Basra'nın ele geçirilmesi ile birlikte asker ve askerî emtia nakli maksadıyla daha çok sayıda gemi inşa edildiği için olabilir. Bu durum, Birecik'te daha önce gemi inşa edilmediğini göstermez.

1- Birecik'te Gemi İnşası

Birecik Tersanesinin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Asurlular ve Abbasiler döneminde Fırat yoluyla ulaşım yapılması, Birecik'te gemi yapımını ve bir tersanenin mevcudiyetini mecburî kılmaktadır. Birecik'in konumu, en azından kereste temininde önemli bir merkez olmasını kaçınılmaz yapmaktadır. Nitekim Asur imparatoru Sanherib (M.Ö. 705-681), Basra körfezini geçmek için Tel Basrip'te inşa ettirdiği gemileri Fırat yoluyla ulaştırdığı bilinmektedir⁸⁶. Yine Abbasiler döneminde Rakka'ya kervanlarla nakledilen emtia, gemilere yüklenerek Bağdat'a ulaştırılmaktaydı⁸⁷. Akdeniz yoluyla Antakya'ya getirilen emtia kara yoluyla Fırat'a, buradan gemilerle Bağdat'a ulaştırılır, Bağdat'tan Dicle yoluyla Basra körfezindeki Übüle'ye götürülür, buradan Umman üzerinden Hindistan ve Çin'e ulaştırılırdı⁸⁸. Ancak bu gemilerin nerede yapıldığı hakkında açık bir bilgi bulunmamaktadır.

Elimizdeki belgelere göre, XVI. yüzyılın ilk yarısında Birecik'te bir tersanenin faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Bağdat valisi Ayas Paşa'nın 1545 yılı sonlarında Musul sancak beyi Mehmed Bey kumandasında 120 gemilik bir ince donanmayı Fırat üzerinden Basra'ya doğru harekete geçirdiği ve Basra hakimi Râşid'i tedib ettiği bilinmektedir⁸⁹. Bu donanmanın inşasının ancak Birecik'te mümkün olduğu muhakkaktır. Birecik'te gemi yapıldığına dair elimizde bulunan belgelerden ilki 1552 yılına aittir⁹⁰. Haleb beylerbeyine gönderilen hükümle Birecik'te 300 gemi yapılması emredilmiştir. Bu hususta Birecik'te bulunan 4 nefer reis ve 55 nefer gemicilerden istifade edilmesi bildirilmiştir. Haleb zaimlerinden Birecik eski alaybeyi Hayreddin mübaşir tayin

86 Streck, "Birecik", *İA*, II, s. 630; Füzûzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1991, s. 257; Neziha Başgelen, *Birgi'den Gevaş'a Anadolu Notları 1975-1976*, İstanbul 1981, s.12; İslâm Ansiklopedisi'nin ilk baskısında Birecik maddesini yazan M. Streck, Sanherib'in gemileri inşa ettirdiği Tili Basrip'in Birecik olduğunu söylemişse de, birçok araştırmacı Tili Basrip'in Arslantaş'ın 30 km. güneyinde Cerablus'un 20 km. doğusunda, Fırat'ın sağ kıyısında yer alan Tel Ahmer olduğunu savunmuşlardır.

87 Orhonlu, *Şehircilik ve Ulaşım*, s. 126, not: 76

88 Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi, Abbasîlerin İkinci Dönemi (447-656/1055-1258) İddâî Müesseseler-İktisâdî Durum-Kültür-Sanat-Sosyal Durum VI*, terc. İsmail Yiğit, İstanbul 1986, s. 70-71.

89 Yusuf Halaçoğlu, "Basra", *TDVİA*, V, s. 112; Salih Özbaran, "XVI. yüzyılda Basra Körfezi sahillerinde Osmanlılar Basra beylerbeyliğinin kuruluşu", *TD*, sayı: 25 (Marat 1971), İstanbul 1971, s. 56.

90 TSMK Koğuşlar (*MD*), 888, vr. 339b.

edilmiş, ilgili hükümler⁹¹ mezkur Hayreddin'e verilerek görev yerine gönderilmiştir. Hükme göre, gemiler Fırat suyunda yürüyen cinsten ve derya sandalı tipinde yapılacaktır. On nefer kürekçi ve on nefer cenkçi peksimet ve sayir levâzımatı alabilecek büyüklükte ve Cezâyir'de sazlık içinde yürüyebilecek şekilde olacaktır. üçyüz geminin sefer zamanına eriştirilmesi, birinin öncelikle yapılarak masrafının merkeze bildirilmesi⁹² emredilmiştir. Nitekim Hayreddin'in nezâreti, Mustafa'nın emâneti ve Mehmed'in kitâbeti ile 11-29 Eylül 1552 tarihleri arasında inşa edilen bir kıta geminin masrafı Haleb defterdârı Mehmed Çelebi'nin 21 Ekim 1552 tarihinde tasdikinden sonra İstanbul'a gönderilmiş ve 18 Aralık 1552'de merkeze ulaşmıştır⁹³. Adıgeçen raporda her sandalın maliyetinin 60 sikke altın, 300 sandalın 18000 sikke altın olduğunun bildirilmesi üzerine sandalların yüz tanesinin bir an önce yapılması ve diğerlerine el sürülmeden yeni bir maliyet raporu çıkarılarak gönderilmesi⁹⁴ emredilmiştir.

Sandalların mimar, kalkancı ve kürek düzücüsü İstanbul'dan gönderilmiştir⁹⁵. Sandalların inşaaı için lâzım olan kereste ve diğer malzemelerin ve lüzumlu personelin teminine yardımcı olmaları için Haleb⁹⁶, Diyarbekir⁹⁷ ve Zülkadriye⁹⁸ beylerbeylerine, Birecik sancakbeyi, Birecik, Rumkal'a, Hısn-ı Mansur, Gerger ve Kahta kadılarına⁹⁹, Ayıntab, Siverek, Ruha¹⁰⁰ ve Malatya sancakbeyleri ve kadılarına¹⁰¹ da hükümler gönderilmiştir. Şehzâde Mustafa¹⁰² lâlâsı Yahya Bey'e¹⁰³ de, hüküm gönderilerek daha

⁹¹ TSMK, Koğuşlar (M D), 888, vr.339b, 343a, 343b, 344a, 344b.

⁹² TSMK, Koğuşlar (M D), 888, vr. 339b.

⁹³ BOA, MAD 55, vr. 443a-444a.

⁹⁴ "Arabistan defterdârına hüküm ki, ...defter gönderüb mukaddemâ Birecik'de üçyüz kıt'a sandal işletmek fermân olunub hüküm-i şerif vârid olub ammâ nümûne için bir kıt'ası mukaddem işlenüb ne mikdâr akçe harç olunursa defteri gönderilmek fermân olunmağın mezkûr sandalların işlenmesine şûrû' olunub makeddemâ biri itmâma irişmeğın vâki' olan harcın Birecik kadısı imzasıyla müfredât defteri ve mektûblar gelüb defter mucibince hali görüldükde sâbıkâ işlenân gemilerden kalan ağaç ve zîr kiralardan ve küreklerinden gayri ellisekiz sikke altınla yığirmisekiz buçuk para sarf olunmuş bulunub mevcuddan sarf olunan kerestenin kirası dahi bir altundan ziyâde tahmin olunub küreklerinden gayri cümle altmış sikke altın olub bu takdîrce üçyüz sandala onsekizbin sikke altından ziyâde masraf lâzım olduğun arz idüb defterin göndermişsin i(M D),i yüz kıt'ası itmâma erişmek emr idüb buyurdum ki yapılması emrolunan üçyüz sandalın yüz kıt'ası itmâma irüşdükde yazub arz eylesin yüzden ziyâdesine el ummayub ve ne mikdâr akçe harç olduğın dahi defter idüb mührleyüb yine gönderesin" (TSMK Koğuşlar (M D), 888, vr. 518a, tarih: 8 Muharrem 960/25 Aralık 1552)

⁹⁵ TSMK Koğuşlar, (M D), 888, vr. 344b (9 Şaban 959/31 Temmuz 1552).

⁹⁶ TSMK Koğuşlar (M D), 888, vr. 339b (10 Şaban 959/1 Ağustos 1552).

⁹⁷ TSMK Koğuşlar (M D), 888, vr. 340b (14 Şaban 959/5 Ağustos 1552).

⁹⁸ TSMK Koğuşlar (M D), 888, vr. 343b (9 Şaban 959/).

⁹⁹ TSMK Koğuşlar (M D), 888, vr. 343b (9 Şaban 959).

¹⁰⁰ TSMK Koğuşlar (M D), 888, vr. 343b-344a (9 Şaban 959).

¹⁰¹ TSMK Koğuşlar (M D), 888, vr. 343b (9 Şaban 959).

¹⁰² 1515-1553 yılları arasında yaşamıştır. Kanuni'nin şehzâdesidir. "Haleb beğlerbeğisine hüküm ki, Bundan akdem Birecik'de olan mîrî gemiler bey' olunmak için hüküm-i şerîfim gönderilmiş idi hâliyâ ferzend-i ercümend-i ilâ ahiruhü oğlum Mustafa tâle bekâhünün ande olan ademleri mâni' olub ve kendüler gemi yapub satırlar diyu istimâ' olunmağın müşârün ileyh oğlumun lâlâsı Yahya dâme ulüvvühüye men' eylesin diyu hüküm-i şerîfim gönderilüb buyurdum ki Vusûl buldukda bu hususa mukayyed olub göresin vâki' ise Birecik'de olan mîrî gemiler talib olanlara satılincaya değin müşârün

önce Birecik ve Rumkal'a'da yapıp da, maslahata uygun olmayan¹⁰⁴ miri gemilerin satılmasına mani olmamaları ve kendilerinin de gemi yapmamaları emredilmiştir. Ayrıca A'zâz ve Kilis sancakbeyi Canbolad Bey'e hüküm gönderilerek sandal yapımında lüzumlu olan kerestenin bizzat kendisinin mübâşeretıyla Reşi Dağı'ndan kestirilerek yerine ulaştırılması emredilmiştir.¹⁰⁵ Bu işte, Canbolad Bey'in sancağına tabi ekrâd tâifesiyle iştirâk etmesi özellikle belirtilmiştir. Yine Haleb defterdârına yazılan hükümde gemilerin yapımı için gerekli malzeme ve personelin defterini dutup merkeze göndermesi ve ihmâli görülenlerin bildirilmesi¹⁰⁶ emredilmiştir.

Yine 10 Aralık 1559 tarihli bir hükümde, Haleb defterdârının Şehzâde Selim'in Birecik suyundan asker geçirmek için istediği gemilerin temini için Birecik sancakbeyine istediği kadar akçe vermesi ve kendi tarafından tayin edilecek bir kimsenin de hesapları tutarak israfa meydan vermemesi¹⁰⁷ istenmiştir.

Lahsa beylerbeyi Mehmed Bey'in Bahreyn hakimi Reis Murad'ı tedib için yaptığı seferde adigeçen hakimin küffarla işbirliği yapması sonucu Osmanlı gemileri düşman eline geçmiş ve askerler de adada mahsur kalmışlardır¹⁰⁸. Bu sebeple Basra beylerbeyinin de imkanı olmadığını arz etmesi üzerine Vezir Mehmed Paşa'ya hüküm gönderilerek Birecik'te bir an önce maslahata uygun gemiler yaptırarak yardıma koşması emredilmiştir¹⁰⁹. Antalya'ya gemi ustaları göndermesi için Rodos beyine hüküm yazıldı¹¹⁰. Yapılması emredilen 20 parça gemi için kereste teminine ve gemilerin inşasına hemen başlanmış, ancak suyun tuğyanı zamanının yaklaşması üzerine sekiz kalyatanın kerestesi bir an önce tamamlanarak İstanbul'dan gönderilen reisler ve kaptan nezaretinde yola çıkarılması emredilmiştir. Ulyanoğlu isyan üzere olduğu ve Fırat'ta su üstünde yürüyen gemilere zarar erişirme ihtimaline karşı tedbir alınmasınadikkat çekilmiştir¹¹¹. Yapılan

ileyh oğlumun ademlerine tenbîh idesin ki almak isteyenlere mâni' olmayub ve kendüler gemi yapmayub ve satmayalar. *fi 10 Şaban sene 959*" (TSMK Koğuşlar (M D), 888, vr. 343a).

¹⁰³ TSMK Koğuşlar (M D), 888, vr. 343a (9 Şaban 959)

¹⁰⁴ "Hızâne-i âmiremin Arabistân cânibi defterdârı Mehmed'e hüküm ki: ...Fırat suyunda yürüyen gemiler gibi olmayub derya sandalı üslûbunda olub vilâyet-i Cezâyir'de sazlık içinde yürümeğe kâbil olub..." (TSMK, Koğuşlar (M D), 888, vr. 344b, tarih: 9 Şaban 959).

¹⁰⁵ TSMK, Koğuşlar (M D), 888, vr. 343a (9 Şaban 959).

¹⁰⁶ TSMK, Koğuşlar (M D), 888, vr. 344b (9 Şaban 959).

¹⁰⁷ BOA, M D III, s. 219, hüküm 613, tarih: 10 Rebiülevvel 967/11 Aralık 1559.

¹⁰⁸ TSMA E. 3004; Cengiz Orhonlu, "1559 Bahreyn seferine âid bir rapor", *T D*, sayı: 22 (Mart 1967), İstanbul 1967, s. 1-16.

¹⁰⁹ BOA, M D III, s. 258, hüküm 747, tarih: 2 Cemaziyelevvel 967/30 Ocak 1560

¹¹⁰ "Rodos sancakbeğine hüküm ki: ..." (BOA, M D III, s. 259, hüküm 751, tarih: 3 Cemaziyelevvel 967/31 Ocak 1560); "Vezir Mehmed Paşa'ya hüküm ki:..." (M D III, s. 258, hüküm: 747, tarih: 2 Cemaziyelevvel 967/30 Ocak 1560).

¹¹¹ BOA, M D III, s. 285, hüküm 834, tarih: 8 Cemaziyelahir 967/7 Mart 1560; Mehmed Paşa'ya gönderilen diğer bir hükümle de gemilerin gideceği yerlerin tehlikeli olup olmadığı hakkında da bilgi istenmektedir (BOA, M D III, s. 263, hüküm 764, tarih: 14 Cemaziyelevvel 967/11 Şubat 1560); Ulyanoğlu, 1549 yılında yine isyan ederek Basra yollarını kesmişti. Basra beylerbeyi Kubad Paşa, 1153 yılında gönüllü ve yerli Arapların da desteğiyle Ulyanoğlu'nu yenip gemilerini tahrir etmişti (Salih Özbaran, "XVI. yüzyılda

araştırma neticesi Birecik'te inşa edilecek gemilerin Basra'ya kadar nehir yoluyla ulaşmasının mümkün olmadığı anlaşıncaya, gemilerin kereste ve küreklerinin Fırat'la Dicle'ye oradan İsa kanalı* ile Bağdat'a oradan da sallarla Basra'ya gönderilerek sekiz kalyata yapılması¹¹² emredilmiştir. Basra'ya gidecek kereste için Birecik'te 60 gemi inşa edilmiş ve malzemeler Bağdat'a ulaştırılmıştır¹¹³. Vezir Mehmed Paşa'ya, Bağdat'a ulaşan on gemilik keresteden Bağdat hazinesinden alınacak para ile Basra'nın ihtiyacı olan beş gemi yapıp geri kalanın uygun bir yerde muhafaza edilmesi¹¹⁴ emredilmiştir. Gemilere lâzım olan ağaç ve kerestenin Maraş dağlarından kesilmesi için neccâr ve ehl-i vukûf kimseler gönderilerek Zülkadriye beylerbeyinin biran önce gerekli malzemeyi temin etmesi¹¹⁵ emredilmiştir. Gemilerin kereste ve diğer levâzımını temin eden Maraş, Güğercinlik, Andırın, Kars-ı Zülkadriye ve Ayıntab kadılıklarına tabi reayadan her hane başına bir sikke altın nüzûl ihrâcı emredilmiş ise de, kadıları tarafından ahali için bunun çok güç olduğu, hiç değilse hane başına otuzar akçe alınması taleb edilmişse de, sefer-i hümayun için paraya ihtiyaç olduğu gerekçesiyle önceki emre göre amel edilmesi¹¹⁶ bildirilmiştir.

Birecik'te gemi inşa edilerek her an bakımlı bir şekilde muhafaza edilmekteydi. Sürekli olarak Birecik'te ikâmet eden 4 reis ve 55 gemici bu işlerle görevliydi¹¹⁷. Daha çok gemiye ihtiyaç olduğu zaman ise, merkezden ve çevre bölgelerden mimar ve üstâdlar getirtilerek ihtiyaç mikdârı geminin zamanında yetiştirilmesine çalışılmıştır.

1565 yılında Şat bölgesindeki deltalar üzerinde isyan eden Cezâyir¹¹⁸ arabaları* içerisinde en kuvvetlisi olan Muaviye taifesinin tenkili için Basra beylerbeyi, Birecik'ten

Basra körfezi sahillerinde Osmanlılar Basra beylerbeyliğinin kuruluşu", Tarih Dergisi, sayı: 25 (Mart 1971), İstanbul 1971, s. 64-65.

* "İsa adlı kanal Dicle-Fırat arasında suların fazla olduğu zamanlar iki nehir arasında bağlantıyı sağlıyordu" (Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1984, s. 118).

¹¹² "Vezir Mehmed Paşa'ya hüküm ki: mektûb gönderüb Birecik'de binâsı fermân olınan gemilerin irsâl olunmasını emrim üze ehl-i vukûfdan tefahhus olundukda cümle kereste tedârik ü tekmîl olunub Birecik'den Fırat'la Dicle'ye andan İsa ile Bağdat'a gönderilüb veyahud Sûr ile sallara tahmîl olunub Basra'ya gönderilüb anda binâ olmakdan gayri mümkün değildir diyü haber virdüklerin bildürmişsin ..." (BOA, *M D III*, s. 290, hüküm 849, tarih: 12 Cemaziyelahir 967/11 Mart 1560).

¹¹³ BOA, *M D III*, s. 453, hüküm: 1355, tarih: 22 Şevval 967/16 Temmuz 1560.

¹¹⁴ "Vezir Mehmed Paşa'ya hüküm ki: (BOA, *M D III*, s. 396, hüküm 1185, tarih: 2 Ramazan 967/27 Mayıs 1560).

¹¹⁵ BOA, *M D III*, s. 69, hüküm 463, tarih: 28 Muharrem 967/30 Ekim 1559.

¹¹⁶ "Zülkadriye beğlerbeğisine hüküm ki: mektub gönderüb...." (BOA, *M D III*, s. 417, hüküm 1249, tarih: 19 Ramazan 967/13 Haziran 1560).e

¹¹⁷ "... Birecik İskelesi'nde hizmet idüb hizmetleri mukâbelesinde avârız-ı divâniyeden ve tekâlif-i örfiyeden muâf ve müsellemler olı gelüb vech-i meşrûh üze ellerinde hüküm-i şerîf olmağın girü ber karar-ı sâbık defter-i cedîde kayd olundılar...", BOA, *TD*, 276, s. 17-18; *TD*, 496, s. 29-30; TGMKKKA *TD*, 173, vr. 12a-12b; bunların sivil nakliye işlerinde hizmet ettikleri hakkında bkz. Göyünc, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun ekonomik durumu", s. 89.

¹¹⁸ Cezâyir bölgesi, Şat'ta nehir yatakları tarafından çevrelenen 200 kadar küçük adacık üzerinde yerleşen köy ve kalelerden meydana geliyordu. Karadan ele geçirmek imkanı bulunmayan bu adacıklara sazlıklar içindeki küçük su yollarında hareket edebilen sandal tipi nehir gemileri ile ulaşabilmek mümkün oluyordu

500, Bağdat'tan 200 gemi ile 10000'den fazla savaşçı ve her gemi için 70 mürettebat görevlendirilmesini teklif etmiştir¹¹⁹. Bu sırada A'zaz ve Kilis sancakbeyi Canbolad Bey, Basra'yı kuşatan Cezâyir arabalarının isyanını bastırmada yardıma gidecek askeri ve erzakını taşımak için Birecik'te gemi yapmakla vazifeli bulunmaktadır. 14 Ağustos 1565 tarihinde gönderilen bir hükümle¹²⁰ Canbolad Bey, ikiyüz asker, yüz zahire gemisi yapılmasına nâzır ve emin tayin edilmiş, Galata'daki tersâne-i âmire neccârlarından Mustafa mimar, üç nefer kürek düzücü, iki nefer kalkancı ve bir nefer demirci olmak üzere toplam on kişi görevlendirilerek Canbolad Bey'in emrine gönderilmiştir¹²¹. Daha sonra elli asker ve elli zahire gemisi olmak üzere yüz gemi artırılarak sayı dört yüze çıkarılmıştır¹²². Masraflarının Halep hazinesinden karşılanması ve Halep defterdârının vereceği bir kâtib tarafından hesaplarının tutularak israfa kaçılmaması emredilmiştir. Bu hükümde¹²³ dikkati çeken bir konu da, Birecik'ten daha yukarılarda gemi yapılıp-yapılamayacağını araştırılarak rapor edilmesinin emredilmiş olmasıdır. Suyun yukarı kısımlarında malzeme temininin kolaylığı açısından daha ucuza mal edilmesi düşünülmüş olmalıdır. Ayrıca Bağdat beylerbeyine yazılan hükümle de¹²⁴, maslahata uygun şekilde gemilerin yapımı ve ihtiyaça uygun malzemenin bulunmasını tenbih etmesi emredilmiştir. Yine Bağdat ve

(Orhonlu, *Şehircilik ve Ulaşım*, s. 134). Nitekim 1552 yılında yine Cezâyir arabalarının tenkili için yapılacak 300 geminin "...Fırat suyunda yürüten gemiler gibi olmayub derya sandalı üslûbunda olub vilâyet-i Cezâyir'de sazlık içinde yürümeye kâbil..." olması emredilmiştir (TSMK, Koğuşlar (M D), 888, vr. 344b tarih: 9 Şaban 959/31 Temmuz 1552).

* Basra 25 Muharrem 973/ 'ten önce Cezâyir arabaları tarafından kuşatılmış, Rahmâniyye kulları ağası firar ederek Bağdat'a gelmişti (BOA, M D V, s. 49, hüküm: 113, tarih: 25 Muharrem 973/22 Ağustos 1565). Bu hadise üzerine Bağdat beylerbeyine Basra'ya yardıma gitmesi ve Basra beylerbeyi Ferruh'a da ne kadar asker ve ne tip gemi ve silaha ihtiyaç olduğunu bildirmesi emrolunmuş, bir taraftan da sefer hazırlıkları başlatılmıştır (*Aynı defter*, s. 51, hüküm: 118,119, tarih: 20 Muharrem 973/18 Ağustos 1565). Bu hususta Ane sancağı beyi Ebu Rîş Bey'in de görüşüne baş vurulmuştu (*Aynı defter*, s. 53, hüküm: 122, 19 Muharrem 973/17 Ağustos 1565). Şehrizol beylerbeyi de Diyarbekir'den aldığı yardımcı kuvvetlerle Bağdat muhafazasına memur edilmişti (*Aynı defter*, s. 65, hüküm: 153, tarih: 30 Muharrem 973/27 Ağustos 1565). Şehrizol beylerbeyinin de katıldığı bir savaşta düşman dağıtılarak kaçırılmış, Musul sancakbeyi Sinan Basra muhafazasında bırakılmıştı (*Aynı defter*, s. 93, hüküm: 213, tarih: 28 Safer 973/24 Eylül 1565). Ancak bu durum kesin bir zafer olmaktan uzaktı. isyan eden arabalar, parekende bir şekilde adacıklarına kaçmışlar, ileride yapacakları yeni bir saldırı için hazırlıklara başlamışlardı. Bunun üzerine Bağdat beylerbeyisi İskender Paşa, 700 gemilik bir ince donanma ve yeteri kadar top ve askerle bu işin çözümlene bileceğini arzetmişti (*Aynı defter*, s. 150, hüküm: 353, tarih: 14 Rebiülevvel 973/9 Ekim 1565).

¹¹⁹ BOA, M D V, s. 150, hüküm: 353, tarih: 14 Rebiülevvel 973/9 Ekim 1565; Danyal Bediz, "Osmanlı donanma ve ticaret filolarının inkişafında jeopolitik ve ekonomik faktörler", VI. *Türk Tarih Kongresi Ankara 20-26 ekim 1961 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967, s. 520.

¹²⁰ BOA, MAD 2775, s. 112, tarih: 17 Muharrem 973/14 Ağustos 1565; Aynı günlerde para ve kâtib göndermesi için Halep defterdârına ve kereste temini için Maraş beylerbeyine hükümler (s. 116) gönderilerek Canbolad Bey'e yardımcı olmaları istenmiştir.

¹²¹ BOA, MAD 2775, s. 179, tarih: Selh-i Muharrem 973/27 Ağustos 1565.

¹²² BOA, MAD 2775, s. 171, tarih: 27 Muharrem 973/23 Ağustos 1565.

¹²³ BOA, MAD 2775, s. 112, tarih: 17 Muharrem 973/14 Ağustos 1565.

¹²⁴ BOA, M D V, s. 164, hüküm: 394, tarih: 26 Rebiülevvel 973/21 Ekim 1565.

Basra beylerbeyilerine gönderilen hükümlerle¹²⁵, Cezâyir'de isyan halinde olan Ulyanoğlu'na kereste ve zahire verilmemesini ve ulaşacak yolların da kapatılarak, gıda ve mühimmât yönünden abluka altına alınması bildirilmiştir.

Haleb beylerbeyinin gönderdiği arzda; Birecik'te mevcut otuz geminin onuna bakır ve yirmisine de beherine onbeş müdden üçyüz müdd¹²⁶ tereke yüklenerek Bağdat'a gönderildiği, kalan terekenin nakli için de üçyüz gemiye ihtiyaç olduğu onların da dört-beş ay gibi bir zamanda hazır hale getirileceği bildirilmiştir. Bunun üzerine yazılan hükümle¹²⁷, Haleb beylerbeyine; Canbolad Bey'in yaptırmakla vazifelendirildiği 250 asker ve 150 zahire gemisinin evvel bahardan önce yaptırılarak zahirenin Basra'ya naklinin temini emredilmiştir. Nehrin suyunun müsait olduğu zamanlarda gemiler yüklenerek gönderilmeye başlanmış, Bağdat beylerbeyine hüküm yazılarak gönderilen gemi ve malzemenin Basra'ya ulaşmasına yardımcı olması bildirilmiştir¹²⁸. Canbolad Bey, 150 zahire gemisinin tamamını ve 250 asker gemisinin de çoğunu 15 Ocak 1566'dan önce tamamlayarak arzda bulunmuştur¹²⁹. Bunun üzerine kendisine Bağdat beylerbeyi ile istişare ederek gemileri yola çıkarması, o zamana kadar da gemileri karada, uygun bir yerde güneş ve yağmurdan muhafaza etmesi¹³⁰ emredilmiştir. Gemiler karada korunarak bekletilmiş, Haleb beylerbeyi¹³¹ ve defterdarına¹³² yazılan 23 Nisan 1566 tarihli hükümlerde gemilere Birecik'te hazırlanan 150000 kile arpa ve 50000 kile buğdaydan oluşan¹³³ onbin filorilik terekenin yüklendikten sonra yeteri kadar kürekçi ve muhafız verilerek Fırat yoluyla gönderilip Bağdat beylerbeyine teslim edilmesi bildirilmiştir¹³⁴. Bağdat beylerbeyi de bir taraftan Musul sancağı bölgesinde zahire tedariki ile meşgulken, Cezâyir arabalarının toplanmaya başladığı haberi alınmış, Diyarbekir'de toplanan zahirenin

¹²⁵ BOA, *M D V*, s. 232, hüküm: 597, tarih: 9 Cemaziyelevvel 973/2 Aralık 1565.

¹²⁶ Müdd, bölgelere göre değişiklikler göstermektedir. 1518'de Mardin'de 8 İstanbul kilesi 100 müdd (1 müdd= 2.052 kg buğday veya 2.66 litre), Harput'ta 1 müdd 8 İstanbul kilesine yani 266.7 litreye denkti. Arapkir müddü ise Harput müddünün yarısı kadar olup yaklaşık 133.3 litreydi. 1 İstanbul kilesi ise 25.656 kg buğday veya 35.27 litreydi (Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 51, 57).

¹²⁷ BOA, *MAD 2775*, s. 324, tarih: 29 Safer 973/25 Eylül 1565.

¹²⁸ BOA, *M D V*, s. 271, hüküm: 696, tarih: 1 Cemaziyelahir 973/24 Aralık 1565.

¹²⁹ BOA, *M D V*, s. 315, hüküm: 821, tarih: 23 Cemaziyelahir 973/15 Ocak 1566.

¹³⁰ BOA, *M D V*, s. 324, hüküm: 849, tarih: 3 Şevval 973/23 Nisan 1566.

¹³¹ BOA, *MAD 2775*, s. 1391, tarih: 3 Şevval 973/23 Nisan 1566.

¹³² BOA, *MAD 2775*, s. 1435, tarih: 3 Şevval 973/23 Nisan 1566.

¹³³ BOA, *M D V*, s. 388, hüküm: 1028, tarih: 27 Receb 973/17 Şubat 1566.

¹³⁴ Buna ilave olarak da, eğer ihtiyaç olursa, Bağdat beylerbeyinin isteğine göre Diyarbekir'den de 200000 kile arpa, 100000 kile buğday ve un gönderilmesi emredilmiştir (BOA, *M D V*, s. 387, hüküm: 1026, tarih: 27 Receb 973/17 Şubat 1566). Daha sonra da, Diyarbekir'den kelek arpa, buğday ve un nakledilerek Basra'ya yardıma koşulması emredilmektedir (*Aynı defter*, s. 696, hüküm: 1965, tarih: 2 Zilhicce 973/20 Haziran 1566).

de bir an önce Bağdat'a gönderilmesi emredilmiştir¹³⁵. Sefer hazırlıkları devam ederken isyanın patlak vermesi üzerine çalışmalar hızlandırılmış, Diyarbekir beylerbeyinden Basra'da top dökümü için beş kelek ile Hasankeyf toprağı, iki kantar demir, sekiz kantar kalkar¹³⁶, Şehrizol beylerbeyinden de 200 kelek ardıc odunu ¹³⁷ istenmiştir. Basra'ya 500 kabza tüfek ve kurşun gönderilmiş, ancak Ulyanoğlu'nun eline geçmemesi için ihtimam gösterilmesi emredilmiştir¹³⁸. Ayrıca Basra'da birkaç kadırğa yapılması, memleket muhafazası için lazım olduğu bildirilmiş, suçlulardan kürekçi temini için Bağdat, Diyarbekir ve Halep beylerbeylerine hükümler¹³⁹ gönderilmiştir. Daha sonra yapılan yazışmalardan başka tarafa sefer olduğu için Cezâyir seferinin geçici olarak durdurulduğu, ancak Bağdat ve Şehrizol beylerbeylerinin Basra'ya yardım için hazır bekletildiği¹⁴⁰ anlaşılmaktadır. Nitekim dört ay kadar sonra Cezayir arabalarının Basra'nın etrafını sardığı haberi alınması üzerine Bağdat beylerbeyinin arzıyla Şehrizol beylerbeyi kendi askeri ve Diyarbekir beylerbeyliğinden bir kısım askerle birlikte Basra muhafazası ile vazifelendirilmiş, giderken keleklerle ve diğer yollarla zahire götürmesi¹⁴¹ istenmiştir.

Haleb beylerbeyi¹⁴² ve defterdârına¹⁴³ yazılan hükümlerde Birecik'te yapılarak Basra'ya zahire gönderilen gemilerin yerine yenisini yaptırarak muhafaza altında tutması emredilmiştir. Çünkü giden gemiler, nehrin akışının tersine hareket edememektedir. Bu sebeple de, Fırat'ın aşağılarına giden gemilerin bir daha Birecik'e dönme şansı bulunmamaktadır. Gönderilen gemilerin yerine yenilerinin yapılmasını emreden hükümler, Birecik'te her zaman için üç yüz civarında geminin hazır olarak muhafaza edildiğini göstermektedir. Bağdat'a giden gemilerin orada muhafaza edilerek Basra'da yapılacak harekât için hazır bekletildiği, ihtiyaç anında tekrar Birecik'ten gemilerle harekâtın desteklendiği anlaşılmaktadır¹⁴⁴. Nitekim Basra beylerbeyi, 1565 yılında gönderdiği arzda,

¹³⁵ BOA, *M D V*, s. 316, hüküm: 822, tarih: 23 Cemaziyelahir 973/15 Ocak 1566; Bu sırada İstanbul'a gelen Basra azeb ağası, arabın isyan halinde olduğunu, halkın gelip divanı bastığını ve şehir kadısını dövdüğünü haber vermiştir (*Aynı defter*, s. 316, hüküm: 824, tarih: 23 Cemaziyelahir 973/15 Ocak 1566).

¹³⁶ BOA, *M D V*, s. 317, hüküm: 828; s. 319, hüküm: 832, tarih: 23 Cemaziyelahir 973/15 Ocak 1566.

¹³⁷ BOA, *M D V*, s. 318, hüküm: 830; s. 319, hüküm: 832, tarih: 23 Cemaziyelahir 973/15 Ocak 1566; *Aynı defter*, s. 503, hüküm: 1371, tarih: 11 Ramazan 973/1 Nisan 1566.

¹³⁸ BOA, *M D V*, s. 319, hüküm: 831, tarih: 23 Cemaziyelahir 973/15 Ocak 1566.

¹³⁹ BOA, *M D V*, s. 317, hüküm: 825-826, tarih: 23 Cemaziyelahir 973/15 Ocak 1566

¹⁴⁰ BOA, *M D V*, s. 353, hüküm: 933, tarih: 19 Receb 973/9 Şubat 1566; *Aynı defter*, s. 387-388, hüküm: 1025, 1026, 1027, tarih: 27 Receb 973/17 Şubat 1566.

¹⁴¹ BOA, *M D V*, s. 697, hüküm: 1967, tarih: 2 Zilhicce 973/20 Haziran 1566.

¹⁴² BOA, *M D V*, s. 696, hüküm: 1966, tarih: Gurre-i Zilhicce 973/19 Haziran 1566.

¹⁴³ BOA, *M D V*, s. 697, hüküm: 1968, tarih: Gurre-i Zilhicce 973/19 Haziran 1566.

¹⁴⁴ "Bağdad beğlerbeğisine hüküm ki: Birecik'den zahire ile irsâl olunan gemiler ande vâsıl oldukda hıfz olunmasın emr idüb buyurdum ki emrim üzere zikrolunan gemilere zahire ile ande vardıkda alub onat vechile hıfz itdüresin ki zarar olmaya" (BOA, *M D V*, s. 509, hüküm: 1388, 1389, tarih: 15 Ramazan 973/5 Nisan 1566).

Birecik'ten gelecek beş yüz ve Bağdat'tan gelecek iki yüz gemi ile Cezayir arabalarının hakkından gelinebileceğini¹⁴⁵ belirtmiştir.

1568 yılında Cezâyir seferi için 200 gemi¹⁴⁶ yapılmış, bu gemilere A'zâz ve Kilis sancakbeyi Canbolad Bey kaptan tayin edilerek Birecik'ten gönderilmiştir¹⁴⁷. Bağdat beylerbeyi İskender Paşa'nın serdarlığında gerçekleştirilen bu seferde, kürt beylerinin yanı sıra Diyarbekir ve Şehrizol beylerbeyliği askerleri görev almıştır¹⁴⁸. Sefer sonunda düşman dağıtılmış, Basra'da iki kale yapılarak düşman istilasına karşı tedbir alınmıştır¹⁴⁹. İsyancıların başı olan Ulyanoğlu itaate alınmış, oğluna 60 akçe ile dergâh-ı ali müteferrikalığı verilmiştir¹⁵⁰. Kendisi de Basra civarında hareket halinde olan isyancı arabaları tedib ve yol güvenliğini sağlamakla vazifelendirilmiş¹⁵¹, Basra beylerbeyine de ihtiyaç durumunda Ulyanoğlu'na yardım etmesi emredilmiştir.

Sefer harici durumlarda Bağdat ve Basra'nın ihtiyacını karşılayacak zahire ve kereste naklini gerçekleştirecek gemilerin Birecik'te yapılması ile ilgili hükümler de sık-sık belgelerde yer almaktadır. Nitekim Basra için beş kıt'a kalyata kerestesi hazırlanıp otuz-kırk gemiye yüklenerek gönderilmesi emredilmiş, mübâşir olarak görevi yerine getiren 1500 akçe timara mutasarrıf Darende İbrahim'e 2000 akçe terakki¹⁵² verilmiştir.

1576 yılında Basra'da yapılması emrolunan 22 parça kadırgaya ait kerestenin Zülkadriye beylerbeyliği topraklarından temini istenmiş, kerestenin Birecik iskelesine taşınması için de Adana ve Kilis sancakları ve Kilis sancağındaki Üsküdâr reâyâsından kira hayvanları tutulması¹⁵³ emredilmiştir. Ayrıca zikredilen kadırgalar için Maraş'taki madenden temin edilen demirlerle Birecik'te demircilere dörder kat peyker işletilmesi bildirilmiştir.

1581 yılı başlarında Birecik'te gemi yapılmış ve bu hususta hizmeti görülen Haleb çavuşlarından Mustafa'ya bin akçe terakki¹⁵⁴ verilmiştir. 1584 yılı sonlarında Bağdat

¹⁴⁵ BOA, *M D V*, s. 150, hüküm: 353, tarih: 14 Rebiülevvel 973/9 Ekim 1565.

¹⁴⁶ Seyyid Lokman el-Urmevî, *Mücmelü't-Tomar*, British Museum, Or., nr. 1135, vr. 106b, 117b'den naklen Mücteba İlgürel, "Canbolatoğulları", *TDVİA*, VII, s. 144.

¹⁴⁷ "Ruha beğine hüküm ki:..." (BOA, *M D VII*, s. 948, hüküm: 2608, tarih: 12 Cemâziyelahir 976/2 Aralık 1568).

¹⁴⁸ BOA, *M D VII*, s. 125, hüküm: 322; s. 264, hüküm: 742, tarih: 21 Receb 975/21 Ocak 1568.

¹⁴⁹ BOA, *M D VII*, s. 264, hüküm: 743, tarih: 21 Receb 975/21 Ocak 1568.

¹⁵⁰ BOA, *M D VII*, s. 493, hüküm: 1424, tarih: 16 Zilkade 975/13 Mayıs 1568.

¹⁵¹ BOA, *M D VII*, s. 504, hüküm: 1451, tarih: 23 Zilkade 975/20 Mayıs 1568; *M D XXII*, s. 219.

¹⁵² BOA, *KK 79*, s. 252, tarih: 11 Rebiülahir 979/1 Eylül 1571.

¹⁵³ "Adana hakimi İbrahim Beğ hüküm ki: ..." (BOA, *M D XXVII*, s. 316, hüküm 749, tarih: 29 Zilkade 983/1 Mart 1576), aynı hükümün bir sureti A'zâz ve Kilis beğine gönderilmiş ve aynı tarihle Zülkadriye beylerbeyine (s. 316, hüküm: 750) de durum bildirilmiştir.

¹⁵⁴ "Haleb beğlerbeğisine Birecik beği Mahmûd mektub gönderüb..." (BOA, *KK 89*, tarih: Gurre-i Muharrem 989/5 Şubat 1581).

beylerbeyi Süleyman Paşa'nın eşyasını taşımak üzere Birecik sancakbeyi ve kadısına on gemi hazırlaması¹⁵⁵ emredilmiştir.

XVII. yüzyılda da Birecik'de gemi inşasına devam edilmiş, 12 şubat 1609 tarihinde Birecik'ten Bağdat'a gemilerle harp malzemesi ve mühimmât gönderilmiştir¹⁵⁶. Sadrazam Halil Paşa, 1617 yılında Şark ve Tebriz, 1627 yılındaki Bağdat seferine giderken ordusunu Birecik'te dört-beş günde gemilerle karşıya geçirmiştir¹⁵⁷. Hafız Ahmed Paşa'nın 1625, Halil Paşa'nın 1627 ve Hüsrev Paşa'nın 1629 yılındaki Bağdat seferleri esnasında ordunun zahire ve mühimmâtı Birecik iskelesinden gemiler ve keleklerle Feluce'ye nakledilmiştir¹⁵⁸. Askerleri de Fırat nehrini Birecik'te gemilerle geçmiştir. IV. Murad'ın Bağdat seferi öncesinde zahire nakli için Birecik'te 600 gemi inşa edilerek¹⁵⁹ Ridvaniye iskelesine kadar taşıma işlemi gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Diyarbekir'den de 300 kelek Bağdat'a cebhane nakledilmiştir¹⁶⁰. Yine Birecik'e getirilen 28 vukiyye atar balyemez topları için geniş ve kuvvetli 10 parça gemi yapılmış ve Ridvaniye iskelesine taşınmıştır¹⁶¹.

Birecik XVIII. yüzyılda da Bağdat'ın iskelesi olmaya devam etmiştir. 1 Şubat 1701 tarihli bir kayıta; Osman Ağa-zâde Abdurrahman Ağa'nın, 60 parça firkate, 25 parça kalyata ve sandal, 5 parça piyâde kayığı ve 8 parça üstüaçık Birecik tersanesinde inşa ettiği belirtilmektedir¹⁶². Abdurrahman Ağa'nın inşa ettiği bu gemilerle, Aşçı oğlu Mehmed Paşa'nın kapudanlığında 120 parçalık bir ince donanma teşkil edilmiş ve Fırat nehrinin eski yatağına getirilmesi ve eşkiyanın tedibinde gerekli asker ve malzemenin taşınmasında kullanılmıştır¹⁶³. İhmal ve çaresizlik neticesinde nehir yatağı ve kanalların dolması ulaşımı bir hayli aksatmış, gemiler Bağdat'a altı saatlik mesafede Ridvaniye iskelesine yüklerini indirir olmuşlardı. Buradan kira hayvanlarına yüklenen emtia Bağdat'a götürülmekteydi. 1727'de Birecik'te yapılan 300 parça gemi ile Ridvaniye iskelesine zahire nakli yapılmıştı¹⁶⁴. 1734 yılında 300 parça zahire gemisi inşa edilmiştir¹⁶⁵. Yine 1735

¹⁵⁵ BOA, *MD* 50, s.235, hüküm: 676, tarih: 23 Zilhicce 992/25 Aralık 1584.

¹⁵⁶ BOA, *ADVN MHM* 937, s. 1, hüküm: 3, tarih: 7 Zilkade 1017/12 Şubat 1609.

¹⁵⁷ Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Tarih* (haz. Ziya Yılmaz, basılmamış doktora tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990), s. 528, 665.

¹⁵⁸ Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, s. 650-652, 663, 703, 715-716.

¹⁵⁹ BOA, *MD* LXXXVI, s. 85, hüküm: 147, tarih: 2 Ramazan 1046/28 Ocak 1637; *MD* LXXXVII, s. 131, hüküm: 312, tarih: Gurre-i Ramazan 1047/17 Ocak 1638; *Aynı defter*, s. 140, hüküm: 332, tarih: 3 Ramazan 1047/19 Ocak 1638.

¹⁶⁰ BOA, *MD* LXXXVII, s. 136, hüküm: 321, tarih: 2 Ramazan 1047/18 Ocak 1638.

¹⁶¹ BOA, *MD* LXXXVII, s. 144, hüküm: 336, tarih: 18 Ramazan 1047/3 Şubat 1638.

¹⁶² BOA, *MAD* 5433, tarih: 1 Ramazan 1112/9 Şubat 1701.

¹⁶³ Silahtar Fındıklılı Mehmet Ağa, *Nusretnâme* II, sadeleştiren: İsmet Parmaksızoglu, İstanbul 1966-1969, s. 53; Abdülkadir Özcan, "Daltaban Mustafa Paşa'nın Basra seraskerliği", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985) Tebliğler III. Türk Tarihi II*, İstanbul 1989, s. 477.

¹⁶⁴ BOA, *MD* 134, s.109, tarih: Evâhir-i Şevval 1139/ Haziran 1727.

¹⁶⁵ BOA, *Cevdet-Askeri* 39875, s. 6, tarih: 27 Şaban-11 Zilhicce 1146/2 Şubat-15 Mayıs 1734.

yılında yaptırılan 120 gemiye Birecik'ten zahire yüklenerek gönderilmiştir¹⁶⁶. 1744 yılında Birecik'te inşa edilen 124 gemi ile Ridvâniye iskelesine zahire taşınmıştır¹⁶⁷. 1746 Şubat'ında 120 gemi Rakka vilayetinde mübâyaa olunan zahire Rıdvâniye iskelesine nakledilmiştir¹⁶⁸. 1747 senesinde Bağdat muhafazasındaki askerlerin tayinâtı olan zahirenin nakli için Birecik'te 124 parça gemi yaptırılarak, terekenin Rıdvâniye iskelesine götürülmesi emredilmiştir¹⁶⁹. 1777 yılında Seyyid Mehmed, Bağdat zahiresinin naklinde kullanılmak üzere Birecik'te 80 parça gemi yapmakla görevlendirilmiştir¹⁷⁰.

XIX. yüzyılda Birecik'te gemi yapıldığına dair kayıtlara rastlayamadıksa da, yüzyılın ortalarına doğru Fırat nehrinin Akdeniz'i Basra'ya bağlayacak en kısa yol olacağı fikrinin taraftar bulduğu bilinmektedir. 1836-1837'de İngiliz mühendisi Chesney başkanlığında bir heyet, Fırat'ta vapur işletebilmek için incelemelerde bulunmuş, Birecik'ten itibaren nehrin ulaşımına elverişli olduğu tesbit edilmiştir¹⁷¹. İstanbul'daki İngiliz sefaretinin müracaatı üzerine 1841 yılında verilen izinle Payas'tan Birecik'e nakledilen iki vapur, Birecik'ten Bağdat'a ulaşmayı denemişse de¹⁷² başarılı olamamıştır. Ancak Süveyş kanalının açılması ve peşinden de Anadolu-Bağdat demiryolunun faaliyete geçmesi, Fırat yolunun gündemden çıkmasına sebep olmuştur. Fırat'ın aşağı bölgelerinin Suriye ve Irak gibi iki ayrı devlet arasında taksimi ve birbirleri arasında düşmanlık tohumları ekilmesi, böyle bir yolun faaliyette bulunmasını imkânsız hale getirmiştir. Demiryolunun bile işlemediği görülmektedir.

XX. yüzyılın ortalarına kadar uzun yıllar, Birecik'te sallar ve küçük nehir gemileri yapılarak Gaziantep ve daha batıdan gelen emtia ve yolcuların Fırat nehrinden doğuya, doğudan gelenlerin batıya taşınması gerçekleştirilmiştir. 1880 başlarında Birecik'e gelen teftiş heyetinin hazırlayıp sunduğu rapora göre, bu nakliyattan yıllık 600-700 kese gelir elde edilmektedir¹⁷³. Osmanlı Devleti'nin son günlerinde de, Birecik'te nehri geçmek için birçok gemi hazır bulundurulmaktaydı¹⁷⁴. Bu durum, 1956 yılında Fırat üzerine Birecik köprüsünün yapılmasına kadar devam etmiştir* .

¹⁶⁶ BOA, *DBŞM* 1868, tarih: 25 Zilhicce 1147/18 Mart 1735.

¹⁶⁷ BOA, *Cevdet-Bahriye* 11063, tarih: 12 Ramazan 1157.

¹⁶⁸ BOA, *M D* 152, s. 129, tarih: Evâhir-i Muharrem 1159/ Şubat 1746.

¹⁶⁹ BOA, *M D* 152, s. 367, tarih: Evâsıt-ı Şaban 1160/ Ağustos 1747.

¹⁷⁰ BOA, *Cevdet-Bahriye* 11395, tarih: Evâsıt-ı Safer 1191/Mart 1777.

¹⁷¹ İdris Bostan, "Birecik", s. 188.

¹⁷² BOA, *Hatt-ı Hümayun* 46422, tarih: 1251/1835; *İrade-Hariciye* 597, tarih: 1257/1841; *Cevdet-Nafia* 1852, tarih: Evâhir-i Receb 1257/Eylül 1841.

¹⁷³ Musa Çadırcı, "II. Abdülhamit'e sunulan lâyiha, Heyet-i Teftişîye'nin geşt ü güzhar eylemiş olduğu mahallerin ahvâliyle Heyet-i mezkûrun harekâtı", *OTAM*, sayı: 3, Ankara Ocak 1992, s.424; Halil Refet Tanışık, *Urfa İli Yakın Çevre İncelemeleri*, Ankara 1974, s.136.

¹⁷⁴ Mehmed Cemal, *Anadolu İstatistikî, İktisâdî ve Askerî Coğrafya*, İstanbul 1337, s. 174.

* Köprü'nün yapılmasıyla geçim kaynaklarını kaybetmekle karşı karşıya kalacaklarını anlayan kayıkçılar, inşaata karşı çıkmışlarsa da devlet gücü karşısında dayanamamışlardır (Bu hususta verdiği bilgiler için Emekli Albay Ahmed Kömeli Bey'e teşekkür ederim).

Birecik'in ünlü tersanelerinden günümüze gelen olmamıştır. Ulu Cami'nin Fırat'a bakan cephesi önündeki dört gözlü tersanenin üzeri yakın zamanda toprakla doldurularak yapılan yolun altında bırakılmıştır¹⁷⁵.

a. Gemi Yapımında Kullanılan Malzemeler

Gemi yapımında öncelikle kereste, ham demir, çivi, kurşun, katran, zift, yağ, boya, reçine, balmumu, kendir ve üstübü gibi malzemeler kullanılmaktadır. Gemilerin techizinde kürek, lenger, yelken bezi, yelken dikiş iğnesi, makara dili ve benzeri malzemeler kullanılmaktadır. Top, barut, yuvarlak, ok ve yay, daha sonraları tüfek gemilerde harp malzemesi olarak kullanılmıştır. Bütün bu malzemenin temin ve nakline en uygun yer Birecik'tir. Kereste Maraş dağlarından, demir Maraş ve Kığı'daki madenlerden temin edilmektedir. Diğer malzemelerin temininde de Birecik birçok kolaylıklara sahiptir.

Basra ve Birecik'te yapılan gemilerin kereste ve diğer levâzımı Maraş, Harûniye ve Reşi dağlarından, Maraş ve Kars-ı Zülkadriye (Kadirli), Antep, Andırın, Güğercinlik, Behisni, Kahta Elbistan ve Hısn-ı Mansûr bölgelerinden temin edilmekteydi¹⁷⁶. Ormanlardan kereste, İstanbul'dan gönderilen dağ mimarları ve marangozlar nezâretinde istenilene uygun tarzda ve güz aylarında, baltacılar kestirilip Birecik'e götürülürdü¹⁷⁷. Nakil işi için at, deve, katır, beygir, camız ve öküz arabaları¹⁷⁸ kullanılmakta, zaman zaman da su üzerinden gerçekleştirilmekteydi¹⁷⁹. Getirilen keresteler Birecik'teki mîrî kârhânelere teslim edilmekteydi¹⁸⁰. Birecik'te güneşten ve yağmurdan korunacak şekilde muhafaza altına alınan keresteler¹⁸¹, ihtiyaca göre ya zahire ve asker gemisi veya kereste gemisi yapımında kullanılmaktaydı. Basra tersanesinin ihtiyacı olan kereste ise kereste gemilerine yüklenerek Fırat nehrinin coşkun zamanında ilgili yerlere ulaştırılmaktaydı.

Gemi kerestesi için lazım olan para Haleb defterdârı tarafından ödenmekteydi¹⁸². Kesilecek olan kereste ehliyet sahibi kimseler tarafından tesbit edilerek deftere kayd

¹⁷⁵ Kürkcüoğlu, "... Birecik", s. 70.

¹⁷⁶ TSMK, Koğuşlar, M D, 888, vr. 343a, tarih: 9 Şaban 959; BOA, M D XII, s. 195, hüküm: 413, tarih: 10 Zilkade 978; KK 67, s. 862, tarih: 9 Ramazan 980; MAD 7534, s. 1537, tarih: 3 Zilkade 984, s. 1582, tarih: 11 Zilkade 984; *Cevdet-Askeri* 39875, s. 4, tarih: 1146/1734; *Cevdet-Bahriye* 10313, tarih: 26 Receb 1156/ 15 Eylül 1743.

¹⁷⁷ " Hızâne-i âmiremin Haleb cânibi defterdârına hüküm yazıla ki..." (BOA, KK 67, s. 181, 20 Safer 980).

¹⁷⁸ "Hızâne-i âmiremin Haleb cânibi defterdârına ve Ayıntâb kadısına hüküm yazıla ki..." (BOA, KK 67, s. 862, tarih 9 Ramazan 980); "Zülkadriye beylerbeğisine hüküm ki: Mektûb gönderüb Basra mühimmi için yapılması fermân olunan gemilerün kereste ve sairlevâzımı hususunda Maraş ve Güğercinlik ve Andırın ve Kars ve Ayıntab kadılıkları reâyâsı..." BOA, M D III, s. 417, hüküm: 1249, tarih: 19 Ramazan 967/); M D XII, s. 195, hüküm: 413, tarih: 10 Zilkade 978/5 Nisan 1571.

¹⁷⁹ BOA, *Cevdet-Bahriye*, 9048; DBŞM 964, tarih: 1111-1112/1699-1700; MAD 5433.

¹⁸⁰ BOA, M D XXXIV, s. 124, hüküm: 270, tarih: 12 Safer 986/21 Nisan 1578.

¹⁸¹ BOA, M D XXXII, s. 181, hüküm: 360, tarih: 25 Rebiülevvel 986/1 Haziran 1578.

¹⁸² BOA, M D XXXII, s. 71, hüküm: 150, tarih: 20 Zilhicce/28 Şubat 1578.

edildikten sonra bir sureti kereste nazırına bir sureti de ilgili beylerbeyliğe gönderilmektedir¹⁸³. Kereste kesen ve taşıyan kimselere hiçbir şekilde zulüm yapılmaması, adaletli davranılması hususu, ilgili görevlilere devamlı şekilde hatırlatılarak zulmün önüne geçilmeye çalışılması dikkat çekicidir. Buna rağmen, zaman zaman kereste taşımakla görevlendirilen cemaatlerin bu işe yanaşmadıkları görülmektedir. Nitekim 17 Mayıs 1578 tarihinde Zülkadriye beylerbeyine gönderilen bir hükümden; Ulus taifesinin kira hayvanları vermemek için serkeşlik edip gelen görevlilere silahla karşı koydukları¹⁸⁴ anlaşılmaktadır.

Gemi kerestelerinin, kullanıldıkları yerlere göre isim aldıkları görülmektedir. Bunların başlıcaları; bakrita, bellût tahtası, verdinar tahtası, verdinar, kızak, fülenk, elvâh-ı varil, gönder, çubuk-ı çam, tomruk-ı çınar, doldurma, çatal, döşek, pıraçol¹⁸⁵ isimlerini taşımaktadır. Bundan başka top kundağı ve benzeri ahşap malzemeler için de Maraş dağlarından kereste kesilerek Birecik yoluyla Bağdat'a gönderilmektedir¹⁸⁶.

Zülkadriye bölgesinden temin edilmesi sebebiyle kerestenin kestirilmesi ve Birecik iskelesine taşınması Zülkadriye beylerbeyi tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu husustaki hükümlerin de hep Zülkadriye beylerbeyine yazıldığı görülmektedir. Zülkadriye beylerbeyine yazılan 28 Şubat 1578 tarihli hükümden¹⁸⁷ Ayıntab beyi Keyvân Bey'in Basra için kereste teminine nâzır tayin edildiği bildirilmektedir. Yine de kereste temininde asıl sorumlunun Zülkadriye beylerbeyi olduğu görülmektedir. Keyvân Bey ise, kerestenin temini ve Basra'ya ulaştırılmasından sorumludur¹⁸⁸. Ancak 1578 seferinin yönünün

¹⁸³ BOA, M D XXXII, s. 70, hüküm: 148, tarih: 20 Zilhicce/28 Şubat 1578; Aynı defter, s.71, hüküm: 149, tarih: 20 Zilhicce/28 Şubat 1578

¹⁸⁴ "Zülkadriye beğlerbeğisine hüküm ki: mektûb gönderüb Basra mühimmât için kesilmesi fermân olunan kereste tahmîl için kira davarları tedârikine mübâşeret olunub Ulus tâifesine adam gönderildükde serkeşlik idüb âlet-i harbe yapışub varan adamların ... mecrûh idüb Üskûdâr ulusu'nın itâatleri yokdur diyu bildürmişsin..." BOA, M D XXXIV, s. 215, hüküm: 452, tarih: 10 Rebiülevve 986/17 Mayıs 1578.

¹⁸⁵ BOA, M D X, s. 270, hüküm: 421, tarih: 23 Receb 979/11 Aralık 1571.

¹⁸⁶ BOA, MD XXXII, s. 173, hüküm: 342, tarih 13 Rebiülevvel 986/20 Mayıs 1578.

¹⁸⁷ "Zülkadriye beğlerbeğisine hüküm ki: haliya Basra cânibinde donanma-i hümayûn mühimmi için ba'zı gemi kerestesi lâzım ü mühim olmağın senin beğlerbeğliğine tâbi' olan Maraş dağlarından evvelden kesdirilü gelen yerlerden kesdirilüb dahi Birecik iskelesine indirülmesin emr idüb ve emr olunan kerestenin üzerine Ayıntab sancağıbeği Keyvân dâme izzıhu nâzır ta'yîn olunub ve ne mikdâr kereste kesdirülme lâzım olub ve herbiri ne asl kereste olduğu zimmet olunub sana gönderilüb ve kereste mühimmine lâzım olan akçeî hazine-i Halebdan viresüz diyu Haleb defterdârına hüküm-i şerîfim gönderilmeğın buyurdum ki varıcak bu bâbda asla te'hîr ve tevekkûf itmeyüb müşârûnileyh Keyvân Beğ mektûb ve adam gönderüb getürdüb dahiehl-i vukuf ile meşveret idüb gönderildi ... mucibince ta'yîn olunan mikdârı keresteyi müşârûnileyhin nezâretiyle muaccelen kesdirüb ihzâr idüb dahi birerçe isti'câl Birecik iskelesine gönderesiz ve lâzım olan akçeî Haleb defterdârından talebidüb alub müşârûnileyh nâzıra teslim eylesin ki adâletle kereste kesdire tevzî' ü taksîm eyleyüb bu bahane ile kimesneye teaddî ü tecâvüz olunmakdan ve kimesnenin akçesi ketm olub emeği zâyî' olmakdan ve itlâf ü isrâfdan hazer eylesiz şöyle ki amma ki bî-sebeb ile dikkat ile kesilmeyüb zamanıyla mahall-i me'mûra varub erişmeye asla özü'n makbûl olmaz mu'âteb olursun ana göre mukayyed olub bu hususu sâir umura kıyas itmeyüb bâb-ı ikdâm ü itmâmda kusur itmiyesiz" (BOA, M D XXXII, s. 70, hüküm: 148, tarih: 20 Zilhicce 985/28 Şubat 1578); aynı tarihte, Keyvân Bey'e (s. 71, hüküm: 149) ve Haleb defterdârına (s. 71-72, hüküm: 150) hükümler gönderilmiştir.

¹⁸⁸ BOA, M D XXXII, s. 71, hüküm: 149, tarih: 20 Zilhicce 985/28 Mart 1578.

değişmesi üzerine kereste kesiminin durdurulduğu¹⁸⁹ bildirilmiş, Maraş muhafazasında kalan Keyvân Bey'in kesilip dağlarda kalan keresteyi getirtmesi, getirilenleri Birecik nehri kenarında muhafaza etmesi¹⁹⁰ emredilmiştir. Yine Haleb defterdârına gönderilen bir hükümle kereste kesilmesi için verilen sekiz bin filorinin geri alınıp hazineye konulması¹⁹¹ istenmiştir.

Daha sonraları da Basra'da gemi yapımı ve tamiri için Birecik'ten kereste gönderilmeye devam edilmiş, 28 ekim 1588 tarihinde Zülkadriye beylerbeyine gönderilen bir hükümle Basra'ya gönderilecek kerestenin geciktiği belirtilerek bir an önce yerine ulaştırılması¹⁹² emredilmiştir.

XVII. yüzyılda da, Birecik tersanesi yoğun bir şekilde çalışmış, IV. Murad'ın Bağdat seferi sırasında 800 gemi inşa edilmiştir¹⁹³. Basra'daki tersanelerin kereste ve sair levâzımâtı, Birecik'te yapılan gemilerle ulaştırılmaya devam edilmiştir¹⁹⁴.

XVIII. yüzyılda; 2 Receb 1146 /9 Aralık 1733 tarihinde 300 parçalık, 17 Cemaziyelevvel 1147/14 Kasım 1734 tarihinde 178 parçalık, 10 Cemaziyelevvel 1158/10 Nisan 1745 tarihinde 120 parçalık gemi yapımında kullanılacak kerestenin kesilip hazırlanması için Ayıntab, Behisni, Rumkale, Birecik ve çevre kadılıklara hükümler¹⁹⁵ gönderilmiştir. Kesilen kerestelerle Birecik'te gemi yapılmıştır.

Kereste kesim ve nakli sadece gemi yapımı için olmamış, zaman zaman kalelerin tamiri, su bendi inşaaşı, top kundağı gibi ahşaba ihtiyaç duyulan her türlü malzeme ve iş için Birecik'in güneyinde kalıp Basra ve Lahsa'ya kadar uzanan bölgenin ihtiyaçları Fırat'tan gemilerle nakledilerek karşılanmıştır. Nitekim 1568 yılında Meşhede'nin

¹⁸⁹ "Haleb beğlerbeğisine ve defterdârına hüküm ki: bundan esbak diyar-ı şarka sefer-i zafer rahinde teveccüh-i hümayunum olub zât-i se'âdet-isemâtimden makbûl vüzerâ-i ızâmımdan vezirim Sinan Paşa ba'zı asâkir-i nusret-mâsire serdâr ta'y-în olınub müşârünileyhin mühimmâtıçün Maraş'da gemi kerestesine ağaç kesdirmek için emrim gönderilmişdi hâlâ serdâr bir olub Erzurum cânibinden düstûr-i mükerrem vezirim Mustafa Paşa edâmallahü iclâlehü ta'yin olunmağın zikr olınan kereste kesdirilmesinden fergfat olunmuşdur buyurdum ki, vardukda gemi kerestesi kesdirmekten ferâgat eylesiz" (BOA, M D XXXII, s. 109, hüküm: 225, tarih: 14 Muharrem 986/23 Mart 1578)

¹⁹⁰ BOA, M D XXXII, s.181, hüküm: 360, tarih: 25 Rebiülevvel 986/1 Haziran 1578.

¹⁹¹ BOA, M D XXXII, s.181, hüküm: 359, tarih: 25 Rebiülevvel 986/1 Haziran 1578

¹⁹² "Zülkadriye beğlerbeğisine hüküm ki: Basra beğlerbeğisi mektûb gönderüb Basra'da vâki' olan hassa kadırgalar için kereste lâzım olduğu arz olındukda tedârik olunu geldüğü üzre vilâyet-i Maraş'dan kesilüb Basra'ya irsâl hususunda vârid olan emr-i şerif mûcibince zikr olınan kereste tedârikolunub lakin bu ana gelince irsâl olunmamağla kadırgalar ziyâde harâb olub meremmete müseddet ihtiyâc olmağın zikr olınan kereste mahalline irsâl olmak için tekrâr fermân-i hümayunum virûlmek ricâsına arz itmeğın zikr olınan kereste bu ana değin irsâl olunmamanın aslınedür andaolan kadırgaların meremmeti ehemmi mühimâtından olub vaktiyle zikr olınan kereste irsâl itmamekle mes'ûl olmuşundur buyurdum ki vardukda asla te'hîr ve terâhi itmeyüb zikr olınan kereste muaccelen mahalline irsâl ü isâl eylemek bâbında sebk-i hamiyet eylesiz şöyle ki bu def'a dahi zikr olınan kereste dikkat ile irsâl ü isâl olunmaya mu'âteb olmak mukarrerdür ana göre mukayyed olub bâb-i hizmetde dakika fevt eylemeyesiz" (BOA, M D LXIV, s. 134, hüküm: 350, tarih: 7 Zilkade 996/28 Ekim 1588).

¹⁹³ BOA, M D LXXXVII, 288.

¹⁹⁴ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992, s. 22-23.

¹⁹⁵ Cemil Cahit Güzelbey-Hulusi Yetkin, *Gaziantep'in Şer'î Mahkeme Sicillerinden Örnekler*, Gaziantep 1970, s.12, 19, 43.

Şerifeyn'deki âsitânelerin tamiri için lazım olan kereste bu yolla karşılanmıştır¹⁹⁶. Yine aynı yıl Lahsa'da ihtiyaç duyulan bin adet tüfek kundağı ve kırk adet araba oku Birecik'ten Basra'ya ve oradan da Lahsa'ya gönderilmiştir¹⁹⁷. Bağdat beylerbeyi Murad Paşa'nın Bağdat'ta inşa ettiği vakıf binanın tahta ve demirleri¹⁹⁸ de Birecik'ten gemilerle gönderilmiştir.

Zaman zaman Fırat nehrinin taşkınlar sebebiyle dolarak yön değiştirip ulaşım elverişsiz hale geldiği görülmektedir. Bu sebeple Fırat nehrinin temizlenerek ulaşım elverişli halinin muhafazası için bölge ahali bazı muafiyetler karşılığında vazifeli kılınmış veya ücret karşılığı temizlettirme yoluna gidilmiştir¹⁹⁹. Ancak XVII. yüzyılın sonlarına doğru bu iş ihmale uğramış ve Ziyab kanalı sanki ana yatakmış gibi Fırat'ın suyunu alıp götürür hale gelmiş, su göllere akarak çevre harab olmuştu. Otuz yıla yakın bu minval üzere devam etti. 1701 yılında Ziyab'ı kontrol altına alabilmek için bendler inşa etmek lazım gelmiş ve Birecik'ten getirtilen kereste ve malzemelerle Basra seraskeri Daltaban Mustafa Paşa nezâretinde Fırat eski yatağına döndürülerek yeniden ulaşım uygun hale getirilmişti²⁰⁰. Bu tamirattan sonra Maraş dağlarından kesilen keresteler Birecik'ten kereste gemilerine yüklenerek Rıdvaniye iskelesine gönderildi. Oradan da Basra'ya ulaştırıldı. Yolların eşkiya baskınları sebebiyle çok tehlikeli olması, kerestenin korunması için askerî birliklerin istihdamını mecburî hale getirmişti. Bu sebeple, 1730

¹⁹⁶ " Haleb defterdârına hüküm ki:... lâzım olan çam ağaçların ol câniblerde bulunan yerlerden tedârik idüb Birecik iskelesinde gemilere tahmil idüb müşârünileyh beğlerbeği dâme ikbâlehüye göndermek için mâliye cânibinden mufassal hüküm-i hümayûnum yazılıub gönderilmiştir..." (BOA, *M D VII*, s. 865, hüküm: 2371, tarih: 5 Cemazıyelevvel 976/26 Ekim 1568); "Bağdat beğlerbeğisi ve Bağdat defterdârına hüküm ki: sâbika Bağdat beğlerbeğisi İskender dâme ikbâlûhu mektûb gönderüb Meşhedeyn-i Şerifeyn'in kubbe-i şerîfeleri meremmâti için Birecik cânibinden üçyüzden ziyâde çam ağaçları lâzım olub yüz kıt'ası dokuz buçuk zirâ'-ı Haleb ola mâadası dokuz ola..." (BOA, *M D VII*, s. 864, hüküm: 2368, tarih: 5 Cemazıyelevvel 976/26 Ekim 1568).

¹⁹⁷ BOA, *M D VII*, s. 468, hüküm: 1349, tarih: 6 Zilkade 975/3 Mayıs 1568; *Aynı defter*, s. 485, hüküm: 1402, tarih: 13 Zilkade 975/8 Mayıs 1568; *M D XXVII*, s. 193, hüküm: 440, tarih: 8 Şevval 983/10 Ocak 1576; *M D XXXII*, s. 63, hüküm: 134, tarih: 17 Zilkade 985/26 Ocak 1578; *M D XXXII*, s. 173, hüküm: 342, tarih: 13 Rebiülahir 986/20 Mayıs 1578.

¹⁹⁸ BOA, *M D XII*, s. 437, hüküm: 847, tarih: 22 Rebiülevvel 979/14 Ağustos 1571).

¹⁹⁹ Bağdat beylerbeyi kendi malı ile Fırat'la Dicle arasında bağlantı sağlayan İsa kanalını temizlettirerek mâlikânesinin Bağdat'ta yaptıracığı camiye vakfedilmesini arz etmişti (BOA, *M D XII*, s. 287, hüküm: 588, tarih: 17 Şevval 978/14 Mart 1571); Rakka beylerbeyi Mehmed Paşa Fırat'ın kollarından Benisaid nehrinin tamiri için lâzım olan 30000 filori Rakka beylerbeyi Mehmed Paşa tarafından karşılanmıştı. Bunun karşılığında nehrin gelirinin yarısı miriye yarısı da mülkiyet üzere Mehmed Paşa'ya bırakılması uygun bulunmuştu (*M D LXII*, s. 154, hüküm: 342, tarih: Evâhir-i Zilhicce 995/Aralık 1584); Yine Fırat'ın Balis civârındaki kısımlarının temizlenmesini Balis alaybeyi Şaban 5000 altın karşılığı yapmayı taahhüt etmişti (*M D V*, s. 86, hüküm: 200, tarih: 5 Safer 973/1 Eylül 1565); 1574 yılında Balis nehrinin tekrar temizlenmesi icab etmiş, Haleb beylerbeyliğinde olan bütün kadılar, para ve usta yönünden yardıma davet edilmişti (*M D XXIV*, s. 234, hüküm: 621, tarih: 26 Muharrem 982/18 Mayıs 1574).

²⁰⁰ Silahtar Fındıklılı Mehmet Ağa, *Nusretname* II, sadeleştiren: İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1966-1969, s. 96-113.

yılında Rakka beylerbeyi kerestenin Rıdvaniye iskelesine ulaştırılmakla vazifelendirilmiştir²⁰¹.

Gemilerin yapımında kullanılan ana maddelerden biri de demirdi. Demir Kığı ve Maraş'taki madenlerden çıkarılmakta, Haleb'e getirilerek işlenmekteydi. Haleb'de işlenen demirlerden imal edilen çivi istenen yerlere sevk edilmekteydi. Haleb'in yanında Balis'te de çivi imal edilmekteydi. Haleb ensarı adıyla bilinen Haleb çivileri imparatorluk içinde en makbul olanıydı. 1568'de İskenderiye'de inşa edilen gemilerde kullanılan 160 kantar çivinin 140 kantarı Balis'ten getirilmişti. Ancak Birecik'te imal edilen gemilerin bir kısmında hiç çivi kullanılmamaktaydı²⁰². Basra'da yapılan gemiler için Birecik'te imal edilen lengerlerin demiri Maraş'taki demir madeninden temin edilmekteydi²⁰³. Birecik'te inşa edilen gemilerde kullanılan ziftin temini de bir nizama bağlanmıştı. Zift, ekseriyetle Rodos ve İstanköy'den temin ediliyor, Antalya limanında Haleb beylerbeyinin adamlarına teslim ediliyordu²⁰⁴. Haleb beylerbeyi ve defterdarı, 17 Ocak 1576 tarihli hükümle Basra'da yeniden yapılacak ve tamir edilecek kadirgaların zift, bez ve çukalarının temini²⁰⁵ ile vazifelendirilmişlerdi.

Gemi için lüzumlu malzemelerden urgan, yelken bezi ve kalkanlık da Haleb beylerbeyliği tarafından tedârik edilerek Birecik yoluyla Basra'ya gönderilmekteydi²⁰⁶. Kastamonu Bakır Küresi'nden temin edilen bakır²⁰⁷, kenevir, kömür, zeytinyağı, iğne ve iplik²⁰⁸, üstübü ve makara²⁰⁹ gibi malzemeler de yine Birecik'ten gemilerle

²⁰¹ Orhonlu, *Şehircilik ve Ulaşım*, s. 120.

²⁰² Orhonlu, *aynı eser*, s. 121.

²⁰³ "Haleb beğlerbeğisine ve defterdârına hüküm ki: Zülkadriye beğlerbeğisi mektûb gönderüb Basra'da binâsı fermân olunan yigirmi iki pâre kadirgalara Maraş'da olan demür ma'deninden dörder ve beşer vukiyye olmak üzere her kadirgaya dörder peyker işletdürülmesi fermân olunub lakin Zülkadriye beğlerbeğisi lenger işler üstâd demürce ve iri ve büyük saku çekicileri bulunmayub demürden gayri levâzımâtı elegirmezdiyu arz itmeğin zikrolunan kadirgalarında4yınolunan lengerleri Haleb hazinesinden akçesi virilüb Birecik'de işletdirülmesin emr idüb buyurdum ki bu bâbda gereği gibi mukayyed olub fermân olunan lengerlerin lâzım olan akçesini hazine-i Haleb'den virüb dahi Birecik'de işletdirüb dikkat ve vakti ve zamanı ile itmâma irişdürmek bâbında envâ' sa'y ü ihtimâmın vücûda getiresüz" (BOA, *M D XXVII*, s. 316, hüküm: 751, tarih: 29 Zilkade 983/1 Mart 1576; s. 315, hüküm: 747, tarih: 29 Zilkade 983/1 Mart 1576).

²⁰⁴ BOA, *M D III*, s. 259, hüküm: 751, tarih: 3 cemaziyelevvel 967/31 Ocak 1560.

²⁰⁵ BOA, *M D XXVII*, s. 202, hüküm: 465, tarih: 15 Şevval 983/17 Ocak 1576?

²⁰⁶ "Haleb beğlerbeğisine ve defterdârına hüküm ki: urgan ve yelken bezi tedârik olmak lâzım olmağın buyurdum ki vüsûl buldukda isâle te'hîr itmeyüb zikr olunan kadirgalar için urgan ve yelken bezi tedârikine mukayyed olub her gemiye ne mikdâr urgan lâzımdur ve kalkanlık ne mikdâr olmak gerekdür gemi binâ idenlerdensuâl idüb ma4lûm idinüb dahi ana göre tedârik idüb itmâme irişdirüb hâzır ü müheyyâ eylesin ki taleb itdüklerinde gönderesiz ve ne mikdâr urgan ve bez tedârik idüb gönderdiğün ve ne behâya olduğun yazub bildüresiz husûs-ı mezbûr için mâliye tarafından hüküm-i şerîf irsâl olunmuşdür mucibi ile amel idesiz Mehmed Çelebi görüb sonra Ali Çelebi bu vechîle tashîh itmişdür" (BOA, *M D XXVII*, s. 191, hüküm: 436, 8 Şevval 983/12 Ocak 1575).

²⁰⁷ BOA, *M D XXX*, s. 23, hüküm: 57, tarih: 25 Muharrem 985/14 Şubat 1577; s. 292, hüküm: 675, tarih: 5 Rebiülahir 985/22 Haziran 1577; s. 44, hüküm: 96, tarih: 4 Zilkade 985/13 Ocak 1578; *M D XXX*, s. 23, hüküm: 58, tarih: 25 Muharrem 985/14 Şubat 1577.

²⁰⁸ BOA, *M D XXXII*, s. 76, hüküm: 157, tarih: 20 Zilhicce 985/28 Şubat 1578.

²⁰⁹ BOA, *M D XXXII*, s. 71, hüküm: 150, tarih: 20 Zilhicce 985/28 Şubat 1578.

gönderiliyordu. Basra'da yapılacak gemilerin kurşun ihtiyacı²¹⁰ ise, Güğercinlik madeninden²¹¹ ve Hakkari'den karşılanmaktaydı. Kurşun bedeli de Van'daki mukataalardan verilmekteydi.

b. Gemi Yapımında Çalışan Teknik Elemanlar

Gemi inşaasında; mimar, neccar, yontucu, demirci, kürek düzücü, arabacı, makaracı, bıçakçı ve kalkancı gibi teknik elemanlar görev yapmaktaydı. Ayrıca bölge sancakbeylerinden biri, kerestenin kesilerek Birecik'e ulaştırılmasından sorumlu nazır tayin edilmekteydi. Bunun yanında gemilerin yapım ve yerlerine ulaştırılmasından sorumlu bir mübâşir de görevlendirilmekteydi. Mübâşir, bölgenin şartlarına vakıf, gemi yapımından anlayan bir kimse olurdu. Haleb hazinesi defterdârlığından görevlendirilen bir kâtib hesapları tutar, kadıların da nezaretiyle bir haksızlık yapılmasına meydan verilmemeye çalışılırdı.

Kerestesinin kesilmesinde ve gemilerin yapımında çalışan mimar, neccar, yontucu, demirci gibi teknik elamanlar²¹² genellikle dışardan temin ediliyordu. 1559 yılında Basra için Maraş dağlarından kesilecek kereste için neccâr ve ehl-i vukûf gönderilmiştir²¹³. 1560 yılında yapılacak gemiler için Rodos'dan Antalya'ya gemi ustaları gönderilmiş ve oradan Birecik'e intikal ettirilmiştir²¹⁴. Vezir Mehmed Paşa'nın isteği üzerine Birecik'e gemi binası için yarar mimar, reisler ve kaptan gönderilmiştir²¹⁵. 1565 yılında Kilis sancakbeyi Canbolad Bey'in yapmakla görevlendirildiği gemiler için İstanbul'dan üstâd mimarlardan birinin gönderildiği bildirilmiş, kendisinin de yeteri kadar üstâd bulması emredilmiştir²¹⁶. Galata'daki tersâne-i âmire neccârlarından Mustafa mimar, üç nefer kürek düzücü, iki nefer kalkancı ve bir nefer demirci olmak üzere toplam on kişi görevlendirilerek Canbolad Bey'in emrine gönderilmiştir²¹⁷. Bunların aylıkları Galata emini tarafından verilmektedir. 1572 yılında İstanbul'dan neccâr gelmediği²¹⁸ için gemi ağacı kesilememiştir. Ancak daha sonraki tarihlerde ustaların çoğunluğunun bölgeden temin edildiği görülmektedir.

1699-1700 yıllarında Abdurrahman Ağa nezâretinde Birecik'te inşa edilen 300 parça geminin teknik personeli çoğu civar bölgelerden olmak üzere çeşitli yerlerden

²¹⁰ "Van beğlerbeğisine hüküm ki:..." (BOA, *M D X*, s. 270, hüküm: 422, tarih: 979/1571)

²¹¹ BOA, *M D XXXX*, s. 563, hüküm: 115, tarih: 10 Şaban 987/2 Ekim 1579.

²¹² Elamanlar ve görevleri ile ilgili bkz. Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı*, s. 66-79.

²¹³ "Zülkadriye beğlerbeğisine hüküm ki:..." (BOA, *M D, VII*, s. 69, hüküm: 463, tarih: 28 Muharrem 967/30 Ekim 1559).

²¹⁴ BOA, *M D III*, s. 259, hüküm: 751, tarih: 3 Cemaziyelevvel 967/31 Ocak 1560; *M D III*, s. 258, hüküm: 747, tarih: 2 Cemaziyelevvel 967/30 Ocak 1560

²¹⁵ BOA, *M D III*, s. 286, hüküm: 834, tarih: 8 Cemaziyelahir 967/7 Mart 1560.

²¹⁶ BOA, *MAD 2775*, s. 112, tarih: 17 Muharrem 973/14 Ağustos 1565.

²¹⁷ BOA, *MAD 2775*, s. 179, tarih: Selh-i Muharrem 973/27 Ağustos 1565.

²¹⁸ BOA, *KK 67*, s.181, 20 Safer 980/2 Temmuz 1572.

toplanmıştı. Neccârlar; Haleb, Diyarbekir, Maraş, Ayıntab, Kilis ve Birecik'ten, marangoz ve kalkancılar; İstanbul, Sayda ve Trablus'tan, üstâd, arabacı, kürekçi ve makaracılar; İstanbul'daki tersâne-i âmireden, bıçakçılar; Haleb, Ayıntab, Kilis ve İstanbul'dan temin edilmişti²¹⁹. Gemileri kullanacak dümenci ve kürekçiler, Tuna nehri civarından²²⁰ ve deniz üslerinin bulunduğu diğer yerlerden getirtilmişti²²¹. Yine 1734 yılında El-Hâc Mustafa Ağa nezâretinde yaptırılan 300 parça gemi için marangoz ve kalkancıların bir kısmı İstanbul'dan bir kısmı ise Birecik'ten temin edilmişti²²².

Gemilerin reis, dümenci, kürekçi gibi elamanların Bağdat'a varıncaya kadar ücret ve masrafları Haleb hazinesinden karşılanıyordu²²³. Birecik'ten yüklenen gemilerin Basra'ya ulaşınca kadar muhafazası ve lüzumlu personeli sınırları dahiline girdikleri sancakbeyleri ve kadılarına aitti²²⁴. Kerestenin ne zaman yola çıktığı ve yerine ne zaman ulaştığının merkeze bildirilmesi esastı²²⁵.

c. Birecik'te Yapılan Gemiler ve Cinsleri

Birecik'te çeşitli cinslerde gemiler yapılmaktadır. Belgelere göre bunlar; sandal, kayık, kelek, piyade kayığı, açuk-ı Tuna, şayka, grab, nehir gemisi, kalyata ve firkateden ibarettir.

1552 yılında Birecik'te gemi yapımı için mübâşir tayin edilen Zâim Hayreddin'e gönderilen hükümde, üçyüz gemi yapılması emredilmiştir. Bu gemiler Fırat nehrinde

²¹⁹ BOA, MAD 5433, s. 6-7, tarih: 11 Cemaziyelevvel 1111-16 Rebiülahir 1112/4 aralık 1699-30 Eylül 1700.

²²⁰ BOA, *Cevdet-Bahriye*, 9048.

²²¹ Orhonlu, *Şehircilik ve Ulaşım*, s. 121 (BOA, M D 134, s.109, 162).

²²² BOA, *Cevdet-Askeri* 39875, s. 3.

²²³ "Haleb beğlerbeğisine hüküm ki: Basra mühimmâtîcün Birecik'den gemilere kereste tahmil olunub Birecik iskelesinden Bağdad'a varıncaya değin gemilere lâzım olan rüesâve dümenci ve kürekci ve sair lâzım ve mühim olan harc ve tedâriki ... hızâne-i Haleb'den virilü gelmeğın buyurdum ki vardukda bu babda gereği gibi mukayyed olub zikr olınan kereste gemilerinin Birecik iskelesinden Bağdad'a varınca lâzım olan ve mühim olan reislerin ve dümencilerini ve kürekçilerini bi'l-cümle cüz'i ve külli ihrâcâtı kadimden virilü geldüğü üzere hızâne-i Haleb'den virüb tedârik itdirüb vakti vezamanı ile gemileriirsâl itmekbâbında ihtimâmın zuhûra getirüb hemân masrafların Bağdad'a değin görivirüb andan ötesin Bağdâd beğlerbeğisine sipâriş olınmışdür senmukayyed olâsın" (BOA, *Mühimme Zeyli* II, hüküm 648, tarih: 22 Zilhicce 982/4 Nisan 1575).

²²⁴ "Birecik iskelesinden Basra kal'asına varub dahil olıncaya değin yol üzerinde vâki' olan beğlere ve kadılara ve kılâ' dizdârlarına hüküm ki: hâliyâ Basra mühimmiçün Birecik iskelesinden gemilere kereste tahmîl olunub gönderilmişdür her kangınızın taht-i hükûmetine dâhil olursa lâzım olan tedârikleri görülmek mühimmâtından olmağın buyurdum ki vardukda bu bâbda her biriniz gereği gibi mukayyed olub zikr olınan gemiler taht-i hükûmetinize dâhil olduklarında muhatara olan mahallerde kifâyet mikdârı hisâleri ve dümenci ve kürekci ve kul mukarrer idüb bi'l-cümle vâki' olan zarûretlerin her ne ise def' ü ref' idüb emn ü sâlim birbirize ulaştırub muaccelen mahall-i me'mûra irsâl ü îsâl itmek bâbında envâ' ikdâm ü ihtimâm vücûda getiresüz" (BOA, *Mühimme Zeyli* II, s. 250, hüküm: 651, tarih: 13 Muharrem 983/24 Nisan 1575).

²²⁵ BOA, M D XXVII, s. 8, hüküm: 32, tarih: Gurre-i Receb 983/6 Ekim 1575; s. 82, hüküm: 203, tarih: 8 Şaban 983/12 Kasım 1575.

yürüyen cinsten ve derya sandalı tipinde olacaktır. On nefer kürekçi ve on nefer cenkçi ve yeteri kadar peksimet ve sair levâzımâtı alabilecek büyüklükte ve Cezâyir'de sazlık içinde yürüyecek şekilde yapılacaktır. Her sandalın maliyeti 60 sikke altın tutarındadır²²⁶. 1565 yılında Kilis sancakbeyi Canbolad Bey 250 asker ve 150 zahire gemisi inşaaı ile vazifelendirilmiş, zahire gemilerinin herbirine onbeş müd yük yüklenerek gönderilmesi emredilmiştir²²⁷. 1629 yılında Bağdat seferi sırasında ordunun zahire ve mühimmâtı Birecik iskelesinden gemiler ve keleklerle Feluce'ye nakledilmiştir²²⁸. 1699 yılında, Osman Ağa-zâde Abdurrahman Ağa'nın nezaretinde; 60 parça firkate, 25 parça kalyata ve sandal, 5 parça piyade kayığı ve 8 parça üstüaçık inşa edilmiştir²²⁹. Firkatenin eni 4.5 zırâ olmasına rağmen uzunluğu 27 zırâdan 21 zırâyâ kadar değişmekteydi. Piyade kayığının uzunluğu 13, filikanın uzunluğu ise 9 zırâydı. Tuna nehrindekilerin benzeri şeklinde yapıldığı için Tuna açuğu denilen üstüaçıklar 18 zırâ uzunluğundaydı²³⁰.

Birecik'te askerî nakliyenin yanında sivil taşımacılık da önemli bir yer tutmaktadır. Birecik iskelesinde sivil nakliyattan; 1520'den 1584 yılına kadar 75000 akçeden 200000 akçeye kadar değişen bir gelir elde edilmektedir²³¹. Bu gelir, nehrin karşısına geçiş ve Bağdat'a kadar nakliyeden alınan vergilerden elde edilmektedir. Taşınan emtia, yerli ve yabancı tüccarlara aittir. Tüccarlarla birlikte seyahat eden seyyahların eserlerinde bu hususlarla ilgilibilgiler bulunabilmektedir. Nitekim Sir Anthony Sherley, Fırat üzerinde bir mavnayla seyahat etmiştir²³². Yine J. S. Buckingham, Fırat nehrinde gemi ile seyahat etmiştir. Buckingham'ın seyahat ettiği gemi, uzunluğuna kesilmiş ve içi oyulmuş yarım bir su kabağını andırmaktaydı. Uzunluğu 40 ayak, genişliği 10 ayak, yüksekliği geminin kıcında 2 ayak, pruvasında 15 ayaktı. Geminin kaburgası, yanlarında dik olarak yükselmekteydi. Kıç bodoslaması (omurgası) bulunmayan geminin altı düz, birbirlerine geçen kalasların çivilenmesinden meydana gelmekteydi. Bundan dolayı kumsala kolayca çekilebilirdi. Herbiri 2 ton kadar eşya, 3-4 merkep, 8-10 yolcu alabilirdi. Buckingham'ın seyahat ettiği bu gemide mürettebat 4 adam ve 2 çocuktan ibaretti. Gemi arkasında bulunan uzun bir kürekle idare ediliyordu. Küçük kürekler duruma göre, her iki tarafta da kullanılabılırdı²³³.

Fırat üzerinde keleklerle de nakliyat yapılmıştır. Bilhassa yatak değiştirerek sığlaştığı dönemlerde keleklerle zahire ve tüccar emtiası taşınmıştır. Kelekin iskeleti, enine

²²⁶ TSMK, Koşuşlar (M D), 888, vr. 339b; BOA, MAD 55, vr. 443a-444a.

²²⁷ BOA, MAD 2775, s. 324, tarih: 29 Safer 973/25 Eylül 1565.

²²⁸ Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, s. 650-652, 663, 703, 715-716.

²²⁹ BOA, MAD 5433, tarih: 1 Ramazan 1112/9 Şubat 1701.

²³⁰ BOA, MAD 5433, s. 2, tarih: 1 Ramazan 1112/9 Şubat 1701.

²³¹ BOA, MAD 75, vr. 22b; TD, 184, s. 12; TD, 276, s. 19; TD, 496, s. 30; TGMKKK, A TD, 173, vr. 12b.

²³² Sir Anthony Sherley, and his Persian adventure, edited by E.D. Ross, London 1933, s. 138.

²³³ J.S. Bucknigham, Travels in Mesopotamia Including a journey from Aleppo to Baghdad, London 1827, I, s. 46-48.

ve boyuna bir araya getirilmiş ve aralarına kamış demetleri konulmuş ağaçlardan yapılır. Bunlar hava ile şişirilmiş ve birbirine iplerle bağlanmış, sayısı, 50'den 60'a kadar değişen keçi ve koyun tulumları üzerine yerleştirilir. İnsan taşımada kullanılan salın üstüne ayrıca kamış ve sazlardan kalın bir yatak yapılır. Sal üstüne bir veya iki oda da yerleştirilebilir. Kelek büyüklüğüne göre iki veya altı kişi tarafından idare edilir. Keleklerle nakliyat daha çok Dicle nehrinde gerçekleştirilmiştir. Kelek nakliyatının başlangıç noktası Fırat nehrinde Birecik, Dicle'de ise Musul'du. Nehirlerin daha yukarılarında keleklerin hareketi bir hayli zor olduğu için pek nadir kullanılıyordu. Buna rağmen Diyarbakir-Musul arasında da yaygın olarak kullanıldığı zamanlar olmuştur. Keleklerin kullanılıcı için câzibesini, menziline ulaştıktan sonra sökülmesi ve kurutulan tulumların merkeplere yüklenerek tekrar yukarıya götürülüp birkaç defa daha kullanma şansına sahip olmasıdır. Kerestesi de, vardığı yerde satılarak elden çıkarılmaktadır²³⁴. Keleklerle Dicle yoluyla Musul'dan Bağdat'a 3-4 günde varmak mümkün olmaktadır.

Kereste teminin güçleşmesi ve portatif olma özelliği dolayısıyla kelek kullanma alışkanlığı Fırat nehrinde de zamanla kabul görmüş, zahire ve eşya naklinde kullanılmıştır. XVII. yüzyılda Birecik'te her yıl binlerce tulumdan yapılan kelekler, kafileler halinde ticâret malını taşımaktaydı²³⁵. Devletin emtiasını taşımak için de Birecik'te kelek yapılmış, bununla ilgili olarak etrafa kelek tulumları sipariş edilmişti²³⁶. 1727 yılında İsfahan seferine katılacak askerin ihtiyacı için 300 gemiden ayrı olarak keleklerle peksimet gönderilmişti. Ridvaniye iskelesine çıkarılan yükler buradan develerle Bağdat'a ulaştırılmıştı²³⁷. Aynı yıl Bağdat'a zahire nakleden kelekler orada sökülerek 2000 mekkâri devesi ile Diyarbakir'e geri gönderilmişti. Kelek imâlâtının merkezi Diyarbakir ve Musul'du²³⁸. Bu meslek mensupları bir şeyhin nezâretinde teşkilâtlanmışlardı.

2. Nehir Nakliyatı

Nehir nakliyatını gerçekleştiren gemiler, yapılış maksatlarına göre isim alırlardı. Askerî maksatla yapılan gemiler, asker ve zahire gemisi olarak adlandırılırdı. Özel maksatla inşa edilen tüccar emtiası ve zahire taşıyan gemilere reaya gemisi denirdi. Miri ve reaya gemileri her zaman inşa edilir, savaş zamanlarında 300-500 gemi birkaç ayın içinde tamama erdirilirdi. Bahar aylarında karların eriyip suların çoğaldığı günler ulaşımın en

²³⁴ Streck, "Kelek", s. 550; Orhonlu, *Şehircilik ve Ulaşım*, s. 124.

²³⁵ Evliyâ Çelebi, III, s. 147.

²³⁶ BOA, *MD* 135, hüküm: 477.

²³⁷ BOA, *MD* 134, s. 109, tarih: Evâhir-i Şevval 1139/Haziran ortaları 1727; s. 162, tarih: Evâil-i Zilhicce 1139/Ağustos başları 1727.

²³⁸ Orhonlu, *Aynı eser*, s.124-125.

kolay olduğu zamanlardı. Nakliyat suların azaldığı yaz aylarında yapılmaz, genellikle karların eriyip suların kabardığı bahar aylarına tesadüf ettirilirdi. Yaz aylarında suların azalıp nehrin sığlaştığı zamanlarda nakliyat yapılırsa, gemi çok az bir yüküyle yola çıkarılırdı.

a. Nehir Nakliyatının İşlemesi ve Karşılaşılan Güçlükler

Zaman zaman ilkbahar yağmurları ile gelen taşkınlar, ulaşımı engellemekteydi. Fezeyanla gelen taş, toprak ve kumlar nehir arklarını doldurarak buna sebep olmaktaydı. Bu sıkıntıyı gidermek için her sene temizlik yapılarak yataklar düzeltilirdi. Arkların temizlenip ulaşımına açık tutulması bölge hakimlerinin yükümlülüğündeydi²³⁹. Bağdat nahiyelerinde arkların temizlenmesi için her yıl 900 kişi kırkar gün çalışmak zorundaydı²⁴⁰. Önceden harap olan nehirlerin açılmasını teşvik için mülkiyet üzere verilerek hizmete konulması temin edilmekteydi. Bu yüzden Bağdat beylerbeyi kapalı olan İsa kanalını kendi parası ile açarak mülkiyetini Bağdat'ta yaptıracığı camie vakfetmeyi arzu etmişti. Bu hususa izin için yazdığı arza verilen cevapta, daha önce 1552 yılında Birecik'ten Basra'ya kereste götüren Zaim Hayreddin'in bu kanalı kullandığı, dolayısıyla daha önce açık olan kanalın kapanma sebebinin araştırılması emredilmiştir²⁴¹. Osmanlı fethinden önce Fırat'ın yatak değiştirmesi sebebiyle Balis şehri, nehrin bir hayli uzağında kalmış ve şehir ekonomik yönden geri kalmıştı. Halep beylerbeyine yazılan hükümle masrafı hazineden karşılanarak nehrin eski yatağına çekilmesi emredilmiş, 8000 arşınlık kısmı tamamlanan harfiyatın geri kalan 30000 arşınlık kısmının da tamamlanmasına yardımcı olmaları için çevre bey ve kadılara hükümler gönderilmiştir²⁴².

Fırat nehri sahillerinde yaşayan aşiretler de ulaşımı olumsuz yönde etkilemekteydi. Karışıklık çıkararak emniyeti baltaladıkları gibi, zaman zaman gemi kafilelerini yağmalamaktaydılar. Fırat ortasında taşkınlar neticesi meydana gelen adacıklarda üstlenen eşkiya, sıkışınca çöllere kaçıyordu. XVI. yüzyılın son çeyreğinde Ebu Riş oğlu Mehmed'in çapulcuları başına toplayarak isyan etmesi, bölge güvenliğini senelerce tehdit etmişti. Birecik'ten gelen gemiler soyulmuş, yolcular perişan edilmişti²⁴³. İsti'mâletle Ane sancakbeyi olan babasının vazifesi kendisine tevcih edilmiş, ancak babasının haslarının tümünün kendisine verilmemesinden rahatsız olmuştu²⁴⁴. Amcası oğlu Ali İdris'ten

²³⁹ BOA, *M D VI*, s. 105, hüküm: 220, tarih: 4 Rebiülevvel 972/10 Ekim 1564; *M D V*, s. 271, hüküm: 696, tarih: Gurre-i Cemaziyelahir 973/24 Aralık 1565.

²⁴⁰ BOA, *MAD* 4117, s. 57; Orhonlu, *Aynı eser*, s. 125.

²⁴¹ BOA, *M D XII*, s. 287, hüküm: 588, tarih: 17 Şevval 978/14 Mart 1571.

²⁴² BOA, *M D XXIV*, s. 234, hüküm: 621, tarih: 26 Muharrem 982/18 Mayıs 1574.

²⁴³ BOA, *M D XXVIII*, s. 207, hüküm: 486, tarih: 27 Cemaziyelahir 984/21 Eylül 1576.

²⁴⁴ Ebu Riş Bey, Habur sancakbeyliğinde bulunduktan sonra 25 Cemaziyelahir 963'te Ane sancakbeyliğine tayin edilmiş, 975 yılında 252.145 akçe hasla beratını yenilemişti. Çöle açık bölgelerde adamlarıyla

korktuğunu bahane ederek 1575 yılında çevresine çapulcu arapları toplamaya başladı. Aynı yıl adamlarıyla çevreyi yağmalamaya çıkması üzerine Haleb, Şam, Zülkadriye Bağdat ve Diyarbekir beylerbeylerine hükümler gönderilip yakalanarak hakkından gelinmesi emredildi. Sancağı da amcası oğlu Ali İdris'e tevcih edildi²⁴⁵. 1576 yılında bir ara itaat isteği gösterdiyse de, Ali İdris'e verilen sancağın kendisine tekrar tevcihinin mümkün olmadığının bildirilmesi üzerine isyanına devam etti²⁴⁶. Kışın gelmesi dolayısıyla geçitler tutularak takibe ara verildi. Baharla birlikte hakkından gelinerek adamları dağıtıldı²⁴⁷. Ebu Rîş oğlu Mehmed, bütün bu çarpışmalara rağmen hayatta kalmış, kendisine isti'mâlet verilerek tekrar Ane ve Hadise sancağı tevcih edilmiştir²⁴⁸. Bu hadiseden sonra itaatte kaldığı anlaşılmaktadır²⁴⁹. Ancak yine de, çapulculuktan vaz geçmemiş, Şam'la Trablus arasındaki araziye 40-50 bin deve 7-8 bin atlı ile gelerek ahalinin mahsullerini yağmalamıştır²⁵⁰. Buna rağmen sancakbeyliği devam etmiş, hatta onun delâletiyle kardeşi Ahmed'e Deyr ü Rahbe sancakbeyliği verilmiştir²⁵¹. 1593 yılından önce Ane sancakbeyliğinden alınmışsa da, kardeşleri Ahmed, Tahir ve Şedîd beyler, XVII. yüzyılda da sancakbeyliği yapmaya devam etmişlerdir²⁵². Ane XVIII. yüzyılda da gemiler için tehlikeli bölge konumunu muhafaza etmektedir. Nitekim Haleb beylerbeyine gönderilen hükümde bu hususa dikkat çekilmiştir²⁵³.

Nehrin Bağdat'tan yukarı kısımlarında bu olaylar cereyan ederken Fırat'tla Dicle'nin birleştiği yerde ortaya çıkan adacıklar da, önemli bir eşkiya deposu niteliği taşımaktaydı. Sazlıklar içerisinde yol alabilen kayıklarla kendilerine ulaşılabilen ve Cezayir Arabları adıyla anılan bu bedevi arabaların kontrolü gayet güçtü. Halkının çoğu Şii ve İran taraftarıydı. Bu sebeple Osmanlı Devleti'ne devamlı isyan halindeydiler. Çoğunluğu aynı

zaman zaman çapulculuk yaptığı, ancak kendisinden daha zararlı olanların geçişini kapattığı için isti'mâlet verildiği anlaşılmaktadır. Ebu Rîş'in oğlu Mehmed, babasının yağmacılığını önlemek için rehin tutulup 972/1564 yılında İstanbul'a gelerek bir müddet hizmette bulunmuş, bilâhare Ane alaybeyliği verilmiştir. muhtemelen babasının vefatı üzerine 21 Safer 981 tarihinde 200.145 akçe hasla Ane sancakbeyliği verilmiştir (BOA, *MAD* 563, s. 108; *M D* VI, s. 157, hüküm: 341; *M D* VI, s. 518, hüküm: 1130; *KK* 224, s. 283; *M D* XXIII, s. 344, hüküm: 772).

²⁴⁵ BOA, *M D* XXVII, s. 63, hüküm: 160; s. 64, hüküm: 162, tarih: 28 Receb 983/2 Kasım 1575; *M D* XXVIII, s. 200, hüküm: 472, tarih: 27 Cemaziyelahir 984/21 Eylül 1576; *MD* XXVIII, s. 274, hüküm: 678, 282-284 hüküm: 699-705, tarih: 24 Receb 984/17 Ekim 1576.

²⁴⁶ BOA, *M D* XVIII, s. 136, hüküm: 323, tarih: 3 Cemaziyelevvel 984/29 Temmuz 1576; *Mühimme Zeyli* 3, s. 302, hüküm: 759-760, tarih: 10 Cemaziyelevvel 984/5 Ağustos 1576.

²⁴⁷ BOA, *M D* XIX, s. 15, hüküm: 35, tarih: 21 Ramazan 984/10 Aralık 1576; *M D* XXX, s. 352, hüküm: 828, tarih: 21 Rebiülahir 985/8 Temmuz 1577.

²⁴⁸ BOA, *M D* XXXIII, s. 154, hüküm: 304, tarih: 4 Şevval 985/15 Aralık 1577.

²⁴⁹ BOA, *M D* LI, s. 19, hüküm: 65, tarih: 11 Şaban 991/30 Ağustos 1583.

²⁵⁰ BOA, *M D* LII, s. 165, hüküm: 415, tarih: 27 Zilkade 991/11 Aralık 1583; *MD* LIII, s. 51, hüküm: 141, tarih: 1 Cemaziyelahir 992/11 Mayıs 1584.

²⁵¹ BOA, *KK* 238, s. 41.

²⁵² BOA, *Mühimme Zeyli* 6, s. 31, hüküm: 31, tarih: 10 Ramazan 1000/20 Haziran 1592; *M D* LXXII, hüküm 325, tarih: 28 Ramazan 1002/10 Haziran 1594; *Mühimme Zeyli* 8, s. 73, hüküm: 341, tarih: 11 Rebiülevvel 1016/6 Temmuz 1606.

²⁵³ BOA, *M D* 134, s. 162, tarih: Evâhiri-i Zilhicce 1139/Ağustos başları 1727.

düşüncede olan karada yaşayan ahalinin de belirli bir ikâmetgâhları yoktu. Develeri, keçileri ve atları, kadınları ve çocuklarıyla bir yerden bir yere çok çabuk yer değiştirebiliyorlardı. Cezayir Arabları Ulyanoğlu'nun başını çektiği isyan hareketleriyle Fırat-Dicle-Basra nehir nakliyatını etkilemekteydiler. Bağdat'tan Basra'ya gelip giden gemileri yağmalamak, gemi kerestelerine el koymak başlıca meşguliyetleriydi. Ulyanoğlu, 1546 yılında Portekizlilerle Osmanlılara karşı işbirliğine girmiş, İran'dan da destek görmüştü. 1553 yılında Basra beylerbeyi Kubad Paşa tarafında yenilmiş, gemileri tahrip edilmiş ve adamları dağıtılmıştı²⁵⁴. Ancak devletin bölgeye tam olarak hakim olamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, 1560 yılında, Basra körfezine gönderilecek gemilere Ulyanoğlu'nun zarar erişirme ihtimaline karşı tedbir alınmıştır²⁵⁵. 1564 yılında Cezayir Arabları, Basra'yı kuşatmışlar ve bunların tenkili için 1565 yılında Fırat üssü olan Birecik'ten 500, Dicle üssü olan Bağdat'tan 200 gemiye 10000'den fazla savaşçı ve her gemi için 70 mürettebat görevlendirilmiştir²⁵⁶. Cezayir Arablarının çıkardıkları isyanların sıklık bastırılmasına rağmen üzerlerinde tam bir hakimiyet kurulamadığı anlaşılmaktadır.

XVII. yüzyıl sonlarında nehrin yatağı tamamen Ziyab kanalına kaymış, arada adacıklar meydana getirerek buralarda eşkiyanın yuvalanmasına sebep olmuştu. Geniş bir alana yayılarak sığlaşan nehirde ulaşım imkansız hale geldiği gibi bölgenin eşkiya yatağı olması da emniyeti alıp götürmüştü. Bölge aşiretlerinden Huzaalı Abbas ile oğlu Selman, eşkiyayı başlarına toplayarak hükümrânlık davasına kalkışmışlardı. Kervanlar, ya bir bölük muhafız alarak veya Abbas'a bağ vererek hareket edebiliyorlardı. Daltaban Mustafa Paşa'nın serdarlığında Abbas'ın isyanı bastırıldığı gibi, Ziyab kanalı da kontrol altına alınarak hem Fırat'ın eski yatağında akması sağlanmış, hem de güvenlik sağlanmıştı²⁵⁷.

Daha sonraki yıllarda da, arap aşiretlerinin nehir ulaşımını engellemeye devam ettikleri görülmektedir. Hamdü'l-Abbas adlı arap aşireti yanında fırsat kollayan diğer aşiretler de yağmaya iştirak ediyorlardı. 1720 yılında Hamdü'l-Abbas'a bağlı Cahş ve Ukayra aşiretleri, Deyr'den iki konak aşağıda Şâb/Şâr köyü civarında gemilere hücum etmiş, nehrin doğu yakasında da Cubûr aşireti, nehirde yürüyen 38 kereste gemisine saldırmıştı. Aynı günün akşamına doğru Cezire tarafından gelen levantlerin ve gemi mürettebatının müdahalesine rağmen 8 kereste gemisi ve keresteleri elden çıkmıştı. Yoluna

²⁵⁴ Özbaran, "XVI. yüzyılda Basra körfezinde Osmanlılar", s. 63-65.

²⁵⁵ BOA, *M D III*, s. 285, hüküm 834, tarih: 8 Cemaziyelahir 967/7 Mart 1560; Mehmed Paşa'ya gönderilen diğer bir hükümle de gemilerin gideceği yerlerin tehlikeli olup olmadığı hakkında da bilgi istenmektedir (BOA, *M D III*, s. 263, hüküm 764, tarih: 14 Cemaziyelevvel 967/11 Şubat 1560).

²⁵⁶ Danyal Bediz, "Osmanlı donanma ve ticaret filolarının inkişafında jeopolitik ve ekonomik faktörler", *VI. Türk Tarih Kongresi Ankara 20-26 ekim 1961 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967, s. 520; Turgut Işıksal, "Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu-Hindistan ulaşımında güvenlik tedbirleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 29 (Şubat 1970), s. 42.

²⁵⁷ Silahtar Fındıklılı Mehmet Ağa, *Nusretnâme II*, sadeleştiren: İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1966-1969, s. 95-115; Abdülkadir Özcan, "Daltaban Mustafa Paşa'nın Basra seraskerliği", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985) Tebliğler III. Türk Tarihi II*, İstanbul 1989, s. 477.

devam eden gemilerden 10 adedi daha, Salahiye'ye ve oradan Arasa'ya gelinceye kadar iki taraftan saldıran diğer arap aşiretleri tarafından elde edilmişlerdi²⁵⁸. Bu çarpışmalarda Maraş beylerbeyinin adamlarından 99 kişi öldürülmüş, kereste ve eşyayı geri almaya Rakka beylerbeyi Ali Paşa memur edilmişti.

Eşkiyanın yağmalamasına mani olmak için Fırat'ta yürüyen gemilere Birecik kalesi muhafızlarından tüfekçiler²⁵⁹ yerleştirildiği gibi sağlı sollu bölge idarî amirleri ve aşiret beyleri de vazifelendirilmekteydi. Nitekim 1724 yılında Birecik'ten Ridvaniye iskelesine nakledilecek siyah barut ve diğer cephanenin muhafazası için her gemiye yeteri kadar tüfekçi yerleştirildiği gibi nehrin batı yakası Haleb beylerbeyi Ali Paşa'nın süvarileri, doğu yakası da aşiret beyleri tarafından koruma altına alınmıştı²⁶⁰. 1727 yılında İsfahan seferine katılan askerin tayinât ve mühimmâtını götüren gemi ve keleklerin karadan ve nehirden koruması Haleb beylerbeyi Vezir Ahmed Paşa'ya verilmiş, Selmiye sancakbeyinin nezaretinde çevre kabile ve aşiretlerin de iştirakiyle Rıdvaniye iskelesine ulaştırılmıştır²⁶¹. Rıdvaniye'den kira hayvanlarına yüklenen emtia altı saatlik bir yolculuktan²⁶² sonra Bağdat'a ulaşmaktaydı.

b. Harp Malzemesi Nakliyatı

Bağdat ve Haleb'in iskelesi olma konumunu asırlar boyu elinde tutan Birecik, devrin başlıca harp malzemeleri olan barut, top ve tüfeğin de ihtiyaç duyulan bölgelere sevkinde mühim rol oynamıştır. Birecik ve Rumkale de birer barut hammaddesi üretim merkezidir²⁶³. Güherçile üretiminde sipahizâdeler ve bazı cemaatlerden istifade edilmektedir²⁶⁴. Üretilen güherçile toplanarak ihtiyaç olan barut imâlâthânelerine, sair zamanlarda da İstanbul'a gönderilmekte an bâr-ı âmirede muhafaza edilmektedir²⁶⁵. Barut,

²⁵⁸ BOA, *M D* 129, s. 316, tarih: Evâhir-i Ramazan 1132/Temmuz 1720.

²⁵⁹ BOA, *M D* XVI, s.152, hüküm 301, tarih: 28 Receb979; *M D* XXXI, s. 33, hüküm 91, tarih: 10 Rebiulâhir; *M D* XXI, s. 44, hüküm 119, s. 47, hüküm 122, tarih: 24 Ramazan 980; *M D* XXI, s. 274, hüküm 649, tarih: 22 Zilkade 980; *M D* LIII, s. 35, hüküm: 90, tarih: 15 Cemaziyevvel 992/25 Mayıs 1584.

²⁶⁰ Orhonlu, *Aynı eser*, s.126.

²⁶¹ BOA, *M D* 134, s. 162, 171-172, tarih: Evâhiri-i Zilhicce 1139/Ağustos başları 1727.

²⁶² Silahtar, *Nusretnâme* II, s. 108; Orhonlu, *Aynı eser*, s. 126.

²⁶³ BOA, *M D* V, s. 399, hüküm: 1059, tarih: 17 Şaban 973/9 Mart 1566; *Aynı Defter*, s. 256, hüküm: 655; s. 266, hüküm: 680, tarih: 1 Cemaziyelahir 973/24 Aralık 1565; *M D* XXIII, s. 133, hüküm: 271, tarih: 28 Receb 981/23 Kasım 1573; *MAD* 7534, s. 275, tarih: 15 Safer 984/4 Mayıs 1577.

²⁶⁴ BOA, *M D* XXI, s. 131, hüküm: 317, tarih: 20 Sevvâl 980/23 Şubat 1573; *Aynı defter*, s. 85, hüküm: 208, tarih: 10 Şevval 980/13 Şubat 1573; *M D* XIX, s. 342, hüküm: 681, tarih: 15 Rebiülahir 980/25 Ağustos 1572.

²⁶⁵ BOA, *KK* 67, s. 443, 25 Rebiülahir 980/4 Eylül 1572.

devlet tarafından kurulan imâlâthânelerde yapılmaktadır²⁶⁶. Kıbrıs seferi sırasında yakın bölgelerde küherçile ve barut imalâtına hız verilmiş, Maraş ve Halep beylerbeyliğine tabi yerlerde bulunan küherçile Haleb'e taşınarak barut haline getirilmiş ve sandıklara konularak develerle Trablus'a taşınmıştır²⁶⁷. Halep ve civar bölgelerde olan küherçile işletilerek 2000 kantar barut üretimi gerçekleştirilmiştir²⁶⁸. Basra'ya bağlı Vâsıt sancağında yıllık 1200 menn barut imâl edilmekte ve kalelerde muhafaza edilmektedir²⁶⁹. Basra'da imâl edilen baruta katılmak için kükürt, Trablus'tan temin edilerek Halep'ten gönderilmektedir²⁷⁰. Bağdat taraflarında olan baruthanelerde işlenen barutlar, Birecik üzerinden geçirelerek Akdeniz iskelelerinden Payas ve Trablus'a taşınmakta ve buralardan ihtiyaç duyulan yerlere gönderilmektedir²⁷¹. Bağdat'tan getirilen barut, Osmanlı donanmasının ihtiyacı için kullanılmaktadır²⁷². Bağdat'ın ihtiyacı ise Basra'da üretilen

²⁶⁶ "Haleb beğlerbeğisine hüküm ki vilâyet-i mezbûrede olan kasabât ve kurada bazı kimesneler barut işleyüb ehl-i fesâd ve kuttâ-i tarîk ve sûhte tâifesi barutu anlardan alub tüfenk kullanub bellerde ve yollarda katl-i nüfus ve gâret-i emvâlden hâli olmadukları ecilden beğlerbeğine müteallik olan yerlerde ne mikdâr barut bulursa miri için kabz ü zabt olunmasın emridüb buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda temâm mukayed olub dahi kal'alerde ve dergâh-i muallam yeniçerilerinden mâadâ her kimin elinde ne mikdâr barut bulunursa alub defter ile miri için kabz ü zabt itdüresiz ve barutu min ba'd miri kârhânelerden gayri yerde asla bir ferd bilâ emr işletdirmeyüb ve güherçileci olanlara ve işleyenlere muhkem tenbihidüb güherçilelerin ahara satdurmayub miri kârhânelere bey' itdirüb ve tüfenk dahi reâyâyâ kullandırmayub reâyâ ve levendân ve sûhteler ellerinde bulunan tüfenkleri dahi ellerinden alub miri için cem' idüb hıfz itdüresiz". Birer sureti: Diyarbekir, Anadolu, Şam, Karaman, Maraş, Erzurum, Rum beğlerbeğilerine gönderilmiştir (BOA, *M D XXVII*, s. 173, hüküm: 394, tarih: 22 Ramazan 983/25 Aralık 1575).

²⁶⁷ BOA, *M D XII*, s. 508, hüküm: 975, tarih: 15 Rebiülevvel 979/7 Ağustos 1571; "Bağdad beğlerbeğisine hüküm ki bundan akdem defeât ile ahkâm-ı şerîfe yazılıub küherçile ve barutun teksîr ü tevkînde ikdâm ü ihtimâm üzre olası diyu emrim olmuş idi ol emr-i şerîf-i alî-mekân mukarrer olub hala Bağdad kârhânelerinde bi'l-fi'l hâzır ü mevcûd bulunan barut muaccelen Trablusa göndermek emr idüb buyurdum ki vusul buldukda te'hîr eylemayub bi'l-fi'l ne mikdâr barut mevcûd var ise olgeldüğü üzre develerine tahmîl itdirüb doğru Haleb'e gönderüsiz ki andan Trablus iskelesinden Kıbrıs'a îsâl olına barut husûsı ziyâde mühimdür ihmâlden hazer idüb eğer tevkîr ü teksîri ve eğer mevcûd olan barutu muaccelen mahall-i me'mûra göndermekde dakîka fevt eylemeyesiz" (BOA, *M D XII*, s. 436, hüküm: 846, tarih: 22 Rebiülevvel 979/14 Ağustos 1571).

²⁶⁸ BOA, *MAD 7534*, s. 216, 28 Safer 984/27 Mayıs 1576; *MAD 352*, s. 2, tarih: 1046/1636-1637.

²⁶⁹ BOA, *M D XXVI*, s. 55, hüküm: 143, tarih: 8 Rebiülevvel 982/28 Nisan 1574.

²⁷⁰ BOA, *M D XXVII*, s. 227, hüküm: 523, tarih: 27 Şevval 983/29 Ocak 1576.

²⁷¹ 1571 yılında Kıbrıs'ın fethedilmesiyle Doğu Akdeniz ve Ege Deniz yoluyla İstanbul'a emtia taşınması güvenli bir hale gelmiş, Bağdat'tan gelen barut, Trablus ve Payas iskelelerinden alınarak İstanbul ve Kıbrıs'a taşınmıştır; 1573 yılında Bağdat'ta 14 barut kârhânesi mevcuttur (BOA, *M D XXII*, s. 244, hüküm: 476, tarih: 14 Rebiülahir 981/13 Ağustos 1573); "Payas dizdârına hüküm ki, Bağdaddan gelen barutu onat hıfz idüb anun gibi kıbrıs beğlerbeğisi tarafından adam gelüb taleb eyledükde virülmek emr idüb buyurdum ki vusûl buldukda emrim üzre Bağdaddan gelen barutu onat hıfz eyleyüb dahi müşârün ileyh beğlerbeği cânibinden adam geldükde hâzır olan barutu teslîm eyleyüb irsâl ü îsâl eyleyesiz ve bi'l-fi'l Payasda ne mikdâr barut olub ve Kıbrıs'a ne kadar barut irsâl olunduğun yazub bildüresiz" (BOA, *M D XXVIII*, s. 119, hüküm: 288, tarih: 27 Rebiülahir 984/24 Temmuz 1576); BOA, *M D XXX*, s. 167, hüküm: 391, tarih: 18 Safer 985/7 Mayıs 1577.

²⁷² BOA, *M D V*, s. 438, hüküm: 1169; s. 445, hüküm: 1195, tarih: 15 Şaban 973/7 Mart 1566; Bilhassa Kıbrıs'ın fethi öncesinde ve sonrasında Bağdat beylerbeyilerine yazılan hükümler, Bağdat'tan gelen barutun Kıbrıs'ı kuşatan donanma için ne kadar mühim olduğunu göstermektedir (BOA, *M D XIV*, s. 362, hüküm: 518, tarih: 24 Rebiülevvel 978/26 Ağustos 1570).

baruttan karşılanmaktadır²⁷³. Genellikle aşiretlerden tutulan kira hayvanları ile nakliyat gerçekleştirilmekteydi²⁷⁴. Deve yeterli olmadığı zamanlarda Bağdat'a Halep tarafından gelen tüccarın hayvanları kira ile tutularak taşıma yoluna baş vurulduğu olurdu. Ancak, tüccarı zorlayarak ticareti baltalamamaya da azamî dikkat sarfedilirdi²⁷⁵. Bağdat taraflarında üretilen barutun mikdârı birkaç sene içerisinde beş-altı yüz kantardan beş bin kantara çıkınca, o tarafın develeri kifayet etmez olmuş, Halep beylerbeyliği tarafından deve gönderilerek Trablus iskelesine taşınmıştır²⁷⁶. Bağdat ve Basra'da barut işlemek için lâzım olan malzemeler, Birecik yoluyla Haleb'den ve Dicle yoluyla Diyarbekir'den gönderilmektedir²⁷⁷. Barut nakliyatı devamlı kara yoluyla yapılmış, sudan muhafaza için nehirde gönderilmemiştir. Zaten Bağdat-Basra bölgesinde üretilen barutun fazlalığı sebebiyle, savaş halinde iken bile Birecik üzerinden kara yoluyla Trablus'a gönderilmeğe devam edildiği görülmektedir²⁷⁸. Bu sebeple de, Birecik'ten su yoluyla barut göndermeye ihtiyaç olmamış, ancak imâlâtta kullanılan malzeme ve yardımcı maddeler gönderilmiştir. Bunun istisnası olarak 1724 yılında Birecik'ten Ridvaniye iskelesine siyah barut nakledilmiştir. Diğer cephanenin de muhafazası için her gemiye yeteri kadar tüfekçi

²⁷³ BOA, *M D V*, s. 233, hüküm: 598, tarih: 2 Cemazıyelevvel 973/25 Kasım 1566.

²⁷⁴ Bağdat barutunun Haleb'e taşınması için Ebû Rîş Bey'den ücret ile deve kiralananması emredilmiştir (BOA, *M D V*, s. 166, hüküm: 405, tarih: 27 Rebiülevvel 973/22 Aralık 1565); "Diyarbekir beğlerbeğisine hüküm ki mektûb gönderüb Bağdadda işlenen barut tahmîl için Ağcakal'a beği Ebû Bekir Beğ'e ikiyüz elli deve tedâriki fermân olunub müşârûn ileyhe müteallik olan a'râbın ekseri zirâî tâifesi olub ol mikdâr deve tedârikine kâdir olmayub teklîf olunursa perâkende olurlar diyu bildürmissiz imdi barut tahmi mühimmât dandur buyurdum ki varıcak asla te'hîr itmeyüb müşârûn ileyh Ağcakal'a beğine ve Gözübüyük Bekir Beğ'e ve Piyâle oğlu Mehmed Beğ'e ve Rebia beği Cezîre Beğ'e hallî hâlince tevzî' ve taksîm eyleyüb dikkat ile deve tedârik idtirüb me'mûr olunan mahalle göndermek bâbında ikdâm ü ihtimâm eyleyüb ihmâl ü müsâhile olmağla avk ü te'hîr olunmakdan ihtiyât idüb bâb-ı ihtimâmında dakika fevî itmeyesiz" (BOA, *M D XXVII*, s. 327, hüküm: 781, tarih: 8 Zilhicce 983/9 Mart 1576); Ane sancağı beyi Ebu Rîş oğlu Ahmed Bey 1620 yılında Bağdat'tan Trablusşam iskelesine 400 kantar barut getirmiştir (BOA, Ali Emiri-Ahmed-I 408, tarih: 14 Ramazan 1029/13 Ağustos 1620).

²⁷⁵ BOA, *M D XXVI*, s. 6, hüküm: 16, tarih: 19 Safer 982/10 Haziran 1574.

²⁷⁶ "Haleb beğlerbeğisine hüküm ki Bağdad beğlerbeğisi mektûb gönderüb bundan akdem diyâr-ı Bağdaddan bir senede beş-altı yüz kantar barut ziyâde ihtimâm olundukda bin kantar barut işlenmekle Trablus iskelesine nakl için ol cânibde bulunan kira develeri kifâyet ideridi hâlâ yılda beş bin kantardan ziyâde barut-ı siyah ve güherçile işleyüb mahall-i me'mûraîsâle ve ol taraflarda müstevfâ deve bulunmayub kira develeri tedârik olunmak lâzım idüğün i'lâm eylemeğün Haleb etrâfında olan a'râb tâifesiinden kira ile deve tedârik idüb hâzır olan barutu Bağdaddan Trablusa nakl eylemek için yarar adamlar ile müstevfâ deve gönderilmek emr idüb buyurdum ki vusûl buldukda Haleb etrâfında olan a'râb tâifesiinden kifâyet mikdârı kira develerin tedârik eyleyüb Bağdada hâzır olan barut-ı siyah ve güherçile Trablusa nakl itdürmek için Bağdad beğlerbeğisi olan müşârûn ileyh ali dâme ikbâlehuye yarar adamlar ile irsâl eylesin ki hâzır olan barutu vakti ile Trablusa nakl idüre ve ne vechile tedârik idüb ne mikdâr kira develerin gönderdüğün yazub bildüresiz" (BOA, *Mühimme Zeyli* 3, s. 44, hüküm: 100, tarih: 12 Muharrem 984/11 Nisan 1576); *Mühimme Zeyli* 2, hüküm: 656, tarih: 15 Muharrem 983/26 Nisan 1575.

²⁷⁷ 1578 yılında, Küre'den getirtilen 1000 kantar bakır, Birecik'ten gemilerle Bağdat'a gönderilmiştir (BOA, *M D XXXIII*, s. 233-234, hüküm: 477-478, tarih: 7 Zilkade 985/16 Ocak 1578); Diyarbekir'den barut imâlinde kullanılmak üzere 15 kazan ve 20 tencerenin Bağdat'a gönderilmesi emredilmiştir (BOA, *MAD* 2775, s. 445, tarih: 25 Rebiülevvel 973/20 Ekim 1565).

²⁷⁸ BOA, *M D V*, s. 166, hüküm: 405, tarih: 27 Rebiülevvel 973/22 Ekim 1565.

yerleştirildiği gibi nehrin batı yakası Haleb beylerbeyi Ali Paşa'nın süvarileri, doğu yakası da aşiret beyleri tarafından koruma altına alınmıştı²⁷⁹.

Birecik iskelesinden güneye gönderilen harp malzemesinden biri de tüfek ve tüfek kundağıdır. 1565 yılında İstanbul'dan gemi ile Trablus'a gönderilen 1500 kabza tüfek develerle Birecik'e taşınmış, oradan da gemilerle Bağdat'a nakledilmiştir²⁸⁰. 1568 yılında Lahsa'da kullanılmak için 1000 tüfek kundağı, kırk araba oku ve ona göre dingil ve kayış Basra'ya gönderilmiş ve oraya varınca da Lahsa'ya ulaştırılması emredilmiştir²⁸¹. Yine 1573 yılında Basra beylerbeyinin kapu kethüdası Ali'ye İstanbul'daki cebehane-i âmireden 500 tüfek verilerek Birecik'e gönderilmiştir. Kiralanan hayvanlara yüklenerek gönderilen malzemenin taşıma ücreti Haleb'e kadar merkezden ödenmiş, Birecik'ten Bağdat'a kadar olan gemi navlunun da adet üzere Halep hazinesinden, Bağdat'tan Basra'ya kadar da Bağdat hazinesinden ödenmesi emredilmiştir²⁸². Emtianın muhafazası da ilgili beylerbeyleri tarafından sağlanmaktadır.

Kastamonu'da üretilen bakırın Bağdat tarafına gönderilmesi de Birecik'ten gemilerle gerçekleştiriliyordu. Kastamonu'dan gönderilen 700 kantar bakır 1577 Haziran'ında Bağdat'a ulaştırılması emredilmiştir²⁸³. Bakır gönderme işleminin daha sonraki yıllarda da tekrarlandığı görülmektedir. Nitekim 1578 yılında Küre'den getirilen 1000 kantar bakır gemilerle Bağdat'a ulaştırılmıştır²⁸⁴.

Birecik'ten Bağdat'a top döküm malzemeleri ve top kundağı da gönderilmektedir²⁸⁵. Trablus iskelesine gemilerle getirilen harp malzemeleri oradan arabalara veya hayvanlara yüklenerek Birecik'e taşınmakta ve gemilerle Bağdat'a ulaştırılmaktadır. 1574 yılında 20 şakaloz top Trablus'tan arabalarla Şam'a ve oradan da Birecik'e taşınmıştır²⁸⁶. Birecik yoluyla Bağdat'a gönderilen malzemelerle Basra ve Lahsa'ya kadar uzanan bölgenin ihtiyaçları karşılanmaktadır²⁸⁷. Nitekim 1566 yılında, İstanbul'daki tophaneden Birecik'e; anuklarıyla birlikte 150 prangı, 240 şikloz, şiklozlara anuk dökmek için 50 kantar bakır ve bir usta gönderilmiştir. Basra'nın ihtiyacı için gönderilen bu malzemenin Birecik'te hazırlandıktan sonra yerine ulaştırılması

²⁷⁹ Orhonlu, *Aynı eser*, s.126.

²⁸⁰ BOA, MAD 2775, s. 328, tarih: 27 Safer 973/23 Eylül 1565.

²⁸¹ BOA, M D VII, s. 468, hüküm: 1349-1350, tarih: 6 Zilkade 975/3 Mayıs 1568; *Aynı defter*, s. 485, hüküm: 1402, tarih: 13 Zilkade 975/8 Mayıs 1568.

²⁸² BOA, KK 67, s. 1334, tarih: 24 Zilhıcc 980/27 Nisan 1573.

²⁸³ BOA, M D XXX, s. 23, hüküm: 57-58, tarih: 25 Muharrem 985/14 Şubat 1577; *Aynı defter*, s. 292, hüküm: 675, tarih: 5 Rebiülahir 985/22 Haziran 1577.

²⁸⁴ BOA, M D XXXIII, s. 233-234, hüküm: 477-478, tarih: 7 Zilkade 985/16 Ocak 1578; M D XXII, s. 44, hüküm: 96, tarih: 4 Zilkade 985/13 Ocak 1578; M D XXXVIII, 141, hüküm: 286, tarih: 8 Rebiülevvel 987/5 Mayıs 1579.

²⁸⁵ BOA, M D XXXII, s. 173, hüküm: 342, tarih: 13 Rebiülevvel 986/20 Mayıs 1578.

²⁸⁶ BOA, M D V, s. 444, hüküm: 1190, tarih: 15 Şevval 973/7 Şubat 1574.

²⁸⁷ BOA, MAD 2775, s. 631, tarih: 1 Cemaziyelevvel 973/24 Kasım 1565.

emredilmiştir²⁸⁸. Birecik kalesinde dökülecek anukların masrafları Haleb hazinesinden, Kığı madeninden şiklozlar için hazırlanacak yuvalakların masrafları da Diyarbekir hazinesinden karşılanması bildirilmiştir²⁸⁹. XVII. yüzyılda IV. Murad devrinde vuku bulan İran üzerine yapılan seferlerde zahire ve top gibi ordu mühimmatı Birecik'ten gemilere yüklenerak Bağdat iskelesi olan Felüce'ye nakledilmiştir²⁹⁰.

Basra'da yapılacak gemilerin kurşun ihtiyacı ise, önceleri İmparatorluğun diğer bölgelerinden gemilerle Trablus'a taşınıp Birecik yoluyla karşılanmaktaydı²⁹¹. Daha sonraları, Maraş'ta bulunan Güğercinlik madeninden²⁹² ve Hakkari'den karşılanmıştır²⁹³. Hakkari'den temin edilen kurşunun bedeli, Van'daki mukataalardan verilmekteydi. Basra'daki gemilerin demir ihtiyacı da kısmen Kığı²⁹⁴ ve kısmen de Maraş'taki madenlerden karşılanmakta ve Birecik yoluyla ulaştırılmaktaydı²⁹⁵. Kurşun ve demirin yanında, Basra gemilerinin organ ihtiyacı da Haleb beylerbeyi tarafından tedârik edilerek Birecik'ten gönderilmekteydi²⁹⁶.

c. Zahire Nakliyatı

²⁸⁸ BOA, MAD 2775, s. 1104, tarih: 16 Şaban 973/8 Mart 1566.

²⁸⁹ BOA, MAD 2775, s. 1078, hüküm: 1-2, tarih: 11 Şaban 973/3 Mart 1566.

²⁹⁰ Abdülkadir Efendi, *Tarih*, s. 650, 663.

²⁹¹ BOA, M D V, s. 365, hüküm: 962, tarih: 19 Receb 973/9 Şubat 1566.

²⁹² BOA, MAD 2775, s. 796, tarih: 22 Cemaziyelahir 973/16 Ocak 1567; "Haleb defterdârına hüküm ki Bağdad beğlerbeğisi mektûb gönderüb ol cânibde bazı hususlar için kurşuna ihtiyaç olduğunu bildürmeğin Güğercinlik madeninden 1500 kantar kurşun gönderilmesin emridüb ..." (M D XXXX, s. 53, hüküm: 115, tarih: 10 Şaban 987/2 Ekim 1579).

²⁹³ "Van beğlerbeğisine hüküm ki..." (BOA, M D X, s. 270, hüküm: 422, tarih: 979/1571)

²⁹⁴ BOA, MAD 2775, s. 618, tarih: 14 Cemaziyelevvel 973/7 Aralık 1565; M D XXVII, s. 202, hüküm: 466, tarih: 15 Şevval 983/17 Ocak 1576

²⁹⁵ BOA, M D XXVII, s. 190, hüküm: 433, tarih: 8 Şevval 983/10 Ocak 1576.

²⁹⁶ "... buyurdum ki hükm-i şerifim vardukda zikr olınan organları ve kurşunu ve demüri Birecikden ve Halebden tedârik idüb ve kürekleri ve tahtaları ve demürleri ve gönder ağaçların ve top kundakların ve sâir gemi ağaçların ve diğerlerin varan Kethüda Cafer ma'rifetiyle Maraş dağlarından kesdirüb ve yontdurub Birecik iskelesine indirdüb tamam olduğu gibi Birecik iskelesinde yapılan gemilere tahmîl itdirüb Basraya irsâl idesiz ve bu hususlarda lâzım olan harç ne ise görüb anda olan defterlere kayd itdüresiz şöyle bilesiz" (BOA, MAD 2775, s. 619, tarih: 14 Cemaziyelevvel 973/7 Aralık 1565); "Haleb defterdârına hüküm ki Basraya fermân olınan kadirgalar mühimmi için 200 Halebî kantar kenevir ve 200 Halebî kantar kömür ve 20 kantar zît yağı ve 20 aded kadirganın birisi baştarde olub reisliğinin üzerine örtmek için çuka lâzım olmağla baştardeye 60 zirâ' kırmızı çuka sâirlerine 50'er zirâ' âsumânî çuka ve kadirga ve baştardelele 40000 zirâ' yelken bezi ve yelken ve gemi için 5000 iğne ve İstanbul vukiyyesiyle altmış vukiyye ispavli ve Haleb kantarı ile bir kantar reşteî bez tedârik olınmasın emr idüb buyurdum ki varıcak asla te'hîr ü tevakkuf itmeyüb fermân olınan keneviri ve kömürü Birecik'den ve Ayıntabdan tedârik idüb sâir zikr olınanların dahi bulunan yerdenalub hâsır ü muheyya idesiz ki müşârünileyh gemilerin kerestesi Maraş dağlarından kesilüb Birecike geldükde fermân olınan hususları sen dahi yarar adamlarla Birecike götürdüb nâzır ta'yın olınan Ayıntab beği Keyvân dâme izzihuye teslim idüb ve ne mikdâr kereste teslim olunursa mühürlü temessük alub südde-i seâdetime gönderesiz husûs-ı mezbûr mühimmâtandur onat mukayyed olub ihmâl ü müsâheleden hazeridesüz ve fermân olınan esbâbların herbir ne bahâya alınmışdır ve ne kadar alınmışdır sen dahi müstakıl defter idüb bildüresiz şöyle ki vakti ile tedârik itmeyüb ihmâl ve mesâhilin sebebi ile avkdan hazer olına özürlü makbûl olmaz muâteb olmak mukarrerdür ana göre mukayyed olası" (M D XXXII, s. 76, hüküm: 157, tarih: 20 Zilhicce 985/23 Nisan 1577).

Osmanlı devletinde tüketimin üretimden çok olduğu bölge ve şehirlere hükûmetin izniyle hububat nakli yapıyordu. Hububatın üretiminden ekmek olarak satışına kadar her safhası devletin sıkı denetimi altındaydı. Hububat sivil halkın ihtiyacının karşılanması yanında, devletin müdafaasının esaslı bir dayanağı ve askerî gücünün en önemli temellerinden birini teşkil ediyordu. Devletin doğu ve batı komşularına karşı devam ettirdiği uzun harpler, memleket içinde Celâliilere ve asî valilere karşı giriştiği amansız tenkil hareketleri için ayakta tuttuğu muazzam orduların insan mevcudunun ve hayvanların beslenmesi için hububat lâzımdı. Bu hububat, miri mübayaalar, nüzûl ve sürsat yolu ile temin ediliyordu. Ordunun hareketinden önce, geçeceği yollar ve uğrak yerleri (menziller) tesbit ediliyordu. Menzillerin civarında bulunan kazâ kadılarına hükümler gönderiliyor ve oralarda ordunun iâşesine gerekli hububatın biriktirilmesi için emirler veriliyordu. Ayrıca her sene beklenmedik anlarda ordu ihtiyacı için nüzûl ve sürsat gibi salmalar gelebilirdi²⁹⁷. Hububatın temini kadar arzulanan yere ulaştırılması da ordunun gücünü etkileyen faktörlerden biriydi. Bilhassa doğuya yapılan seferlerde hububatın depolanması ve arzu edilen menzillere kara ve nehir yoluyla ulaştırılmasında Birecik önemli bir mevki işgal etmekteydi²⁹⁸. Bu iş için Birecik'te hububat anbarları ve cephane depoları bulunmaktaydı²⁹⁹.

Bölgeden temin edilenlerle birlikte Payas ve Trablus yoluyla Mısır ve Rumeli'nden getirilen hububat³⁰⁰, Birecik'ten kira hayvanları veya zahire gemileriyle Bağdat ve Basra taraflarına gönderilmekteydi³⁰¹. Sefer esnasında yapılan hububat nakliyatı yanında, sınırdeki kaleler, Bağdat, Basra ve civarındaki köylerin ihtiyaçları her yıl Fırat ve Dicle yoluyla gönderilmekteydi. Fırat'tan yapılan hububat nakliyatının başlangıç merkezi Birecik, Dicle'den yapılan nakliyatın başlangıç yeri ise Hısn Keyfa ve Musul'du. Gönderilen hububat öncelikle Halep eyaleti, Birecik ve havalisi, Nusaybin, Diyarbekir eyaleti ziraat bölgelerinden temin ediliyordu. Bu bölgelerden üretilen zahirenen yetersiz kaldığı durumlarda Mısır'dan gemilerle Trablus'a, oradan da develerle Birecik'e taşınır ve

²⁹⁷ Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s. 2-3, 33, 40-41.

²⁹⁸ 1578 yılında iki koldan iki serdarla yapılması düşünülen Şark seferi için Trablus'tan Birecik'e taşınarak depolanan hububatın, yarısının nehir yoluyla Bağdat tarafına diğer yarısının da kara yoluyla Erzurum'a taşınması planlanmış, daha sonra seferin kuzeye kaydırılarak serdarın teke düşürülmesi üzerine hububatın tamamı Erzurum'a nakledilmiştir (Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri 1578-1612*, İstanbul 1993, s. 35).

²⁹⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* III, s. 146.

³⁰⁰ Trablus ve Payas'a zahire, genellikle Mısır ve Kıbrıs'tan gemilerle nakledilmekteydi. Kıtık olduğu zamanlarda ise, Rumeli'nden temin edilirdi (Lütfi Güçer, *Hububat Meselesi*, s. 144-145).

³⁰¹ BOA, *M D XXXII*, s. 348, hüküm: 631, tarih: 17 Muharrem 987/16 Mart 1579; *M D XXXVIII*, s. 19, hüküm: 1 Safer 987/30 Mart 1579; *Aynı defter*, s. 130, hüküm: 263, tarih: 15 Rebiülevvel 987/12 Mart 1579.

depolanırdı³⁰². Halep bölgesinden giden zahire Fırat yoluyla Birecik'ten, Diyarbekir bölgesinin zahiresi ise Dicle yoluyla³⁰³ Hısn Keyfa'dan yola çıkarılırdı. Nakilden önce nereye nerden ne kadar zahire gönderileceğine dair ihtiyaç listesi defter halinde İstanbul'dan gönderilir, oradan da üretim bölgelerine gönderecekleri yer ve miktar belirtilerek ayrı ayrı hükümler yollanırdı³⁰⁴. Belirli merkezlerde fazla miktarda hububat bulundurulur, üretim merkezlerinden gelmesi geçikmesi durumunda ihtiyaç olan yerlere buralardan sevkiyat yapılırdı³⁰⁵. Bilhassa Basra taraflarına Bağdat'taki anbarlardan gönderilen zahire ile geçici olarak ihtiyaç karşılanırdı³⁰⁶. Basra'da iklim şartları sebebiyle buğday üç ay gibi kısa bir süre dayanabiliyordu. Bu yüzden zahire stokları yapılamıyor, pirinç ve hurma stoklarıyla ihtiyaçlar giderilmeye çalışılıyordu.

Birecik'ten yapılan hububat nakliyatının üretim yeri ile tüketildiği bölgelerin birbirlerine uzaklığı sebebiyle ulaşım vasıtalarının temini için önceden hazırlık yapılması icabediyordu. Üretim bölgelerinden Birecik'e deve ve katırlarla taşınırdı. Taşıma işlemi, genellikle göçebe aşiretlere kira karşılığında yaptırılır³⁰⁷, her deve 20 kile zahire taşırdı. Birecik'ten nehirle yapılan nakliyatı ise önceden gemi ve kelek yapımı zarureti vardı. Gemilerin herbiri 15 müdd* , kelekler 52-64 tay-yükü** hububat taşıma kapasitesine sahipti³⁰⁸. Fırat'ın aşağılarına giden gemilerin bir daha Birecik'e dönme imkanı yoktu. Bu sebeple devamlı gemi yapımı gerekiyordu. Her yıl mutad ihtiyaçlar için sivil ve askeri gemi ve kelek inşa edilirdi. Olağanüstü durumlarda ihtiyaç kadar gemi, mevcutlardan

³⁰² BOA, *M D XXXVII*, s. 184, hüküm: 353, tarih: 8 Cemaziyelevvel 987/3 Temmuz 1579 ; Şark seferi için Mısır'dan 30000 erdeb zahire, Kıbrıs'tan 20000 müdd arpa gönderilmişti (BOA, *M D XXXVIII*, s. 18-19, hüküm: 71-72, tarih: 1 Safer 987/30 Mart 1579); *M D XXXII*, s. 284, hüküm: 519, tarih: 27 Zilkade 986/25 Ocak 1579.

³⁰³ BOA, *M D V*, s. 320, hüküm: 835, tarih: 23 Cemaziyelahir 973/15 Ocak 1566; *Aynı defter*, s. 500, hüküm: 1359; s. 503, hüküm: 1371, tarih: 11 Ramazan 973/1 Nisan 1566; *Aynı defter*, s. 697, hüküm: 1969, tarih: 2 Zilhicce 973/20 Haziran 1566

³⁰⁴ BOA, *A.DVN.MHM.* 932, s. 13, tarih: 12 Zilkade 977/18 Nisan 1570.

³⁰⁵ BOA, *MAD 2775*, s. 1435, tarih: 3 Şevval 973/23 Nisan 1566.

³⁰⁶ BOA, *M D V*, s. 695, hüküm: 1964, tarih: 1 Zilhicce 973/19 Haziran 1566.

³⁰⁷ BOA, *M D XXXVIII*, s. 130, hüküm: 263, tarih: 15 Rebiülevvel 987/12 Mart 1579; *Aynı defter*, s. 155, hüküm: 308, tarih: 12 Rebiülahir 987/28 Hıaziran 1579; *Aynı defter*, s. 193, hüküm: 382, tarih: 8 Cemaziyelevvel 987/3 Temmuz 1579.

* Müdd, bölgelere göre değişiklikler göstermektedir. 1518'de Mardin'de 8 İstanbul kilesi 100 müdd (1 müdd= 2.052 kg buğday veya 2.66 litre), Harput'ta 1 müdd 8 İstanbul kilesine yani 266.7 litreye denkti. Arapkir müddü ise Harput müddünün yarısı kadar olup yaklaşık 133.3 litreydi. 1 İstanbul kilesi ise 25.656 kg buğday veya 35.27 litreydi (Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 51, 57).

** Tay, bir hacim ölçüsü olup 1 tay, 5 İstanbul kilesine eşitti (Orhonlu, Şehircilik ve Ulaşım, s. 131, dipnot:106).

³⁰⁸ BOA, *MAD 2775*, s. 324, tarih: 29 Safer 973/25 Eylül 1565; 1735 yılında Birecik'ten Rıdvâniye iskelesine 120 kıta gemi ile 93060 kile buğday ve arpa gönderilmişti. Herbirine Ruha kilesi ile 170 kile olmak üzere 25 gemiye toplam 17000 İstanbul kilesi buğday yüklenmişti. Beherine Ruha kilesi ile 200 kile olmak üzere 95 gemide toplam 76000 küsur İstanbul kilesi arpa taşınırdı . Belgede verilen bilgilere göre 1 Urfa kilesi, İstanbul kilesinin dört katı bir hacme sahipti. İstanbul kilesi ile 1 kile buğday=20 vukiyye=25.656 kg, 1 kile arpa=17 vukiyye=21.8 kg. ağırlığındaydı (BOA, *D.BŞM* 1868, s. 5, tarih: 5 Zilhicce 1147/28 Nisan 1735). Buna göre 120 gemi ile 370600 kg arpa ve 436152 kg buğday taşınırdı.

temin edilemezse güz aylarından başlanan hummalı bir çalışmayla ilkbahara yetiştirilirdi³⁰⁹. IV. Murad'ın Bağdat seferi öncesinde ordunun ihtiyacını karşılamak için Birecik'te 600 gemi inşa edilmişti³¹⁰. Gemilere yüklenen zahire Bağdat ve Basra'ya kadar ulaştırılırdı³¹¹. Nehir yataklarının dolması ve yer değiştirmesi gibi sebeplerle gemilerin yürüyemediği bölgelerde tekrar kira hayvanlarına yüklenen hububat tüketim merkezlerine ulaştırılırdı. Yaklaşık her gemi 17 ton hububatla yola çıkarılır, nehir suyunun azaldığı yaz aylarında yük hafif tutulur, bahar aylarında arttırılırdı.

d. Ticari Nakliyat

Birecik XVI. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin büyüklüğü oranında önemli bir konuma sahipti. İran, Irak, Suriye, Akdeniz, Karadeniz yollarının ve Basra körfezi yoluyla Hindistan yolunun kavşak noktasında bulunmaktaydı. Birecik'ten ayrılan yollar, Bağdat ve Basra istikametine, Suriye limanlarına, Mısır, Mekke, Medine ve Yemen'e, ve İstanbul'a ulaşıyordu. Ayrılan yollardan biri Antep, Maraş Kayseri üzerinden İç Anadolu ve Karadeniz bölgelerine, diğer biri de, Diyarbekir, Van üzerinden Tebriz'e uzanmaktaydı. Bu bölgelerin malları güneyden kuzeye, doğudan batıya gelip-giderken Birecik'ten geçmek mecburiyetindeydi. Aksi halde kervanlar güneydeki uçsuz bucaksız çöllere düşebilirdi. Hindistan'dan deniz yoluyla Basra'ya gelen baharat ve diğer kıymetli emtia, develerle Bağdat ve Birecik'e taşınıp, burada depolanıyordu³¹². Birecik'ten alınan emtia, Halep üzerinden Trablus iskelesine veya Suriye sahilindeki diğer limanlara taşınıyor, oradan da başta Venedik, Ceneviz ve diğer batı ülkelerinin gemileriyle Avrupa'ya taşınıyor veya kara ve deniz yoluyla İstanbul'a ulaştırılıyordu³¹³. İran ipeğinin Halep pazarına taşınarak Avrupa'ya sevki de Birecik üzerinden güvenli bir şekilde gerçekleştirilmekteydi³¹⁴. 1630'lu

³⁰⁹ 1566 yılında Basra'ya gönderilecek hububat ve asker naklinde kullanılmak üzere Birecik'te inşa edilecek 400 geminin hazırlıkları 25 Eylül 1565'de tamamlanmış, 1566 ilkbaharına kadar yetiştirilmesi hedeflenmişti. Bunlardan 150 tanesi zahire gemisi idi. Ancak Halep beglerbeğisi ihtiyaç duyulan zahirenin naklinin 300 gemi ile mümkün olacağını arzetmişti (BOA, MAD 2775, s. 324, tarih: 29 Safer 973/25 Eylül 1565);

³¹⁰ BOA, M D LXXXVII, s. 131, hüküm: 312, tarih: 1 Ramazan 1047/17 Ocak 1638.

³¹¹ Halep beylerbeyi ve defterdarına yazılan 23 Nisan 1566 tarihli hükümlerde, Birecik'te hazırlanan 150000 kile arpa ve 50000 kile buğdaydan oluşan onbin filorilik hububatın yüklendikten sonra yeteri kadar kürekçi ve muhafız verilerek Fırat yoluyla gönderilip Bağdat beylerbeyine teslim edilmesi bildirilmiştir. (BOA, MAD 2775, s. 1391, tarih:3 Şevval 973/23 Nisan 1566; Aynı defter, s. 1435, tarih:3 Şevval 973/23 Nisan 1566; M D V, s. 388, hüküm:1028, tarih: 27 Receb 973/17 Şubat 1566).

³¹² "Halep beglerbeğisine ve defterdârına hükm ki, Hama beği iken fevt olan Ahmed hâl-i hayvânında Birecik kalesinin dizdârında on yedi yük çivîdi emânet vaz' eylediği i'lâm itmeğın..." (BOA, M D XXXXII, s. 196, hüküm 610, tarih: 17 Muharrem 989).

³¹³ Işıksal, Aynı makale, s. 40.

³¹⁴ 1579 yılında Van üzerinden İran ipeği getiren bir kervan Erzurum ve Bağdat taraflarında yaylayıp kışlayan kürtlerden bir eşkiya çetesi tarafından soyulmuş, iki yük ipek eşkiya elinde kalmıştı (BOA, M D XXXX, s. 241, hüküm: 553, tarih:13 Ramazan 987); İran'dan gelip Arabistan tarafına giden yolcular da Birecik'ten geçmektedir. 1579 yılında İran elçisi Şahkulu Ma'sûm Sultan'a hac için izin verilmiş, Van-

yıllara kadar İran ipeğinin ve Hindistan emtiasının Avrupa'ya taşınmasında başlıca yollardan biri olan Basra-Bağdat-Birecik-Haleb yolu, Avrupa gemilerinin istikrarlı bir şekilde Hint Okyanusu'ndan Akdeniz'e mal taşımaya başlamasından sonra bu açıdan önemini yitirmiştir³¹⁵.

Trablus iskelesi, Avrupa'dan gelen ve Avrupa'ya gidecek malların yüklenip boşaltıldığı bir merkezdi³¹⁶. Tüccarlar Trablus iskelesine çıkardıkları mallarını, Haleb'e ve Haleb'ten de Birecik'e kervanlarla taşımakta, oradan da gemilerle Bağdat'a sevk etmekteydiler³¹⁷. Bu yol, Ortaçağlardan beri işleyen ve Osmanlılar zamanında da kullanılan bir güzergâhdı. Hint Okyanusu'ndan Kızıldeniz yoluyla Süveyş'e, oradan Kahire ve İskenderiye'ye getirilerek Akdeniz'e, Basra'dan da kervanlarla Haleb'e ulaştırılan emtia, oralardan imparatorluğun diğer noktalarına naklediliyordu. Basra, Hind mallarının Osmanlı ülkelerine nakledildiği bir limandı. Hindistan ile Basra körfezi arasında birçok ticaret gemisi serbest bir şekilde gidip-gelebiliyordu³¹⁸. Basra, Fırat üzerindeki nakliyatın da diğer ucunu teşkil ediyordu. Akdeniz'de ise, İskenderiye ile İskenderun arasındaki Trablus limanı, Haleb üzerinden gelen doğu mallarının Avrupa ülkelerine ve gemilerle İstanbul'a taşındığı bir merkezdi. Trablus limanı, Hindistan'dan kervanlarla gelen ipek,

Diyarbakir-Ruha-Birecik üzerinden Haleb'e gitmesi kararlaştırılmıştı. Ancak elçi erken yola çıktığı için hac zamanına kadar Ruha veya Birecik'te eğlendirilmesi emredilmiş, halkla kesinlikle irtibat kurdurulmaması, askerin ihtişamlı bir şekilde karşılaması bildirilmiştir (BOA, *M D VII*, s. 913, hüküm: 2500, tarih: 26 Cemaziyelevvel 986/5 Ağustos 1578).

³¹⁵ İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti üzerinde bir tetkik münasebetiyle", s. 170.

³¹⁶ "Trablus beği Muzaffger Beğe hüküm ki Hala Trablus iskelesi Firengistan ve arab iskelesi olduğundan mâadâ Kıbrıs ceziresinin cem' mühimmâtı belki zâd ü zevâdesi ve terekisi ol iskeleye münhasır olub Trablus'a vâli olanlar cezire-i mezbureye müteallik vâki' olan eğer tereke ve zehâir ve sâir mühimmât ve levâzım ne ise Kıbrıs beğlerbeğisinden taleb olundukca vakti ile tedârik ü irsâl eylemek ve zikr olunan iskeleyi dâimü'l-evkât görüb gözedüb firengistan cânibinden gelan barcalar ve sâir gemiler terek ve gayri memnû' olan metâ'ı emre muhâlif alub gtmemek bâbında ihtimâm üzre olmak levâzım-ı din ü devletden iken hâliya mezbûr iskeleye elliden ziyâde barca Franca nâmı ile yanaşub ale't-tevâli tereke ve sâir hubûbât ü me'külât tahmîl idüb dârü'l-harbe alub gidüb bey' eyledükleri istimâ' olundu" (BOA, *M D XIX*, s. 161, hüküm: 340, tarih: 17 Safer 980/29 Haziran 1572).

³¹⁷ Ane sancağıbeği Ebu Riş oğlu Tahir Bey, Şam, Haleb, Trablus taraflarında vurgun yapan eşkiyanının hakkından gelmesi üzerine merkezden taltif edilmiş, Bağdat, Diyarbakir, Rakka, Musul, Trablusşam, Haleb taraflarında isyan eden arab eşkiyasının bastırılması ile vazifelendirilmişti (BOA, *M D LXXII*, hüküm: 426-428, tarih: 15 Ramazan 1003/24 Mayıs 1594); Yine Balis sancağı ile Birecik arasındaki ormanlıklar arasında yuvalanan Yük arabaları, sipahilerin Kars seferinde olmasından istifadeyle Haleb'den Birecik iskelesine ve Birecik'ten Haleb'e ve Diyarbakir'e giden tüccarın kafileleri üzerine baskınlar yapıp eşyalarını alarak bazılarını öldürmüşler, kara nehir ulaşımı tehlikeli bir hal almıştı (BOA, *M D XXXIX*, s. 349, hüküm: 685, tarih: 10 Rebiülevvel 988/25 Mayıs 1580); Daha sonraki tarihlerde de bunların baskınlarının ardı arkası kesilmemiş, Yük arabının Fırat üzerinde yolculara tasallutu devam etmiştir(BOA, *Mühimme Zeyli* 5, s. 58, hüküm: 196, tarih: 18 Ramazan 999/10 Temmuz 1591); Ekraddan Şahin ve Şerik taifesi, Haleb'den gelip Musul üzerinden Bağdat'a giden kervanı basıp dört kişiyi öldürüp 2000 altınlık mallarını yağma etmişlerdi (BOA, *M D LXIX*, s. 214, hüküm: 428, tarih: 30 Rebiülevvel 1001/4 Ocak 1593).

³¹⁸ 1559 yılında Bağdat'tan Lahsa'ya asker nakli için Basra'ya gelen tüccar gemilerinden istifade edilmişti. Ancak gemiciler bundan rahatsız olmuşlar, Basra benderine tüccar gemisi yanaşmaz olmuş ve Basra beylerbeyinin arzı üzerine bu duruma son verilmiştir (BOA, *M D III*, s. 103, hüküm: 260, tarih: 25 Zilkade 966/29 Ağustos 1559).

baharat ve diğer uzakdoğu mallarının ihraç merkeziydi. Avrupalı tüccarlar Trablus ile Haleb arasında devamlı gelip giderlerdi.

Basra ile Trablus arasında ipek, gümüş, inci ve diğer kıymetli emtia taşıyan tüccarların malları, zaman zaman arap aşiretleri tarafından yağmalanmaktaydı³¹⁹. Aynı durum Haleb'den Bağdat'a ve Bağdat'tan Haleb'e gelip giden tüccarlar için de söz konusuydu. Nitekim 1571 yılında Bağdat'tan Haleb'e gelmekte olan bir kervan Deyr ü Rahbe kazası civarında arap aşiretleri tarafından soyulmuştu³²⁰. Bu sebeple tüccarların eşkiya baskınından zarar görmemesi için tehlikeli geçit noktalarına derbentçiler yerleştirilmişti³²¹. Kanuni Sultan Süleyman Han zamanında, Maraş, Halep, Kara Amid ve Şehrizol yolları üzerinde olup eşkiya eksik olmadığı için Saroz köyünde kırk nefer yerleştirilerek derbentçi tayin edilmişti. Bu sayade huzur sağlanmıştı. Ancak derbentçilerin yerlerini terketmeleri üzerine tekrar eşkiya baskınları ile yolcular soyulmaya başlanmıştı. 1582 yılında Maraş beylerbeyine yazılan hükümle derbentçilerin tekrar yerlerinde oturmalarının sağlanması emredilmiştir³²². Bütün bu tedbirler, gerekli güvenliği sağlamaktan uzak kalmış, askerin seferde bulunması eşkiyanın azıp yolcuların soyulmasına sebep olmuştu. Rakka'dan Ruha'ya varıncaya kadar Tekrit sancağının muhafazasına verilmiş³²³, eşkiya baskınları sebebiyle Bağdat, Şehrizol, Lahsa ve Basra yolu üzerinde bulunan ve yolcuların yem ve yemeklerini temin ettikleri Musul sancağı ahalisi, eşkiya baskınları sebebiyle tamamen vatanlarını terk etmişlerdi³²⁴. Eşkiya baskınlarının önüne geçmek için Musul'la Bağdat arasındaki yol güzergâhında bulunan Daşni beylerine sancak verilmiştir³²⁵. Ancak bu da netice vermemiş, Pamuklu ve Toprakkale adlı kalelerin bina edilerek otuzar mustahfız yerleştirilmesi kararlaştırılmıştı³²⁶. Daha sonraki tarihlerde celâlî isyanları sebebiyle bölge şehir ve köyleri tamamen harabe haline gelmiş, Ayıntab şehir merkezi yağmadan, kalesi tüfek ateşine tutulmaktan kurtulamamıştı³²⁷. Karayazıcı Abdülhalim, Urfa'yı ele geçirmiş, rivâyete göre kendisini hükümdar ilan ederek etrafa fermanlar göndermekten çekinmemişti³²⁸. Bazı arab kabileleri ile birlikte hareket eden Ebu Riş oğlu Ahmed de, Bağdat-Haleb arasında seyr ü sefer eden kervanları basarak yağmalamaya başlamıştı. Bir taraftan haricî savaşlar, bir taraftan da Celali isyanları ile

³¹⁹ BOA, *M D XXXX*, s. 186, hüküm: 413, tarih: 17 Şaban 987/7 Ekim 1579.

³²⁰ BOA, *KK*, s. 260, tarih: 17 Rebiülahir 979/8 Eylül 1571.

³²¹ Derbent teşkilâtının kuruluş ve işleyişi hakkında bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı*, İstanbul 1990.

³²² BOA, *M D XXXXVIII*, s. 126, hüküm: 340, tarih: 20 Ramazan 990/18 Ekim 1582; *Aynı defter*, s. 159, hüküm: 439, tarih: 6 Şevval 990/4 Ekim 1582.

³²³ BOA, *M D XXXV*, s. 303, hüküm: 766, tarih: 27 Receb 986/29 Eylül 1578.

³²⁴ BOA, *M D XXXX*, s. 135, hüküm: 296, tarih: 9 Şaban 987/1 Ekim 1579.

³²⁵ BOA, *M D XXXXVI*, s. 263, hüküm: 592, tarih: 2 Zilhicce 989/28 Aralık 1581.

³²⁶ BOA, *M D LI*, s. 31, hüküm: 102, tarih: 19 Şaban 991/7 Eylül 1583.

³²⁷ BOA, *M D LXXII*, hüküm: 700, 702, tarih: 3 Cemaziyelevvel 1002/25 Ocak 1594.

³²⁸ Mücteba İlgiürel, "Celâlî İsyanları", *TDVİA*, VII, s. 254.

uğraşan hükûmet, Ebu Riş oğlu Tahir Bey'i Bağdat-Diyarbakir-Şam yolları üzerinde gelip-giden ticaret kafileleri ve yolcuların muhafazası ile görevlendirmişti³²⁹.

3. Fırat Nehri Kaptanlığı

Fırat nehrinin Birecik-Bağdat güzergâhı devamlı şekilde ticaret gemileri ve savaş malzemesi ve asker taşıyan gemilerce işgâl edilmektedir. Bu sebeple, gemi sayısının çokluğuna göre bilhassa büyük seferlerin olduğu yıllarda topluca yapılan sevkiyatlarda kaptan tayini zaruri olmaktadır. Gemi sayısının çokluğuna göre değişik rütbelere hâiz kaptanlar tayin edilmektedir.

Bilhassa Basra ve Lahsa mühimmâtı için gönderilen malzemeleri taşıyan gemiler, daima bir kaptan nezaretinde gönderilmektedir. Bu gemilere kaptan tayini ile ilgili en geniş bilgi, 1577 yılında Basra'da ağalığa tayin emri verilen Darende Mahmud'un kaptan olarak atanması ile ilgili hükümde yer almaktadır³³⁰. Darende Mahmud'un gemileri gidişte ve gelişte uygun şekilde görüp-gözetip, korkulu ve tehlikeli yerlerden emin ve sâlim şekilde geçirerek yerine ulaştırması emredilmiştir. Gemilerde görevli reis, azep ve diğerlerinin kaptanın emirlerine itaatten geri kalmamaları da ayrıca belirtilmiştir.

Birecik'ten yapılan nakliyyede kaptan tayini ile ilgili ilk belgemiz, Eski Birecik alaybeyi Zâim Hayreddin'in 1552 yılında 300 sandal yapıp Basra'ya ulaştırmasıyla ilgilidir³³¹. Daha sonraki bir hükümden, ehl-i vukuf olduğu için mezkur sandalların yapımıyla görevlendirilen Zâim Hayreddin'in aynı gemilerin yerine ulaştırılmasından sorumlu kaptan olduğu da anlaşılmaktadır³³².

1560 yılında Lahsa beylerbeyi Mehmed Bey'in Bahreyn hakimi Reis Murad'ı tedib için yaptığı seferde adigeçen hakimın küffarla işbirliği yapması sonucu Osmanlı gemileri

³²⁹ BOA, M D LXXII, hüküm: 695, tarih: 4 Rebiülevvel 1002/28 Ekim 1593.

³³⁰ "Nişân-ı hümayun hükmü oldur ki sâbıkâ Haleb beğlerbeğisi Ali mektub gönderüb Birecikden Bağdad ve Basra ve Lahsa mühimmâtı için lâzım olan kereste dâimâ nehr-i Fırat üzerinden gemilerle irsâl olundukda kapudan tayin olunugelüb bi'l-fi' Basrada düşenden ağalığa hükm-i şerif virilüb müyesser olmayub sekiz bin beş yüz akçeye müstehak olan Darende Mahmud için yarar olub hidmetinde hervechile mahall ü müstakim olmağla gemilerle varub gelmekden hâli değıldür gemileri teslim idüb emn ü sâlim bir kapudan olmak lâzımdür diyü bildürmeğın nehr-i mezbûr üzerinde zikr olunan mahallere mühimmât iletmek için giden miri gemilere mezkûr kapudan tayin olunmasın emr idüb buyuyrdum ki anın gibi fermân-ı şerifim mucubunce miri gemiler mahall-i memura gönderilmek lâzım geldükde emr-i şerif mucubunce müşârünileyh kapudan olub gemileri varışda ve gelişte onat vechile görüb gözedüb mahuf ü muhatara olan yerlerden hüsn-i tedârikle geçirüb emin ü sâlim iledüb getürüb hidmât-i hümayunumda bezl ü maktûr eyleye gaflet ile zarar erişilmekden hazer eyleye ve müşârünileyh giden gemiler reisleri ve azebleri ve sâir halkı müşârünileyhi kendilerin kapudan bilüb emrinden tecâvüz itmeyüb muhâlefet itmekden hazer eyleyeler mumâ ileyh dahi hüsn-i ittifâk üzre olub hilâf-ı emr-i şerif iş olmakdan hazer eyleye" (BOA, KK 88, s. 428, tarih 15 Receb 985/28 Eylül 1577).

³³¹ TSMK, Koğuşlar (M D), 888, vr. 518a, tarih: 8 Muharrem 960/25 Aralık 1552.

³³² BOA, M D XII, s. 287, hüküm: 588, tarih: 17 Şevval 978/14 Mart 1571.

düşman eline geçmiş ve askerler de adada mahsur kalmışlardır³³³. Bu sebeple Basra beylerbeyinin de imkanı olmadığını arz etmesi üzerine Vezir Mehmed Paşa'ya³³⁴ hüküm gönderilerek Birecik'te bir an önce maslahata uygun gemiler yaptırıp yardıma koşması³³⁵ emredilmiştir. Vezir Mehmed Paşa'nın isteği üzerine Birecik'e gemi binası için mimar, reisler ve kaptan gönderilmiştir³³⁶. Yapılması emredilen 20 parça gemi için kereste teminine ve gemilerin inşasına hemen başlanmış, ancak suyun tuğyanı zamanının yaklaşması üzerine sekiz kalyatanın kerestesi bir an önce tamamlanarak İstanbul'dan gönderilen reisler ve kaptan nezaretinde yola çıkarılması emredilmiştir. Yapılan araştırma neticesi Birecik'te inşa edilecek gemilerin Basra'ya kadar nehir yoluyla ulaşmasının mümkün olmadığı anlaşıncı, gemilerin kereste ve küreklerinin Fırat ve İsa kanalı yolu ile Bağdat'a oradan da sallarla Basra'ya gönderilerek sekiz kalyata yapılması³³⁷ emredilmiştir. Basra'ya gidecek kereste için Birecik'te 60 gemi inşa edilmiş ve malzemeler İstanbul'dan gönderilen kaptanını nezaretinde Bağdat'a ulaştırılmıştır³³⁸.

1568 yılında Cezâyir seferi için 200 gemi yapılmış, bu gemilere A'zâz ve Kilis sancakbeyi Canbolad Bey kaptan tayin edilerek Birecik'ten gönderilmiştir³³⁹.

1577 yılında Basra'da ağalığa tayini gerçekleşmeyen Darende Mahmud, Birecik'ten gönderilen gemilere kaptan tayin edilmiştir³⁴⁰.

1701 yılında Abdurrahman Ağa'nın Birecik'te inşa ettiği³⁴¹ gemilerle, Aşçı oğlu Mehmed Paşa'nın kaptanlığında 120 parçalık bir ince donanma teşkil edilmiş ve Fırat nehrinin eski yatağına getirilmesi ve eşkiyanın tedibi için gerekli asker ve malzemenin

³³³ Cengiz Orhonlu, "1559 Bahreyn seferine âid bir rapor", *TD*, sayı: 22 (Mart 1967), İstanbul 1967, s. 1-16.

³³⁴ Üçüncü vezir Sokullu Mehmed Paşa, 1559 yılında cereyan eden Şehzade Bayezid ile Şehzade Selim arasındaki savaşta Şehzade Selim'in yanında görevlendirilmiş ve Bayezid'in İran'a kaçmasından sonra Selim'le birlikte Halep'te kışlamıştır. Daha sonra kapıkulu askeri ile birlikte İstanbul'a dönmüştür (Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi* I, hazırlayan: B. Sıtkı Baykal, Mersin 1992, s. 276-278; M. Tayyib Gökbilgin, "Mehmed Paşa. Muhammed Paşa, Sokullu, Tavi", *İA*, VII, s. 597).

³³⁵ BOA, *MD* III, s. 258, hüküm 747, tarih: 2 Cemaziyelevvel 967/30 Ocak 1560

³³⁶ BOA, *MD* III, s. 286, hüküm: 834, tarih: 8 Cemaziyelahir 967/7 Mart 1560.

³³⁷ "Vezir Mehmed Paşa'ya hüküm ki: mektûb gönderüb Birecik'de binâsı fermân olınan gemilerin irsâl olunmasın emrim üze ehl-i vukûfdan tefahhus olundukda cümle kereste tedârik ü tekmîl olunub Birecik'den Fırat'la Dicle'ye andan İsa ile Bağdad'a gönderilüb veyahud Sûr ile sallara tahmil olunub Basra'ya gönderillüb anda binâ olmakdan gayri mümkün değildir diyü haber virdüklerin bildürmişsin ..." (BOA, *MD* III, s. 290, hüküm 849, tarih: 12 Cemaziyelahir 967/11 Mart 1560).

³³⁸ BOA, *MD* III, s. 453, hüküm: 1355, tarih: 22 Şevval 967/16 Temmuz 1560.

³³⁹ "Ruha beğine hüküm ki:..." (BOA, *MD* VII, s. 948, hüküm: 2608, tarih: 12 Cemâziyelahir 976/2 Aralık 1568).

³⁴⁰ BOA, *KK* 88, s. 428, tarih 15 Receb 985/28 Eylül 1577.

³⁴¹ BOA, *MAD* 5433, tarih: 1 Ramazan 1112/9 Şubat 1701.

taşınmasında kullanılmıştır³⁴². XVIII. yüzyılda Şat kaptanlığı adıyla anılan bu göreve Mehmed Paşa, Tuna kaptanlığından³⁴³ getirilmiştir.

³⁴² Silahtar Fındıklılı Mehmet Ağa, *Nusretnâme II*, sadeleştiren: İsmet Parmaksızoglu, İstanbul 1966-1969, s. 53; Abdülkadir Özcan, "Daltaban Mustafa Paşa'nın Basra seraskerliği", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985) Tebliğler III. Türk Tarihi II*, İstanbul 1989, s. 477.

³⁴³ Orhonlu, *Şehircilik ve Ulaşım*, s. 136.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİRECİK SANCAĞINDA TOPRAK İDARESİ

Osmanlı devletinde arazi, mülkiyet ve tasarruf itibariyle; mîrî, vakıf ve mülk olmak üzere üç ana gruba ayrılmaktadır. Mîrî arazinin *rekabesi* devlete, tasarrufu ise devlete veya devlet adına şahıslara ait olabilirdi. Vakıf ve mülk arazinin sahipliği ve tasarrufu ise doğrudan doğruya şahısların ellerinde olurdu²⁰³. Devlet, mîrî araziye, askerî hizmetler, muayyen vazife ve mükellefiyetler karşılığında, gelirinin büyüklüğüne göre; has, zeamet ve timar olarak tevcih ederdi. Kendisine mîrî araziden dirlik tevcihi yapılmış olanlar, bu toprakların defterde yazılı gelirlerini alırlar ve karşılığında mükellefiyetlerini yerine getirirlerdi²⁰⁴. İmparatorluk dahilinde, fetih öncesindeki mülkiyetlerin tanınması veya daha sonra yapılan temlikler sebebiyle mülk topraklar ortaya çıkmıştır. Daha önceki vakıfların tanınması ve mülk sahiplerinin vakfetmesi sebebiyle bir kısım topraklar vakıflara ayrılmıştır. Mülk toprakların rekabesi ve tasarrufu sahiplerine, vakıf arazilerin gelirleri ise vakfedildiği maksada aittir. ²⁰⁵. Devletin esas gelirini temin eden mîrî arazi büyük bir yekûn tutmaktadır. Nitekim 1527-1528 malî yılı bütçesinde, vergi gelirlerinin % 88'i mîrî, % 12'si ise vakıf ve mülklerden toplanmaktadır²⁰⁶. Ancak XVI. yüzyılda fetih hareketlerinin yoğunlaşması dolayısıyla devletin asker ihtiyacının fazlaşması, timarlı sipahide artışa gidilmesine sebep olmuş, buna bağlı olarak arttırılan mîrî arazi askerî sınıfa dağıtılmıştır.

²⁰³ Ö. L. Barkan, "Türk-İslâm toprak hukuku tatbikâtının Osmanlı İmparatorluğu'nda aldığı şekiller: İmparatorluk devrinde toprak mülk ve vakıfların hususiyeti", *Toplu Eserler I*, s. 253 vd.

²⁰⁴ Aynı yazar, "Timar", *Toplu Eserler I*, s. 817-818.

²⁰⁵ Aynı yazar, "Türk-İslâm toprak hukuku tatbikâtının Osmanlı İmparatorluğu'nda aldığı şekiller, Malikâne-divânî sistemi", *Toplu Eserler I*, s. 154.

²⁰⁶ Aynı yazar, "H. 933-934 (M. 1527-1528) malî yılına aid bir bütçe örneği", s. 277; aynı müellif, "Timar", *Toplu Eserler I*, s. 806-807.

Birecik sancağı toprakları, mülkiyet ve tasarruf şekilleri yönünden üç kısma ayrılmaktadır. Sancak dahilinde mirî, mülk ve vakıf araziler mevcuttur. Büyük çoğunluğunu mirî araziler teşkil etmektedir.

A. VAKIF VE MÜLK ARAZİ

Birecik sancağında bir kısım arazilerin vakıf veya mülk olarak kullanıldığı görülmektedir. Bilindiği gibi vakıf arazide toprağın tasarrufu ve gelirlerinden faydalanma, vakfedildiği maksada aittir. Rakabesi ise kimsenin değildir. Mülk toprakların ise rakabesi ve tasarrufu sahiplerine aittir. Birecik sancağındaki vakıf araziler, genellikle Memlûkler döneminden kalma vakıf ve mülklerin Osmanlı devletince tanınmış olması ile teşekkül etmiştir. Zaten az sayıda olan mülk araziler de, evlâdlık vakıf şekline getirilmiş, bunların çoğu daha XVI. yüzyılın sonlarında cami vs. gibi bir hayır kurumunun akarı olarak faaliyet göstermeye başlamıştır.

Birecik ve Rumkale şehirlerindeki ev, dükkan vs. vakıflarından ayrı olarak sancak dahilindeki köy, mezraa, arazi ve nehirlerin; bir zaviyeye, bir camiye, bir medrese veya bir hayır işine vakfedildiği görülmektedir. Evlâdlık vakıfların teşekkül tarzı da, zaviye şeyhlerine veya çocuklarına, hanedâna yakın şahsiyetlere verilen mülk arazilerin bölünmeden evladlarına intikal etmesini sağlamayı amaçlamaktadır. Birecik sancağında 1536 yılında 9504, 1552'de 9081, 1571'de 12409, 1584'de 13402.5 akçe gelir getiren arazi mülk olarak kaydedilmiştir. Buna karşılık vakıf arazilerin; 1536'da 122927, 1552'de 131318, 1571'de 190619 ve 1584'de 196476 akçelik gelir getirdiği görülmektedir. 1550 öncesine ait bir vakıf defterinde²⁰⁷ Birecik sancağında toplam 23 köy ve 6 mezraa vakıf, 9 köy ve 3 mezraa da mülk kaydedilmiştir. 1584 yılı tahririnde ise, 43 köy, 23 mezraa, bir değirmen ve bir nehir vakıf, 6 köy ve 4 mezraa da mülk kaydedilmiştir²⁰⁸.

Birecik sancağında mülk ve vakıfların gelirleri yıllara göre nasıl farklılıklar gösteriyorsa, toplam sancak gelirleri arasındaki oranları da aynı şekilde değişmektedir. Birecik sancağında arazinin çok cüz'î bir kısmı mülk veya vakıf olarak tasarruf edilmektedir. Sancak gelirlerinin 1536 yılında % 6.1'i, 1552 yılında % 5.5'i, 1571 yılında 4.7'si, 1584 yılında 4.8'i vakıf; 1536'da % 0.5'i, 1552'de % 0.4'ü, 1571'de % 0.3'ü, 1584'te % 0.35'i mülk olarak kullanılmaktadır.

²⁰⁷ Belediye Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı, MCE 36.22, s. 1-8.

²⁰⁸ Bu artışların sebebi, toprak üzerinde devletin kontrolünün artması neticesi, mülk veya vakıf olduğunun ispat edilerek ortaya konması olmalıdır. Yoksa yeni temlik yapıldığı için değildir.

1. Kültür Eserleri ve Bunlara Yapılan Vakıflar

Kır yerleşim merkezlerinde ve tarım arazilerinin sahipleriyle ilgili kayıtlardan bazı yerlerin kültür ve ibâdet eserleri için vakfedildiği görülmektedir. Bu kayıtlara göre Birecik sancağı kır yerleşim merkezlerinde bulunan zaviye ve camileri tesbit etmek mümkün olmaktadır.

a. Zaviyeler

Bir tarikate mensup dervişlerin, bir şeyhin idâresinde topluca yaşadıkları, ilim öğrenme ve ibâdet etmenin yanında gelip geçen yolculara ücretsiz yiyecek, içecek ve yatacak yer sağladıkları yerleşme merkezlerine veya yol üzerindeki bina yahut bina topluluklarına zâviye adı verilmektedir²⁰⁹. Zâviyeler, Osmanlıların kuruluş döneminde, özellikle Anadolu ve Rumeli'nin Türk ve müslüman kimliğini kazanmasında etkin rol oynadıkları müşâhade edilmektedir. Bilhassa şehir dışına yol güzergâhlarına kurulan zâviyeler sosyal yönden çok faydalı hizmetler vermişlerdir. Zâviyelere devlet tarafından gelip-geçenlere hizmet etmeleri karşılığında vergi muafiyetleri sađlanmışır²¹⁰. Bu sâyede ıssız yerler şenlenmiş, terkedilmiş köyler yeniden canlanmış, yeni yerleşim merkezleri kurulmuştur. Birecik sancağına bağlı Seyh Müslim köyü bu şekilde kurulan bir yerleşim yeridir. Seyhm slim Zâviyesi köyü olması dikkat çekicidir²¹¹.

Tapu-tahrir defterleri ve diğer arşiv belegelerinden istifâde ederek bir bölgedeki zaviyelerin adları ve görevlilerini, zâviyeye vakfedilen gelir kaynaklarını ve bunların nerelere sarfedileceğini öğrenmek mümkün olmaktadır. şimdi Birecik sancağı kır kesiminde bulunan zaviyeleri ve arşiv kayıtlarına göre durumlarını inceleyelim:

şeyh Davud Zaviyesi

Nizib'de medf n bulunan şeyh Davud adına inşa edilmiştir. Memluk sultanlarından G r  Nizib'teki birkaç  iftliği zaviyeye vakfetmiştir. İlk tahrirde Mehmed oğlu şeyh Hacı'nın meşihatinde olan zaviye, daha sonra bunun oğlu şeyh Ak l'in ve daha sonra da diğer oğlu şeyh İbrahim'in idaresinde kalmıştır. şeyh Hacı ve evlâdının ziraat ettikleri yerlerden hasıl olan  şr n zaviyenin gelip-gidenlerine sarfedilmesine izin verilmiştir.

²⁰⁹ Ahmet Yaşar Ocak-S. Faroghi, "Zâviye", *İA* XIII, s. 468. Ayrıca bkz.  . L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler I, İstil  devrinin kolonizatör Türk dervişleri", *VD*, II (Ankara 1942), s. 279-386.

²¹⁰ TKGMKKA, *TD*, 564, vr. 247b, 250b; BOA, *MAD*, 15776, s. 5, 11.

²¹¹ BOA, *TD*, 184, s. 81; *TD*, 276, s. 116.

Zaviyenin 6 nefer hizmetkârı bulunmaktadır. Bunların hepsi Şeyh Hacı evlâdındandır²¹². İlk tahrirdeki kayıttan Nizip köyündeki üç çiftlik yeri ekip biçtikleri anlaşılmaktadır²¹³. Ayrıca Birecik nahiyesine tabi Haribli köyünün de 24'te 4 hissesi zaviyeye vakfedilmiştir²¹⁴. Zaviyenin Haribli köyünden yıllık 672 akçe geliri bulunmaktadır²¹⁵.

Şeyh Ahmed Zaviyesi

Nizib'de Kilise camii içerisinde faaliyet göstermektedir. Şeyh Ahmed, merhum Mevlânâ Şeyh Habib dervişlerinden olup Kilise camiinde toplanan dervişlere zikir yaptırmaktadır. Bu sebeple de Şeyh Ahmed ve bunun vefatından sonra halifesi Şeyh Yahya, avâz-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyeden muaf tutulmuştur²¹⁶. Şeyh Ahmed fetih öncesinden beri mülkiyetinde olan bir değirmen ve bir bostanı evladına vakfetmiştir²¹⁷.

Şeyh Mehmed Elbirecî Zaviyesi

Birecik'te bulunan zaviye, Memlûkler zamanında Şeyh Mehmed Birecî'nin türbesi yanında yapılmıştır. Adını buranın ilk şeyhi olduğunu tahmin ettiğimiz Mehmed Birecî'den almaktadır²¹⁸. 1552 yılında, Kefertaş köyü yakınlarında bulunan Beşdepe mezraasından 500, Elbirce mezraasından 800 akçe olmak üzere toplam 1300 akçe yıllık geliri vardır. Günlük bir buçuk akçesi tevliye, bir buçuk akçesi de türbedâr ve bevâbına verildikten sonra geri kalan yıllık 220 akçe türbe ve zaviyenin yağ, hasır ve tamirine sarfedilmesi şart koşulmuştur²¹⁹.

Şeyh Müslim Zaviyesi

Suruç nahiyesine bağlı Şeyhmüslim köyünde bulunmaktadır. Köy ve zaviye aynı isimle anılmakta ve köyün zaviye etrafında teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Telesved köyü ve 9 mezraa ile birlikte Şeyh Müslim köyünden beş parça arazi zaviyeye vakfedilmiştir.

²¹² BOA, TD, 184, s. 27; TD, 276, s. 39-4, 880; TD, 496, s. 49, 101; TKGMKKA TD, 173, vr. 49b.

²¹³ BOA, MAD, 75, vr. 46b.

²¹⁴ BOA, Cevdet-Evkâf 11020, tarih: 23 Muharrem 1128/18 Haziran 1716.

²¹⁵ TKGMKKA TD, 173, vr. 22a; TD, 145, vr. 3b.

²¹⁶ BOA, TD, 184, s. 57; TD, 276, s. 88; TD, 496, s. 101; TKGMKKA TD, 173, vr. 49b.

²¹⁷ MCE 36.22, s. 5; TKGMKKA TD, 564, vr. 252.

²¹⁸ BOA, TD, 184, s. 53; TD, 276, s. 71; TD, 496, s. 134; TKGMKKA TD, 564, vr. 248b.

²¹⁹ BOA, MAD, 15776, s. 7; TKGMKKA TD, 564, vr. 248b.

Zaviyenin vakıflarından ve sâir yerlerden yıllık 12400 akçe geliri vardır²²⁰. Bu gelirden; mütevellisi için günlük 5, şeyhi 3, hatibi 1, imamı 3, müezzîn ve ferrâşı 2, cibâyec ve kitâbeti 2 ve nezâreti için 3 akçe ayrılmış, geri kalan günlük 11 akçe de gelip-gidenlere yemek için sarfedilmesi istenmiştir.

Şeyh Sadeddin Kureşî Zaviyesi

Tahiyyat köyünde Memluk sultanı Mehmed bin Klavun tarafından yaptırılmıştır. Zarar ve Tahiyyat köylerinin tamamı ve Tahiyyat köyündeki değirmenler, 1472/h. 877 yılında vakfedilmiştir²²¹. Toplam 2990 akçe yıllık gelirinin günlük 2 akçesi şeyhine, 5 akçesi gelip-geçenlere yemek için, yıllık 180 akçesi mum ve hasırına geri kalan 290 akçesi de tamir ve bakımına sarfedilmek üzere ayrılmıştır.

Şeyh Cemaleddin ibn Şeyh Şücaeddin Adevî Zaviyesi

Zaviye adını Kefre köyünde medfun bulunan Şeyh Cemaleddin bin Şeyh Şücaeddin' el-Adevî'den almaktadır. Kefre köyü arazisinden tahminen ikiyüz kile tohum ekilmeğe müsait toprak zaviyeye vakfedilmiştir. Buradan elde edilen yıllık 500 akçe hasılın; iki yüz akçesi şeyhine verilmekte, kalan üç yüz akçesi ile şeyhin nezâretinde gelen-gidene yemek ikram edilmektedir²²².

Peyâm Hatun Zaviyesi

Peyâm Hatun tarafından yaptırılan zaviye aynı isimle anılan köyde bulunmaktadır. Osmanlı fethi öncesinde yapıldığı bilinmekte ise de inşa tarihi hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Peyam Hatun köyünün yıllık 458 akçe geliri zaviyeye vakfedilmiştir²²³. Bu gelirin 180 akçesi şeyhine, 278 akçesi ise şeyh eliyle gelip gidenlere sarf edilmek üzere ayrılmıştır.

²²⁰ BA MAD, 75, vr. 46b, 65a; TD, 184, s. 81, 100, 123, 124; TD, 276, s. 118, 128, 153, 173; TD, 496, s. 154, 157-158, 166, 176, 199-200, 239. MAD, 15776, s. 5; TKGMKKA TD, 564, vr. 247a; BOA, *Cevdet-Evkâf* 126, 30160, 373, tarih: 19 Zilkade 1228/12 Kasım 1813.

²²¹ BOA, TD, 184, s. 187; TD, 276, s. 193; TD, 496, s. 259; MAD, 15776, s. 9-10; TKGMKKA, TD, 173, vr. 133a; TKGMKKA TD, 564, vr. 249b.

²²² TKGMKKA TD, 564, vr. 247b, 250b; BOA, MAD, 15776, s. 5, 11.

²²³ TKGMKKA TD, 564, vr. 250a; BOA, MAD, 15776, s.10; TD, 184, s. 140; TD, 276, s. 210; TD 496, s. 306.

Şeyh İsmâil Zaviyesi

Kerzin köyünde bulunan zaviye, ilk şeyhi olan Şeyh İsmâil'in adıyla anılmaktadır. Şeyh İsmâil'in Kerzin köyünde oturan on dervişinin aynı köyde bulunan havass-ı hümyûna ait arazi, bağ, bahçeleri mahsulü ve şahıslarına ait vergilerin tümü, padişah tarafından Şeyh İsmail Zaviyesi'ne vakfedilmiştir²²⁴. Zaviyenin Kerzin köyünde 1140 akçe vakıf geliri bulunmaktadır²²⁵. Zaviyenin bir görevlisine günlük 4 akçe verilmesi şart edilmiştir.

Hoca Receb Zâviyesi

Zaviyeye vakfedilen Birecik nahiyesine bağlı Mukayli köyünde bulunduğu sanılmaktadır. Mukayli köyünün dörtte üçü zaviyenin vakfıdır. İlk tahrirde 3123, 1536'da 3518, 1552'de 4125, 1571 ve 1584'de ise 6192 akçe vakıf geliri bulunmaktadır²²⁶. Ancak vakıf defterlerinde kaydına rastlayamadığımızdan gelirin kime nasıl taksim edildiği hakkında bilgimiz bulunmamaktadır.

b. Cami, Mescid ve Diğer Hayır Eserleri

Birecik sancağı kır yerleşim merkezleri ve tarım alanlarında bulunan arazi ve gelirlerin bir kısmı da, cami ve diğer hayır işleri için vakfedilmiştir. Buna göre sancakta vakıf kaydı bulunan cami ve hayır eserleri şunlardır:

Seyyid Hasan Medeni Camii

Nizib'te bulunmaktadır. Nizib yakınlarındaki Ebuufeyr mezraası ile iki parça zeytinlik cami için vakfedilmiştir. Vakfın yıllık 1550 akçe olan gelirinin günlük 1 akçesi mütevellî ve nâzırına, 1 akçesi hatibine, 2 akçesi imamına ve yıllık 100 akçesi de müezzinine ayrılmış, geri kalan yıllık 10 akçesi ise yağ ve hasırına sarfedilmesi şart koşulmuştur²²⁷. 1571 yılında vakfın geliri 2000 akçeye çıkmıştır²²⁸.

Mezar Köyü Camii

²²⁴ BOA, *M D*, XXXI, s. 71, hüküm: 178, tarih: 9 Cemaziyelevvel 985/26 Nisan 1577.

²²⁵ BOA, *MAD*, 7457, s. 15; *MAD*, 4540, s. 27.

²²⁶ BOA, *MAD*, 75, vr. 23a.; *TD*, 184, s. 34; *TD*, 276, s. 52; *TD*, 496, s. 59.

²²⁷ TKGMKKA *TD*, 564, s. 248a; BOA, *MAD*, 15776, s. 5-6; *TD*, 276, s. 71; Cevdet-Evkâf 30184, 19501.

²²⁸ BA *TD*, 496, s. 134.

Birecik nahiyesine bağlı Mezar köyünde bulunan camiye, aynı köyde yıllık geliri 900 akçe olan 10 parça arsa vakfedilmiştir. Bu gelirden; imam ve hatibine günlük 2, müezzine yıllık 100, yağına, hasır ve tamirine de yıllık 80 akçe verilmesi şart koşulmuştur²²⁹.

Tahtâni Mescidi

Mezar köyünde bulunmaktadır. Aynı köyün yakınlarında 5 parça arazi camiye vakfedilmiştir. Yıllık 120 akçe tutan vakıf gelirinin camiin yağ ve hasırına harcanması ve arta kalan bölümünün imam tarafından sarfedilmesi kayıt altına alınmıştır²³⁰.

Kilise Camii

Nizib köyünde bulunmaktadır. Köy yakınlarında bulunan 6 parça bostan camiye vakfedilmiş olup, yıllık 920 akçe geliri vardır. Camiin imam ve hatibine günlük 1.5 akçe, müezzine yıllık 280 akçe, geri kalan 100 akçenin de yağ ve hasırına sarfedilmesi istenmiştir²³¹. Aydoğmuş Dede, Nizib'te bulunan ve kendi adıyla anılan bahçesini Kilise camiine vakfetmiş ve burada günde beş vakit Kura'an-ı kerim okunmasını şart koşturmuştur²³².

Kuran-ı Kerim Okunması İçin vakıf

Ank nahiyesinde Seldek köyü yakınlarındaki Sinek mezraasının yıllık 1440 akçe tutan hasılını Kur'an-ı kerim okunması için vakfedilmiştir²³³. Okumasını bilen iki kıymetli kimseye bu vazifenin verilerek vâkıfın ruhu için her gün birer cüz Kur'an-ı kerim okumaları şart koşulmuştur.

²²⁹ TKGMKKA TD, 564, s. 248a; BOA, MAD, 15776, s. 6.

²³⁰ TKGMKKA TD, 564, s. 248a; BOA, MAD, 15776, s. 6.

²³¹ TKGMKKA TD, 564, s. 248b; BOA, MAD, 15776, s. 7.

²³² TKGMKKA TD, 564, s. 248b, 250b; BOA, MAD, 15776, s.7, 11.

²³³ TKGMKKA TD, 564, s. 250b, BOA, MAD, 15776, s.11; TD, 276, s.255; TD, 496, s. 320.

Merzuman Köyü Camii ve Merzuman Hanı Vakfı

Merzuman köyü yakınlarındaki İncirlü mazraasının hasılı Mahmud bin Mehmed bin Celâl bin Hacı Ehmed tarafından vakfedilmiştir.²³⁴ Vakıf gelirinin yarısının camiye, yarısının da hanın masrafına sarfedilmesi şart koşulmuştur²³⁵.

Nebi Aleyhisselâm Vakfı

Suruç nahiyesine bağlı Mezar köyü ve Cezîre mezraasının hasılı vakıf kaydedilmiştir. 1536 yılında 4575 akçe, 1571 ve 1584 yıllarında 8852 akçe geliri vardır²³⁶.

Harameyn-i Şerifeyn Vakfı

Ank nahiyesine tabi Damluca ve Tis'a köyleri ile Cersuk mezraasının hasılları vakıf kaydedilmiştir. Daha önce Emir Canım bin Emin Yusuf el-Hamzavî'nin vakfı olan Tis'a ve Cersuk, tahrir esnasında sahibi gelip isbat etmediği için Harameyn-i şerifeyn vakfı olarak kaydedilmiştir²³⁷. 1571 ve 1584 yıllarında toplam 32442 akçe geliri vardır²³⁸.

Sancak Dışındaki Kültür Eserlerine Ayrılan Vakıflar

Birecik sancağında sancak dışında bulunan bina ve hizmetler için de vakıflar yapılmıştır. Antep'de Demirci Zâviyesi, Kudüs'te Nasreddin Mahmûd b. Zülkadir Medresesi ve Maraş'ta Bağdâdiyye Medresesi'ne vakıflar yapılmıştır. Bu vakıfların Osmanlılardan önce vakfedildiği görülmektedir.

Ahmed bin Kasım bin Demirci vakfı ile Antep'deki Demirci zaviyesinin Münsâ ve Asâl köylerinde bulunan vakıfları, tezvirle vakıf olduğu iddiasıyla alınarak hassa kaydedilmiştir²³⁹. 1552 tarihli tahrirde hassa yazılmış, daha sonra da bu şekilde devam etmiştir. Araban'a tabi Erdil köyü hasılının yarısı ile Erdil nehrinde ekilen çeltik gelirinin üçte iki hissesi Kudüs'te Nasreddin Mahmûd b. Zülkadir Medresesi'ne vakfedilmiştir²⁴⁰. 1552 yılında toplam 15000 akçe geliri vardır²⁴¹. Erdil köyü hasılının dörtte biri de,

²³⁴ BOA, TD, 184, s. 192; TD, 276, s. 195; TD, 496, s. 266; *İE-Evkâf* 7834.

²³⁵ TKGMKKA TD, 564, s. 250b; BA MAD, 15776, s. 11.

²³⁶ BA MAD, 75, vr. 54b, 65a; TD, 184, s. 123; TD, 276, s. 172; TD, 496, s. 238; *Cevdet-Evkâf* 23788.

²³⁷ BOA, TD, 184, s. 149-150, 160, 163; TD, 276, s. 243, 254, 255.

²³⁸ BOA, TD, 496, s. 319-320.

²³⁹ BOA, TD, 184, s. 30; TD, 276, s. 37-38, 54-55.

²⁴⁰ BOA, TD, 184, s. 129; TD, 276, s. 269; TD, 496, s. 333 ; TKGMKKA TD, 173, vr. 172a.

²⁴¹ TKGMKKA TD, 564, vr. 247a; BOA, MAD, 15776, s. 4; TD, 276, s. 268.

Maraş'ta Ulu Camii'nin kuzeyinde Alaüddevle Bey tarafından Bağdadiye Medresesi'ne vakıf kaydedilmiştir²⁴². 1552 yılında 3500 akçe geliri vardır.

b. Evlâdlık Vakıflar

Birecik sancağında, bir kısım toprakların evlâdlık vakıfların tasarrufunda olduğu görülmektedir. Sancağın tamamında 12 tane evlâdlık vakıf bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu vakıfların bir kısmının daha sonraları mütevelliliği vâkıfın evlâdında kalmak üzere hayır işlerine hasredildiği görülmektedir. Bunları şimdi teker teker inceleyelim:

Sultan Gûrî Vakfı

Memlûk sultanı Gûrî, Şeyh Osman bin İsâ Serûcî²⁴³ için 1508 yılında beytûlmâl malından kendi parası ile satın alarak vakfetmiştir. Şeyh Osman'ın vefatından sonra da kız ve erkek evlâdlarına eşit seviyede olarak verilmesini ve Şeyh Osman'ın evlâdının inkirâz bulması halinde ise Şeyh Müslim zaviyesine devredilmesini şart koşmuştur. Vakfın, Ank nahiyesi köylerinden; Kocaviran'da 12, Beğburcu ve Pınarbaşı'ndan 8'er ve Zogma mezraasının 8 hissesi, Asmân mezraasının tamamı, Araban nahiyesi köylerinden Koçsalmaz'ın 8, Şehirmağara mezraasının 12 hissesinden toplam 3022 akçe geliri bulunmaktadır²⁴⁴. Bu gelir 1584 yılında 4681 akçeye yükselmiştir.

Nasırî Mehmed bin İsmail bin Zeyneddin Abdurrahman en-Nâsır ve Hoca Cum'a Vakfı

1458 yılında vakfedilmiştir. Fetihden önce ve fetihten sonra vakıf olarak tasarruf edilmektedir²⁴⁵. Vakfın; Merzuman nahiyesi köylerinden Tutun'un tamamı, Rıdvan'ın 6 hissesi, Ank köylerinden Cîbin ve Kantara'nın 12 hissesi, Araban'a bağlı Elif köyünün sekizde bir hissesinden toplam 5918 akçe geliri bulunmaktadır.

Hacı Ahmed ve Hacı Mehmed bin Hacı Osman bin Gegu Evlâdları Vakfı

²⁴² BOA, TD, 184, s. 129; TD, 276, s. 268; TD, 496, s. 333; TKGMKKA TD, 173, vr. 172a; Refet Yınanç, *Dulkadir Beyliği*, Ankara 1989, s. 128.

²⁴³ Şeyh Osman Serûcî, 1299 yılında Birecik'te vefat etmiştir. Kendisi ile ilgili menkıbelerden Fırat nehri kıyısında bir dergâhı olduğu anlaşılmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. "Osman Serûcî" madd., *Evliyalar Ansiklopedisi IX*, İstanbul ts., s. 389-390; Yusuf Nebhânî, *Câmi'u Kerâmeti'l-Evliyâ II*, Kahire 1329, s. 144.

²⁴⁴ MCE, 36.22, s. 1; TKGMKKA TD, 564, s. 251b; BOA, TD, 184, s. 137, 153, 156; TD, 276, s. 226, 230, 232, 234, 243, 261, 280; TD, 496, s. 296, 298, 306, 307, 320, 344, 351.

²⁴⁵ MCE, 36.22, s. 1; TKGMKKA TD, 564, s. 251b; BOA, TD, 184, s. 128, 160, 169, 195; TD, 276, s. 184, 190, 201, 233, 248, 260; TD, 496, s. 259, 263, 304, 312, 345.

1518 yılında öncelik evlâdlarında olmak üzere bazı hayır işleri için vakfedilmiştir. Vakfın, Merzuman köylerinden Karaburç'tan 8, Muzafferî'den 10.5 hissesi, Karaimâret mezraası ve Yarımcaburç köyünün tamamı, Araban'a bağlı Delücek köyünün 12 hissesi, Yıldızşah mezraasının tamamı, Haşîş-i Atîk köyünün 3, ve Keferhan köyünün 4 hissesinden toplam 3984 akçe geliri²⁴⁶ bulunmaktadır.

Hacı Mehmed bin Hacı Mehmed bin Hacı Osman eş-şehîr be-İbn Gegu Vakfı

1518 yılında Hacı Mehmed tarafından Aşure yemeği yapılarak dağıtılması için vakfedilmiştir. Fetih öncesinden de vakıf olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Merzuman'a tabi Kızılcaburç köyü ve Cilbancık mezraasından 2500 akçe geliri bulunmaktadır²⁴⁷.

Alaeddin ve Kasım ve Belkîs Vakfı

Rumkale'de Sadaka bin Mehmed bin Sarım'ın mezkur evlâdları tarafında fetihden önce mülkiyet üzere kullanıldığı için ilk defterde mülk yazılmıştır. Daha sonra beşe bölünmüş üç hissesi evlâdlarına, iki hissesi fakir ve miskinlere vakfedilmiştir²⁴⁸. Vakfın Merzuman nahiyesi Karaburç köyünün 8 hissesinden 600 akçe geliri bulunmaktadır.

Şerafeddin Hamza bin Abdullah Vakfı

1444 yılında evlâdlarına vakfetmiştir²⁴⁹. Vakfın, Araban nahiyesi köylerinden Karacaviran'ın ve aynı köyde bulunan değirmenin 12 hissesi ve İncirvran mezraasının ve aynı mezraada bulunan değirmenin tamamından toplam 1870 akçe geliri vardır.

İzzeddin Aydemir bin Abdullah es-Sevâli Vakfı

²⁴⁶ MCE, 36.22, s. 2; TKG MKKA TD, 564, s. 252a; BOA, TD, 184, s. 134, 164, 170, 185, 187, 188, 189; TD, 276, s. 188, 217, 247, 194, 275; TD, 496, s. 252, 256, 258, 266, 286, 309, 337b.

²⁴⁷ MCE, 36.22, s. 2; TKG MKKA TD, 564, s. 252a; BOA, TD, 184, s. 134, 184; TD, 276, s. 193; TD, 496, s. 257, 337.

²⁴⁸ MCE, 36.22, s. 2; TKG MKKA TD, 564, s. 252a; BOA, TD, 276, s. 192, 198; TD, 496, s. 256.

²⁴⁹ BOA, TD, 184, s. 131, 189; TD, 276, s. 197, 264; TD, 496, s. 265, 338; MCE, 36.22, s. 3; TKG MKKA TD, 173, vr. 137a, 174a; TD, 564, vr. 252b; BOA, İE-Evkaf 7834, tarih: 23 Muharrem 1140/10 Eylül 1727.

Araban'a bağı Mülk köyünün gelirinin tamamını evlâdına vakfetmiştir. Fetihten önce ve sonra vakfiyet üzere tasarruf edile gelmiştir²⁵⁰. 1571 yılında Mülk köyünden 4290 akçe vakfa gelir kaydedilmiştir²⁵¹.

Hacı Cum'a bin Hoca Alaeddin Vakfı

Ank nahiyesine bağı Hoca Ali (diğer adı Seldek) köyü ve köyde bulunan değirmenin tamamı fetihten önce mezkur şahıs tarafından evlâdına vakfedilmiş, evlâdının inkirâzından sonra da Hameyn-i şerefeyn'e verilmesini şart koşmuştur²⁵². Vakfın 1552'de 2700, 1571'de 5000 akçe geliri bulunmaktadır.

Şeyh Hacı Ahmed veled-i Osman Fakih Vakfı

Vâkıf, Nizib köyünde Kilise Camii yanında bulunan içinde dört taş bulunan dârını evlâdına fetihten önce evlâdları için vakfetmiştir. Şeyh Hacı Ahmed'in şeyh olması ve Nizib'teki Kilise camiinde dervişlerle birlikte zikirle meşgul olması, vakıf gelirinin bu hizmetlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır²⁵³. Geliri kaydedilmemiştir.

Ebu Cafer Mehmed bin İlyâs İbn İlgazi Vakfı

Vâkıf, 1172 yılında önce kendisi, daha sonra evlâdları üzerine vakfetmiştir. Vakfın, Birecik'e bağı Gergis ve Kefertaş köylerinin tamamı ile bir bostandan 5900 akçe geliri vardır²⁵⁴.

Temrâz Bey bin Abdullah Vakfı

Trablus kadısı Abdulllah'ın oğlu Temrâz Bey tarafından evlâdına, evlâdının inkirâzından sonra ise Hameyn-i şerifeyn'e vakfedilmiştir. Fetihten önce ve sonra vakıf olarak kullanılmaktadır. Vakfın, Tatayn köyü hasılının yarısından ve İnhaş köyünün dörtte

²⁵⁰ MCE, 36.22, s. 3; TKGMKKA TD, 564, s. 252b.

²⁵¹ BOA, TD, 184, s. 132; TD, 276, s. 273; TD, 496, s. 325.

²⁵² MCE, 36.22, s. 3; TKGMKKA TD, 564, s. 252b; BOA, TD, 276, s. 243; TD, 496, s. 245, 320.

²⁵³ MCE, 36.22, s. 3; TKGMKKA TD, 564, vr. 252b.

²⁵⁴ BOA, MAD, 75, vr. 30a-30b; TD, 184, s. 14, 42; TD, 276, s. 20, 57; MCE, 36.22, s. 4; TKGMKKA TD, 564, s. 253a; BOA, Cevdet-Evkâf 10870, 24334, tarih: 11 Zilkade 1173/25 Haziran 1760; TD, 496, s. 33, 64.

bir hissesinden 4554 akçe geliri bulunmaktadır²⁵⁵. 1571 ve 1584 yıllarında Tatayn köyünden 5785 akçe geliri vardır²⁵⁶.

Zeynî Mehmed bin Nefis Vakfı

Birecik nahiyesine bağlı Cisirin köyü hasılının dörtte üçü ile Gürab köyünün otuzbeşte birbuçuğu vakıf kaydedilmiştir. İlk tahrirde Cisirin köyü timar yazılmışken 1536 yılında yapılan tahrirde vakıf kaydedilmiş, daha sonraki tahrirlerde de bu minvâl üzere devam etmiştir²⁵⁷. 1536'da 3743, 1552'de 3370, 1571 ve 1584'te 3829 akçe vakıf geliri mevcut olduğu görülmektedir. Ayrıca Suruç nahiyesinde Makdele köyünün de hasılının yarısı vakıf kaydedilmiştir. 1536'da 2500, 1571'de 2800 akçe geliri vardır²⁵⁸.

Mehmed Paşa Vakfı

1536 ve 1552 tahrirlerinde İsmail bin Mehmed el-Adevî'nin mülk hissesi bulunan Ank nahiyesi köylerinden Ayrancıları ile Sârâ, Hatice Hatun ve Osman'ın mülk hissesi bulunan Rumevlek köyünün 1571 tahririnde Mehmed Paşa vakfı olduğu görülmektedir. Vakfın, 1571 ve 1584 yıllarında Ayrancıları'ndan 2037, Rumevlek köyünden 140 olmak üzere toplam 2077 akçe geliri vardır²⁵⁹. Yine Araban nahiyesine bağlı Me'adin mezraasının 7/24 hissesini sahipleri olan Hacı Ahmed ve Hacı Osman bin Gegu'dan satın alarak vakfına dahil etmiştir²⁶⁰. Buranın 232 akçe tutan geliri ile birlikte vakfın toplam 2309 akçe geliri vardır.

c. Mülk Araziler ve Sahipleri

Birecik sancağı mülk arazileri, bölgenin Osmanlılara intikâlinden önce mülk olarak kullanılan arazilerin Osmanlı Devleti'nce tanınması ile mevcudiyetini korumuştur. Yukarıda da işâret edildiği gibi, mülk toprakların rakabesi ve tasarrufu sahiplerine aittir. Birecik sancağında mülk sahiplerinin Kethüdâ, lala , fakîh gibi dinî ve idârî ünvan taşıdıkları dikkat çekmektedir. 1536 tahririnde 9 köy ve 4 mezraa, 1584 tahririnde ise 6 köy ve 4 mezraa mülk kaydedilmiştir. Bunlardan 1536'da 9081, 1584'te ise 13403 akçe gelir kaydedilmiştir.

²⁵⁵ MCE, 36.22, s. 4; TKGMKKA TD, 564, s. 253a; BOA, TD, 184, s. 148, 191; TD 276, s. 183, 212.

²⁵⁶ BOA, TD, 496, s. 247, 283.

²⁵⁷ BOA, MAD, 75, vr. 29b; TD, 184, s. 34, 41, 82; TD, 276, s. 56, 76, 117; TD, 496, s. 63, 78.

²⁵⁸ BOA, TD, 184, s. 82; TD, 496, s. 163.

²⁵⁹ BOA, TD 184, s. 147, 160; TD 496, s. 88, 290, 307.

²⁶⁰ BOA, TD 184, s. 134; TD 496, s. 333.

Alaeddin ve Kasım ve Belkıs: Rumkale ahalisinden Sadaka bin Mehmed bin Sarım'ın evlâdlarıdır. Merzuman'a tabi Karaburç köyünün 8 hissesi, Karaberaş ve Burnos mezraalarının tamamı mülkleridir. 1060 gelir getiren mülklerini, fetih öncesinden beri mülkiyet üzere kullanmaktadırlar²⁶¹.

Bâli Kethüdâ: Rumevlek köyünün 8 hissesini, Bali Kethüda defter-i atıkde mülk yazdıranlardan satın alarak mülkiyet üzere kullanmaktadır. Mülkiyeti fetihden önceye dayanmaktadır²⁶². 280 akçe geliri vardır. 1571 yılında Mehmed Paşa vakfı olarak kaydedilmiştir.

Şeyh Ahmed bin Hacı Osman Fakih: Nizib köyünde Kilise Camii Kapısı'nda bir taş değirmen ile aynı köyde bir bostan mülkiyet üzere tasarrufundadır. Mülkiyeti fetihden önceye dayanmaktadır²⁶³. Mülk olarak tasarruf ediliyor gözüke de, buradan elde edilen gelirin Kilise Camii'ndeki dervişlerin ihtiyacı için harcandığı anlaşılmaktadır.

Hacı Sultan veled-i Lala Hasan ve Bâli: Babalarından izn-i şer'î ile intikal etmiştir. Kardeşler arasında müşterektir. Birecik nahiyesine bağlı Keferşeyh ve Badamluca köylerinin altışar hissesi mülkleridir. Toplam geliri 2039 akçedir²⁶⁴. Bu köylerin mülkiyeti daha sonra tamamen Hacı Sultan'ın mülkiyetine geçmiştir.

Abdi Kethüda bin Yalvaç: Birecik'e bağlı Alagöz köyünün dörtte bir hissesi verâset yoluyla intikâl etmiş, Ayıntab sancağı Telbaşer nahiyesine bağlı Semakubbe köyünün de dörtte bir ve sekizde bir hissesini ise Hoca Nureddin'den satın almıştır. 1178 akçe geliri bulunan mülkün tasarrufu Abdi Kethüda'nın evladlarına geçmiştir²⁶⁵. Arazi, fetih öncesinden beri mülkiyet üzere tasarruf edile gelmiştir. Bugün Birecik şehir merkezinde Cüçük Cami ve Abdi Kethüda Camii adlarıyla anılan bir camii bulunmaktadır. MAD 4540 numaralı evkâf defterine göre 2520 akçe yıllık vakıf geliri olan mescidin bir nefer görevlisi bulunmaktadır²⁶⁶.

²⁶¹ MCE, 36.22, s. 5; TKGMKKA TD, 564, s. 253b.

²⁶² MCE, 36.22, s. 5; TKGMKKA TD, 564, s. 253b.

²⁶³ MCE, 36.22, s. 5; TKGMKKA TD, 564, s. 253b.

²⁶⁴ BOA, MAD, 75, vr. 23b; MCE, 36.22, s. 6; TKGMKKA, TD, 564, s. 254a.

²⁶⁵ MCE, 36.22, s. 6; TKGMKKA, TD, 564, s. 254a; BOA, TD, 276, s. 103

²⁶⁶ BOA, MAD, 4540, s. 26.

Mehmed bin Ahmed bin Satılmış: Merzuman'a tabi Mezrîn köyünün 12 hissesinin 450 geliri olan araziye fetih öncesinden beri tasarruf etmektedir²⁶⁷.

Hasan bin Mansur bin Mehmed bin Satılmış: Merzuman'a tabi Mezrin köyünün 12 hissesine mülkiyet üzere tasarruf etmektedir. 450 akçe geliri olan araziye fetih öncesinden beri elinde bulundurmaktadır²⁶⁸.

Hacı Ahmed ve Hacı Mehmed evlâd-ı Gegu: Araban nahiyesine tabi Ardil yakınlarındaki Me'adin mezraasının 14 hissesi fetih öncesinden beri mülkiyet üzere tasarrufundadır. 210 akçe geliri vardır²⁶⁹. 1571 yılından önce hisselerinin yarısını Mehmed Paşa'ya satmışlar, o da kendi adıyla vakfetmiştir.

Ömer bin İbrahim: Ank nahiyesine bağlı Rumevlek köyünün 7 hissesini defter-i atıkde mülk yazdıran kimseden satın alarak 1537-38/h. 944 tasarrufuna almıştır. Fetih öncesinden beri mülk olarak kullanılmaktadır. 280 akçe geliri vardır²⁷⁰. 1571 yılında yapılan tahrirde Mehmed Paşa vakfında yazılmıştır.

İsmail bin Mehmed bin Ahmed el-Adevî (İbn Bülbül): Ank nahiyesine tabi Ayrancınarı köyü hasılının yarısı mülküdür. Fetih öncesinde mülkiyet üzere kullanılırken fetih sonrası ilk tahrir esnasında babası sürgünde bulunduğu için hassa-i hümayûna yazılmış, daha sonra Kara Kadı zamanında isbat ederek, Haleb kadısı Pervîz Efendi²⁷¹'den temessükât-i şer'î getirmiş ve sahih ve sarîh mülkü olduğunu isbat etmiştir. Mehmed bin İsmail'in tasarrufundadır. 1552 yılında 1550 akçe yıllık geliri vardır²⁷². Ancak 1571 tarihli tahrirde Mehmed Paşa vakfı olduğu görülmektedir.

Karaöyükli Hacı Kâbil: Sadıkhacı mezraasında nehir kenarında bulunan değirmen fetih öncesinden beri mülkiyet üzere tasarrufundadır²⁷³.

Nasrî Mehmed bin Na'me: Birecik nahiyesine bağlı Gümrük köyünün dörtte biri, Karacurun mezraasının sekizde biri²⁷⁴ mülk kaydedilmiştir. 1536 yılında yapılan tahrirde

²⁶⁷ MCE, 36.22, s. 6; TKGMKKA, TD, 564, s. 254a.

²⁶⁸ MCE, 36.22, s. 6; TKGMKKA, TD, 564, s. 254a.

²⁶⁹ MCE, 36.22, s. 7; TKGMKKA TD, 564, s. 254b.

²⁷⁰ MCE, 36.22, s. 7; TKGMKKA TD, 564, s. 254b.

²⁷¹ Pervîz Efendi, 1548-1551 (h. 955-958) ve 1554 (h. 961) yıllarında iki defa Haleb kadılığı yapmıştır (Zeyl-i Ataf, s. 252-253; İslâm Alimleri Ansiklopedisi XIV, s. 228).

²⁷² MCE, 36.22, s. 7; TKGMKKA TD, 564, s. 254b; BA TD, 184, s. 147; TD, 276, s. 210.

²⁷³ MCE, 36.22, s. 8; TKGMKKA TD, 564, s. 255a.

²⁷⁴ BOA, TD, 184, s. 74; TD, 496, s. 62, 107.

ve daha sonraki kayıtlarda mülk kaydı bulunmaktadır. İlk tahrirde zikredilen köy ve mezraa bulunmamaktadır. 1536'da iki yerden toplam 540, 1584'te 1267 akçe gelir elde etmektedir.

B. MİRİ ARAZİ: HAS, ZEAMET VE TİMARLAR

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi mîrî arazinin *rakabesi* devlete, tasarrufu ise devlete veya devlet adına şahıslara ait olabilirdi. Devlet, mîrî araziye, askerî hizmetler, muayyen vazife ve mükellefiyetler karşılığında, gelirinin büyüklüğüne göre; has, zeamet ve timar olarak tevcih ederdi. Kendisine mîrî araziden dirlik tevcihi yapılmış olanlar, bu toprakların defterde yazılı gelirlerini alırlar ve karşılığında mükellefiyetlerini yerine getirirlerdi²⁷⁵.

Osmanlı Devleti'nde, geçimlerine ve hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara; muayyen bölgelerde kendi nâm ve hesaplarına tahsîl selâhiyeti ile birlikte tahsîs edilmiş olan vergi kaynaklarına , bilhassa defterde senelik geliri 20000 akçeye kadar olan askerî dirliklere timar adı verilmektedir²⁷⁶. Yine defterde yazılı geliri 20001-100000 akçe olan dirlikler zeâmet, 100000 akçeden yukarı olan dirlikler has olarak ayrılmıştır. Haslar; padişah, şehzâde, vezir, vâlide sultan ve diğer yüksek rütbeli devlet memurlarına verilmektedir.

Birecik sancağında, incelediğimiz dönemde padişah, şehzâde, beylerbeyi ve sancakbeyi hassı ile zeamet ve timar olarak tasarruf edilen dirlikler bulunmaktadır. Bu dirliklerin taksimâtı umûmî tahrirlerle mufassal tahrîr defterlerine kaydedildikten sonra, bu defterler esas alınarak hazırlanan icmâl defterlerde; timar, zeamet ve haslar daha düzgün ve muntazam bir şekilde verilmekte, sahipleri ve tasarruf ettikleri dirlikler ve gelirleri belirtilmektedir. Mirî arazî gelirleri ve dirlik sahipleri hakkında en sağlıklı bilgileri de icmâl defterlerinde bulmak mümkün olmaktadır. Ancak elimizde Birecik sancağının icmâl bilgilerinin tamamını ihtivâ eden tek bir defter vardır. O da Kuyûd-i Kadîme Arşivi'nde bulunan TD 145 numaralı ve 1583-1584 tarihli icmâl defteridir. Diğer icmâl defterleri,

²⁷⁵ Barkan, "Timar", *Toplu Eserler I*, s. 817-818.

²⁷⁶ Ö. L. Barkan, "Timar", *Toplu Eserler I*, s. 805.

parça parça bilgiler vermektedir. Bu yüzden değerlendirmelerimiz daha çok mufassal defterlere dayanmaktadır.

Tarım alanları ve kır iskân merkezlerinden elde edilen gelirler (Akçe)

Tasarruf şekli	1523	%	1536	%	1552	%	1571	%	1584	%
Hass-ı hümâyûn	745965	51.1	982448	59.8	1130596	58.4	1977363	61.3	2099480	59.4
Hass-ı şehzâde	-	-	-	-	119186	6.2	-	-	-	-
Hass-ı mir-i mirân	-	-	-	-	-	-	23679	0.7	23711	0.7
Hass-ı mirliva-i Bire	180000	12.3	140716	8.5	95050	4.9	11400	0.4	7000	0.2
Has. mirliva-i Balis	-	-	-	-	-	-	69286	2.1	63634	1.8
Zeamet	-	-	48130	2.9	76431	3.9	438894	13.6	415644	11.7
Timar	-	-	340335	20.7	375602	19.4	503067	15.6	714802	20.2
Vakıf	-	-	122927	7.5	131318	6.7	190619	5.9	196476	5.6
Emlak	-	-	9504	0.6	9081	0.5	12409	0.4	13403	0.4
Ti.-ze. ev.- em.	534562	36.6	520896	31.7	592432	30.6	1144989	35.5	1340325	37.9
Toplam	1460527	100	1644060	100	1937264	100	3226717	100	3534150	100

Ti.-ze. ev.-em.: 1523 yılında timar, zeâmet, evkâf ve emlâk topluca verildiği için yazılmıştır, Toplama dahil değildir. karşılaştırma kolaylığı için verilmiştir.

1. Haslar

Birecik sancağı kır iskân merkezleri ve tarım alanlarından elde edilen gelirlerin; 1523 yılında % 63.4'ü, 1536 yılında 68.3'ü, 1552 yılında 69.4'ü, 1571 yılında 64.5'i, 1584 yılında 62.1'i has olarak kaydedilmişti. Bu haslar; padişah hassı, şehzâde hassı, mir-i mirân hassı ve mirliva hassı gibi değişik görev sahiplerine paylaştırılmıştır. Birecik ve Rumkale şehirlerinde bulunan hasları da ilave edince, yüzde oranı haslar lehine değişmektedir. Bu aşağıda verilen tabloyla ortaya konmuştur:

Şehirlerdeki haslarla birlikte sancak gelirleri ve dağılımı (akçe)

Tasarruf şekli	1523	%	1536	%	1552	%	1571	%	1584	%
Haslar	925965	63.4	1494358	74.1	1788732	75.1	2840785	71.3	2758559	67.3
Ti.-Ze. ev.- eml.	534562	36.6	520896	25.9	592432	24.9	1144989	28.7	1340325	32.7
Toplam	1460527	100	2015254	100	2381164	100	3985774	100	4098884	100

Görüldüğü gibi sancağın toplam gelirlerinin yaklaşık %70'lik bölümü haslara verilmekte, geri kalan % 30'luk bölümü ise timar, zeamet ve mülk sahipleri ile vakıflar tarafından tasarruf edilmektedir. Hasların 1523'te % 80.5'ini, 1536'da % 83.1'ini, 1552'de % 69.2'sini, 1571'de % 89.5'ini ve 1584 yılında ise % 88.5'ini padişah hasları teşkil etmektedir. 1552 yılındaki düşüş, padişah haslarından Şehzâde Mustafa için şehzade hassı ayrılması sebebiyledir. Nitekim aşağıdaki tabloda görüleceği gibi 1552 yılında Birecik sancağındaki hasların % 16.8'i şehzâde hassı kaydedilmiştir. Aynı yıldaki padişah hassı ile şehzâde haslarının yüzdeleri toplamı % 88 ile padişah haslarının ortalama yüzdesini vermektedir.

a. Padişah Hasları

Sancak gelirlerinin yaklaşık % 60'ı padişah haslarına ayrılmaktadır. Padişah haslarının bir kısmı şehir gelirlerinden, büyük çoğunluğu ise köy, mezraa ve çeltik nehri gibi tarım alanlarından elde edilen vergi ve gelirlerden sağlanmaktadır. Aşağıdaki tabloda yıllara göre padişah hassı olan kalemlerin dökümü verilmiştir:

Padişah hasları

Birimler/Yıllar	1536	1552	1571	1584
Köy	137	176	257	305
Hisseli köy	21	17	22	21
Mezraa	266	249	247	267
Hisseli mezraa	6	4	3	3
Cemaat	7	13	13	13
Toplam hasılı*	982448	1130596	1977363	2099480

* Para birimi: akçe

Birecik ve Rumkale şehirlerinden elde edilen gelirlerin bir kısmı da padişah hassına kaydedilmiştir. Bunların en başta geleni Birecik iskelesi gelirleridir. Boyahane ve

debbağhane gibi işletmelerden elde edilen gelirlerle şehirlerde yaşayanların resm-i çiftleri de padişah hasılarına dahil edilmiştir.

Birecik sancağında padişah hasılarına ayrılan gelirler (akçe)

Birimler/Yıllar	1536	1552	1571	1584
B Birecik İskelesi	180000	-	200000	200000
İ Mahsûl-i boyahane	4320	8000	10000	10000
R Mahsûl-i debbağhane	240	240	1500	1500
E Mahsûl-i bâc-ı hamr*	7000	5000	5000	5000
C Resm-i çift	700	1120	1200	1200
İ Mahsûl-i beytûlmal ve mal-i gayb	5000	10000	12000	12000
K Resm-i maze	300	-	-	-
Mahsul-i kapaniye	1500	2500	3000	3000
S Mezari' ve besâtin	7980	6920	11620	11620
E Adât-ı gurbetciyan ve cinganan ve öşür-ciyan der kaza-i Bire	500	500	500	500
H Adât-ı ağnam-ı Bire ve Suruç gayr-i ez ekrâd-ı Şefkat Beğ ve İzzeddin Beğ	20000	20000	23000	23000
R Resm-i kışlak ve yatak ve otlak der kaza-i Bire	10000	10000	12000	12000
R Mahsûl-i gümrük-i sefine der nefis-i Rumkale	10000	5500	15000	15000
U Mahsûl-i sefine der ma'ber-i cısr-i Habeş ve Kilyusuf	3600	12500	15000	15000
M Mahsûl-i Boyahane-i nefis-i Rumkale	1400	4500	6000	6000
K Mahsûl-i debbağhane-i nefis-i Rumkale	720	720	1000	1000
A Mahsûl-i beytûl-mâl ve mâl-i gayb ve mâl-i mevkûd ve yave ve kaçgûn der nevâhi-i Rumkale	3000	5000	6000	6000
L Mahsûl-i âdet-i ağnâm ve resm-i ma'ze der nevâhi-i Rumkale	3000	5000	6000	6000
E Mahsûl-i resm-i kışlak ve yatak der kaza-i Rumkale	6000	9000	10000	10000
Asiyâb-i hassa der nefis-i Rumkale ber vech-i maktu' deruhde-i Cum'a ²⁷⁷ kethûda-i Rumkale	-	1600	1280	1280
Kır kesimi gelirleri	982448	1130596	1977363	2099480
Toplam*	1247708	1238296	2543763	2440700

b. Sancakbeyi hasları

Birecik sancakbeyleri durumlarına göre değişik mikdârlarda haslara mutasarrıf olmuşlardır. 1520'li yıllarda, Azeb Ağası Ahmed Bey 275 000 akçe ile Birecik sancak beyliği görevinde bulunmaktaydı²⁷⁸. 1548 yılında Birecik sancakbeyliğinden Kıgı sancakbeyi olarak ayrılan Mehmed Bey'in 363270 akçe hasları vardı²⁷⁹. 7 Mart 1574'te 700000 akçe ile Karaman beylerbeyi olarak Birecik sancakbeyliğinden ayrılan Mahmûd Paşa'nın 327329 akçe hassı vardı. Sancakbeyinin hasları, sancağın icmâlli haslarının yetersiz oluşu sebebiyle Ayıntab, Tarsus ve Adana sancaklarından tamamlanmıştı²⁸⁰.

* 1536 tarihli defterde "Mahsûl-i meyhâne" adıyla geçen bu gelir çeşidi, daha sonraki tahrirlerde "Mahsûl-i bâc-ı hamr" şeklinde geçmekte ve "kefere tâifesi hâricden getirdükleri ve kendüler için itdikleri hamrden her iki batmana bir akçe bağ alınur" kaydı düşülmektedir (BOA, TD, 276, s. 18).

²⁷⁷ 1552 yılında yapılan tahrirde "ber vech-i maktu' der uhde-i Bâli kethûda-i Rumkal'a ve Molla Ömer hatib" şeklinde kayıtlıdır (BOA, TD, 276, s. 180).

²⁷⁸ TSMA, D. 9772, vr. 4a.

²⁷⁹ BOA, KK, 1452, s. 21.

²⁸⁰ BOA, Ruznamçe 38, s. 263-264); MD, XIV, s. 83, hüküm: 931); MAD., 558, s. 23.

Birecik sancakbeyi olan Sinan Bey'in haslarının noksan gelmesi üzerine Balis sancakbeyliğine tayin edilen Şefkat Bey'in Suruç nahiyesinde bulunan 50000 akçelik zeameti, padişah hassına dahil edilmiş, daha sonra Sinan Bey'in müracaatı üzerine sancakbeyi haslarına ilhâk edilmiştir²⁸¹. Sinan Bey'in 370000 akçeyi bulan hasları, eski sancakbeyi tahvîlinden ve Adana ve diğer sancaklardan tamamlanmaya çalışılmıştır²⁸².

Birecik sancakbeyleri, kendi sancaklarının kır kesiminden değişik mikdârlarda hasları tasarruf etmişlerdir. 1536 yılında Birecik nahiyesinden Nizib ve Germüş, Ank nahiyesinden; Tecikmörü, Seldek, Argıl köyleri ile Ank köyü hasılının yarısı Suruç nahiyesinden 22 mezraa ve 3 cemaatin hasılları toplamı olan 140716 akçe sancakbeyi hassı olarak kaydedilmiştir. Bu köy ve hasıllar sonraki tarihlerde değişmiş, sancakbeyinin kır kesiminden hasları 1584 yılında 7000 akçeye kadar düşmüştür. Aşağıdaki tabloda, kır kesiminde Birecik sancakbeyine has kaydedilen yerler ve toplam gelir mikdârları verilmiştir:

Sancakbeyi Hasları

Yıllar	1536	1552	1571	1584
Köy	5	5	1	1
Hisseli köy	1	2	-	-
Mezraa	22	5	-	-
Hisseli mezraa	-	-	-	-
Cemaat	3	1	-	-
Toplam hasılı*	140716	95050	11400	7000

* Para birimi: akçe

Birecik sancakbeyinin sancak dahilindeki hasları kır kesiminde azalmışsa da, sancak bazında belirli bir seviyeyi devamlı muhafaza etmiş, böylelikle 200000'le 250000 arasında değişmiştir. Birecik ve Rumkale şehirlerinin her türlü ticarî faaliyetlerinden alınan vergi ve resmlerle, Birecik ve Rumkale şehirlerinin niyâbet, cürm-i cinâyet ve resm-i arusâne vergileri ve bu vergilerin serbest timar, zeâmet ve padişah hasları hariç sancağın diğer yer ve şahıslarından toplananları mirlivâ hassı kaydedilmiştir. Her dört tahrirde, bu durum muhafaza edilmiştir. Bu vergilerin gelir mikdârları da yıllara göre artarak yükselmiştir.

Birecik sancakbeyi hasları

Birimler	1536	1552	1571	1584
----------	------	------	------	------

²⁸¹ BOA, KK, 210, s. 301, tarih: 13 Şubat 1554/10 Rebiülevvel 961.

²⁸² BOA, Ruznamçe 65, s. 157.

BİRE- CİK ŞEHİR	Mahsûl-i bâc-i kapan-i rügan ve aşel ve pekmez ve bâc-i bazar-ı siyah ve erz ve meyve ve hakk-ı arzıyye ve bâc-i ağnâm-i nefis-i şehir ve ihtisâb ve dellâliyye-i tâcirân ve bazâr-ı penbe ve adet-i kassabân ve dolat-ı harîr ve serasesiyye-i nefis-i Birecik fi sene	70000	95000	130000	132000
KAZA VE	Niyabet maa cürm-i cinayet ve resm-i arus-i nefis-i Birecik ve beytü'l-mal ve mal-ı gayb ve mal-ı mevkud ve yeva ve kaçgun der liva-i Birecik gayr-i ez hashâ-i padişâh-ı alem-penah der liva-i mezkur fi sene	8000	10000	11000	11000
SAN- CAK	Nısf-ı niyâbet ve cürm-i cinâyet-i nevâhî-i Bire gayr-i ez havass-ı padişâhî ve zeâmethâ-i züemâ ve timarhâ-i serbest hass-ı mir livâ	10000	20000	24000	40257
RUM- KALE ŞEHİR	Mahsûl-i bâd-i hevâ ve cürm-i cinâyet ve resm-i arûsâne-i nefis-i Rumkale maa bâc-i bâzâr-ı siyâh ve bâc-i ağnâm ve âdet-i kassabân ve ve âdet-i canbazân ve dellâliyye-i tâcirân ve âdet-i serasesiyân ve resm-i kırıshâne ve mahsûl-i dekkâkîn ve harac-i bağât ve besâtîn	18650	30000	39057	40257
Kır kesimi		140716	95050	11400	7000
Toplam*		246650	250050	204057	230514

* Para birimi: akçe

c. Diğer haslar

Padişah ve sancakbeyi hasları haricinde 1552 tahririnde Şehzâde Mustafa için 300386 akçelik has yazılmıştır. Şehzâde hassının sancaktaki gelirinin çoğunluğunu 180000 akçe ile Birecik iskelesi gelirleri teşkil etmektedir. Birecik iskelesi gelirlerinin, daha önceki ve daha sonraki tahrirlerde pâdişâh hasları arasında yer aldığı görülmektedir.

Şehzâde hasları

Yıllar	1536	1552	1571	1584
Mahsûl-i İskele-i Birecik	-	180000	-	-
Birecik kalesi yanında besâtîn	-	1200	-	-
9 köy hasılı	-	119186	-	-
Toplam*	-	300386	-	-

* Para birimi: akçe

1571-1584 tarihli tahrirlerde, Birecik sancağında Balis sancakbeyinin de hasları bulunmaktadır. Daha önce Birecik alaybeyi olan Hayreddin Bey, Bâlis sancağının nehrini tamir etmek şartıyla Balis sancakbeyliğine tayin edilmiş ve Birecik sancağının muhtelif yerlerinde bulunan zeametleri de haslarına dahil edilmişti²⁸³. Balis sancağının haslarının yetersiz olması sebebiyle Hayreddin Bey'den sonra gelen sancakbeylerinin de Birecik sancağı topraklarında hasları olduğu görülmektedir.

Birecik sancağında mikdârı çok az da olsa, beylerbeyi hassı bulunmaktadır. 1571 yılında Ank nahiyesinden Ank ve Keferhan köylerinin hisselerinden 18829 akçe, Suruç'a tabi Bostancık köyü hasılından 2700 akçe, Arab Surbasan Cemaati hasılından 2150 akçe olmak üzere toplam 23679 akçe, 1584 yılında yine aynı yerlerden 23711 akçe beylerbeyi hassı olarak kaydedilmiştir.

Haslara ayrılan köyler ve gelirleri (akçe)

Birimler	1571		1584	
Has sahibi		Hasıl		Hasıl*
Balis sancakbeyi	20 tk. 1 hk. 5 tm.	69286	16 tk. 4 tm.	63634
Beylerbeyi hassı	1 tk. 2 hk. 1 cemaat	23679	1 tk. 2 hk. 1 cemaat	23711
Toplam	21 tk. 3 hk. 5 tm. 1 cem.	93965	17 tk. 2 hk. 4 m. 1 cem.	87345

Kısaltmalar: tk.= tam köy hk.= hisseli köy, m.= mezraa, tm.= tam mezraa, cem.= cemaat

²⁸³ "Liva-i Bâlis, mumâ ileyh [Şehrizol beylerbeyi] mektûb gönderüb Birecik alaybeğisi olub 60 000 akçe zeamete mutasarrıf Hayreddin'in Gülanber kalesi binâsında hayli hidmet ü ikdâmı olduğın ve vilâyet-i Haleb'de Bâlis sancağının nehrini tâmir etmek üzere zikr olunan sancağa tâlib olduğın arz itmeğın zeâmeti kemâkân tasarrufunda olub nehr-i mezbûrî tâmir ve sancağın ihyâ ü âbâd etmek üzere iki yüz binle buyruldı" (BOA, KK, 215, s. 87, tarih: 16 Ocak 1564/Gurre-i Cemaziyelâhîr 971)

2. Zeâmetler

Birecik sancağında ilk tahrirden itibaren zeâmet tasarruf edildiği görülmektedir. 1536 yılında 48130 akçelik zeâmetle sancak gelirlerinin % 2.4'ü, 1552'de 76431 akçe ile % 3.2'si, 1571 yılında % 11.1'i, 1584 yılında 415644 akçe ile % 10.2'si zeâmet sahiplerine gelir kaydedilmiştir. Bu gelirlerin tamamı kır kesiminden elde edilmektedir. 1536 yılında 14 köy ve 7 cemaat, 1552 yılında 25 köy, 1 hisseli köy ve 12 mezraa, 1571 yılında 36 köy, 32 mezraa ve iki hisseli mezraa, 1584 yılında 44 köy, 1 hisseli köy, 28 mezraa ve 1 hisseli mezraa zeâmete tahsis edilmiştir.

Birecik sancağında 1520 ve 1536 yılına ait tahrirlerde, yalnızca Bürâzi aşîret beyi Şefkat Bey zeâmet tasarruf etmektedir. 1552 yılında, buna Birecik alaybeyi Hayreddin de eklenmiştir. 1571 yılında yapılan tahrire göre ise, 15 kişi zeâmet tasarruf etmektedir. Bunlardan; dördü dergâh-i âli çavuşu, biri müteferrika-i dergâh-i âli, biri Halep hazine mukataacısı, ikisi sancakbeyi oğlu, biri kâtibdir. Geri kalan altı dirlik sahibinin görevi belirtilmemiştir. 1584 yılında zeâmet tasarruf eden dirlik sahiplerinin sayısı 25'e çıkmıştır. Bunlardan 7'si dergâh-i âli müteferrikâsı, biri maliye kâtibi, biri divân-i hümayûn kâtibi, biri sancakbeyi oğlu, üç tanesi de beylerbeyi oğludur.

Birecik sancağının ilk tahririnin yapıldığı 1520 tarihinde on cemaat ve bu cemaatlerin ziraat ettikleri mezraaların, Memlûkler zamanından beri Bürâzi aşîret beyi olan Şefkat Bey'e verildiği görülmektedir²⁸⁴. Şefkat Bey, bu dirlikten 1520 yılında 65216

²⁸⁴ Suruç ovasındaki 38 mezraa Şefkat beğ'e tabi taife-i ekrad tarafından ziraat edilmektedir. Tahrir esnasındaki kayıta; "Bad-i heva maa cürm-i cinayet ve resm-i arus an taife-i ekrad Bürâzi tabi Şefkat Beğ el-mezbur fi sene 10 000. Cem'ân mahsul-i mezari' ve adat-ı ağnam ve bad-ı hevâ-i ekrad fi sene: 65216. İşbu 65216 halebi akçe yarar timar mezbur Şefkat Beğ'in Çerakise zamanından berü külliyan tasarrufunda olup sal-be-sal hizane-i amireye ber vech-i maktu bedel-i öşr diyu on bin nakd akçe ve memalik-i mahruse-i Halebiyyede sefer ü hizmet vaki oldukda elli nefer hiyal-i kamilü'l-adem ile eşüb haric-i memâlik-i mahmiyyeye sefer ü hizmet olsa on nefer hiyal-i kamilü'l-adem ile eşüb hizmet itmeği iltizam eylediği ecilden mukarrer kılınub vech-i meşruh üzere defter-i cedid-i sultaniye kayd olundu ki zikr olunan üslub üzere eşüb kendüye müteallik olan ekrada üslub-i sabıkları üzere mutasarrıf olup meğerkim katl vaki olup siyaset vaki ve lazım olıcak sancakbeği olanlar kadı ve hakimü's-şer' marifetleri siyaset ideler andan maada taife-i ekrada sancak beğinden ve gayriden kimesne mani olup dahl itmeyeler diyu kayd olundu fi gurre-i Şaban sene 926" denmektedir. Daha sonra düşülen derkenarda ise; "Meblağ-ı mezbur sal-be-sal hizane-i amireye virüb teslim itmeğe mültezim olduğu ecilden deftere sebt olundu. Zikrolunan mezari'i mezkur Şefkat beğ'e tabi olan taife-i ekrad ziraat idüb hasil olan mahsullerinden vaki olan öşrlerin mezkur Şefkat Beğ mutasarrıf olur imiş haliya dahi üslub-i sabık üzere zikrolunan mezariin öşürlerine mutasarrıf olduktan sonra bedel-i öşr deyu hizane-i amireye sal-be-sal 10 000 akçe öşr virmeğe mültezim olduğu

Halebî akçe gelire sahiptir. 1536 yılında sancağın tek zâimi olan Şefkat Bey 48130 akçe tasarruf ederken, aynı zâimin 1552 yılında 54100 akçe gelire mutasarrıf olduğu görülmektedir. 1571 yılında ise en çok gelir, 50900 akçe ile dergâh-i âli müteferrikalarından Mehmed'e kaydedilmiştir. Aynı zâim, 1584 yılında 58100 akçe gelire ikinci sırada yer almış, Haleb beylerbeyi Ahmed Paşa'nın oğlu Nuh Mehmed 62010 akçelik gelire ilk sıraya yükselmiştir. Bir kısım zâimlerin gelir mikdârlarının az olması, diğer sancaklarda da hisselerinin bulunduğunu göstermektedir. Her ne kadar dirlik sahiplerinin dirliklerinin evinin bulunduğu yerde ve yakınında bulunmasına itinâ gösterilmesi prensip olarak dikkate alınıyorsa da, XVI. yüzyılın ikinci yarısında sipâhî sayısındaki artış, bu prensibin uygulanmasını zorlaştırmış, değişik sancaklardan da hisseler vermek durumu ortaya çıkmıştır²⁸⁵. Bununla birlikte mümkün olduğu kadar birbirine yakın sancaklardan verilmeye gayret gösterildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1582 tarihli Ruznâmçe defterinde dergâh-i âli çavuşlarından Mehmed Çavuş'un dirliğinin bir kısmının Birecik sancağında, kalan kısmının da Haleb sancağında olduğu görülmektedir²⁸⁶. 27 Temmuz 1588 tarihli Ruznâmçe kaydında; Birecik'te dirlik tasarruf eden Lütfullah Beğ oğlu Dümdâr'ın Haleb ve Bâlis sancaklarında da zeâmet hisseleri bulunduğu belirtilmektedir²⁸⁷. Aşağıdaki tablolarda Birecik sancağı zâimlerinin yıllara göre görevleri ve tasarruf ettikleri köy, mezraa, cemaat vs. sayısı ve gelirleri verilmektedir:

1520-1571 Yılında Birecik Sancağı'nda Zeâmet Sahipleri

ecilden deftere sebt olundı bedel-i öşr fi sene 10 000. Meblağ-ı mezkur Şefkat Beğ'e inam olunmuş her mucib-i hükm-i hümayun fi 21 Muharrem 928" (BOA, MAD., 75, vr. 63b) kaydı yer almaktadır. Zeâmet ve timar olarak yurtluk ve ocaklık verildiği hakkında bkz. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, neşr. Mithat Sertoğlu, İstanbul 1992, s. 62.

²⁸⁵ Feridun Emecen, *Manisa Kazası*, s. 283.

²⁸⁶ BOA, *Ruznâmçe* 65, s. 166-167.

²⁸⁷ BOA, *Ruznâmçe* 101, s. 647.

Sayı	Zeâmet sâhibinin adı	Görevi	Köy, mezraa vs.	Hâsıl*
1520				
	Zeâmet-i Şefkat Beğ	mîr-i Aşiret-i Berazi	10 cemaat 40 tm.	65216
	TOPLAM		10 cemaat 40 tm.	65216
1536				
	Zeâmet-i Şefkat Beğ	mîr-i Aşiret-i Berazi	7 cemaat 17 tm.	48130
	TOPLAM		7 Cemaat 17 tm.	48130
1552				
1	Hayreddin	miralay-ı Birecik	3 tk. 5 tm.	15881
2	Şefkat Beğ	mîr-i aşiret-i Berazi	1 tk. 32 tm.	54100
	TOPLAM		4 tk. 37 tm.	69931
1571				
1	Mehmed	-	3 tk. 1 tm.	13400
2	Yusuf	an çavuşân-ı dergâh-ı âli	1 tk. 2 tm.	21185
3	Kâsım	kâtib	2 tk. 3 tm.	30798
4	Mahmûd	-	2 tk. 1 tm.	20400
5	Mehmed Kethûda	-	mahsûl-i bâc-ı bazâr	
6	Kurd	mukataa-i Hazine-i Haleb	... karye-i Nizib hissesi	39000
7	Yusuf	an çavuşân-ı dergâh-ı âli	3 hk.	32800
8	Mehmed	müteferrika-i dergâh-ı âli	2 tk. 1 tm.	50900
9	Yusuf	an çavuşân-ı dergâh-ı âli	2 tm.	1500
10	Ahmed b. Sinan Beğ	sancakbeyi oğlu	5 tk. 5 tm.	30000
11	Mahmûd b. Lütî Beğ	sancakbeyi oğlu	1 tk. 2 tm.	19140
12	Malkoç	-	6 tk 1 hk. 2 tm.	21042
13	Gürcü Ahmed	-	5 tk. 13 tm.	20000
14	Çavlı el-meshûr Bekçi Beğ	-	5 tk. 13. tm.	26200
15	Bâlî Çavuş	an çavuşân-ı dergâh-ı âli	3 tk. 1 tm.	12799
	TOPLAM		35 tk. 5 hk. 45 tm	339164

Kısaltmalar: tk.= tam köy, hk.= hisseli köy, tm.= tam mezraa

* Para birimi: akçe

TKGM KKA TD 145'e göre 1584 Yılında Birecik Sancağı'ndaki Zeâmet Sâhipleri

Sayı	Zâimin adı	Görevi	Köy, mezraa ve hisse sayısı	Hasıl*
1	Mehmed	an müteferrika-i dergâh-ı âli	4	58100
2	Abdî	an müteferrika-i dergâh-ı âli	6	20700
3	Nuh Mehmed b. Ahmed Paşa	an müteferrika-i dergâh-ı âli	24	62010
4	Mehmed Çavuş	an çavuşân-ı dergâh-ı âli	8	35300
5	Mehmed Çavuş	çavuşân-ı dergâh-ı âli	6	16700
6	Ramazân Çavuş	çavuşân-ı dergâh-ı âli	4	21000
7	Bâli Çavuş	an çavuşân-ı dergâh-ı âli	4	15300
8	Hızır Çavuş	an çavuşân-ı dergâh-ı âli	2	2700
9	Mahmûd	-	4	20500
10	Abdûlmâlik	-	3	26500
11	Mehmed b. Hallikân	-	7	20200
12	Mustafa b. Sinân Beğ	sancakbeyi oğlu	4	22500
13	Dündâr	-	2	21000
14	Hasan	an kâtibân-i mâliye	6	20000
15	Bayram	-	3	18500
16	Mustafa	an kâtibân-i divân-i hümayûn	4	13400
17	Ferhâd	-	1	2200
18	Derviş Mehmed b. Ahmed Paşa	beylerbeyi oğlu	1	6430
19	Ahmed	-	4	3000
20	Mustafa b. Hüseyin	-	7	12233
21	Ahmed	-	3	26000
22	Abdullah b. Mehmed Paşa	beylerbeyi oğlu	2	10000
23	Safiyüddin	-	4	10000
24	Mehmed	-	6	5000
25	Hüseyin b. Abdullah	-	4	19100

* Para birimi: akçe

3.

Tîmâr Sâhipleri ve Vazifeleri

Birecik sancağındaki timarlı sipahileri, kale mustahfızları, derbent hâfızları, askerî hizmetliler, resmi devlet görevlileri, kale hizmetlerinde görevli imam ve müezzin gibi din adamları teşkil etmektedir. Derviş veya şeyh aileleri ile eşkincili mülk timar sahiplerine rastlanmamaktadır. Defterlerdeki kayıtlar, timar sahiplerinin menşesine dair yeterli bilgiler

vermemektedir. Bununla birlikte verilen lakap ve kırık dökük bilgilerden istifadeyle bir fikir sâhibi olabilmekteyiz. 1520 tarihli tahrirre göre 2 solak, 1 zağarcı, 1 kâtib Birecik sancağından timar tasarruf etmektedir. 1536 tarihli tahrirre göre; 1 miralay, 1 çeribaşı, 1 kâtib, 2 kale dizdârı, 2 kale kethüdâsı, 1 çaşnigirbaşı, 1 beylerbeyi adamı, 2 imam ve kale görevlileridir. 1584 yılında ise, 1 miralay, 1 çeribaşı, 1 miralem, 1 beylerbeyi kâtibi, 1 beylerbeyi çavuşu, 5 sancakbeyi oğlu, 7 derbentçi, 2 dizdâr, 2 kale kethüdâsı, 2 imam, 1 müezzin ve kale görevlileri timar tasarruf etmektedir. 1520'de zağarcıyân-ı dergâh-i âli mensubu olarak kaydedilen ve yüksek mikdârda timar tasarruf eden İlyâs Trabuzânî, 1536 tarihli defterde Birecik sancağı miralayı olarak görülmektedir. İlk tahrirlerde timar sahibi olanlara daha sonraki tahrirlerde baba ismi olarak rastlanmaktadır. Şefkat Bey, Sinan Bey ve Lütî Bey gibi bölgede görev yapan sancakbeyi ve zâimlerin oğulları ve yakınlarına da timar ve zeâmetlerin verildiği dikkat çekmektedir. Şefkat Bey, Bürâzi aşireti beyi ve Birecik'te zâim iken Bâlis sancakbeyi olmuş²⁸⁸ ve bu görevde iken vefat etmiş, ocaklık timarı oğullarına verilmişti²⁸⁹. Yine Birecik sancakbeyi Sinân Bey'in kardeşi Mehmed ve oğlu Ahmed'e, Sâbık Bâlis sancakbeyi Lütî'nin oğlu Mahmud'a Birecik sancağından dirlik verilmiştir. 1584 yılında Sinan Bey'in oğlu Hasan'ın 10000 akçelik timar tasarruf ettiği görülmektedir²⁹⁰.

Bilindiği gibi Osmanlı timar rejiminde, timar sahibi, timarı dahilindeki toprakların mülkiyetine sahip olmadığı gibi, bu toprakları işleyen köylünün toprak sahibine veya devlete vermekle mükellef olduğu vergilerin mülkiyeti üzerinde de bir hak iddia edemezdi²⁹¹. Ancak belirli hizmetleri yaptığı müddetçe devlete ait çeşitli vergileri maaş karşılığı olarak kendi adına toplamak hakkından istifade edebilirdi. Timar sahibinin ölümü veya sefere eşecek kudreti olmayacak derecede hasta olması veya yaşlanması halinde, timarı, hizmete yarar erkek evlâdından birine veya birkaçına verilirdi. Fakat erkek evlâd, bu timarın sadece *kılıç* tâbir edilen kısmını alabilirdi²⁹².

²⁸⁸ "Haleb beğlerbeğisine hüküm ki, dergâh-i se'âdet-gâhıma mektûb gönderüb hâliyâ Birecik sancağında 54000 akçelik zeamete mutasarrıf olan Şefkat gelüb Bâlis sancağı bana inâyet olunursa cümle aşiretimle gelüb Cuhûl ve Bâb cânihlerini ve ol taraflarda olan vilâyeti eşirrâ-i a'râbdan hıfz itmeğe kâdirim diyü bildirdi. Zikrolunan sancak bi'l-fi'l tasarruf itdüğü zeâmet bu defa yazılıb zâhir olan zevâidi ile 79286 akçe olur ve Ferruh Beğ tasarrufunda olan 44000 akçe ile, mâ'adâ hâli ve harâbeden virilüb aşiretiyle gelüb ol cânibi hıfz itmesi her vechile enfa' ve evlâ olub ve mezbûr bu diyârın ehl-i vukûfu olub hidmet-i mezbûrenin uhdesinden gelür deyu arz eylemişsin imdi arz itdüğün üzre müşârünileyh Ferruh'un 44000 akçelik zeâmeti ve bu defa yazılan zevâidi ile 79286 akçelik zeâmeti ve harâbeden 76714 akçe ki cem'an 200000 akçelik haslarıyle Bâlis sancağın müşârünileyhe inâyet idüb ..." (TSMK *Koşullar*, 888, s. 150).

²⁸⁹ "Sâbık Bâlis sancağıbeği iken fevt olan Şefkat Beğ'in oğlu olub dirliği olmayan mezbûr Ali atasının ocak timarından 5000 akçeliği mukaddemâ karındaşı Mîr Ahmed'e virilüb Mîr Ahmed fevt oldukça büyük karındaşı Mehmed'e virildüğü arz idüb atasının ocak timarından kendüye virülmesin ricâ eylemeğin mezkûr 5000 akçelik timarı merkûm Ali'ye tevcih idestiz deyu Haleb beğlerbeğisine hüküm-i şerif virildükden sonra tezkiresi bâb-i seâdetden ihrâc olunmak fermân olunmağın ..." (BOA, *Ruznâme* 7, s. 540, 586).

²⁹⁰ TKGMKKA, TD, 145, vr. 36b.

²⁹¹ Ö. L. Barkan, "Timar", *Toplu Eserler I*, s. 817-818.

²⁹² Aynı eser, s. 848-849.1

Timarın kılıç tabir edilen çekirdek kısmı, tezkireli ve tezkiresiz olma durumuna ve eyâletine göre 2000 akçeden 6000 akçeye kadar değişebilirdi²⁹³. Ortalama 3000 akçe olurdu. Timar sahibi, timarının kılıç kısmı hâricindeki her 3000 akçesi için bir cebelü (silahlı, zırhlı süvari), zeâmet sahipleri ise, ilk 5000 akçesinden sonraki her 5000 akçe için bir cebelüyü sefer zamanında yanlarında götürmekle mükellef tutulmuşlardı²⁹⁴. Birecik sancağında tezkiresiz timarların 2000 akçeden başladığı görülmektedir²⁹⁵. Ancak kale muhafızları arasında bu mikdârın 1300 akçeye kadar düştüğü gözlenmektedir²⁹⁶. Nitekim 1584 yılında Birecik kalesi muhafızlarına tahsis edilen 110429 akçelik timar, 71 muhafıza bölününce kişi başına ortalama 1555 akçe düşmektedir. Rumkale kalesi muhafızlarında da durum farklı değildir. Rumkale kalesinin 33 muhafızına 57160 akçe ayrılmıştır. Bu da, muhafız başına ortalama 1732 akçe olmaktadır²⁹⁷. Aşağıdaki tabloda görüleceği gibi, 1584 yılında Birecik'teki toplam 203 dirlik sahibinden yarıya yakını 2000 akçeden az gelire sahiptir. İkinci sırayı 2001-3000 arası gelire sahip olanlar işgal etmektedir. Onda biri 5001-6000 akçe, yirmide biri de 10000 akçeden fazla gelire sahiptir.

Timar gelir kategorileri

Kategori	1000'	1001-	2001-	3001-	4001-	5001-	6001-	7001-	8001-	9001-	10000'
-----	den az	2000*	3000	4000	5000	6000	7000	8000	9000	1000	den çok
Yıllar											
1520	3	4	1	16	2	4	5	3	1	1	2
1584	-	85	39	8	5	20	16	9	2	7	12

* Para birimi: akçe

Birecik sancak gelirlerinin; 1536 yılında % 16.9'u, 1552'de % 15.8'i, 1571'de 12.6'sı, 1584 yılında 17.4'ü timarlara ayrılmış olduğu görülmektedir. 1536'da 340335 akçe olan timar gelirleri, 1584 yılında % 110 artarak 714802 akçeye yükselmiştir.

Sancak gelirleri içerisinde timarın payı ve mikdârı

Tasarruf şekli	1536	%	1552	%	1571	%	1584	%
----------------	------	---	------	---	------	---	------	---

²⁹³ Aynı eser, s. 848.

²⁹⁴ *Kanunnâme-i Al-i Osman*, neşr. Mehmed Arif, İstanbul 1329 (TOEM ilâvesi), s. 11-12; "Birecik iskelesi nâzırı olup Tarsus sancağında 30000 akçe zeâmete mutasarrıf olan Sinân mâl-i mirî tahsilinde mücerred sa'yi olup sebkât iden hidmeti mukâbelesinde oğlu mezkûr Mustafa hakkında mezîd-i inâyet-i pâdişâhî zuhûr idüb bunun emsâli zaîm oğullarına ne mikdâr timar virülmek kanun ise buna dahi düşenden ol mikdâr timar tevcih idesiz diyü sene 973 Zilkadesinin evâhîrisi tarihiyle emr-i şerîf îrâd idüb bunun emsâli zaîm oğullarına beş bin akçe timar virülmek kanun olmağın ..." (BOA, *Ruznâme* 22, s. 129).

²⁹⁵ Birecik sancağı timar beylerinden Numan'ın, Nizib yakınındaki Karagöz köyünün 3500 akçe olan hasılından 2000 akçesine mutasarrıf olduğu görülmektedir (TKGMKKA TD, 145, vr. 24b).

²⁹⁶ TKGMKKA TD, 145, vr. 40b.

²⁹⁷ TKGMKKA TD, 145, vr. 46a.

Timar	340335	16.9	375602	15.8	503067	12.6	714802	17.4
Toplam*	2015254	100	2381164	100	3985774	100	4098884	100

* Para birimi: akçe

Timara ayrılan bu gelirler, köy ve mezraa hasıllarından elde edilmektedir. 1520'de 43 köy ve 16 mezraa, 1584 yılında ise 115 köy ve 87 mezraa timar için ayrılmıştır.

Yıllara göre timara ayrılan köy ve mezraa sayısı

Timar	1520	1536	1552	1571	1584
Köy	43	85	88	121	115
Hisseli köy	1	5	3	2	2
Mezraa	16	76	81	98	87
Hisseli mezraa	1	2	1	1	1
Cemaat	-	1	-	-	-

Bu köylerden bir kısmı derbent muhafızları veya sadece kale muhafızları için ayrılmış hizmet timarlarıdır. 1552 yılında Birecik kalesi erleri için 16 köy, 8 mezraanın 68420 akçe, Rumkale kalesi erleri için 5 köy ve bir hisseli köyle birlikte 1 mezraanın 19700 akçe tutan hasıllar tahsis edilmişti. 1571 yılında ise, Birecik kale erenleri için 66384, Rumkale erenleri için 26710 akçe ayrılmıştır²⁹⁸. Birecik kalesinin 71 neferi için 1584 yılında 110429, Rumkale kalesinin 33 neferi için 57160 akçelik timar tahsis edilmiştir²⁹⁹.

Bir kısım timarların da derbent muhafızlarına tahsis edildiği görülmektedir. Biri Birecik-Suruç yolu üzerinde bulunan Han-ı Şa'fûr ve Cebel-i Araban'da Deveboynu derbendi, üçüncü olarak da Birecik-Urfa yolu üzerinde Yalnızagaç derbendi olmak üzere üç yerde derbent muhafızı bulunmaktadır. Bu derbentler civârındaki köy ve mezraaların gelirleri derbent timarı olarak tahsis edilmiştir.

Osmanlılar, önemli ticâret ve askerî yolların kavşak noktalarında ve dağların geçit verdiği, iskanın az olduğu ıssız yerlerde, etrafı kontrol etmek, yolcuları ve bölgeyi muhafaza etmek maksadıyla derbentler kurar ve içinde derbentçiler bulundurulardı. Birçok yerlerde müstahkem derbent tesislerinin kurulduğu görülmektedir³⁰⁰. Bu tesisler,

²⁹⁸ Buradaki tahsis, isim verilmeden yalnız "merdân-ı kale", "mustahfız-ı kale" olarak kaydedilen timarlar içindir.

²⁹⁹ TKG MKKA TD, 145, vr. 46b.

³⁰⁰ Maraş, Halep, Karaamid ve Şehrizol arasında ve yollarının geçtiği yerde ve korkulu bir geçit noktası olduğu için Kanuni Sultan Süleyman, bugünkü Kırıkhan'ın bulunduğu yere bir köy oturtmuş, kırk nefer kimseyi de vergiden muaf tutarak derbentçi yazmıştı. Ancak daha sonra bu derbentçiler dağılmış ve tekrar

dört tarafı duvarla çevrili küçük bir kale görünümünde olur, yanında han, cami, mektep ve inşa edilirdi. İçinde bulunanların her türlü ihtiyacını temin eden küçük bir şehir hüviyetini taşırdı. Yeteri kadar derbentçi yazılır, derbentçiler bulundukları yerlerde hiç kimsenin canına ve malına zarar gelmeyeceğini, aksi halde zararı tazmin edecekleri hususunu tekeffül ederlerdi³⁰¹. Bu hususlar, kendilerine verilen beratlarda en önemli şart olarak kaydedilirdi. Derbentçiler, bulundukları yerlerin emniyetini temin etmekle beraber ihtiyaç zamanında yolculara rehberlik ederlerdi. Hizmet ettikleri müddetçe vazifeden alınmazlar, ölmeleri halinde dirlikleri oğullarına, yoksa akrabalarına verilirdi³⁰². Birecik sancağında bulunan derbent timarlarının da aynı şartlarla verildiği görülmektedir.

Birecik-Suruç yolu üzerinde bulunan Han-ı Şa'fûr ve Yuvacık yolu üzerinde bulunan derbent, önce İbrahim'e verilmiş, onun vefatından sonra Birecik sancakbeyi Pir Ahmed Bey, alaybeyi İskender, miralem Hâbil ve diğer mu'temed kimselerin İbrahim'in oğlu olduğunda söz birliği ettikleri Hüseyin'e verilmesini i'lâm etmiş ve babasının şartıyla 2000 akçe timarla 3 Aralık 1566 tarihiyle verilmiştir. Derbent timarının 2100 akçelik kısmı da İbrahim'in diğer oğlu Mustafa'ya verilmiştir³⁰³. 3 Ocak 1576 tarihli bir kayıta, 4200 akçe ile Cafer, 2200 akçe ile Mustafa, 2200 akçe ile Hüseyin ber-vech-i iştirak derbent hâfızları olarak görev yapmaktadır³⁰⁴. 1584 yılında Han-ı Şa'fûr derbentinin üç hâfız-ı derbentine 4200, 2200 ve 2200 şeklinde paylaşılan üç timar tahsis edilmiştir³⁰⁵. Ancak isimler belirtilmemiştir.

Araban nahiyesine tabi Araban dağı derbendi veya Deveboynu derbendi adıyla anılan Kayseri'den Antep ve Haleb'e giden yolun geçit noktasındaki derbendi " hıfz itmek ve kimesneye zarar ü kezend gelürse tazmîn itmek şartıyla" mutasarrıfı 1999 akçe ile Ali Çavuş oğlu İshâk'tır. Bu dirliği, 29 Eylül 1565'ten beri tasarruf eden İshak, 20 Nisan 1567'de beratını yeniletmıştır. Ali Çavuş'un diğer oğlu Hızır da aynı şart ve aynı tarihle 2000 akçe ile derbentçi olmuş. aynı tarihlerle 2000 akçe ile Durak oğlu Mehmed de derbentçilik beratını yeniletmıştır³⁰⁶, 3 Ocak 1576 tarihli bir kayıta Pîr Ali, Mehmed ve İshâk'ın 2200'şer akçe ile Deveboynu derbendini muhafaza ile görevli oldukları kaydedilmiştir³⁰⁷. 1584 yılında, Mehmed ve Ali adlarını taşıyan iki görevli 2233'er akçe gelire sahiptir. 2234 akçe timar kaydedilen üçüncü derbentçinin ise adı

isti'mâlet verilerek derbentçi yazılması emredilmiştir (BOA, *M D*, XXXXVIII, s. 159, hüküm: 439, tarih: 6 Şevval 990).

³⁰¹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı*, İstanbul 1990, s. 10-13; Yusuf Halaçoğlu, "Derbent", *TD, VİA*, IX, s. 162-163.

³⁰² Aynı eser, s. 40.

³⁰³ BOA, *Ruznâme* 22, s. 215-216.

³⁰⁴ BOA, *MAD*., 7419, s. 46.

³⁰⁵ TKGMKKA *TD*, 145, vr. 29b.

³⁰⁶ BOA, *Ruznâme* 22, s. 208-209.

³⁰⁷ BOA, *MAD*, 7419, s. 48.

kaydedilmemiştir³⁰⁸. Birecik ile Urfa arasındaki yol üzerinde Yalnızagaç'ta derbentçi iken ölen Ahmed'in yerine Rakka beylerbeyi Piyâle Paşa'nın arzı ile Maksûd oğlu Yusuf 16 Mart 1597 tarihinde 4200 akçelik timarla derbentçi olmuştur³⁰⁹.

Birecik sancağından dirlik tasarruf eden timar sahiplerinin mühim bir kısmı, kale muhafızlarıdır. Halep ve Bağdat'ın iskelesi durumunda olan Birecik'in kalesi, doğu, batı ve güneye uzanan yolların kavşak noktasında olması sebebiyle önemli bir mevki işgal ediyordu. Bilhassa Bağdat yoluyla Basra ve Lahsa'ya gidecek gemi kerestesi ve silah, cephane ve barut, ticâri emtia³¹⁰ Birecik kalesinde depolanıyor³¹¹, gideceği noktalara -gerek gemillerle gerekse kara yoluyla olsun- Birecik kale erleri nezâretinde ulaştırılıyordu³¹². Birecik'ten Bağdat ve Basra'ya gemilerle, Diyarbekir ve Van'a kervanlarla muhafız olarak gitmeleri, Birecik kale muhafızlarını bir hayli sıkıntıya sokuyordu. Bu durum zaman zaman merkeze şikâyet konusu olmuş, daha önceden uygulandığı gibi kaleden kaleye o bölgenin hisar erleri tarafından nakli emredilmiştir³¹³. Bununla birlikte donanmaya katılmak için İstanbul'a çağrılan Birecik hisar erlerinin, donanmaya katılmayarak Basra ve Lahsa'ya gidecek kereste, mühimmât ve gemilerin muhafazasında görevlendirildikleri de olurdu. Nitekim 1573 yılında Birecik kalesinin 71 muhafızından 35'i donanma için tüfekçi olarak istenmiş, daha sonra da Fırat nehrinde yapılacak nakliyatta kullanılmaları emredilmiştir³¹⁴.

Timar sisteminin bozulmasına kadar, Osmanlı savaş gücünün en önemli unsurlarından birini timarlı sipahiler oluşturmıştır. Timarlı sipahilerin, diğer görevlerinin yanında en önemli vazifelerinden biri de, sefer zamanında cebelûleri ile birlikte orduya katılmaktır. Göreve çağrıldığı halde yoklamada bulunmayanların dirlikleri hemen ellerinden alınmaktadır³¹⁵. Nahiye çeribaşılarının idâresinde sancak alaybeyinin bayrağı altında toplanan timarlı sipahiler, sancakbeyinin nezâretinde Halep beylerbeyinin yanında emredilen yerde bulunarak vazifelerini ifa etmekle yükümlüydüler. Birecik sipahilerinin Batı ve doğuya yapılan seferlere ve sefer hazırlıklarına katkıları³¹⁶, bilhassa Ebu Rîş oğlu

³⁰⁸ TKGMKKA TD, 145, vr. 39a.

³⁰⁹ BA Ruznâme 192, s. 275.

³¹⁰ BOA, M D, XXXXII, s. 196, hüküm 610, tarih: 17 Muharrem 989.

³¹¹ BOA, MAD, 2775, s. 1050, 1074.

³¹² BOA, M D, XXXI, s. 33, hüküm 85, tarih: 10 Rebiulâhir 985; ARSK, 1461, s. 109.

³¹³ BOA, M D, XVI, s. 152, hüküm 301, tarih: 28 Receb 979; M D, XXXI, s. 33, hüküm 91, tarih: 10 Rebiulâhir 985

³¹⁴ BOA, M D, XXI, s. 44, hüküm 119, s. 47, hüküm 122, tarih: 24 Ramazan 980; M D, XXI, s. 274, hüküm 649, tarih: 22 Zilkade 980.

³¹⁵ "Merhum Vezir Mustafa Paşa'ya tabi olup Haleb züemâsından Vücûdî Mehmed'in zeâmeti ve Birecik sancağında timarı olan Mustafa'nın timarı sefere gelmedikleri için sâbık Halep beylerbeğisi Nuh Mehmed'e verilüb..." (BOA, M D, XXXXV, s. 362, hüküm: 4376, tarih: 8 Za 989); M D, XXXXII, s. 342, hüküm: 1057; KK, 64, s. 252.

³¹⁶ BOA, KK, 88, s. 25; MAD., 39, s. 352, 353; KK, 69, s. 86; KK, 106, s. 17; ARSK 1463, s. 13

Mehmed gibi isyancıların bastırılmasında, hac yolunu kesen eşkiyayı tedibde gösterdikleri gayretlerle ilgili arşivlerimizde birçok vesikalar bulunmaktadır³¹⁷. Yine Kilis sancakbeyi Canbulad Bey'le birlikte Kıbrıs seferine katılmışlar,³¹⁸ müstahkem mevkillerin ele geçirilmesinde başarılı hizmetlerde bulunmuşlardır³¹⁹. Bu seferde, Birecik'te timara sahip olan sipahilerden bir kısmı şehit olmuştur³²⁰.

³¹⁷BOA, *M D*, XXV, s. 318, hüküm: 2927; *KK*, 88, s. 22; *M D*, XXV, s. 137, hüküm: 1455.

³¹⁸BOA, *KK*, 64, s. 244.

³¹⁹"Haleb beğlerbeğisi tezkire gönderüb Birecik sancağında 6650 akçe timara mutasarrıf olan Mustafa için kalede bir nice kâfir helâk eylediğinden gayri bir gözü dahi mecrûh olmuştur deyu bildirmeğin 1500 akçe terakki buyruldu. Der kurb-i kale-i Lefkoşe" (BOA, *M D*, VIII, s. 65, hüküm: 721, tarih: 27 Ra 978; BOA, *KK*, 64, s. 123); BOA, *M D*, VIII, s. 148, hüküm: 1701; BOA, *KK*, 64, s. 176, 181.

³²⁰BOA, *M D*, XIII, s. 15, hüküm: 93; *Ruznâme* 34, s. 344, 353-360.

SONUÇ

Malazgirt Zaferi sonrasında Anadolu'nun yeni fethedilen bölgelerine yoğun bir şekilde Türkmen toplulukları gelmiştir. Birecik ve civârı da Selçuklu Türkleri tarafından iskân edilmiştir. Burayı üs edinen Kutalmış oğlu Süleyman Şah, 1076 yılında Birecik'ten hareketle Kuzey Suriye'ye akınlar yapmıştır. 1110'da Haçlılar'ca işgâl edilen Birecik şehri, 1151 yılında Artuklular'a geçince, yeniden imâr edilerek bir Türk-İslâm şehri hüviyetini kazanmıştır. Artuklu şehzâdelerince yönetilen şehir, daha sonra bölgeye hakim olan Memlûklere tabi olmuştur. Memlûkler döneminde büyük önem verilmiş, hudut şehri olarak tahkim edilmiş, yaptırılan güzîde eserlerle mamûr hale getirilmiştir. 1516 yılında Osmanlı yönetimine giren Birecik, çevresi ile birlikte Eyâlet-i Arab'a bağlı bir sancak olarak teşkilâtlandırılmıştır. Birecik şehri de, siyasî ve ticârî konumu itibariyle sancağa merkez yapılmıştır. Daha sonra Halep Eyâleti'ne, 1587 yılında Rakka Eyâleti'ne bağlanmıştır.

XVI. yüzyılda Birecik şehri, yedi mahalleden meydana gelmektedir. Nüfus bakımından Güney-Doğu Anadolu'nun altıncı büyük şehridir. Şehir nüfusunun kâhir ekseriyetinin müslüman olduğu, birkaç hristiyanın müslüman mahallesinde yaşadığı görülmektedir. Bunlar da azalarak 1584'de tamamen kaybolmuştur. 1520 yılında 3932 olan şehrin tahminî nüfusu 1536'da % 28 azalmış 2778'e düşmüştür. Daha sonra gelişme gösteren şehirde nüfus, 1536-1584 yılları arasında % 91.5 oranında artarak 4362'e çıkmıştır.

Birecik şehri, İran ve Irak taraflarından gelip Suriye ve Akdeniz limanlarına giden ticâret yolu üzerinde bulunması sebebiyle öteden beri ehemmiyetli bir konumda bulunmaktadır. Bu konumunu Osmanlı Devleti'ne ilhâkından sonra da devam ettirmiş, bilhassa Bağdat ve Basra'nın fethinden sonra daha çok önem kazanmıştır. Burada kurulan tersanede yapılan gemilerle Fırat Nehri üzerinden güneydeki bölgelere her türlü ticârî ve askerî emtia ve personel taşınmış, Basra Körfezi'nde inşa edilecek gemilere malzemeler gönderilmiştir. Bu durum şehrin fizikî, ticârî ve sosyal yönden gelişmesini temin etmiştir. Birecik iskelesi 1536 yılında 180 000 akçe, 1584 yılında 200 000 akçe gelir getirmektedir. Gemi inşaatı için diğer bölgelerden gelen 1000 civârında geçici işçiyi istihdâm eden Birecik tersanesi, XVI. yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun en büyük sanayi tesisi olmuştur.

Birecik sancağı 1520 yılında Birecik kazası ve bu kazaya bağlı Birecik ve Suruç nahiyelerinden meydana gelmektedir. Rumkale sancağının da Birecik sancağına katılması ile 1523 yılında kaza sayısı ikiye çıkmıştır. Birecik ve Suruç nahiyelerinin yine Birecik

kazasına bağılı kaldığı, Ank, Araban ve Merzuman nahiyelerinin de Rumkale kazasına tabi olarak sancak içinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Ancak tahrirlerde kaza ayırımına gidilmemiştir. Sancak toprakları Birecik, Suruç, Merzuman, Ank, Araban olmak üzere beş nahiye arasında paylaştırılmıştır. Nahiyelerin toplam köy sayıları 1523'te 125 iken 1584'te 528 olmuştur. 1523'te 217 olan mezraa sayısı da 1584'te 387'ye yükselmiştir.

Birecik civarında yarı göçebe bir hayatı tercih eden Türkmen toplulukları, zamanla boşalan köylere yerleşmişler, bu köylerin bir bölümünün adlarını aynen muhafaza etmişler, bazılarını ise kendi dillerine uydurarak kullanmayı tercih etmişlerdir. Yeni kurulan köylere Türkçe adlar vermişlerdir. Bu sebeple Birecik sancağı dahilinde bulunan köylerin genellikle Türkçe, bir kısım Arapça ve bir miktarda eski sakinlerinin dillerine ait isimlerle defterlere geçirildiği görülmektedir. En eski yerleşim alanlarının bulunduğu Birecik sancağı dahilinde, Türkçe adlı köylerin fazlalığı, bölgedeki kır iskân merkezlerinin çoğunlukla Türkler tarafından kurulduğunu göstermektedir. Bilhassa mezraa adlarındaki Türkçe ad oranının yüksekliği, bölgedeki Türk yerleşiminin ziraati ne denli etkilediğinin bir göstergesi olması bakımından dikkat çekicidir. Mezraa sayısının 61 yıl içerisinde yaklaşık iki kat artması, Osmanlı Devleti'ne ilhâkının hemen sonrasında Birecik sancağında yoğun bir şekilde yerleşim yerleri kurulduğunu, bunun yanında yeni tarım alanlarının ekonomiye kazandırıldığını göstermektedir. Yeni köylerin, konar-göçer cemaatler açısından hareketli bir bölge olan Suruç'ta kurulmuş olması, göçebe toplulukların yerleşik hayata geçirildiğini ve bunda bir hayli başarı sağlandığını göstermektedir.

Birecik sancağı ahalisi, şehir ve köylerde yaşayanlar, konar-göçerler ve hariçten gelenler olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. Sancağın tahmîni toplam nüfusu 1536'da 31 446 iken, 1584'te 70 290 olmuştur. Sancak nüfusunun 1536'da % 89.6'sı, 1584'te % 92'si müslümanlardan oluşmaktadır. 1584 yılında, sancağın yegâne iki şehri olan Birecik ve Rumkale şehirleri ile Birecik ve Suruç nahiyelerinde hiç gayr-i müslim bulunmamaktadır. Merzuman, Ank ve Araban nahiyesi köylerinde yaşayan gayr-i müslim hristiyan nüfus, toplam nüfusun 1536'da onda birini teşkil ederken, 1584'te % 8'e düşmüştür.

Birecik sancağının ekonomisi daha çok tarıma dayalıdır. 1536 yılında 2 105 212 akçe olan sancak gelirinin; onda sekizi kır kesiminden, ikisi de şehirlerden sağlanmaktadır. 1584'te köylerin ekonomideki payının arttığı görülmektedir. 4 053 782 akçe olan yıllık gelirin onda dokuzu kır kesiminden, onda biri şehirlerden temin edilmektedir. Kır kesiminde çalışanlar ziraatla uğraşmaktadır. Fırat nehri ve kolları tarafından sulanan arazilerde çok çeşitli tarım ürünleri yetiştirilmekte, meyvecilik ve sebzeçilik yapılmaktadır. Tahrir defterlerindeki bilgilere göre, 1536 yılında en az 275 700 dönüm, 1584 yılında 643 800 dönüm arazide üretim yapılmaktadır. Konar-göçerlerin

ekim alanlarında istihdâmıyla bu artışın sağlandığı anlaşılmaktadır. Sancak dahilinde en çok yetiştirilen ürünler hubûbât ve bakliyâttır. Buğday ve arpa başı çekmekte, küşne (burçak), ades (mercimek), erzen (mısır), nohut, ful (bakla) ve simsim (susam) şeklinde sıralanmaktadır. En çok üretim, arazilerinin büyüklüğü ve köylerinin sayıları ile oranlı olarak Birecik ve Suruç nahiyelerinde gerçekleştirilmektedir. Kır kesiminden elde edilen gelirlerin 1536'da % 73'ü, 1584'te % 67'si hububât ve bakliyâttan alınmaktadır. Bunun yanında sulak bölgelerdeki arklarda çeltik ekimi yapılmaktadır. Meyve ve sebze üretimi gerçekleştirilmektedir.

Sancakta ziraatin yanında hayvancılık da yapılmakta, koyun ve keçi beslenmektedir. Arıcılık da önemli bir yer tutmaktadır. Hayvancılıktan elde edilen vergi geliri, 1536'da 27 305 akçe iken 1584'te 114 570 akçe olmuştur. Bunun yanında değirmen, ma'sıra ve boyahane gibi bazı küçük sanayi tesisleri bulunmaktadır.

Sancak toprakları, vakıf, mülk ve mîrî arazi olmak üzere üç ayrı şekilde tasarruf edilmektedir. Arazinin % 8'i vakıf ve mülk olarak tasarruf edilmektedir. Geri kalan % 92'si miriye aittir. Mirî arazi gelirleri de, has, zeâmet ve timar olarak dağıtılmıştır. Bunların içinde en büyük payı alan has sahipleridir. İkinci sırada timar sahipleri gelmektedir.

SUMMARY

After the Victory of Malazgirt, Türkmen communities intensively migrated to the newly conquered regions of the Anatolia. Birecik and its vicinity was inhabited by the Seljukî Turks. Kutalmış oğlu Süleyman Şah, who preserved the region as his military base, organized his military attacks to the Northern Syria from this region. Invaded by the Crusades in 1110, Birecik was taken over by Artuklar in 1151; and it was reconstructed and turned out to be a Turco-Islamic city. The city, administered by **Artuk Şehzades**, was annexed to Memlûks who dominated the region later. During the Memlûk Era the city was reorganized as a border city and it prospered with its selected masterpieces, Birecik, which was the domain of the Ottoman rule in 1516, was reorganized administratively as a **Sancak of Eyalet-i Arab**.

The city Birecik turned out to be the capital of the Sancak due to its political and economic significance, later, it was annexed to the Halep Eyaleti, and to the Rakka Eyaleti in 1587.

During the XVI. century, the city Birecik consisted of the seven quarters. It ranked the sixth largest city of the South Eastern Anatolia; in terms of its population. The majority of the population was Muslims except for a few christians living in Muslim quarters. They ceased to exist entirely in 1584. The estimated population of the city totalled 3932 in 1520, decreased by 28% and totalled 2778 in 1536. Showing an increasing trend later, the population of the city increased by 91.5 % and amounted to 4362 during the years 1536 - 1584.

By means of the vessels, constructed at the dock established in Birecik, every kind of trading goods, including the military material and personnel were transported via Euphrates to the southern regions; and the related material was forwarded for the vessels constructed in the Persian Gulf. These developments paved the way for physical economic and social well-being of the city. The revenues of Birecik Port were 180.000 akçe in 1536; 200.000 akçe in 1584. The dock located in Birecik which employed about 1000 temporary workers from the other regions for the construction of vessels, was the largest industrial establishment of the South-Eastern Anatolia during the XVI. century.

The sancak of Birecik consisted of Birecik kazası and Birecik and Suruç nahiyesi annexed to Birecik kazası. After the annexation of Rumkale Sancağı to Birecik sancağı the number of the kazas reached two in 1523. It was understood that Birecik and Suruç nahiyesi were and the domain of Birecik kazası, while Ank, Araban and Merzuman nahiyesi were attached to Rum kale kazası and belonged to the sancak accordingly. However, there had been no kaza division administratively in tahrir registers. The lands of Sancak was divided into five nahiyes namely; Birecik, Suruç, Merzuman Ank and Araban. The number of villages belonging to the nahiyes was 15 in 1523 and 528 in 1584, The numbers of mezras (small villages) which were 217 in 1523, they-totalled 587 in 1584.

The people of Birecik Sancağı could be divided into four groups that is, those people living in cities and villages, nomadic people and foreigners. The estimated population of sancak was 31, 446 in 1536 and 70, 290 in 1584. 89.6 % of the Sancak's population were Muslims in 1536 and the Muslim population were 92 % in 1584. There was no non-muslim in the cities Birecik and Rumkale, and in the nahiyes Birecik and Suruç. The christian population living in the villages of Merzuman, Ank and Araban nahiyes accounted for one - tenth of the total population in 1536, it decreased to 8 % of the total in 1584.

The economic structure of Birecik Sancağı was predominantly based on agriculture. The revenues of the Sancak, totalled 2, 105, 212 akças in 1536; 8/10 of which was collected from

the rural areas while the remaining part was obtained from the urban areas.

It is understood that the share of villages in the economic activities showed an increase in 1584. 9/10 of the revenues which totalled 4, 053 782 akças were collected from the rural areas, while the remaining revenues were provided by the urban areas. Agriculture was the activity of those living in the rural areas. Diverse range of crops, fruits and vegetables were raised on the land which was irrigated by the Euphrates. According to tahrir registers, there were 275.000 decares cultivated land in 1584 while the cultivated land was 643.800 decares in 1584. This increase was realized through the employment of nomadic people in the cultivated lands. Pulses and grain were most cultivated crops within the sancak. In line with the size of the lands and the number of villages, the majority of the production was realized in the nahiyes Birecik and Suruç.

Apart from the agriculture, the stock- breeding which included the sheep and goat breeding, was another activity in the Sancak. The tax-revenues from the stock- breeding were 27, 305 akçes in 1536; while they were 114, 570 akçes in 1584. Besides, there 114,570 akçes in 1584. Besides, there were some small industrial establishments such as mill, dyeing workshops

The lands of Sancak were divided into three groups such as the lands of vakıf, mülk and miri. 8% of the lands were those of vakıf and mülk. The remaining 92% were those of miri lands (public - lands). Revenues of miri lands were classified into has, zeâmet and timar. The largest share belonged to the holders of has. The holders of timar ranked second.

EKLER

EK- I: 1520 Yılında Birecik Sancağı'nda Tımar Sahipleri (BOA, MAD, 75)

Sayı	Tımar beyinin adı	Görevi	Tasarruf ettiği köy, mezraa vs.	Hasıl
1	Nâsuh b. Dünder	-	1 hk.	3123
2	Hüseyin	-	1 tk.	3290
3	Cemâleddin ve şeriki	-	1 tk.	6656
4	Divâne Bâyezid ve şeriki	-	1 tk.	5195
5	Bâyezid	-	1 tk. 1 tm.	1940
6	Solak İskender	-	6 tk. 1 tm.	25008
7	Nâsûh	-	1 tk.	3420
8	Ramazan	-	1 tk.	6526
9	Nâsûh b. Ali	-	1 tk.	4212
10	Çora Bâli	-	1 tk.	4429
11	Ahmed b. Ali	-	1 tk.	7518
12	Lütfi Divâne	-	1 tk.	3250
13	İbrahim	-	2 tk. 1 tm.	6637
14	İskender Dirî Solak	-	1 tk. 1 tm.	6715
15	İlyâs Trabzonî	an zağarcıyân	2 tk.	19237
16	Rüstem ve şeriki	-	1 tk. 1 tm.	8949
17	Rüstem	-	1 tm.	1600
18	Yusuf	-	1 tk.	3215
19	Mustafa Bosna	-	1 tk.	6644
20	Şeyh Ali Beğ	-	2 tk.	3702
21	Seydî Ahmed	-	1 tk.	5567
22	Hoca Ali	-	1 tk.	3517
23	Güvendik ve şeriki	-	1 tk.	3391
24	Mehmed	kâtib	1 tk. 1tm.	3489
25	Ali	-	2 tk. 1 tm.	7874
26	Fâik	-	1 tk. 1tm.	3398
27	Hüseyin b. Bâyezid	-	1 tk.	3549
28	Hüseyin	-	1 tk.	1020
29	Mustafa ve şeriki	-	1 tk.	9480
30	Şemseddin	-	1 tk.	3031
31	Şâdî Bosna	-	1 tk.	3298
32	Şeyh	-	1 tk.	3250
33	İlyâs	-	2 tk. 2 tm.	5762
34	Ali	-	1 tmk.	500
35	Güvendik	-	1 tm.	550
36	Karaca	-	1 tm.	1400
37	Mürsel	-	1 tk.	3495
38	Çavuş Bâli	-	1 tk. 1 tm.	7757
39	İskender	-	1 tk.	3465
40	?	-	1 hm.	2625
41	Ferhâd ve şeriki	-	1 tk.	5718
42	Ferhâd	-	1 tm.	500

EK-II: 1536 Yılında Birecik Sancağında Tımar Tasarruf Eden Dirlik Sahipleri (BOA, TD, 184)

Sayı	Tımar beginin adı	Görevi	Tasarruf ettiğı köy, mezraa vs.	Hasıl
1	Kubeysî	-	4 tk. 2 tm.	12549
2	Hamza b. Mustafa Ali b. Abdullah Yunus b. Mehmed Mehmed b. Mahmûd	- - - -	2 hk. 2 tm.	3400
3	İlyâs Trabuzân	miralay-ı livâ-i Birecik	3 tk.	17000
4	İskender İpek	-	3 tk. 1 cemaat	15040
5	Hüseyin	-	1 tk. 1 tm.	2000
6	İskender b. Abdullah	-	2 tm.	1906
7	Hacı Murad	-	1 tk. 1 tm.	5042
8	Çavuş Bâlî	-	1 tk.	3333
9	Mahmûd b. Deniz Mehmed	-	1 tk. 1 tm.	7340
10	Süleyman	-	1 tk. 1 tm.	2500
11	Pîr Bekir Mustafa b. Pîri	-	1 tk.	4200
12	Emîr Hâc	-	5 tm.	2566
13	Hacı Mustafa Ferhad Karagöz	- - -	2 tk. 3 m.	15316
14	Kâtib Minnet ve Biraderi	kâtib -	3 tk. 3 tm.	16000
15	Emîr	-	1 tk.	5000
16	İbrahim b. Yusuf	-	1 tm.	4514
17	Mürsel	-	1 tk. 1 tm.	3460
18	Süleyman b. Kulahmed	-	1 tk.	2500
19	Hacı Mehmed	-	1 tk.	2000
20	Hacı Hamza	-	1 tk. 1 tm.	2600
21	Cânım	-	1 tk.	2836
22	Fâik b. Abdullah	-	1 tk. 2 tm.	2400
23	Güvendik	-	2 tk.	2000
24	Kaya Süleyman	- -	1 tk. 1 tm.	5600
25	Erdoğdu	-	1 tk. 1 hm.	5082
26	Hüseyin b. Mehmed	-	1 tk.	2500
27	Hosbeğ	-	1 hk. 1 tm.	4206
28	İvâz	-	1 tk.	4370
29	Hızır	çeribaşı	1 tm. 3 tm.	8900
30	Rüstem	-	2 tm.	1700
31	Hüdâverdi	-	1 tm.	2500
32	Mustafa b. Ali	-	1 tm.	2200
33	Satılmış	-	2 tm.	2600
34	Nasûh Ahmed b. Abdullah Râmahân	dizdâr-ı kale-i Birecik - -	1 tk.	8000
35	Hamza ve oğlu	kethüdâ-i kale-i Birecik	1 tk.	3600

Sayı	Timar beyinin adı	Görevi	Tasarruf ettiği köy, mezraa vs.	Hasıl
36	Hacı Kâsım Hacı Mustafa Ahmed b. Abdullah Hasan b. Mehmed Mustafa b. Abdullah Ali b. Abdullah	- - - - -	2 tk. 2 tm.	8600
37	Hızır b. Abdullah Hasan b. Abdullah	- sertopçiyân	1 tk.	3200
38	Abdürrezzâk	surbânî	1 tm.	1400
39	Mustafa b. Mehmed Kâsım b. İskender Hacı Derviş Abdülhâlik	imâm - -	1 tk. 1 tm.	6035
40	Ahmed b. Ali Yusuf b. Hızır Yusuf diğer Mahmûd Mustafa Kul	- - - - bevvâb	2 tk. 2 tm.	7335
41	Mustafa birader-i Kul Abdurrahmân	- -	1 tk.	3000
42	Emir Hacı	-	1 tk.	900
43	Hacı Mehmed	-	2 tm.	2542
44	Mustafa b. Hacı	-	1 tk.	3551
45	Hüseyin b. Kâtib Mehmed	-	1 tk. 1 tm.	2326
46	Ayas b. Mehmed	-	1 tk.	3000
47	Mahmûd b. Hasan	-	1 tk. 1 tm.	3393
48	Ramazan	-	1 tk. 1 tm.	3000
49	Hasan	-	1 tk.	3400
50	Bekir	-	3 tm.	3400
51	Rüstem b. Cânım Hamza	-	1 tm.	800
52	Mahmûd	merdüm-i Mehmed Paşa	2 tk. 1 tm.	3200
53	Hüdâverdi	-	1 tk.	2000
54	Ayas	çaşnığırbaşı	3 tm.	3700
55	Mustafa b. Ali	-	1 tk.	2000
56	Şeyhî b. Kâsım	-	1 tk.	2375
57	Halil	-	1 tk.	2790
58	Mahmûd b. Abdullah	-	1 tk. 2 tm.	1600
59	Mustafa b. Hamza Veli b. Arslan Veli diğer Ahmed b. Dizdâr	- - - -	1 tk. 3 tm.	6220
60	Memi	-	1 tk. 2 tm.	2464
61	Pîr Hasan	-	3 tk.	6200
62	Derviş Bâkî müsterek	- -	2 tm.	3200

Sayı	Timar beyinin adı	Görevi	Tasarruf ettiği köy, mezraa vs.	Hasıl
63	Hüseyin Mehmed b. Nasûh Nasûh b. Mahmûd Musâ b. Yunus	topçu - - -	1 tk. 2 tm.	6000
64	Hamza b. Mustafa Ali b. Abdullah Yunus b. Mehmed Mehmed b. Mahmûd	- - - -	2 hk. 3 tm. 1 hm.	6000
65	Mehmed b. Kâsım Bâlî müşterek	- -	1 tm.	1300
66	Ali	Dizdâr	1 hk.	7100
67	İsmâil b. İdris Ahmed b. Abdullah Ahmed Türkman Ramazan b. Yusuf	- - - -	1 hk. 1 tk. 1 tm.	7500
68	Derviş Pir Minnet Mustafa b. Kâsım Hüseyin b. Süleyman	merdân-ı kale - - -	1 tk. 1 tm.	4400
69	Ali Tırnova Hacı Ali	- İmam	1 tk. 2 tm.	3100
70	Mahmûd b. Hızır İbrahim b. Abdullah Satılmış	merdân-ı kale - -	2 tk. 3 tm.	6000
71	Ali b. Mustafa Mehmed b. Ali Mustafa	- - dizdâr-ı kale-i Rumkale	5 tk. 1 tm.	8300
72	Davûd	-	1 tk. 1 tm.	2397
73	Hüsrev	-	2 tk.	3910
74	Hüseyin	kethüdâ-i kale-i Rumkale	1 tk. 1 hk. 1 tm.	3500
75	Hüsrev Ali Bosna	serbölük anbârî	1 tk. 1 tm.	3100
76	Mehmed b. Kâsım Mustafa Derviş b. Karaca	- - -	2 tk. 1 tm.	3200

**EK- III: 1552 Yılında Birecik Sancağında Tımar Tasarruf
Eden Dirlik Sahipleri (BOA, TD, 276)**

Sayı	Tımar beyinin adı	Görevi	Tasarruf ettiğı köy, mezraa vs.	Hasıl
1	Emir	-	2 tk.	5000
2	Ahnef Bahtiyâr	-	1 tk. 1 tm.	4000
3	Arif Süleymân Divâne Dönce	-	1 tk. 1 tm.	5700
4	Çavuş İsmâil Gündoğmuş	-	1 tk. 2 tm.	4200
5	Ayas	-	2 tk.	4700
6	Halîl b. Mehmed Davûd	-	1 tk. 1 tm.	5400
7	İbrahim Maksûd	-	1 tk. 7 tm.	7000
8	Hacı Mehmed	-	1 tk.	3242
9	Cafer b. Yahşi Beğ	-	1 tk.	3000
10	İpekli İskender	-	2 tk. 1 tm.	13040
11	Mehmed birâder-i Sinan Beğ	-	1 tk. 3 tm.	12000
12	Güneri b. Ümmet Süleymân	-	1 tk.	5500
13	Çavuş Mustafa Durak b. Ümmet	-	2 tk. 1 tm.	9042
14	Bekir	-	1 tk. 1 tm.	3400
15	Çavuş Pîr Hasan b. Halîl Seyf b. Hüdâverdi	-	1 tm.	4500
16	Mürsel	-	1 tk.	3500
17	Fâik b. Abdullah	-	2 tk. 1 tm.	2500
18	Hasan	çeribaşı	2 tm.	4900
19	Bâlî	-	1 tk. 2 tm.	3400
20	Karagöz	-	1 tk.	4500
21	Hüseyin	-	1 tk. 1 tm.	2600
22	Yâdigâr b. Kulahmed Hüseyin b. Sinân	-	1 tk.	4500
23	Hasbeğ	-	1 hk. 1 tm.	4300
24	Şeyhî	-	1 tk. 1 tm.	2500
25	Hacı Hamza Ağa	-	2 tk.	6500
26	Hüseyin b. Ahmed	-	2 tm.	2200
27	Nefs b. Halîl Çelebi	-	1 tk.	4600
28	Güvendik	-	1 tk. 3 tm.	3200
29	Hacı Mustafa	-	1 hk.	7076
30	Mustafa b. Ali	-	1 tm.	2100

Sayı	Timar beginin adı	Görevi	Tasarruf ettiği köy, mezraa vs.	Hasıl
31	İbrahim b. Halil Rüstem	- -	1 tm.	1100
32	Divâne Kaya Çavuş	-	2 tk. 4 tm.	11700
33	Hüseyin	-	3 tk. 1 tm.	3300
34	Mahmûd b. Hüseyin	-	1 tm.	250
35	Dizdâr-ı Kale-i Bire	-	1 tk. 1 tm.	5000
36	Mahmûd Bosna Ramazan Mahmûd	kethüdâ-i kale-i Birecik - -	1 tk. 1 tm.	5600
37	Ahmed Mahmûd Hüseyin Abdürrezzâk	an mustahfızân-ı kale-i Birecik	3 tm.	4400
38	Minnet Hasan b. Hüseyin	an mustahfızân-ı kale-i Birecik	1 tk.	3000
39	Hacı Mehmed Kâsım Hacı Derviş Abdülhâlık	imâm - - -	1 tk. 2 tm.	5535
40	Mustafatolu Mustafa b. Abdullah Mahmûd b. İbrahim	nekkârezen - -	1 tk.	3800
41	Merdân-ı Kale-i Bire	merdân-ı kale-i Birecik	10 tk. 3 tm.	45820
42	Mustafa Diğer Mustafa Mehmed Mehmed diğer Ali Bâyezîd	an mustahfızân-ı kale-i Birecik	1 tk. 1 tm.	9200
43	Mahmûd Yusuf	serbölük serbölük	1 tm.	1000
44	Ali	dizdâr-ı kale-i Bâlis	1 tk. 1 hm.	3000
45	Hacı Mustafa	-	2 tm.	1300
46	Mustafa b. Ali	-	1 tk.	2400
47	İbrahim b. Halil Rüstem b. Çakır	-	1 tk. 1 tm.	3700
48	Kurd Durak	- -	1 tk.	3500
49	Şehsüvâr b. Hamza	-	1 tk.	2300
50	Memi b. Mahmûd	-	2 tk.	2000
51	Mahmûd b. Hüseyin	-	1 tk.	3324
52	Mahmûd b. Deniz	-	1 tk.	6300
53	Yâr Ahmed b. Şerkat	-	1 tk. 1 tm.	7400
54	Hâbil	-	2 tk. 1 tm.	4250
55	Ahmed Mahmûd Hüseyin Abdürrezzâk	an mustahfızân-ı kale-i Birecik	1 tk. 2 tm.	1600
56	Mustafatolu Bâli müşterek	- -	1 tm.	300

Sayı	Timar beyinin adı	Görevi	Tasarruf ettiği köy, mezraa vs.	Hasıl
57	Mehmed b. Hasan Mehmed Doğan	- -	3 tm.	2820
58	Merdân-ı kale-i Birecik	merdân-ı kale-i Birecik	6 tk. 5 tm.	22600
59	Cemâl Nâsır	bevvâb bevvâb	1 tk.	2600
60	Pir Hasan	-	3 tk. 2 tm.	6500
61	Hüsrev	-	1 tk. 2 tm.	3910
62	Lütfi Bâyezîd Ömer Ali	an mustahfızân-ı kale-i Birecik	1 tk. 2 tm.	3300
63	Hüseyin Kethüdâ Bâlî müşterek	- -	1 hk.	1000
64	Ramazan Hüseyin	an merdân-ı kale-i Bire?	2 tm.	3000
65	Nasûh	dizdâr-ı k.-i Rumkale	2 tk.	1500
66	Lütfi Bâyezîd Ömer Ali	an mustahfız	1 tk.	1500
67	Şemseddîn Yusuf	imâm-ı kale-i Rumkale	1 tk. 1 tm.	3000
68	Mustafa Hasan Murâdolu Hızır	an muhtahfızân-ı kale-i Rumkale	1 tk.	400
69	Kubeyşi	-	1 tm.	5999
70	Pir Bekir	-	1 hk.	2200
71	Memi	-	1 tk. 1 tm.	2700
72	Merdân-ı kale-i Rum	merdân-ı Kale	5 tk. 1 hk. 1 tm.	19700
73	Odabaşı	-	1 tk.	1500

**EK- IV: 1571 Yılında Birecik Sancağında Tımar Tasarruf Eden
Dirlik Sahipleri (BOA, TD, 496)**

Sayı	Tımar beğnin adı	Görevi	Tasarruf ettiğı köy, mezraa vs.	Hasıl
1	Hüseyin b. Abdullah	-	3 tk. 1 tm.	17000
2	Herseklü Demür	-	1 tk.	16450
3	Karaca	-	2 tk.	8200
4	Karaca Mehmed Abdullah birâderân	- - -	1 tk.	7800
5	Karaca Ali b. Hasan	-	1 tk.	5500
6	Muharrem Hasan Mustafa Bosna Mustafa	- - - -	1 tk. 3 tm.	24747
7	Mustafa	-	3 tk.	11358
8	Divâne Kaya	-	2 tk.	9500
9	Divâne Kaya Arslan	- -	1 tm.	3000
10	Hamza Çavuş Bosna Mustafa	- -	1 tk.	10400
11	Bâyezîd	-	1 tk. 1 tm.	7500
12	Divâne Musa	Nizib çeribaşısı	1 tk.	5000
13	Nasûh Alican Mahmûd Kâtib Halli	- - - -	1 tk.	14000
14	Ahmed Ali	- -	1 tk.	7000
15	Şahveli b. Budak	-	1 tk.	6200
16	Ahmed Hüseyin	- -	1 tk. 1 tm.	5999
17	Ahmed Hüseyin Mehmed Yâdigâr Sevîf	- - kâtib-i defter - -	1 tk.	13078
18	Hacı Hüseyin Mustafa b. Cafer	- -	1 tk.	6500
19	Sevîf	-	2 tk. 4 tm.	26000
20	Hızır b. Yâdigâr	-	1 tk.	7577
21	Veli b. Hüseyin Hüseyin b. Abdullah	-	1 tk. 2 tm.	12000
22	Ali b. Hasan	-	3 tk.	3199
23	Durak Ali b. Hâbil Kaya	- - -	4 tk. 1 tm.	15998
24	Abdurrahman Hacı Hamza	-	1 tk. 1 tm.	5249

Sayı	Timar beginin adı	Görevi	Tasarruf ettiği köy, mezraa vs.	Hasıl
25	İlyâs Allahverdi	-	1 tk. 2 tm.	9999
26	Allahverdi	-	1 tk.	3566
27	Halil Çavuş	-	1 tk. 1 tm.	4999
28	Nasûh	-	1 tk.	4500
29	İbrahim	-	1 hk.	4791
30	Mehmed	-	1 tk. 1 tm.	4000
31	Ramazan Güneri b. Ümmet Murâd b. Mustafa	- - -	1 tk.	6586
32	Dönce	-	1 tm.	1200
33	Muzaffer Mustafa Hüseyin	- - -	2 tk. 6 tm.	8600
34	Mehmed Abdî birâderân Dönce	- - -	1 tk.	3600
35	Hayme Derviş	- -	1 tk.	6000
36	Uğurlu Şuayb Ali Dönce	- - - -	1 tk.	7100
37	Ahmed b. Ayas Halil Çavuş	- -	1 tk.	3405
38	Mustafa b. Hasan	-	1 tk.	3400
39	Minnet Hüseyin Bahtiyâr	-	1 tk. 3 tm.	7345
40	Emirze b. Ali	-	2 tm.	2100
41	Satılmış Tablâmış Hızır b. Hüseyin	- - -	1 tk.	6000
42	Tanrıvermiş b. Budak Ali b. Mestân	-	3 tk.	13500
43	Mustafa	-	1 tk. 1 tm.	3300
44	Oruç	-	2 tm.	1538
45	Hüseyin	serasker-i livâ-i Birecik	4 tk. 1 tm.	6400
46	Hayreddin Hasan	dîzdâr-ı kale-i Birecik -	1 tk. 1 tm.	6110
47	Mehmed Kâsım Sadaka	an mustahfızân-ı kale-i Birecik	1 tk.	4500

Sayı	Timar beyinin adı	Görevi	Tasarruf ettiği köy, mezraa vs.	Hasıl
48	Mustafa bevvâb Abdülvehhâb Hızır Sâlim bevvâb Bayram Hacı Şuayb Hüseyin Ali serbölük	an mustahfızân-ı kale-i Birecik	1 tk. 1 tm.	10900
49	Mahmûd nekkârezen Mustafatolu Mehmed Sunullah	an mustahfızân-ı kale-i Birecik	1 tk.	5546
50	Mahmûd Ömer Mehmed serbölük Kâsım	an mustahfızân-ı kale-i Birecik	2 tk.	5500
51	Mustafa Dede Diğer Mustafa İbrahim Diğer Mustafa Mehmed	an mustahfızân-ı kale-i Birecik	2 tm.	920
52	Hüdâverdi Ali Emirze Hüseyin Nurullah	an mustahfızân-ı kale-i Birecik	2 tm.	4330
53	Behrâm b. Abdullah	-	2 tk.	7259
54	Muharrem	-	1 tm.	1293
55	Kaya	-	1 tm.	500
56	Hamza Çavuş	-	1 tk.	4900
57	Hüseyin Mustafa	-	1 tm.	2000
58	Seyf	-	2 tm.	3349
59	Abdurrahmân	-	5 tk. 2 tm.	6050
60	Kâtib Halil	-	2 tm.	2649
61	Nasuh	-	1 tk.	1499
62	Mehmed	-	1 tm.	700
63	Ramazan	-	2 tm.	1314
64	Mustafa b. Cafer	-	1 tm.	500
65	Mehmed	-	2 tk.	12000
66	Bosna Mustafa	-	1 tk.	7300
67	İsmâil b. Ali Mustafa b. Derviş	-	2 tk. 1 tm.	14306
68	Yâr Ahmed	-	1 tk. 6 tm.	7650
69	Hâbil	mirâlem-i Livâ-i Birecik	3 tk.	6400
70	Hamza b. Hasan Ali b. Ayas	-	1 tk. 1 tm.	12000
71	Gazanfer	-	2 tk. 2 tm.	7000
72	Mustafa	-	1 tk.	4999
73	Hüseyin	-	1 tk. 3 tm.	10000

Sayı	Timar beyinin adı	Görevi	Tasarruf ettiği köy, mezraa vs.	Hasıl
74	Ahmed	-	1 tk.	4516
75	Mustafa b. Hızır	-	1 tk.	4937
76	Dalbasan b. Ahmed Mustafa b. Hızır	- -	1 tk.	7105
77	Durak Rüstem	- -	1 tk.	8999
78	Oruç	-	2 tk. 1 tm.	7694
79	Mirza Ali	-	3 tk.	5999
80	Alican Mahmûd	- -	2 tk. 1 tm.	6600
81	Bosna Hüsrev	-	1 tk.	2400
82	Bosna Hüsrev Ali	- -	1 tk.	4000
83	Kızılcı	-	2 tk.	3300
84	Mehmed Çavuş	-	1 tk. 4 tm.	9800
85	Ahmed b. Hızır	-	2 tm.	2099
86	Hayreddin	dizdâr-ı kale-i Birecik	1 tm.	600
87	Mustahfızân-ı kale-i Birecik	mustahfız	9 tk. 14 tm.	66384
88	Mehmed surbânî Mustahfızân-ı kale-i Bire Dönce	mustahfız	1 tk.	2258
89	Cafer b. Mustafa	-	2 tk. 1 tm.	9156
90	Ali b. Abdullah	-	1 tk. 1 tm.	7300
91	Ramazan b. Abdullah	-	2 tk.	5999
92	Bekir Dönce	- -	1 hk.	3400
93	Hüdâverdi Niğdelü	-	1 tk.	4000
94	Hüseyin Mahmûd	dizdâr-ı kale-i Rumkale serbölük	1 tk. 1 tm.	10400
95	Mustahfızân-ı Rumkale	mustahfız	4 tk. 3 tm.	19210
96	Mustafa	-	2 tk.	6300
97	Ayas	-	1 tk.	1499
98	Hüdâverdi Niğdelü Hızır b. Çavuş Ali Mehmed İshâk b. Çavuş Ali	- - - -	1 tk.	12600
99	Ramazan b. Çavuş Ali	-	1 tm.	300
100	Ahmed b. Sarrac Memi Ayas	- -	1 tk.	8500
101	Ahmed b. Sarrac Memi	-	3 tm.	1999
102	Mehmed b. Sarrac Memi	-	1 tk. 1 tm.	5500
103	Mustahfızân-ı k.-i Rumkale	-	1 tk. 1 hm.	7500
104	İsâ b. Mehmed	-	3 tk.	19700
105	Mustafa	-	1 tm.	999

Kısaltmalar:

tk.= tam köy hasılı (köyün gelirinin bir kısmının has, zeâmet, mülk veya vakıf olmaması).

hk.= hisse köy hasılı (köyün vergi gelirinin hisseli olarak has, zeâmet, mülk veya vakıf olması),

tm.= tam mezraa hâsılı, hm.= hisseli mezraa hâsılı.

**EK- V: 1584 Yılında Birecik Sancağı'nda Timar Tasarruf Eden
Dirlik Sahipleri (TKGMKKA TD 145)**

Sayı	Timar beyinin adı	Görevi	k.m.h.	hasıl
1	Abdurrahman	miralay-ı livâ-i Bire	10	13099
2	Mehmed	çeribaşı	5	5999
3	Ali	mir-i alem	3	6000
4	Hoca Ali	-	16	16400
5	Hasan	-	13	8300
6	Ahmedkul	-	4	14968
7	Kemâl	-	5	11050
8	Derviş	-	1	6000
9	Ahmed	-	1	7000
10	Hacı Hüseyin	-	1	6000
11	Bayram b. Hacı Halil	-	1	2300
12	Güneri	-	1	2600
13	Pîri b. Ömer	-	1	4300
14	Durmuş	-	1	3000
15	Kâsım b. Yusuf	-	1	2500
16	Sefer b. Nasûh	-	1	2270
17	İbrahim b. İskender	-	1	6000
18	Ahmed b. Abdurrahman	-	2	3600
19	Mustafa	-	6	5000
20	Şihabeddin	-	4	7270
21	Numan b. Allahkulu	-	1	2000
22	Nurullah	-	2	2515
23	Mustafa b. Bayram	-	1	2200
24	Hüseyinkulu	-	4	5999
25	Kâtib Mehmed	an kâtibân-i mir-i mirân-i Haleb	3	9500
26	Mehmed	-	2	6000
27	Yâdigâr	-	2	2700
28	Mehmed	-	2	7000
29	Zülfikâr b. Behrâm	-	4	3495
30	Mahmûd b. Kaya	-	2	2300
31	Aydoğmuş	-	3	2200
32	Hüdâverdi	-	3	2200
33	Murâd b. Bahtiyâr	-	3	2310
34	Rıdvân b. Abdullah	-	1	3600
35	Hamza Çavuş	-	1	10500
36	Halil	-	3	2415
37	Ahmed b. Tanrıverdi Kethüdâ	-	1	8199
38	Ali b. Mehmed	-	2	3000
39	Uğurlu	-	3	2600
40	İbrahim b. Mehmed	-	1	6800
41	Çerkes Hasan	-	2	3000
42	Ali b. Abdullah	-	1	2200
43	Mehmed	-	1	2100
44	Şemseddin b. Ahmed	-	1	2100
45	Süleyman b. Derviş	-	2	2850

Sayı	Timar beyinin adı	Görevi	k.m.h.	hasıl
46	Ahmed	-	1	6000
47	Hamza	-	2	6893
48	Cuma	-	2	7200
49	Seyf b. Hüdâverdi	-	4	5999
50	Ahmed	-	1	17000
51	Hâfız-ı Derbend	derbentçi	7	4200
52	Hâfız-ı Derbend	derbentçi	7	2200
53	Hâfız-ı Derbend	derbentçi	7	2200
54	Timar-ı Ahmed	-	3	7500
55	Şeyhî b. Lütfullah Beğ	Bâlis eski sancakbeyi oğlu	3	7500
56	Mehmed ve Halil veledân-ı İlyâs	-	2	2649
57	Receb	-	3	10000
58	Abdüsselâm	-	12	7530
59	Mehmed	-	1	6000
60	Mehmed b. Abdülhâlik	-	2	3000
61	Hüseyin b. Hamza	-	1	2500
62	Alîkulu	-	1	5600
63	Bekir	-	1	2000
64	Murâd	-	1	2000
65	Yâr Ahmed	-	2	7950
66	Hamza b. Abdullah	-	2	6000
67	Hüseyin b. Abdullah	-	2	3000
68	Ali b. Abdullah	-	3	5000
69	Mîrzâkulu	-	1	6000
70	Mahmûd b. Cemşîd	-	3	5350
71	Yusuf b. Şemseddin	-	8	10000
72	Maksûd b. Koçahmed	-	3	2200
73	Satılmış	-	2	2000
74	Kılıç ve İsmâîl veledân-ı Mehmed (ber vech-i iştirâk)	-	1	3300
75	Pîr	-	1	6199
76	Mîr Ahmed b. Mehmed Beğ	Rahmâniye eski sancakbeyi oğlu	2	7250
77	Yusuf	-	4	9040
78	Şefkat b. Mehmed Beğ	-	3	2730
79	Nasûh	-	1	6500
80	İbrahim	-	2	3200
81	Mustafa Çavuş	-	2	6500
82	Hüdâverdi Çavuş	-	2	5500
83	Mehmed b. Budak	-	1	6000
84	Abdüllâtîf Kethüdâ	-	2	8000
85	Şeyh Mehmed b. Mehmed	-	5	10600
86	Mustafa b. Abdullah	-	4	9800
87	Hüseyin b. Kâtib Mehmed	-	1	7000
88	Ali b. Şefkat Beğ	-	4	6899
89	Hasan	-	1	6350
90	İbrahim b. Mehmed	-	10	10700
91	Mehmed Çavuş	çavuşân-ı mir-i mirân-ı Haleb	3	12352
92	Ahmed	-	3	6000

Sayı	Timar beyinin adı	Görevi	k.m.h.	hasıl
93	Mustafa	-	8	4338
94	Yusuf Çavuş	-	5	2800
95	Hasan b. Sinân Beğ	Birecik sancakbeyi oğlu	4	10000
Sayı	Timar beyinin adı	Görevi	k.m.h.	hasıl
96	Hasan	hâfız-ı derbent	3	2550
97	Zeynel	-	2	6500
98	Mehmed	-	3	7400
99	Mehmed b. Sinân Beğ	Birecik sancakbeyi oğlu	7	5999
100	Ferhâd	-	7	10400
101	Pîrali b. Lutfi Beğ	Bâlis eski sancakbeyi oğlu	2	9656
102	Mehmed	cebeci	3	6500
103	Ramazan	-	2	6800
104	Ali	-	3	6299
105	Ahmed	-	1	3400
106	Ahmed b. Sinân Beğ	-	2	12300
107	Mehmed	hâfız-ı derbend-i cebel-i Araban	2	2233
108	Ali	hâfız-ı derbend-i cebel-i Araban	2	2233
109	?	hâfız-ı derbend-i cebel-i Araban	2	2234
110	Mustafa	cebeci	4	6358
101	Bâli	-	8	12500
112	Süleymân	-	1	6470
113	Allahverdi	-	3	3000
114	Sefer	dizdâr-ı kale-i Birecik	3	5710
115	Pîri b. Mehmed	an mustahfızân-ı kale-i Birecik	3	1300
116	Ali b. Sadaka	" " "	3	1400
117	Mustafa	" " "	3	1500
118	Hasan	" " "	3	1300
119	Pervâne	" " "	3	1500
120	Hasan b. Çakır	" " "	3	1300
121	Ali (serbölük)	" " "	3	1400
122	Selîm (bevvâb)	" " "	3	1300
123	Hasan	" " "	3	1300
124	Ahmed	" " "	3	1300
125	Mustafa (bevvâb)	" " "	3	1500
126	Mehmed (serbölük)	" " "	3	1700
127	Ahmed b. İbrahim	" " "	1	1300
128	Mansûr b. Alagöz	" " "	1	1300
129	Ali	" " "	1	1300
130	Ramazan	" " "	?	1400
131	Ali b. Hüdâverdi	" " "	?	1300
132	Mehmed	" " "	?	1400
133	Hüsrev	" " "	?	1400
134	Mustafa	merd-i kale	1	1600
135	Mehmed	nekkârezen	3	1400
136	Mehmûd	nekkârezen	3	1400
137	Molla Ömer (imâm-hatib)	an mustahfızân-ı kale-i Birecik	3	1600
138	Osman (müezzîn)	" " "	3	1500
139	Muhyiddîn	" " "	3	1400
140	Mustafa (neccâr)	" " "	3	1600

Sayı	Timar beyinin adı	Görevi	k.m.h.	hasıl
141	Mehmed b. Süleyman	an mustahfızân-ı kale-i Birecik	3	1300
142	Mustafa b. Kâsım	" " "	3	1500
143	Ali	" " "	3	1500
144	Ali (bevvâb-ı Meydân)	" " "	1	1400
145	Hızır maa Mahmûd	" " "	1	1500
146	Ayas (bevvâb-ı Vâdiy-i Cenk)	" " "	3	1300
147	Mustafa b. Hüseyin	an mustahfızân-ı kale-i Birecik	3	1500
148	Karaca (topçu)	" " "	3	1500
149	Hasan (serbölük)	" " "	3	1600
150	Abdürrezzâk b. Ahmed	" " "	3	1600
151	Kâsım	" " "	3	1500
152	Ramazan	" " "	3	1500
153	Ali	" " "	3	1300
154	İskender	" " "	3	1500
155	Sunullah	kethüdâ-i kale-i Birecik	3	3200
156	Mehmed (serbölük)	an mustahfızân-ı kale-i Birecik	3	1500
156	Keyvân	" " "	3	1600
157	Selâmî b. Mahmûd	" " "	3	1600
158	Mehmed b. Ramazan	" " "	3	1600
159	Derviş Mahmûd	" " "	2	1500
160	Mehmed (anbarî)	" " "	2	1600
161	Mehmed (surbânî)	" " "	1	2000
162	Mehmed	" " "	1	1500
163	Ali (tabbâl)	" " "	1	1300
164	Mustafa	" " "	3	1620
165	Hüseyin b. Ali	" " "	3	1600
166	Ahmed b. Mustafa	" " "	3	1500
167	İbrahim v. Ali	" " "	3	1500

Sayı	Timar beyinin adı	Görevi	k.m.h.	hasıl
168	Şabân	" " "	3	1600
169	İbrahim b. Kâsım	" " "	3	1500
170	Ebû Bekir	" " "	1	1650
171	Mehmed b. Mustafa	" " "	1	1500
172	Mustafa b. Mustafa	" " "	1	1500
173	Mahmûd	" " "	1	1500
174	Hüseyin b. Ahmed	" " "	1	1580
175	Hasan b. Hüseyin	" " "	1	1500
176	Hidâyetullah	dizdâr-ı kale-i Rumkale	2	5300
177	Mahmûd	kethüdâ-i kale-i Rumkale	2	4000
178	Mehmed b. Şihâb	an mustahfızân-ı kale-i Rumkale	2	1500
179	Hasan b. Haydar	" " "	2	1500
180	Hüseyin b. Hacı Mehmed	" " "	2	1600
181	Hüseyin b. Mustafa	" " "	2	1500
182	Alaeddin b. İsmâil	" " "	2	1580
183	Ahmed b. İbrahim	" " "	3	1650
184	Sefer	" " "	1	1600
185	Hüseyin (serbölük)	" " "	2	1800
186	Piyâle (serbölük)	" " "	2	1800
187	Mehmed b. Receb	" " "	1	1800
189	Ahmed b. Receb	" " "	1	1700
190	Hasan ...	" " "	1	1500
191	Mehmed b. Hüseyin	" " "	1	1500
192	Yusuf Çolak	" " "	1	1500
193	Hasan (anbârî)	" " "	1	1500
194	Mehmed	" " "	1	1500
195	Mehmed b. Ağabekir	" " "	1	1600
196	Mehmed Lütfi	" " "	1	1500
197	Ali b. Hüseyin	" " "	1	1500
198	Ali (bevvâb)	" " "	1	1500
199	Musa b. Hacı Ahmed	" " "	1	1500
200	Abdülhâlim (imam)	" " "	1	1550
201	Ahmed b. Ali	" " "	2	1500
202	Hüsrev b. İbrahim	" " "	2	1500
203	Süleymân b. İbrahim	" " "	2	1500

Kısaltmalar:

k.= köy

m.= mezraa

h.= hisse

EK-VI

KANUNNAME-İ LİVA-İ BİRE*

ÇİFT, BENNAK, MÜCERRED

Mukaddemâ livâ-i mezbûre kitâbet olundukda Çerâkise zemânında ihdâs olunan bid'atler ref' olunub anların mukâbelesinde çiftleri olub hırâset ve zirâat iden re'âyâ tâifesinden yılda bir Mart ayında resm-i çift deyu her çiftten kırkar akçe

Ve çiftleri olmayub bennâk olanlardan resm-i bennâk deyu²⁵⁶ onikişer akçe

Ve mücerred olub kış ü kâra kâdir olanlardan altışar akçe²⁵⁷ kayd olunub şimdiye değin vech-i meşrûh üzre alınur imiş hâliyâ dâhi²⁵⁸ üslûb-i sâbık üzre defter-i cedîd-i hâkâniye kayd olundu.

RESM-İ AĞNAM

Ve livâ-i mezbûrde vâki' olan resm-i ağnâm külliye hass-ı şâhî olub her yıl Abril ayında her iki re's koyuna²⁵⁹ birer akçe alınur²⁶⁰.

KEÇİ HAKKI

Ve Rumkal'a kazâsında vâki' olan keçi hakkı dâhi hâssa mukayyed olub, ammâ Birecik kazâsında vâki' olan keçi hakkı hâssa-i hümayûnda olan giru hâssa ve sancakbeği hâslarında ve zü'âmâ ve erbâb-i timar ve kal'a mustahfızları timarlarında olan sâhib-i

* BA TD 496 s. 8-11'de kayıtlı 1572 tarihli ve bu kanunnâmenin harfi harfine aynı olan TKGM KKA TD 173, vr. 3b-5a'da kayıtlı 1584 tarihli Birecik livâsı kânûnnâmesi esas alınmıştır. TD 173 ve TD 496'da bulunup, 1536 tarihli TD 184'de bulunmayan kısımlar italik olarak yazılmış, dipnotlarda farklılıklar gösterilmiştir. 1552 tarihli TD 276 numaralı tapu-tahrir defterinde yer alan kânûnnâmenin pek az sayıda olan farklılıklar da dipnotlarda gösterilmiştir.

²⁵⁶ "Ve mücerred olmayub kışe kâdir olanlardan ki çiftleri olmaya resm-i bennâk deyu onikişer akçe" (BA TD 184, s. 3).

²⁵⁷ "Ve mücerred olanlardan altışar akçe" (TD 184, s. 3).

²⁵⁸ "emr-i şerif mucibince" (TD 184, s. 3; TD 276, s. 4).

²⁵⁹ "ve keçiye" (TD 184, s. 3).

²⁶⁰ "Ammâ Abril ayı girmeyince kable'l-vakt cem' olınmaya" (TD 184, s. 3).

timara hâsıl kayd olunmuşdur. Kânûn-i kadîm mûcibince evvel-i Abrilde cem' olunub kable'l-vakt cem' alınmaya.

RESM-İ KOVAN

Ve resm-i kovan yılda herbir kovan başına²⁶¹ resm-i kovan diyu ikişer akçe alınub ziyâde alınmaya.

KISIM

Ve livâ-i mezbûrde vâki' olan kurâ ve mezâri'un kısımları *ne vechile olduğu her köyün tahtında*²⁶² yerlü yerinde işâret olunmuşdur. Ana göre amel olına.

HARAC-I BAĞAT, HARACÜ'L-KÜRÜM

Ve livâ-i mezbûrde vâki' olan bağların her bin çubuğuna kırkar²⁶³ akçe harâc²⁶⁴ ve cevz ağacına ikişer akçe ve incir ağacının dördüne bir akçe ve sâyir fevâkihe-i muhtelifenün beşine iki akçe kayd olunmuşdur ziyâde alınmaya vâki' olursa hâkimü'l-vakt olanlar men' eyleyeler²⁶⁵.

VAKT-İ HASAD

Ve livâ-i mezbûrde kadîmü'l-zemândan²⁶⁶ vakt-i hasâd tereke biçilmelü olub müstehak oldukda ki kemâlin bulmuş ola. Ol vakte vakt-i hasâd dirler imiş vakt-i hasâd kimin tahvîlinde düşerse tereke ana müteallık olub hırmana i'tibâr olunmaz imiş.

HARAC-I ZEYTUN

Ve zeytûn dahi yetişüb silkmeğe müstehak oldukda birkaç gün bir kavî sebep olub te'hîr olunub cem' olunmıyacak olursa i'tibâr müstehak olduğu eyyâma olub.

²⁶¹ "kovan olanlardan yılda her bir kovan başında" (TD 184, s. 3); "kovan başında" (TD 276, s. 5).

²⁶² "... kısımları kadîmü'l-eyyâmdan olı geldükleri üzre " (TD 184, s. 3).

²⁶³ "yiğirmişer" (TD 184, s. 3).

²⁶⁴ "alınub gelmağın giri emri-i şerîf mûcibince ber karâr-ı sâbık her bin çubuğa yiğirmişer akçe harâc ta'yîn olundu ziyâde alınmaya. Vâki' olursa hâkimü'l-vakt olanlar men' ideler" (TD 184, s. 3).

²⁶⁵ "ideler" (TD 276, s. 5).

²⁶⁶ "zemânda" (TD 276, s. 5).

RESM-İ PENBE

Ve penbe dâhi yetişüb kozak kararın bulub kemâline irişdüğü vakt ki cem' olunmağa müstehak olur istihkâk bulduğu zemânda²⁶⁷ alınur imiş.

HARAC-I EŞCAR VE BAĞAT VE MEYVE HASADI

Ve harâc-i eşcâr ve bağât ve meyve yetişüb ekle kâbil oldukdan sonra harâca müstehak olur imiş²⁶⁸.

MAHSULÜN ZABTI VAKTİ

Fi'l-cümle zikr olunan vaktlerden evvel mahsûl zabt olunub alınmak dâhi vâki' olsa²⁶⁹ amel olunmayub vaktli vakti ile hükm olunur imiş. Hâliyâ dâhi²⁷⁰ üslûb-i kâdîm üzre defter-i cedîd-i sultâniye kayd²⁷¹ olundu.

RESM-İ YATAK VE OTLAK

Kânûn-i resm-i yatak ve otlak livâ-i mezbûrde kışlayub kalan Türkmân tâifesinden kadîmden herbir süriden birer koyun alınur imiş. Ve aded-i süri üçyüz ola ziyâde ve nâkıs olsa ana göre hisâb olunur imiş.

RESM-İ DUHAN

Ve resm-i duhân dâhi kezâlik kışlayub kalan Türkmân tâifesinden Mart ayında her hânedan onikişer akçe alınur imiş hâliyâ dâhi²⁷² ber-karâr-ı sâbık mukarrer kılındı. Min ba'd dâhi bundan gayri subaşılar ve erbâb-i timar selâmlık diyu koyun ve kuzı ve akçe taleb itmeyeler. Vâki' olursa hâkimü'l-vakt olanlar men' ideler.

²⁶⁷ " zemânla" (TD 184, s. 4).

²⁶⁸ "Ve bağlar dahi üzüm olub yetişüb temâm ekle kâbil oldukdan sonra harâca müstehak olur imiş" (TD 184, s. 4).

²⁶⁹ "alınmak vâki' dahi olsa" (TD 276, s. 6).

²⁷⁰ "fermân-i hümayûn mûcibince" (TD 184, s. 4; TD 276, s. 6).

²⁷¹ "sebt" (TD 184, s. 4).

²⁷² " alınur imiş dâhi kezâlik giru" (TD 184, s. 4).

RESM-İ ARUSİYYE

Ve resm-i arûsiyye kızıdan altmış akçe ve avretten otuz akçe alınub²⁷³

CÜRM-İ CİNÂYET

*Ve cerâyim vâki' oldukda Kânûn-i Osmânî'ye mürâceat olunub ziyâde alınmaya*²⁷⁴ ve salbe ve siyâsete müstehak olanlardan bedel-i siyâset deyu akçelerin alınmayub istihkâklarına göre günâh eyledükleri mahalde siyâset *oluna*²⁷⁵.

HARİÇ RAIYYET

*Ve Ekrâd tâifesi*²⁷⁶ her kimin toprağında ziraat iderlerse resm-i çiftle hukûk-ı arzı sâhib-i arza edâ eyleyüb bâd-i hevâları ve rûsûm-i örfiyyeleri ve resm-i ağnâmları²⁷⁷ sancakbeği hassı olan sancakbeğine mâ'adâsı hassa-i hümayûna kayd olunmuşdur²⁷⁸.

Ve hassa yörükler tâifesinden dahi ziraat iden sâhib-i arza resm-i çiftle hukûk-ı arzı²⁷⁹ virüb mâ'adâ²⁸⁰ rûsûm-i örfiyyeleri ve âdet²⁸¹-i ağnâmları Türkmân emînlerine müteallık olub hâssa-i hümayûn için zabt ideler. Sancakbeği²⁸² subaşıları ve gayriler bi-vechin mine'l-vücûh dahl etmeyeler.

TİMARLARIN CÜRM-İ CİNÂYETLERİ

Ve livâ-i mezbûrde vâki' olan serbest timarlardan gayri erbâb-i timarun timarlarında vâki' olan cürm ü cinâyâtün kânûn üzre nısfı sancakbeğlerine müteallık olub sancakbeğlerine kayd olunmuşdur. Nısf-ı âharı kendülere mukayyeddür. Ana göre zabt ideler.

İMÂMLAR

Ve eimme mâdâmki imâm olub imâmet hidmet edâ ideler avâriz-i divâniyyeden mu'âf olalar.

²⁷³ "ziyâde alınmaya" (TD 184, s. 4).

²⁷⁴ " Ve baş yaruğundan otuz akçe ve karabereden onbeş akçe ve bıçak zahminden ki mevt icâb itmeye yüz akçe alınub ziyâde alınmaya" (TD 184, s. 4).

²⁷⁵ "eyleyeler. Fi'l-cümle cüz'î ve küllî cerâyim vâki' oldukda kânûn-i Osmâniye mürâceat olunub alına. Tecâvüz olunub ziyâde nesne alınmaya" (TD 184, s. 4); " eyleyeler " (TD 276, s. 7).

²⁷⁶ "Ve ekrâd tâifesinin " (TD 184, s. 4).

²⁷⁷ "ve rûsûm-i örfiyyelerin ve resm-i ağnâmların şehzâde civânbaht tâle bekâhu hazretleri haslarına müteallık olan anlara" (TD 276, s. 7-8).

²⁷⁸ " külliyyen beğlerine müteallık olub hâricden kimesne dahl ü te'arruz itmeye. Ve hemân çifti olub yir zirâat idenlerden sâhib-i arz resm-i çift deyu kırkar akçelerin ala mâ'adâsı beğlerine müteallıkdür" (TD 184, s. 5).

²⁷⁹ " sâhib-i arza resm-i çift virüb" (TD 184, s. 5).

²⁸⁰ "mâ'adâsı" (TD 184, s. 5).

²⁸¹ "âdât" (TD 184, s. 5).

²⁸² " sancak " (TD 184, s. 5; TD 276, s. 8).